

BELGİ DERGİSİ

Pamukkale Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi
Araştırma ve Uygulama Merkezi

Makaleler

- Mevlüt Çelebi** 744
Conkbayırı'nda Atatürk'ün Hayatını Kurtaran Saat
- Cengiz Akseki** 760
Atatürk'ün Ölümü Sonrası Türk Ulusal Basınında Kemalizm Yorumları
- Tahir Kodal** 790
15 Temmuz Darbe Girişimi ve Denizli
- Serap Çerezci** 820
Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Kadın Bakanı Prof. Dr. Peyman Türkan Akyol'un Siyasi Hayatı
- Mehmet Emin Elmacı** 846
Cumhuriyetin 10.Yılında İzmirli Aydınların Gözüyle Laiklik Kavramı ve Geleceği
- Erdal Aydoğan** 878
Yeni Belgeler Işığında 1934 Trakya Yahudi Olayları
- Ercan Haytoğlu** 896
Denizli Kentinin Elektrik Tarihine Bir Bakış (1924-1954)
- Funda Akoğlu** 928
Denizli'de Dokumacılık ve Dokuma Kooperatifinde İlkler: Kale Dokumacılar Kooperatifi ve Denizli Dokumacıları Birlik Kooperatifi
- Doğan Duman-Berrin Bayburt** 944
Türkiye İşçi Tarihine Kısa Bir Bakış ve İşçilerin İlk Kitleselel Yürüyüşü: Çorum Belediye İşçilerinin Yürüyüşü
- Mithat Aydın** 962
Galip Kemalî (Söylemezoğlu) Bey'in Hatıratında Atina Müsteşar ve Maslahatgüzarlığı Sırasında Balkan Sorunu
- Bülent Çelik** 980
1742 İzmir Yangını Sonrasında Yangından Zarar Gören Bina ve Arsalar Üzerindeki Mülkiyet Problemleri
- Tekin Avaner** 992
Devlet Bilimi Bakımından Köprülü'nün Ortaçağ Kamu Hukuku Kurumları Makalesi ve Türk Devletinin Varlığı

BELGİ DERGİSİ

Cilt/Volume 2

Sayı/Number 16

Yaz/Summer 2018

ISSN 2146-4456

BELGİ DERGİSİ

Pamukkale Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi
Araştırma ve Uygulama Merkezi

Cilt/Volume 2 Sayı/Number 16 Yaz/Summer 2018
Prof. Dr. Halil İNALCIK Özel Sayısı

ISSN 2146-4456

BELGİ DERGİSİ

Pamukkale Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi
Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

Cilt/Volume 2 Sayı/Number 16 Yaz/Summer 2018
Prof. Dr. Halil İNALCIK Özel Sayısı

Sahibi/Owner

Merkez adına Müdür
Prof. Dr. Ercan HAYTOĞLU

Yazı İşleri Müdürü/ Journal Administrator
Prof. Dr. Tahir KODAL

Editörler/Editors

Prof. Dr. Mithat AYDIN-Öğr. Gör. Cengiz AKSEKİ

Yayın Kurulu/Editorial Board

Prof. Dr. Mithat AYDIN
(Pamukkale Üniversitesi-Eğitim Fakültesi)
Prof. Dr. Erdal AYDOĞAN
(Atatürk Üniversitesi-Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü)
Prof. Dr. Zafer ÇAKMAK
(Fırat Üniversitesi- Eğitim Fakültesi)
Prof. Dr. Mevlüt ÇELEBİ
(Ege Üniversitesi-Edebiyat Fakültesi)
Prof. Dr. Ercan HAYTOĞLU
(Pamukkale Üniversitesi-Fen Edebiyat Fakültesi)
Prof. Dr. Süleyman İNAN
(Pamukkale Üniversitesi-Eğitim Fakültesi)
Prof. Dr. Tahir KODAL
(Pamukkale Üniversitesi-Eğitim Fakültesi)
Doç. Dr. Hayri ÇAPRAZ
(Süleyman Demirel Üniversitesi- Fen Edebiyat Fakültesi)
Doç. Dr. Umur KARABULUT
(Pamukkale Üniversitesi-Fen Edebiyat Fakültesi)

İletişim Adresi/Contact Adresse

Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma
ve Uygulama Merkezi (Dergi Editörlüğü)
Kınıklı Yerleşkesi 20070, Denizli

Kapak Resmi/Picture of Cover

Kaynak: Prof. Dr. Halil İNALCIK, Pamukkale Üniversitesi'nde
(2008)

Dizgi ve Kapak Tasarımı/Typographical and Cover Design

Öğr. Gör. Gülderen ÇAVUŞ
Cansu EKİNCİ

İngilizce Redaktör/ Copy Editing

Öğr. Gör. Ayşe YAVUZ

Basım Yeri ve Tarihi/Place and Date of Printing

Denizli-01.07.2018

İletişim için Kurumsal E-posta:

belgidergisi@pau.edu.tr

BELGİ DERGİSİ, Ulakbim, Asosindex ve Sobiad tarafından
taranmakta ve Dergipark'ta yer almaktadır.

DANIŞMA VE HAKEM KURULU/ADVISORY AND EDITORIAL BOARD

- Prof. Dr. Erdal AÇIKSES (Fırat Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet AKGÜN (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet ALPARGU (Sakarya Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Kemal ARI (Dokuz Eylül Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mithat AYDIN (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Erdal AYDOĞAN (Atatürk Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR (Atatürk Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Engin BERBER (Ege Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Üçler BULDUK (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Zafer ÇAKMAK (Fırat Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mevlüt ÇELEBİ (Ege Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK (Türk Tarih Kurumu/TÜRKİYE)
Prof. Dr. H. Aliyar DEMİRCİ (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Orazpolat EKEBAHARLI (TÜRKMENİSTAN)
Prof. Dr. Cezmi ERASLAN (İstanbul Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Yavuz ERCAN (Emekli Öğretim Üyesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet EVSİLE (Ondokuz Mayıs Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Önder GÖÇGÜN (Emekli Öğretim Üyesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Sadettin GÖMEÇ (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Abdullah GÜNDÖĞDU (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Necdet HAYTA (Gazi Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ercan HAYTOĞLU (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Osman HORATA (Hacettepe Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Süleyman İNAN (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Bekir KOÇ (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Tahir KODAL (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Enver KONUKÇU (Atatürk Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ (Necmettin Erbakan Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ayfer ÖZÇELİK (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Solmaz RÜSTEMOVA (AZERBAJCAN)
Prof. Dr. Haluk SELVİ (Sakarya Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Satay SIZDIKOVA (KAZAKİSTAN)
Prof. Dr. Azmi SÜSLÜ (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Enis ŞAHİN (Sakarya Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mustafa YILMAZ (Hacettepe Ün./TÜRKİYE)
Doç. Dr. Roza ABDİKULOVA (KIRGIZİSTAN)
Associate Professor Gheorghe CALCAN (ROMANYA)
Doç. Dr. Umut KARABULUT (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Associate Professor Gavriil Preda (ROMANYA)
Doç. Dr. İsmail TÜRKOĞLU (Mimar Sinan Ün./TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Veysi AKIN (Trakya Ün./TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Kemal DAŞÇIOĞLU (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Nevzat GÜNDAĞ (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Günver GÜNEŞ (Adnan Menderes Ün./TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Zülal KELEŞ (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet MEHMETEFENDİOĞLU (Dokuz Eylül Ün./TÜRKİYE)

BU SAYININ HAKEMLERİ/BOARD OF REFEREES FOR THIS VOLUME

- Prof. Dr. Kemal ARI (Dokuz Eylül Üniversitesi /TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mithat AYDIN (Pamukkale Üniversitesi /TÜRKİYE)
Prof. Dr. Engin BERBER (Ege Üniversitesi /TÜRKİYE)
Prof. Dr. Zafer ÇAKMAK (Fırat Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mevlüt ÇELEBİ (Ege Üniversitesi /TÜRKİYE)
Prof. Dr. Esra SARIKOYUNCU DEĞERLİ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi /
TÜRKİYE)
Prof. Dr. H. Aliyar DEMİRCİ (Pamukkale Üniversitesi /TÜRKİYE)
Prof. Dr. Haldun EROĞLU (Ankara Üniversitesi /TÜRKİYE)
Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi /TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ercan HAYTOĞLU (Pamukkale Üniversitesi /TÜRKİYE)
Prof. Dr. Süleyman İNAN (Pamukkale Üniversitesi /TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet KARAYAMAN (Uşak Üniversitesi /TÜRKİYE)
Prof. Dr. Bekir KOÇ (Ankara Üniversitesi /TÜRKİYE)
Prof. Dr. Tahir KODAL (Pamukkale Üniversitesi /TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mustafa ORAL (Giresun Üniversitesi / TÜRKİYE)
Doç. Dr. Mehmet AK (Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi /TÜRKİYE)
Doç. Dr. Durmuş AKALIN (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Fevzi ÇAKMAK (Dokuz Eylül Üniversitesi /TÜRKİYE)
Doç. Dr. Hayri ÇAPRAZ (Süleyman Demirel Üniversitesi /TÜRKİYE)
Doç. Dr. Hasan Taner KERİMOĞLU (Dokuz Eylül Üniversitesi /TÜRKİYE)
Doç. Dr. Erol KOÇOĞLU (İnönü Üniversitesi /TÜRKİYE)
Doç. Dr. Ahmet ÖZCAN (Çankırı Karatekin Üniversitesi /TÜRKİYE)
Doç. Dr. Yüksel ÖZGEN (Çankırı Karatekin Üniversitesi /TÜRKİYE)
Doç. Dr. Zafer TANGÜLÜ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi /TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Sıddık ÇALIK (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi/ TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Kemal DAŞCIOĞLU (Pamukkale Üniversitesi /TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Feyzullah EZER (Fırat Üniversitesi /TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Günver GÜNEŞ (Adnan Menderes Üniversitesi /TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Sezen KARABULUT (Pamukkale Üniversitesi /TÜRKİYE)

Amaç ve Kapsam

Belgi, Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından yayımlanan yakın dönem Osmanlı Tarihi, Atatürk ve Cumhuriyet dönemini içeren özgün, bilimsel makalelere yer verir. Uluslararası hakemli bir dergi olan Belgi, kış ve yaz olmak üzere yılda iki defa yayımlanır.

Yayımlanacak yazılarda bilimsel araştırma ölçütlerine uyma, alana bir yenilik getirme ve başka yerde yayımlanmamış olma şartı istenir. Yayımlanmamış olmak şartıyla daha önce bilimsel toplantılarda sunulmuş olan bildiriler de kabul edilebilir. Yayımlanan makaleler için telif ücreti ödenmez. Editör, gerekli görmesi halinde makaleler üzerinde düzeltme yapabilir.

İÇİNDEKİLER

Araştırma Makaleleri

- Mevlüt Çelebi** ..... **.744**
Conkbayırı'nda Atatürk'ün Hayatını Kurtaran Saat
- Cengiz Akseki** ..... **.760**
Atatürk'ün Ölümü Sonrası Türk Ulusal Basınında Kemalizm Yorumları
- Tahir Kodal** ..... **.790**
15 Temmuz Darbe Girişimi ve Denizli
- Serap Çerezci** ..... **.820**
Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Kadın Bakanı Prof. Dr. Peyman Türkan Akyol'un Siyasi Hayatı
- Mehmet Emin Elmacı** ..... **.846**
Cumhuriyetin 10.Yılında İzmirli Aydınların Gözüyle Laiklik Kavramı ve Geleceği
- Erdal Aydoğan** ..... **.878**
Yeni Belgeler Işığında 1934 Trakya Yahudi Olayları
- Ercan Haytoğlu** ..... **.896**
Denizli Kentinin Elektrik Tarihine Bir Bakış (1924-1954)
- Funda Akoğlu** ..... **.928**
Denizli'de Dokumacılık ve Dokuma Kooperatifinde İlkler: Kale Dokumacılar Kooperatifi ve Denizli Dokumacıları Birlik Kooperatifi
- Doğan Duman-Berrin Bayburt** ..... **.944**
Türkiye İşçi Tarihine Kısa Bir Bakış ve İşçilerin İlk Kitleselel Yürüyüşü: Çorum Belediye İşçilerinin Yürüyüşü
- Mithat Aydın** ..... **.962**
Galip Kemalî (Söylemezoğlu) Bey'in Hatıratında Atina Müsteşar ve Maslahatgüzarlığı Sırasında Balkan Sorunu

Bülent Çelik ..... **.980**
1742 İzmir Yangını Sonrasında Yangından Zarar Gören Bina ve
Arsalar Üzerindeki Mülkiyet Problemleri

Tekin Avaner ..... **.992**
Devlet Bilimi Bakımından Köprülü'nün Ortaçağ Kamu Hukuku
Kurumları Makalesi ve Türk Devletinin Varlığı

TAKDİM

Sayın Prof. Dr. Halil İNALCIK, Üniversitemiz Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi'nin yayın organı olan BELGİ Dergisi Danışma ve Hakem Kurulu üyesi idi. Danışma ve Hakem Kurulu üyemiz olması için kendisine yaptığımız teklifimizi büyük bir içtenlikle kabul ederek bizi fazlasıyla mutlu etmişti. Üniversitemizi ziyaretleri sırasında tarihçi kimliği ötesinde, mütevazı ve nazik kişiliği ile tanışmamıza imkân vermişti. Bilim adamlığı ve insan kişiliği ile kendisini tanıyan, tanışma imkânı bulan pek çok kişide olumlu kalıcı izler bıraktığına gönülden inanıyoruz.

Türk tarihine ve tarihçiliğine büyük hizmetleri olan kıymetli hocamız Sayın Prof. Dr. Halil İNALCIK, Danışma ve Hakem Kurulu üyesi olarak dergimizi onurlandırmıştı. Türk ve dünya tarihçiliği için çok önemli bir kişi olan hocamızın 25 Temmuz 2016'da ebediyete intikali büyük kayıp oldu ve bizleri çok üzdü. Kendisine Allahtan rahmet diliyoruz.

Biz kıymetli hocamız anısına BELGİ Dergisi'nin 2018 TEMMUZ, 16. Sayısının HALİL İNALCIK ÖZEL SAYISI olarak yayınlanmasını düşündük. Dergimiz HALİL İNALCIK ÖZEL SAYISI için duyuru yaptık. Duyurumuza ilgi göstererek yazı gönderen birçok akademisyenimiz oldu. Hakem sürecinden geçen makaleler bu sayımızda yayınlandı. Dergimize makale gönderen tüm akademisyen ve araştırmacılara sonsuz teşekkürlerimizi sunuyorum. Saygılarımla...

Prof. Dr. Ercan HAYTOĞLU

Merkez Müdürü

CONKBAYIRI'NDA ATATÜRK'ÜN HAYATINI KURTARAN SAAT

ATATURK'S LIFE SAVER POCKET WATCH AT THE CONK HILL

Mevlüt ÇELEBİ*

ÇELEBİ, Mevlüt, (2018), "Conkbayırı'nda Atatürk'ün Hayatını Kurtaran Saat", Belgi Dergisi, C.2, S.16, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Yaz 2018/II, ss.744-759.

Öz

Çanakkale Muharebeleri'nin Mustafa Kemal Paşa'nın askeri kariyerinde önemli bir yer tuttuğu bilinmektedir. Buna ilaveten Çanakkale, tarihte, Atatürk'ün yaralandığı yer olarak da iz bırakmıştır. Atatürk'ün 10 Ağustos 1915 günü Conkbayırı'ndaki çarpışmalarda bir şarapnel parçasıyla yaralanmasını bir cep saati önlemiştir. Bu saat, Atatürk tarafından Çanakkale'de birlikte görev yaptığı Alman Generali Liman von Sanders'e hediye edilmiştir. Bu saatin akibeti konusunda tam ve sağlıklı bilgiye sahip değiliz. Von Sanders'in 1929'da ölümünden sonra saatin kime ve nasıl geçtiği tam olarak bilinmemektedir. Çalındığı ya da bir Amerikalıya satıldığı görüşleri kesin değildir. Bu saati üreten Omega firması, 1939'da Atatürk'ün von Sanders'e hediye ettiği bu saati bulmak için bir kampanya başlattı. Türk basınında da bu tarihten itibaren saatin akibeti hakkında çeşitli yazılar yayınlandı. Saatin bulunması ve Türkiye'ye geri getirilmesi konusunda yapılan çeşitli girişimler istenilen sonucu vermemiştir.

Anahtar Kelimeler: *Atatürk, Atatürk ve Çanakkale, Atatürk ve Liman von Sanders, Atatürk'ün Saati*

Abstract

It is known that the Gallipoli Campaign have an important place in Mustafa Kemal Pasha's military career. In addition, Canakkale, at the time, also left its mark as the place where Atatürk was injured. This pocket watch prevented Atatürk from being injured with a piece of shrapnel in the fighting at Chunuk Bair on 10 August 1915. This pocket watch was presented to the German General Liman von Sanders who worked with Atatürk in Gallipoli. We do not have full and healthy knowledge of the fate of this pocket watch. After death of von Sanders in 1929, it is not known exactly to whom and how this pocket watch was handed down. It is not certain that this pocket watch was stolen or sold to an American. The Omega company, which produces the watch, launched a campaign in 1939 to find the watch. Turkish press also published several articles about the fate of the pocket watch since that date. Various attempts made for finding the pocket watch and be brought back to Turkey have not yielded the desired results.

Keywords: *Atatürk, Atatürk and Gallipoli, Atatürk and Liman von Sanders, Atatürk's pocket watch*

Giriş

I.Dünya Savaşı'nın en kanlı çatışmalarının yaşandığı cephelerinden biri de Çanakkale Cephesi'dir. İngiltere ve Fransa, önce denizden, başaramayınca karadan Çanakkale Boğazı'nı geçmek için bütün güçleriyle saldırdılar. İtilaf Devletleri bakımından, Çanakkale'de bir cephe açılmasının ana sebebi, İstanbul'u ele geçirmek suretiyle Osmanlı Devleti'ni savaş dışı bırakarak kolay bir zafer kazanmaktı. Sosyal çalkantılar içerisinde bunalan Müttefikleri Rusya'ya askeri malzeme yardımı göndermek de diğer önemli bir amaçtı. Çanakkale Cephesi iki kısımdan meydana gelir. 19 Şubat-18 Mart 1915 tarihleri arasında yapılan

*Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti ABD, mevlut.celebi@ege.edu.tr, (orcid.org/0000-0001-8244-661X)

deniz savaşları ve 25 Nisan 1915-9 Ocak 1916'da cereyan eden kara savaşlardır. Savaş başladıktan hemen sonra, bazı zorlamalar olmuşsa da, Çanakkale Boğazı'na asil saldırılar 19 Şubat 1915'de İngiliz ve Fransız donanmalarının Kumkale ve Seddülbahir tabyalarını dövmeleriyle başladı. Dünyanın en güçlü donanmalarının saldırılarına Türkler, yetersiz toplarıyla karşılık vermeye çalıştılar. İngiliz ve Fransız gemilerinin bombardımanları, aralıklarla 17 Mart'a kadar devam etti. 18 Mart sabahı Fransızlar Anadolu yakasını, İngilizler de Rumeli yakasını döverek Boğaz'dan geçmek için harekete geçtiler. Bir gece önce Nusrat mayın gemisiyle Boğaz'a mayın döşeyen Türk birlikleri, 7 saat süren cehennem gibi bombardımana direndiler. Menzile girene kadar atış yapmayan Türk topçusunun olağanüstü isabetli ateşi karşısında şaşkınlığa uğrayan İngiliz ve Fransız donanmaları ağır kayıplar verdiler. Agamemnon, Queen Elizabeth gibi dünyanın en ünlü savaş gemilerinin bulunduğu 7 gemisini kaybeden İtilaf Devletleri, Boğazları geçemeyeceklerini görerek, donanmalarını geri çektiler.

Denizden Çanakkale'yi geçemeyen Müttefikler, 25 Nisan 1915 sabahı Çanakkale Cephesi'nin kara savaşlarını başlattılar. İki taraftan da ağır kayıpların verildiği kara savaşları 9 Ocak 1916'ya kadar devam etti. Denizden sonra karadan da Çanakkale'yi geçmeyi başaramayan İngiliz ve Fransızlar, geri çekilmek zorunda kaldılar.

Bilindiği gibi Atatürk, I. Dünya Savaşı başladığında Sofya'da askeri ataşe olarak görev yapmaktaydı. Mustafa Kemal, Bulgaristan'ın yaklaşmakta olan savaşta nasıl bir siyaset izleyeceğine dair ilgili makamlara raporlar gönderdi. Savaşın yaklaşmakta olduğunun farkında olan Mustafa Kemal Bey, Osmanlı Devleti'nin savaş dışında kalamayacağını düşünüyordu. Gelişmeler tahminleri doğrultusunda gelişti. Savaş başladıktan sonra aktif görev almak için ısrarla Genelkurmay'a başvurular yaptı. Nihayet 18 Ocak 1915 tarihinde 19. Tümen Komutanı olarak atandı. Emrindeki birliği savaşa hazırlayan Atatürk, kara savaşlarının başlamasıyla birlikte önemli görevler üstlendi ve büyük askeri başarılar kazandı. Atatürk'ün Çanakkale Cephesi'ndeki rolü hakkında, komutanı ve aynı zamanda yazıya konu olan saati hediye ettiği Alman Generali Liman von Sanders¹ özetle şunları yazar: *"İlk askerî başarısını Trablusgarp'ta gösteren Mustafa Kemal, sorumluluk ve görevden zevk duyan bir komutan özelliği taşıyordu. Daha 25 Nisan sabahı 19. Tümenle ve hiçbir yerden emir almaksızın kendiliğinden çatışmaya katılarak düşmanı kıyıya kadar püskürtmüş ve bundan sonra üç ay süreyle kırılmaz bir güçle sürekli düşman saldırılarına karşı koymuştu. Ona tam anlamıyla güvenilebilirdi. Kocaçimen dağına ve bitişiğindeki Conkbayırı tepesine, Mustafa Kemal'in kendisinin düzenlediği ve yönettiği taarruzla düşman piyadesi, bu tepelerin kuzey yamaçlarına doğru geri sürüldü."*²

1 Otto Liman von Sanders: 1855 yılında bugünkü Polonya toprakları içinde kalan Slupsk (eski adı Stolp) kentinde doğdu. Osmanlı Devleti ile Almanya ilişkilerinin geliştiği dönemde 1913 yılının sonlarında Osmanlı ordusunda yenileşme çalışmalarına katkıda bulunmak üzere Alman askeri heyetinin başkanı olarak İstanbul'a geldi. Birinci Dünya Savaşı'nda 1915 baharında Çanakkale'deki Beşinci Ordu komutanı oldu. 1917 ve 1918 yıllarında Mareşal von Sanders Dördüncü, Yedinci ve Sekizinci Orduların bir araya getirilmesi ile oluşan Yıldırım Orduları komutanlığına getirildi. Bu ordu, Filistin ve Suriye'nin İngilizlere karşı savunulmasında görev yaptı. Bu cephenin İngilizler tarafından yarılması sonucu, 1918 Eylülünde Halep'e çekilerek ordunun komutasını Mustafa Kemal Paşa'ya bıraktı ve Almanya'ya gitmek üzere İstanbul'a döndü. 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının ardından bir süre İstanbul'da gözaltında tutuldu. Ardından Alman askerlerini Almanya'ya geri götürmek üzere görevlendirildi. Gemiyi gittiği Malta'da Şubat 1919'da savaş suçlusu olarak tutuklandı ve bir süre orada kaldı. 1929'da Almanya'nın Münih kentinde öldü. Türkiye'de görev yaptığı yıllara ait hatıralarını ilk olarak 1919'da Berlin'de yayınladı. (Liman von Sanders, Fünf Jahre Türkei, Verlag von August Scherl, Berlin 1919, 408s.) Kitap, yayımlandıktan hemen sonra Türkçeye tercüme edilerek "Türkiye'de Beş Sene/Türkiye'de Beş Yıl" başlıklarıyla pek çok defa yayınlandı.

2 Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl I*, Çeviren: Örgün Uğurlu, Cumhuriyet Kitapları, Ankara 1999, s.112.

A- Atatürk'ün Conkbayırı'nda Yaralanması

Ocak 1939'da Türk gazeteleri, Atatürk'ün Çanakkale'de, Conkbayırı'nda hayatını kurtaran saati üreten İsviçreli saat firması Omega'nın, saati aradığını, saati ve yerini bildirene mükafât vereceğini haber verdiler. Gazetelerdeki bu haberler, olayı ve Atatürk'ün Liman Von Sanders'e hediye ettiği saatin akıbetini gündeme getirdi. Gazetelerde yer alan haberleri ve sonraki gelişmelere geçmeden önce, 1915'de meydana gelen olayı hatırlatmamızda fayda bulunmaktadır.

Mustafa Kemal Paşa, Çanakkale Muharebelerine ait hatıralarını ilk olarak Ruşen Eşref Ünaydın'a anlattı. Bu görüşme Mustafa Kemal Paşa'nın Akaretler'deki evinde, 24-28 Mart 1918 tarihleri arasında yapılmıştır. Bu mülakat, aynı yıl Yeni Mecmua'nın Çanakkale Zaferi için hazırlanan özel sayısında "Mülakatlar" kısmında "Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal ile Mülakat" başlığı ile yayınlanmıştır.³ Ruşen Eşref, sohbetin 10 Ağustos 1915 Conkbayırı Muharebeleri kısmını şöyle anlatmıştır:

"Mustafa Kemal Bey, derhal oradaki kumandanlarla beraber hücum saflarının önüne geçmiş. Askere düşmanın kaçmaya hazırlandığını fakat buna müsaade etmeyeceğimizi söylemiş. 'Bunun için benim ileriden kırbaç sallayarak vereceğim işaret üzerine hepiniz düşmana atılacaksınız' demiş. Beş on adım ileriye yürüdüktan sonra işaretini verince zabitan ve efradın tereddütsüz bir aslan savletiyle düşmana saldırdıklarını görmüş. Bu hücumun karşısında düşmanın kâmilten ezildiğini, hiç silah kullanma fırsatına vakit bulamamış olduğunu anlamış.

- Ortalık açıldıktan sonra idi ki, diyor, düşman Conkbayırı'nı gerçekten cehenneme çevirmişti. Denizden, karadan büyük çaplı topların muhtelif cinste mermileri Conkbayırı semasında bitmez tükenmez yıldırımlar vücuda getiriyordu.

Buraya kadar muhaveremizi, sakın bir vaziyette dinleyen Yüzbaşı Cevat Bey, Paşa'nın yaveri, kalın, sertliği hoşça giden bir sesle: 'Bu şarapnel misketlerinden bir tanesi de Paşa'nın göğsünü okşamıştır' dedi.

- Nasıl? dedim.

Paşa tespihi ile oynuyordu. Cevat Bey, parlak çizmelerindeki mahmuzlar şıkırtı yaparak, göğsünün sol tarafındaki nişan kurdeleleri sırası ve ipek kordonu kabara ine şöyle anlatıyordu:

- Evet, sağ tarafta ceketimde bir kurşun yeri gördüm. Yanımda bulunan zabıt:

- Efendim vuruldunuz!, dedi. Ben böyle bir söz şüyu bulursa askerimizin kuvve-i maneviyesi üzerinde yapacağı tesiri düşündüm. Elimle zabitin ağzını kapadım, 'Sus!' dedim.

Cevat Bey devamla:

- Bir şarapnel misketi göğsünün sağ tarafına tamam saatinin bulunduğu cebe isabet etmiştir. Saat parça parça oldu. Fakat o darbe Paşa'nın göğsünde hafif bir leke bırakmaktan başka ileri geçmemiştir, dedi.

- O saat sizin için tarihi bir saattir. Görebilir miyim efendim? dedim.

³ Ruşen Eşref, "Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal ile Mülakat", Çanakkale, 5/18 Mart 331/1915, Yeni Mecmua'nın Fevkalade Nüshası, (18 Mart 1918), Hilal Matbaası, İstanbul 1918, ss.130-143.

Paşa:

- O saatin enkazını bu muharebeden sonra Liman Paşa Hazretleri hatıra olarak aldılar. Bana da kendilerinin aile asalet armasını havi bulunan saatlerini verdiler.

Cevat Bey saati gösterdi. Omega markalı siyah bir saat. Arkasında bir taç ve L.Z. markaları. Paşa'nın kırılan saati Mekteb-i Harbiye'den beri sakladığı Omega markalı kuvvetlice bir talebe saati imiş."⁴

Mustafa Kemal Paşa, Conkbayırı'nda 10 Ağustos 1915 günü yaşanan çatışmaları anlattığı bölümde, "şayan-ı endişe bir an" altbaşlığıyla, saatin parçalanmasını ve yaralanmasını özetle şöyle anlatıyor:

"Gecenin perde-i zalâmı tamamen kalkmıştı. Artık hücum ânı idi. Saati baktım, dört buçuğa geliyordu. Birkaç dakika sonra ortalık tamamen ağaracak ve düşman askerlerimizi görebilecekti. Düşmanın piyade, mitralyöz ateşi başlarsa ve kara ve deniz toplarının mermileri bu sıkı nizamda duran askerimiz üzerinde bir defa patlarsa, hücumun adem-i imkanına şüphe etmiyordum. Hemen ileri koştum. Fırka kumandanına tesadüf ettim. O da ve her ikimizin refakatimizde bulunanlar beraber olduğu halde hücum safının önüne geçtik. Gayet seri ve kısa bir teftiş yaptım. Önünden geçerek yüksek sesle askerlere selam verdim ve dedim ki: 'Askerler! Karşımızdaki düşmanı mağlup edeceğimize hiç şüphe yoktur. Fakat siz acele etmeyin. Evvela ben ileri gideyim. Siz, ben kırbacımla işaret verdiğim zaman hep birden atılırsınız!'

Kumandan ve zabıtlere de işaretime askerlerin nazar-ı dikkatini celb etmelerini emrettim. Ondan sonra hücum safının önünde bir yere kadar gidildi ve oradan kırbacımı havaya kaldırarak hücum işaretini verdim... Süngüleri ve bir ayakları ileri uzatılmış olan askerlerimiz ve onların önünde tabancaları, kılınçları ellerinde zabıtllerimiz kırbacımın aşağı inmesiyle ahenin bir kitle halinde şîrâne bir savletle ileri atıldılar. Bir saniye sonra düşman şiperleri içinde âsumâni bir gulguleden başka bir şey işitilmiyordu: Allah Allah Allah!

Düşman silah istimaline vakit bulamadı. Boğaz boğaza kahramanca mücadele neticesinde ilk hatta bulunan düşman kâmilin imha edildi... Conkbayırı tepesi askerlerimizin eline geçtikten sonra düşman karadan ve denizden tevcih ettiği seri ve kesif topçu ateşiyle Conkbayırı'nı cehenneme çevirmişti. Semadan şarapnel, demir parçaları yağmuru yağıyordu. Büyük çaplı deniz toplarının tam isabetli daneleri yerin içine girdikten sonra patlıyor, yanımızda, kenarımızda büyük lağımlar açıyordu. Bütün Conkbayırı kesif dumanlar ve ateşler içinde kaldı. Herkes mütevekkilâne akıbeta muntazır duruyordu. Etrafımız şüheda ve mecruhin ile doldu.

Muharebe meydanında cereyan eden hali temaşa ederken bir şarapnel parçası göğsümün sağ tarafına çarptı. Cebimde bulunan saati parça parça etti. Vücuda nüfuz edemedi. Yalnız kalınca derin bir kan lekesi bıraktı. Bu saat enkazını bilâhare, bugünün hatırası olmak üzere, Liman Paşa'ya verdim. O da, aile asalet armasını hâvi, kendi saatini bana verdi."⁵

4 Ruşen Eşref, "Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal ile Mülakat", Çanakkale, 5/18 Mart 331/1915, Yeni Mecmua'nın Fevkalade Nüshası, (18 Mart 1918), Hilal Matbaası, İstanbul 1918, s.141. Ruşen Eşref, Mustafa Kemal Paşa ile yaptığı bu mülakattaki bu olayı daha sonra da yayınladı: Ruşen Eşref, *Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal ile Mülakat*, Devlet Matbaası, İstanbul 1930, s.43-45. Bu olay başka pek çok yerde tekrarlanmıştır. Sadece birkaç örnek için bakınız; *Tan*, 31 Temmuz 1936; Enver Behnan Şapolyo, *Kemâl Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi*, İstanbul 1958, s.150-152.

5 Mustafa Kemal, *Anafartalar Muhârebâtı'na Ait Tarihçe*, Yayınlayan: Uluğ İğdemir, TTK Basımevi, Ankara 1990, s.54-56.

Yaralanma olayına Atatürk'ün dışında tanık olanların anlatımlarından da söz etmek gerekiyor. Mustafa Kemal Paşa'nın yaralanmasına tanıklık eden Nuri Conker de şöyle anlatır:

"10 Ağustos (1915) günü, Atatürk, muharebeyi Conkbayırı tepesinin hemen gerisinde bulunan 8. Fırka karargâhından takip ve idare ediyordu...8. Fırka karargâhının bulunduğu yerde, yıkık bir topçu gözetleme yeri vardı. Bu gözetleme yeri, şöyle böyle bir sığınak teşkil ediyordu ama Atatürk ile maiyeti erkânından kimsenin oraya girmek aklına bile gelmiyordu. Halbuki o mevzi şiddetli bir topçu ateşine mâruzdu... Bu arada, bir şarapnel misketi Atatürk'ün göğsünün sağ tarafına isabet ederek küçük bir delik açmıştı. Yanında bulunan emir zabiti süvari mülazimi Saim (Polatkan) bir emir telakki ederken bu küçük deliği görmüş; kumandanına:

- Vurulunuz efendim, demişti.

Genç zabit, o vakit şu cevabı almıştı:

- Sus. Benim yaralandığım duyulursa kuvve-i maneviyenin bozulması ihtimali vardır.

Atatürk, göğsüne kuvvetle bir şeyin çarptığını duymuş, vücuduna bir kurşun veya şarapnel misketi isabet ettiğini anlamış fakat genç süvari mülazimine söylediği düşünceyle askerlerini şevkini bozmamak için aldırmamıştı. Biraz sonra, saatine bakmak istediği zaman, şarapnel misketinin saatine isabet ederek parçaladığını görmüştü."⁶

Conkbayırı'nda Mustafa Kemal Bey'in yaralanmasına şahit olan 64. Alay Kumandanı Yarbay Servet Bey (Yurdatapan) olayı şöyle anlatır:

"Süngü hücumu esnasında, Conkbayırı tepesinde onun yanıdaydım. Düşmanın şiddetli topçu ateşi başladıktan biraz sonra, elini birden göğsüne götürdüğünü gördüm. Heyecanımı sezen o metin asker, parmağını ağzına götürerek, başını, kaşlarını kaldırarak, bana sükût ve sükun işaret etti."⁷

Türk görgü tanıklarının yanı sıra Alman kaynakları da Mustafa Kemal Bey'in yaralandığı hakkında bilgiler vermektedir. Çanakkale kara savaşlarında 9. Tümen Komutanı olarak görev yapan Hans Kannengiesser, Anafartalar Grup Kumandanı Albay Mustafa Kemal'in bizzat silaha sarıldığı çatışmalarda "göğsüne isabet eden bir şarapnel parçası, cep saatini parçaladı fakat Conkbayırı'nı temizlemede başarılı oldu"⁸ ifadesini kullanmaktadır.

Kurmay Albay Haydar Mehmet Alganer, Mustafa Kemal Bey ile Liman von Sanders arasındaki sahneyi şöyle anlatır:

"Akşama doğru Mustafa Kemal Bey, kurmay başkanıyla beraber karargâhımıza geldi. Liman von Sanders Paşa'ya kendi kumandası altında kendi işaretiyle yapılan piyade süngü hücumu hakkında, ayakta Fransızca izahat veriyor. Mustafa Kemal Bey:

- Bütün cephe üzerinde piyademiz Conkbayırı'nda tutunmaya çalışan düşmana benim işaretimle süngü hücumuna geçti ve düşmanı denize kadar sürdü. Bu esnada benim

6 Abidin Daver, "Nuri Conker ve Conkbayırı Muharebeleri 5", *Cumhuriyet*, 23 İnkicânun 1937.

7 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, 1. Cilt (1881-1919), (10. Baskı), Remzi Kitabevi, İstanbul 1985, s.256.

8 Hans Kannengiesser, Çanakkale'de Türklerle Beraber, Çeviren: Mehmet Serez, Timaş Yayınları, İstanbul 2009, s.223.

göğsüme bir mermi parçası isabet etti, saatimi kırdı. Bu saat benim canımı kurtardı. Müsaade ederseniz, bugünkü muvaffakiyetin hatırası olarak bu saati size takdim edeyim.

Sonra saatini çıkardı. Liman von Sanders Paşa'ya verdi. Hepimiz ayaktayız. Bu anda, bu ulvi manzaranın şâhidi olan bizlerin geçirdiğimiz heyecanı tarif imkansızdır. Bu heyecan, gözlerimizde sevinç ve iftihar yaşları topladı. Liman von Sanders Paşa'nın heyecandan titrediğini, gözlerinin buğulandığını gördüm. Yürekten kopan tebrik ve teşekkür hitabeleriyle, Mustafa Kemal Bey'in uzattığı saati aldı. Ona karşı kendi aile markalı saatini çıkardı ve:

- Sizin de, benim pek büyük takdir ve tebriklerimin bir nişanesini ve büyük muvaffakiyetinizin hatırasını yâd ettirecek olan şu saatimi kabul etmenizi rica ederim, dedi ve ona kendi saatini verdi.”⁹

-

1931'de Liseler için yazılan Tarih kitabının dördüncü cildinde şarapnel parçasının Atatürk'ü yaralaması hakkında şu bilgi verilmiştir: “Conkbayırı Muharebesinden bir mermi parçası bu Türk kahramanının tam kalbinin üzerine gelmişti. Fakat cebindeki saate çarptığından saat parçalanmış, Türkün müstakbel hayat tarihi için büyük vazifeleri hâmil olan Büyük Adam kurtulmuştu.”¹⁰

O günün koşullarında maddi değeri büyük olan söz konusu saatin Atatürk'e kim tarafından verildiği hakkında bir mutabakat bulunmamaktadır. Atatürk ve olaya tanık olanlar bu konuyu aydınlatacak bilgi vermemişlerdir. Mustafa Kemal Paşa ile yaptığı mülakatında Ruşen Eşref, “Paşa'nın kırılan saati Mekteb-i Harbiye'den beri sakladığı Omega markalı kuvvetlice bir talebe saati imiş” ifadesini kullanıyor. Az sonra ele alacağımız gibi, bu saati bulmaya çalışan Omega firmasının yetkilisi Fazlı Balkan, saatten “ana yadigarı” olarak bahsetmektedir. Atatürk'ün hep yanında yer alan Afetinan ise, “babasından kalma”¹¹ olarak söz eder. Atatürk için manevi değeri olan bu saati kendisine kimin hediye ettiğinden ya da miras kaldığından söz etmeyişi de dikkat çekicidir. Çocukluğuna ait hatıralarını fırsat buldukça yakınındakilere anlatmaktan zevk alan Atatürk, saat hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir. Babasına ait son derece kıymetli olacak böyle bir hatırayı, bir Alman subayına hediye etmesi de bize uzak bir ihtimal olarak görünmektedir. Bütün bu varsayımlar bir yana, Ruşen Eşref'in verdiği bilgiyi en sağlıklı bilgi olarak kabul edecek olursak, en az 10 yıldır kullanmakta olduğu saatini Liman von Sanders'e hatıra olarak vermesi gerçeğiyle karşı karşıyayız.¹²

9 Şevket Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, s.256-257; Lord Kinross, *Atatürk, Bir Millet'in Yeniden Doğuşu*, Sander Yayınları, İstanbul 1984, s.155, dipnot: 1; Fikret Günesen, *Atatürk ve Çanakkale, Mustafa Kemal'in Doğduğu Yer: Çanakkale*, İleri Yayınları, İstanbul 2006, s.339.

10 *Tarih IV*, Devlet Matbaası, İstanbul 1931, s.22.

11 A. Afetinan, *Mustafa Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları*, İstanbul 1999, s.10.

12 Atatürk'ün, kendisine ait bu saati Alman generali Liman von Sanders'e hediye ettiği konusunda en küçük bir kuşku olmadığı halde Cemil Koçak, bir televizyon programında yanlış bilgiler vererek şöyle konuştu: “O saati Atatürk'e Alman paşa Liman Von Sanders hediye etmişti. Bu saat Çanakkale çarpışmaları esnasında Atatürk'ün hayatını kurtarmıştı. Atatürk de bir zaman sonra o saati yeniden Alman Paşa'ya iade etmişti. Hayat kurtaran o saat daha sonra Alman Paşa'nın evine giren hırsız tarafından çalındı.” <http://www.internethaber.com/ataturku-kurtaran-saati-hirsiz-calmis-321898h.htm>. Eklenme tarihi: 17/01/2011, 18:12; Güncelleme: 29/10/2015, 10:34. (Erişim: 29 Nisan 2018; 23.15)

B- Basında Saat Hakkında ilk Haberler

(Son Posta, 16 Ocak 1939)

“Çanakkale’de Atatürk’ün Hayatını Kurtaran Saat. Bir fabrika saati 250 bin Frank’a almak istiyor. İzmir 15. İsviçre’deki maruf saat fabrikası, İzmir’deki mümessiline gönderdiği bir telgrafnamede, Conkbayırında Atatürk’ün hayatını kurtaran saatin aslının veya fotoğrafının kimde bulunduğunu bildirene 1000 İsviçre Frank’ı vereceğini, saati de 250 bin Frank’a satın alacağını bildirmiştir. Saati,

General Leyman’ın ölümünden sonra bir Amerikalı almıştı.”¹⁴

Bu ilk haberden sonra Cumhuriyet¹⁵, Yeni Sabah¹⁶ ve Son Telgraf¹⁷ gibi ulusal gazeteler birbirlerini tekrarlayan haberler verdiler. Yerel bir gazete olan İzmir’de yayınlanan Yeni Asır gazetesi, konu hakkında daha ayrıntılı bilgi verdiği gibi, Atatürk’ün saatini arayan İsviçre firmasının Omega olduğunu da haberinde bildirdi:

13 Emekli Albay Haydar Mehmet Alganer, Münih’te konsolosluk yaparken görüştüğü Liman von Sanders Paşa’nın bu saati çok kıymetli bir hatıra olarak sakladığı bilgisini veriyor. Sermet Atacanlı, *Atatürk ve Çanakkale’nin Komutanları*, MB Yayınevi, İstanbul 2006, s.169, Dipnot:173.

14 *Son Posta*, 16 İkincikânun 1939; *Haber*, 16 İkincikânun 1939. İki gazetede farklı tek bilgi, saatin, akıbeti hakkındadır. Son Posta, saatin bir Amerikalı tarafından satın alındığı şeklinde kesin bir ifade kullanırken Haber, bir Amerikalı tarafından alındığının zannedildiğini yazmıştır.

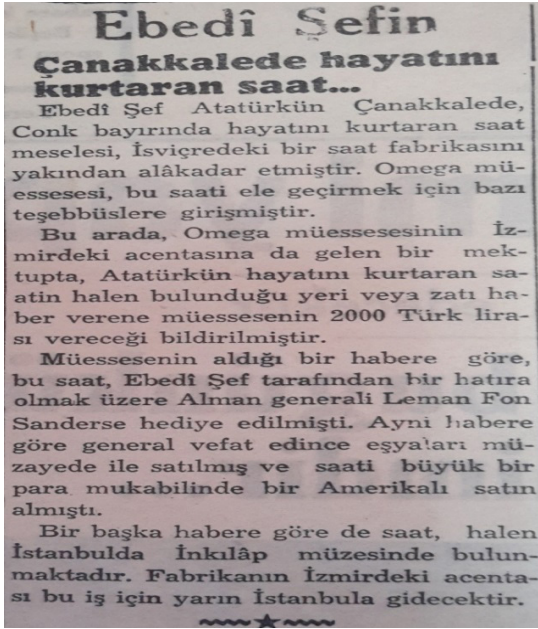
15 Cumhuriyet gazetesi, “Atatürk’ün hayatını kurtaran saati arıyorlar” başlığıyla gelişmeleri şöyle duyurdu: “Merkezi İsviçre’de bulunan bir saat fabrikası, İzmir’deki acentesine gönderdiği bir mektupta, Çanakkale’de Atatürk’ün hayatını kurtaran saati bulana 250 bin Frank vereceğini vaat etmiştir. Kumpanya, ayrıca bu saatin kimde olduğunu bildirene 1000 Frank verecektir.” *Cumhuriyet*, 17 İkincikânun 1939.

16 Yeni Sabah’ın “Atatürk’ün Tarihi Saati Aranıyor” başlıklı haber şöyleydi: “İsviçre’nin tanınmış saat fabrikalarının mümessillerinden biri dün İzmir’den şehrimize gelmiştir. Bu zat, Çanakkale muharebesinde Ulu Şef’imiz Atatürk’ün Conkbayırında hayatını kurtaran saati aramaktadır. Mümessil, şimdiye kadar yaptığı tahkikat neticesinde Ulu Şef’in canını kurtararak parçalanan bu saati Atatürk, o zamanlar Liman von Sanders Paşa’ya hatıra olarak hediye etmiş ve Liman Paşa, Almanya’da vefat ettiği zaman eşyaları müzayede ile satılmış olduğundan bu saati Amerika zenginlerinden biri değerli bir fiyatla almıştır. Mümessil diğer bir ihtimale göre bu saatin İnkılap Müzesi’nde olduğunu söylemektedir. Eğer saat İnkılap Müzesi’nde de yoksa fabrika, o zaman saatin bulunduğu yeri bilene 2 bin Lira mükâfat verecektir.” *Yeni Sabah*, 20 Kanunusani 1939.

17 Son Telgraf kısa haberinde şunları yazıyor: “Merkezi İsviçre’de bulunan bir saat fabrikası İzmir’deki acentasına gönderdiği bir mektupta, Çanakkale’de Atatürk’ün hayatını kurtarmış olan saati bulana 250 bin Frank ve bu saatin kimde olduğunu haber verene 1000 Frank vereceğini bildirmiştir.” *Son Telgraf*, 17 2 inci Kânun 1939.

Yeni Asır'ın "Atatürk'ün Tarihi Saati Aranıyor" başlıklı haber şöyledir:

(Yeni Asır, 17 Ocak 1939)

"İsviçre'nin tanınmış saat fabrikalarının mümessillerinden biri dün İzmir'den şehrimize gelmiştir. Bu zat, Çanakkale muharebesinde Ulu Şef'imiz Atatürk'ün Conkbayırında hayatını kurtaran saati aramaktadır. Mümessil, şimdiye kadar yaptığı tahkikat neticesinde Ulu Şef'in canını kurtararak parçalanan bu saati Atatürk, o zamanlar Liman von Sanders Paşa'ya hatıra olarak hediye etmiş ve Liman Paşa, Almanya'da vefat ettiği zaman eşyaları müzayede ile satılmış olduğundan bu saati Amerika zenginlerinden biri değerli bir fiyatla almıştır. Mümessil diğer bir ihtimale göre bu saatin İnkılap Müzesi'nde olduğunu söylemektedir. Eğer saat İnkılap Müzesi'nde de yoksa fabrika, o zaman saatin bulunduğu yeri bilene 2 bin Lira mükâfat verecektir."¹⁸

Türk basınının konuyla ilgili haberleri bunlarla sınırlı değildi. Atatürk'ün kaybolan saati hakkında yazılar yazıldı, Omega şirketinin temsilcisiyle yapılan röportajlar yayınlandı. Türk basının önde gelen ismi Peyami Safa da saat konusunu ele alarak şu yazıyı yazdı:

"Dünkü Cumhuriyet'te okudum: İsviçre'de bir saat fabrikası, İzmir'deki acentesine gönderdiği bir mektupta, Çanakkale'de Atatürk'ün hayatını kurtaran saati bulana 250 bin Frank ve bu saatin kimde olduğunu bildirene bin Frank vadetmiştir.

Acaba İsviçreli fabrika bu teklifi Atatürk'ün büyük hatırasına mı, yoksa üstüne isabet eden kurşunu geri çevirerek bir kumandanın hayatını kurtaracak kadar sağlam herhangi bir saate mi kıymet verdiği için yapıyor?

Her ikisine de. Çünkü bu saat alelâde bir adamın hayatını kurtarsaydı, ilk kadehini Napoléon için ayrıca kıymetlenen meşhur bir Fransız konyağının reklamı gibi, büyük cazibesini tarihten almış olmaz ve 250 bin yeni saate muadil bir kıymet kazanamazdı. Fakat bu teklifi yapan bir müze idaresi değil de bir saat fabrikası olduğu için, herhalde kahraman sahibine olduğu kadar, saatine de kıymet verdiği anlaşılıyor.

Atatürk'ün hatıratı bize öğretiyor ki, Conkbayırında üstüne isabet eden kurşunu onun göğsüne girmekten men eden saat, kendisi tarafından General Liman von Sanders'e hediye olarak verilmişti. Bu tarihi saatin Türkiye'de kalmış veya Almanya'dan tekrar vatana dönmüş olduğunu biliyoruz.

Eğer saat Türkiye'de ise -ki zannetmiyoruz- İsviçre'deki fabrika nafile uğraşiyor. İki yüz elli bin değil, bir o kadar milyon frank verse, hiç zannetmem ki bu saate sahip

¹⁸ Yeni Asır, 17 Son Kânun 1939.

olan vatandaş onu milletin müzesine hediye etmek dururken bir yabancı memlekete satmaya kalksın. Elbette Türk hükümeti, bu vatandaşın fedakârlığını karşılıksız bırakmaz ve en müsait şekilde ona tarihi şükran borcunu öder. Çünkü Conkbayırı'nda düşman kurşununu geriye iten saat yalnız Atatürk'ün değil, Çanakkale'de ve Kurtuluş Savaşı'nda bütün Türk yurdunun hayatını kurtarmıştır. Bu saat eğer Türkiye'de ise bir fabrika reklamı olarak memleket hudutlarından dışarıya atılmak için değil, kendisini Türkün yüreğine siper eden bir milli şuur sembolü olarak müzelerimizde saklanmak için son bahtiyar sahibinin elinde hükümetin bir davetini bekliyor. Dünyada, bu derecesinde bile, hiç şüphesiz pek çok sağlam İsviçre saati vardır; fakat ebedi hatırasıyla bizim ana yurdumuzda biriciktir. O adamdan bu toprağa yadigâr kalan hatıralar arasından kimseye zırnık veremeyiz.”¹⁹

(Cumhuriyet, 24 Ocak 1939)

Peyami Safa'nın bu yazısına rağmen Omega firmasının İzmir temsilcisinin, saati aramak maksadıyla İstanbul'a gelmiş olduğunu biliyoruz. Bir gazetede yer alan şu haber, İsviçre firmasının çabalarını anlatıyor:

“Conkbayırı'nda Ebedî Şef'imizin hayatını kurtaran saat. İsviçreli bir fabrikanın mümessili bunu aramaya geldi. Maruf bir İsviçre fabrikasının İzmir mümessili dün İzmir'den şehrimize gelmiştir. Bu gelişme sebep, Ebedî Şef Atatürk'ün Çanakkale'de Conkbayırı'nda hayatını kurtaran saati veya bunun halen kimde olduğunu bulmaktır. Mezkur fabrika, geçenlerde kısaca yazdığımız gibi bu saati, her ne pahasına olursa olsun, ele geçirmek kararında olduğunu İzmir mümessiliğine bildirmiştir. Mümessilin tahkikatına göre bu saat, Ebedî Şef tarafından bir hatıra olmak üzere o zaman Alman generali Liman von Sanders'e hediye olunmuştur. General vefat edince eşyaları müzayede ile satılmış ve saati büyük bir para mukabilinde bir Amerikalı satın almıştır.

Yine bu tahkikata göre mezkur saat; halen şehrimizde ve İnkılâp Müzesi'nde bulunmaktadır. İşte mümessil, şehrimizde bu cihetleri tespit edecektir. Eğer bu iki haber de tahakkuk etmediği takdirde bu kıymetli saatin halen bulunduğu yeri veya zatı haber verene fabrika 2000 Türk Lirası hediye edecektir.

Saatin İnkılâp Müzesi'nde olduğu tahakkuk ettiği takdirde, Ebedî Şef'imizin göğsünde alçak bir kurşuna hedef olarak onu kurtaran böyle kıymetli bir hatıranın velev ki milyonlar, milyarlar verirse dahi satılamayacağı bedihi bulunmaktadır.”²⁰

19 Peyami Safa, “Atatürk'ün Saati”, Cumhuriyet, 18 İnkincikânun 1939. Bu yazı, Ulus gazetesinin “Türkiye Basını” kısmında aynen yayınlanmıştır: Ulus, 19 Sonkânun 1939. 2012'de Anadolu Ajansı muhabirine bir demeç veren Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Atatürk ve Çanakkale Savaşlarını Araştırma Merkezi Müdürü Yrd. Doç. Dr. Mithat Atabay, Peyami Safa'nın bu mektubundan “Reşat Nuri Güntekin'in mektubu” olarak söz etmiştir. Sabah, 9 Mart 2012.

20 Son Telgraf, 20 2 inci Kânun 1939.

Dönemin önemli gazetecilerinden Salâhaddin Güngör, firmanın İstanbul'da bulunan temsilcisi Fazlı Balkan ile yaptığı aşağıdaki uzun mülakatla gelişmeleri kamuoyuna duyurdu:

“Hepimiz biliyoruz: Türk milleti, bugünkü varlığını kırık bir saate borçludur. Eğer Conkbayırı'nda, onun göğsü üzerine isabet eden serseri msketin amansız saldırışı, bir çelik saatin yanında tevki edilmemiş olsaydı, biz Atatürk'ün çelik yüreğinden, daha yirmi üç sene evvel mahrum kalacaktık!

Conkbayırı, Miralay Mustafa Kemal'in şahsında, Atatürk'ü, az kalsın doğmadan şehit ediyordu. Gazeteler, son günlerde bu tarihi saat etrafında, müphem bazı haberler neşrettiler: 'İsviçre'de bir saat fabrikası, saati bulana iki yüz elli bin Frank (bizim paramızla yetmiş beş bin Lira), kimde olduğunu haber verene bin Frank, vadedmiş ve İzmir'deki mümessilini, bu müzelik hatırayı aramaya memur ederek İstanbul'a göndermiş! O zat da birkaç günden beri şehrimizde bulunuyormuş.'

Tarihi saatin akıbeti hakkında, sarıh malumatı nereden alabilirim diye uzun uzadıya düşünmeye lüzum yoktu. Fabrikanın şehrimize geldiği söylenen mümessilini bulup, konuşmaya karar verdim. Atatürk'ün saatini aramak üzere İstanbul'a gelen zat, bazı İsviçre saat fabrikalarının Türkiye depositeri olan Fazlı Balkan adında bir vatandaşdır. Kendisini, İzmir'e dönmek üzere bulunduğunda, Beyoğlu'ndaki otelinde ziyaret ettim.

Fazlı Balkan, bana İstanbul'a geliş sebeplerini şöyle anlattı: 'Her şeyden evvel söyleyeyim ki, ben hakiki bir Türküm ve her hakiki Türk gibi, Atatürk'ün hatıralarına candan bağlı bir adamım. Mensup olduğum fabrikadan emir almamış olsam bile, şahsen, Türk milletinin mukadderatını değiştiren bu kadar kıymetli bir hatırayı ele geçirmek için, hiçbir yorgunluktan çekinmeyecektim. Atatürk; hatıralarında bu saati Alman generali Liman von Sanders'e hediye ettiğini haber verir. Biz de tetkiklerimize, evvela bu noktadan başladık ve von Sanders'in terekisi satılırken, bu paha biçilmez saatin de yüksek bir bedel mukabilinde bir Amerikalının eline geçtiğini tespit ettik. O günden beri saati Amerika'nın her tarafında aramaktayız. Yaptığımız araştırmalardan, bir netice alamadıkça da, henüz ümidimizi kesmiş değiliz. Saati bir yandan hükümetimiz de kendi vasıtasıyla araştırmaktadır.

Fazlı Balkan'a sordum:

- Bu, nasıl bir saatti?
- Eski sistem, kapağı siyah renkte orkide bir saat! Mektepten yeni çıktığı sıralarda, annesi tarafından hediye edildiği için, Atatürk; bu saati 'ana yadigarı' olarak senelerce muhafaza etmiş. Conkbayırı'nda düşmanla çarpıştığı sırada bu küçük saat, ceketinin cebinde bulunuyormuş.

Sohbetin bu kısmında, Atatürk'ün yaralanmasını ve sonrasını anlatan Fazlı Balkan, şöyle devam ediyor:

“Üç günden beri müzeleri dolaşmakla meşguldüm. Saat hakkında bizi tenvir edebileceklerine ihtimal verdiğim vasıtalarından hiç birini ihmal etmiyorum. Araştırmalarımıza bir kat daha hız vereceğiz. Saatin Türkiye hudutları dahilinde bulunmadığı bizce muhakkaktır. Yetmiş beş bin Liralık mükâfat vadinin tesirini göstereceğine şüphe etmiyoruz. Fabrika, icap ederse, bu uğurda daha büyük bir meblağı gözden çıkaracaktır.

Peşami Safa'nın, şayet saat bir Türk vatandaşının elindeyse, bunu, milyonlara de verse bir yabancı şirkete satmayacağını belirttiği yazısını hatırlatan gazeteciye Fazlı Balkan şu

cevabı verir:

- Tamam. Ben de bu noktaya bilhassa işaret etmek isterim. Fabrikamız, Atatürk'ün saatini, kasalarında hapsedmek yahut onu maddi istismar vasıtası yapmak fikrinde değildir. Saati, her nerede bulursak bulalım ve uğruna ödeyeceğimiz para, ne kadar yüksek olursa olsun, onu kendimize mal etmeyeceğiz. Kararımız şudur: Saati ele geçirir geçirmez, müzelerin birinde teşhir edilmek üzere derhal Türkiye hükümetine hediye edeceğiz! Belki de, saati aramak üzere, bir Amerika seyahatine bile çıkmak icap edecektir.”²¹

Mülakatın bizce en önemli yönü, Atatürk'ün Liman von Sanders Paşa'ya hediye ettiği saatin bir Amerikalı tarafından satın alındığının en resmi ağızdan dile getirilmiş olmasıdır. Basında yaptığımız taramada, sonraki dönemde saatin bulunması hakkında yürütülen çabalar hakkında haber ve yorumlara rastlamadık. Ancak von Sanders'in ölümünden ve eşyalarının müzayede satılmasından haberdar olmayan ya da haberi olduğu halde önemsemeyen Türk hükümetinin de devreye girdiğini görüyoruz. Daha doğrusu, Türk basınındaki bu tartışma Almanya'da da bazı gelişmelere yol açtı. Hariciye Vekili Şükrü Saraçoğlu'ndan Başvekalet'e, 21 Mart 1939'da gönderilen şu yazı, bazı yanlış bilgiler içermesine rağmen, gelişmelerin Almanya boyutuna ışık tutmaktadır:

Türkiye Cumhuriyeti
Hariciye Vekâleti
İkinci Daire Reisliği
I. Şube
33542
108

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ
Tarih: 21 Mart 1939
Rahibe Atatürk'ün saati h.

Müksek Başvekalet'e

Almanya'da "Deutsche Evangelische Pfarrgemeinde Aussig" adresini veren "Kirchenrad Prof. Ludwig Baier" adlı bir rahip, 16 Şubat 1939 tarihli bir mektupla Berlin Büyükelçiliğimize müracaat ederek, Türk gazetelerinden naklen "Aussiger Tageblatt" gazetesinin 7/2/1939 tarihli nüshasında, bir İsviçre saat fabrikasının, Çanakkalede Atatürk'ün cebinde bir kurgunla parçalanan ve bu suretle kendisinin hayatını kurtaran bir saatin nerede olduğuna dair malûmat verenlere 750 İsviçre Frankı mükâfat verdiği ve mezkûr saati fabrikanın 200.000 İsviçre Frankına satın alması da hazır olduğu hakkında intişar eden bir fıkrayı mevzu bahis ederek, bu saatin nerede bulunduğunu büyük Elçiliğe ihbarı vazife telâkki ettiğini bildirmiştir.

Rahibin ifadesine nazaran, saat "Longines" firmasının anahtarlı bir gümüş saati imiş. Bir taraftan girmiş olan merminin izleri öbür taraf kapağında görülmekte imiş. Zemberek kapağında bir Türkçe kelime mahkûk bulunmakta imiş. Saat Atatürk tarafından bir Alman zabıtine hediye edilmiş ve nihayet bir Avusturyalının eline geçmiş, Rahibin işbu ifadelerinin doğru olup olmadığı vekaletimce malûm değildir. Saatin ebedî Şef'eden kimlere geçmiş ve

1 4 19

"Almanya'da Deutsche Evangelische Pfarrgemeinde Aussig adresini veren Kirchenrad Prof. Ludwig Baier adlı bir rahip 16 Şubat 1939 tarihli bir mektupla Berlin Büyükelçiliğimize müracaat ederek, Türk gazetelerinden naklen Aussiger Tageblatt gazetesinin 7/2/1939 tarihli nüshasında, bir İsviçre saat fabrikasının, Çanakkale'de Atatürk'ün cebinde bir kurşunla parçalanan ve bu suretle kendisinin hayatını kurtaran bir saatin nerede olduğuna dair malumat verenlere 750 İsviçre Frankı mükâfat vaad eylediği ve mezkur saat fabrikasının 200.000 İsviçre Frankına almaya hazır olduğu hakkında intişar eden bir fıkrayı mevzu bahs ederek, bu saatin nerede bulunduğunu büyükelçiliğe ihbarı vazife telakki ettiğini bildirmiştir.

Rahibin ifadesine nazaran, saat Longines firmasının anahtarlı bir gümüş saati imiş. Bir taraftan olan merminin izleri öbür taraf kapağında görülmekte

immiş. Zemberek kapağında bir Türkçe kelime mahkuk bulunmakta imiş. Saat Atatürk tarafından bir Alman zabıtine hediye edilmiş ve nihayet bir Avusturyalının eline geçmiş. Rahibin işbu ifadelerinin doğru olup olmadığı vekaletimce malum değildir. Saatin Ebedi Şef'ten kimlere geçmiş ve saati tanıyabilecek zatların kimler olduğunun tahkikini ve Atatürk'ün Çanakkale'de hayatını kurtarmış olan işbu tarihi saatin, Rahip Ludwig Baier

21 Salâhaddin Güngör, "Umumi Harb'de Conkbayırı'nda Atatürk'ün Hayatını Kurtaran Saat", *Cumhuriyet*, 24 İkincikânun 1939.

tarafından nerede bulunduğu bilindiği iddia olunan saat olduğu kat'i olarak anlaşıldığı takdirde yapılacak muamelenin emir ve işaretini yüksek takdir ve tensiplerine arz eder ve derin saygılarımı sunarım.”²²

Hariciye Vekili Şükrü Saraçoğlu'ndan

Başvekalete, 21 Mart 1939'da gönderilen yazı.)

Hariciye Vekaleti'nden alınan bu yazı, Başvekil Yerine Müsteşar Vekili B. Kutay imzasıyla 27 Mart 1939'da Maarif Vekilliğine, şu talimatla gönderildi: “Ebedi Şef Atatürk'ün Çanakkale'de hayatını kurtarmış olan tarihi saat hakkında bu kere Hariciye Vekilliğinden alınmış olan 21.3.1939 tarihli ve 33542/108 sayılı tezkere sureti bilece sunulmuştur. Keyfiyetin tedkik ile bu saatin mübayası hakkındaki mütalaalarının ve satın alınması istenilirse karşılığının vekaletinizce temini mümkün olup olmayacağıнын bildirilmesini rica ederim.”²³

C- Saatin Akıbeti

Elimizdeki Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi belgeleri, Maarif Vekaleti'nin bu yazı üzerine neler yaptığı ve herhangi bir sonuç alıp almadığını aydınlatmaya yeterli değildir. Şimdilik, ileride ortaya çıkacak yeni belgelerin meseleyi bütün yönleriyle aydınlığa kavuşturmasını beklemek ve ummak durumundayız. Ancak Atatürk'ün Liman von Sanders'e hediye ettiği saat ve akıbeti sonraki dönemde de çeşitli şekillerde gündeme geldi. 1955'te bir gazete, Mustafa Kemal Derneği'nin bir girişiminden söz eden şu habere yer verdi: “Atatürk'ün Hayatını Kurtaran Saat. Mustafa Kemal Derneği, Batı Almanya Başvekil Adenauer'a önümüzdeki hafta mektup gönderecektir. Dernek, halen Alman generali Von Sanders'te bulunan Atatürk'ün saatinin şehrimizdeki Atatürk Müzesine gönderilmesi hususunda Adenauer'ın tavassutunu isteyecektir. Bahis konusu saat, Çanakkale Savaşında Atatürk'ün göğsüne isabet eden şarapnel tarafından parçalanan ve bu suretle Atatürk'ün hayatını kurtaran tarihi saattir.”²⁴

Haberi veren Tan gazetesinin sonraki sayıları da tarandı. Ancak haberde bildirildiği gibi, derneğin sonraki hafta Almanya Başbakanı Adenauer'a bir mektup gönderdiği yönünde bir habere rastlanmamıştır. Ayrıca Cumhuriyet, Milliyet, Son Telgraf ve Gece Postası gazeteleri de tarandığı halde, Tan'daki bu habere veya Adenauer'a mektup gönderildiğine dair bir bilgiye rastlanmadı.

Saati bulma çabasından sonuç alamadığı anlaşılan İsviçreli saat firması Omega, 10 Kasım 1966'da, Atatürk'ün ölüm yıldönümünde gazetelere, tepkiyle karşılanan şu ilanı verdi:

“Bir Kahramanın Hayatını Kurtaran Saat.

Çanakkale'de Conkbayırı'ndaki korkunç savaşlarda yaralanan Anafartalar Cephesi Kumandanı Mustafa Kemal'in ölümden kurtulduğunu hemen herkes bilir.

Fakat bir çok kimsenin bilmediği nokta bu saatin bir Omega olduğudur.”

Reklamın sonraki kısmında, Ruşen Eşref'in kitabından yaralanma sahnesi aktarılıp sonunda Atatürk'e şu sözlerle saygı ifade ediliyor: “Omega, Büyük Atatürk'ün ölmez

22 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030-10-00-00-1-7-14-2-3.

23 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030-10-00-00-1-7-14-1.

24 “Atatürk'ün Hayatını Kurtaran Saat”, Tan, 26 Şubat 1955.

hâtırası önünde tâzimle eğilir ve bu tarihi hadiseden dolayı sonsuz bir şeref ve iftihar duyar.”²⁵

Gazeteci İlhan Selçuk, Milliyet gazetesinde çıkan Omega reklamını eleştirdi. Omega'nın reklam yazısını aynen fakat saatin markasını vermeden alan yazar, şöyle devam etmiştir:

“Görüldüğü gibi yabancı saat kumpanyası dehşetli bir Atatürkçü kesilmiştir. Atatürk'ün ölüm yıldönümünde, 10 Kasım günü, on binlerce Lira vererek gazeteleri reklamlarla donatıyor, Atatürk'ün aziz hatırasını saygıyla anarak, malının reklamını yapıyor:

- Ey ahali! Atatürk'ü seven her Türk, Atatürk'ün hayatını kurtaran saat hangi marka ise onu kullanır. Büyük Atatürk şirketimizin saatini kullanırdı.

Bu zeki reklamın sahiplerini yalnız buluşlarından ötürü değil, özdenlikleri yüzünden de kutlamak gerekir. Şimdiye dek Atatürkçü olanlar arasında neler görmemiştik! Şeyh sakalı öpüp de oy goygoyculuğuna çıkan Atatürkçü idi. Amerikan kumpanyasının komisyoncusu pervasız 'Biz Atatürkçüyüz' diyordu... İsviçre saat kumpanyası neden Atatürkçü olmasındı?”²⁶

En son olarak, Çanakkale Muharebeleri'nin 90. Yılı hazırlıkları sırasında, saatin akıbeti Dışişleri Bakanlığı'nın talimatıyla Berlin Büyükelçiliği tarafından yeniden araştırıldı. Büyükelçilik tarafından Alman makamları nezdinde yapılan bu girişim sonucu, resmi kayıtlarda Liman von Sanders adını taşıyan bir müze bulunmadığı gibi, Von Sanders'in şahsi eşyalarının sergilendiği bir müzenin de tespit edilemediği bildirildi. Türk hükümeti, zamanında bu saatin akıbetini çok araştırmış, hatta Liman Von Sanders'in ailesinden satın almak istemiştir. Aileden gelen cevapta, Von Sanders'in ölümünden sonra, diğer vitrin eşyalarıyla birlikte bu saatin de satılmış olduğu ve nerde olduğunun bilinmediği bildirilmiştir²⁷

Ele aldığımız konuda cevaplanması gereken en önemli soru, Atatürk'ün Liman von Sanders'e hediye ettiği saatin ne olduğudur. Kaynaklarda bu soruya verilen iki cevapla karşılaşmaktadırlar. Bunlar, von Sanders'in ölümünden sonra bir Amerikalı tarafından satın alındığı²⁸ ve çalındığıdır.²⁹ Atatürk tarafından imzalanarak hediye edilen banknotun dikkatsizlik nedeniyle kaybedilmesi³⁰ veya hırsızların, çeşitli hilelerle diplomatların saatlerini çaldıkları³¹ Atatürk'ün saatiyle ilgili yoğun tartışmaların yaşandığı günlerde

25 *Milliyet*, 10 Kasım 1966.

26 İlhan Selçuk, *Mustafa Kemal'in Saati*, Kitap Yayınları, İstanbul 1969, s.9-10.

27 Sermet Atacanlı, *a.g.e.*, s.168-169, Dipnot:173.

28 Son Posta ve Yeni Sabah gibi dönemin gazeteleri ve Omega firmasının İzmir Temsilcisi Fazlı Balkan, saatin bir Amerikalı tarafından satın alındığı bilgisini veriyorlar. Saatin Almanya'da Soudus aile koleksiyonunda olduğu da ileri sürülmektedir. Fikret Günesen, *Atatürk ve Çanakkale, Mustafa Kemal'in Doğduğu Yer: Çanakkale*, İleri Yayınları, İstanbul 2006, s.339, dipnot:87.

29 Sadi Borak, *Bilinmeyen Yönleriyle Atatürk*, İstanbul 1966, s.27; Lord Kinross, *a.g.e.*, s.155, dipnot: 1; Şevket Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, s.257, dipnot:1. Emekli Albay Haydar Mehmet Alganer saatle ilgili olarak şu bilgiyi vermektedir: “Ben Münih'te konsolos iken Liman von Sanders Paşa ile görüşürdüm. O, bu saati çok kıymetli bir hatıra olarak saklardı. Bir ara, kendisine ihtiyarlığında bakması için bir kadınla evlenmişti. Duyduğuma göre, I. Dünya Savaşı'ndan sonra hükümet, Paşa'ya bir mektup yazarak saati Askeri Müze'ye konulmak üzere istetmiş. Paşa'nın eşi ise, evlerine hırsız girdiğini, bir çok eşya ile birlikte saatin de çalındığı cevabını vermiş. Sermet Atacanlı, *a.g.e.*, s.169, Dipnot:173.

30 Atatürk'ün imzasını taşıyan bir beş liralık banknotun Tefvik Rüştü Aras tarafından kaybedildiği haberi, Şubat 1939'da pek çok gazetede yer aldı: “Londra Büyükelçimiz Tefvik Rüştü Aras, ekspresle İngiltere'ye giderken Lüleburgaz'da tren memurlarına verdiği paralar arasında Atatürk'ün el yazısıyla imzasını taşıyan bir beş liralığı da yanlışlıkla vermiştir. Tefvik Rüştü Aras, eğer kabilsse buldurularak kendisine iadesini ve bunu geri verecek şahsa birkaç mislini ödeyeceğini söylemiştir. *Cumhuriyet*, 9 Şubat1939; *Akşam*, 9 Şubat1939; *Haber*, 9 Şubat 1939.

311930'da basında Amerika Elçiliği Sekreteri'nin çalınan saatleri hakkında şu haber yer aldı: “Amerika Sefareti

gazetelere yansıyan haberler arasında dikkat çekici olanlarıdır. Atatürk'ün hayatını kurtaran saati değişik şekillerde Türk yazarlarına ve şairlerine ilham kaynağı olmaya devam etmektedir. Tarihte yaşanan olayların alternatif hallerinin gerçekleşmesi halinde nasıl bir gelişme yaşanacağına dair bir kurgu yapan yazarlar³² olduğu gibi Türk şiirinin usta isimlerinden Melih Cevdet Anday da, Atatürk'ün saatlerini dizelerinde şöyle yansıtır:³³

Atatürk'ün Bir Saati Vardı

Atatürk'ün bir sözü vardı

Yediveren gül gibi açardı

Atatürk'ü bir atı vardı

Etilerden beri yaşardı

Atatürk'ün bir resmi vardı

Buğday tarlası gibi ağardı

Atatürk'ün bir saati vardı

Durmadı.

Sonuç

Atatürk'ün gayet anlaşılabilir şekilde anlattığı bu olay hakkında Türkiye'de bazı çevreler, bilimsel temeli olmayan savlar ileri sürmektedir. Son zamanlarda Türkiye'de, doğru bildiğimiz her şey hakkında tereddüt yaratmaya dönük bir tahrifat propagandası yapılmaktadır. "Tarihimize yüzleşmek" ve "resmi tarihle hesaplaşmak" adı altında hiçbir etik değer gözetmeden yapılan propagandanın önemli isimlerinden biri, Atatürk'ün Çanakkale'de yaralanmadığını ileri sürebiliyor.³⁴ Bu gibi haksız, maksatlı ve tarih bilimiyle bağdaşmayan yalan, yanlış ve iftiralar ne yazık ki Türkiye'de gündem oluşturmakta ve daha acısı "tarih ve tarihçilik" olarak itibar görmektedir.

Kâtipi Matmazel Kolp, Tom Tom Sokağ'ında 24 numaralı apartmanda oturmaktadır. Dün bu apartmana meçhul bir adam gelmiş, Matmazel Kolp'un validesiyle apartmanda bir müddet oturmuştur. Meçhul adam, 'Ankara'dan sefaret müsteşarı Matmazel Kolp'a bir mektup gönderdi. Fakat mektubu kendisine vermek lazımdır. Matmazel yok mu?' demiştir. Matmazelin validesi Miss Kolp, şimdi apartmanda olmadığını ve birazdan geleceğini söylemiştir. Meçhul adam, 'Peki, ben sonra gelirim, diyerek çıkıp gitmiştir. Biraz sonra apartmanda her biri 300 Lira kıymetinde olan iki kıymetli saatin yerinde yeller estiği görülmüştür. Mektup hikayesini uyduran meçhul adamın meşhur sabıkallardan biri olduğu anlaşılmıştır." *Akşam*, 2 Kânunuevvel 1930.

32 Seyfi Öngider, "alternatif tarih hikayesi" olarak değerlendirdiği bu yaklaşımında Mustafa Kemal Paşa'nın 1915'te Çanakkale'de hayatını kaybettiği varsayımından hareket ederek 10 Ağustos 1915'te yaşanan bu olayı; Mustafa Kemal'in ağır yaralandığı şeklinde kurguluyor. Devamında, Mustafa Kemal'in yüksekçe bir taşa oturtulduğu ve kanamasını durdurmak için ilk müdahale yapıldığı, İngilizlere karşı zafer kazanılmasına rağmen, çok kan kaybeden Mustafa Kemal'in şehit olduğunu kurguluyor. Seyfi Öngider, *Mustafa Kemal'in Saati*, Aykırı Yayıncılık, İstanbul 2013, s.11-14.

33 <http://okulsiirleri.com/ataturkun-bir-saati-vardi-melih-cevdet-anday/> (Erişim: 24 Nisan 2018; 20.55)

34 Atatürk'ün Çanakkale'de yaralandığına dair yerli ve yabancı onca belgeye rağmen, Yavuz Bahadıroğlu, Atatürk'ün yaralandığına inanmıyor. Şu satırlar ona aittir: "Gazi olmak, savaşta yaralanmak anlamına geliyorsa, Atatürk hiçbir savaşta hiçbir yerinden yaralanmadı... Gerçi Çanakkale savaşları sırasında göğsüne gelen bir kurşunun saatini parçaladığını kendisi anlatıyor, ama bu olayın belgesine rastlanmamıştır. Bu durumda herkes kendince yorumlamakta özgürdür. Tarihçi de 'yok' farz etmekte mazurdur!" Atatürk'ün ağzından olayı anlatan Bahadıroğlu, şu yargıya varıyor: "Neyse: Ortada 'delil' olmadığına göre, bu sadece bir 'iddia'dır. Tarih iddialar üzerinden değil, belgeler üzerinden yazılır." Yavuz Bahadıroğlu, Atatürk'e "Müşir" rütbesi ve "Gazi" unvanı niçin verildi?", *Yeni Akit*, 25 Şubat 2015.

Atatürk'ün saatinin akıbeti de, tarihimizde zamanında yapılmayan, düşünülmeyen, zaman geçince de gerçekleştirilemeyen pek çok ihmalkârlık ve ilgisizliklerden birisi olarak geçmişin karanlıklarında kalacaktır. Liman von Sanders'in hayatta olduğu dönemde bu saatin Türkiye'ye geri getirilmesi pekala mümkün olduğu halde, böyle bir fikir gündeme gelmemiştir. Atatürk'ün hayatını kurtardığı bilinen, kayıt altına alınmış ve Münih'teki Türkiye Konsolosu Emekli Albay Haydar Mehmet Alganer, von Sanders ile görüştüğü ve saatin kendisinde olduğu bilinirken neden niyet edilmemiş, anlaşılması ve izahı zordur. Bir gün saatin bir yerlerde ortaya çıkması temenni edilir. Öte yandan, saatin izini Amerika'da sürme fikri birkaç kere gündeme getirilmiş olmasına rağmen, uygulandığına veya sonuç alınmadığına dair bilgi sahibi değiliz. Bununla birlikte geç de olsa, saatin Amerika'da araştırılmasının yeniden gündeme getirilmesi tarihimize olduğu kadar Atatürk'e de vefanın gereği olduğunu düşünüyoruz. Bu çabayla sonuç alınmasa bile, en azından bir vefa borcu yerine getirilmiş olur.

KAYNAKÇA

A- Arşiv

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi.

B- Gazeteler

Akşam, 2 Kânunuevvel 1930; 9 Şubat 1939.

Cumhuriyet, 17 İkincikânun 1939; 9 Şubat 1939.

Haber, 16 İkincikânun 1939; 9 Şubat 1939.

Milliyet, 10 Kasım 1966.

Sabah, 9 Mart 2012.

Son Posta, 16 İkincikânun 1939.

Son Telgraf, 17 2 inci Kânun 1939; 20 2 inci Kânun 1939.

Tan, 31 Temmuz 1936.

Ulus, 19 Sonkânun 1939.

Yeni Asır, 17 Son Kânun 1939.

Yeni Sabah, 20 Kanunusani 1939.

C- Kitap ve Makaleler

A. Afetinan (1999), *Mustafa Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları*, İstanbul.

"Atatürk'ün Hayatını Kurtaran Saat", *Tan*, 26 Şubat 1955.

Abidin Daver, "Nuri Conker ve Conkbayırı Muharebeleri 5", *Cumhuriyet*, 23 İkincikânun 1937.

Atacanlı, Sermet (2006), *Atatürk ve Çanakkale'nin Komutanları*, MB Yayınevi, İstanbul.

Aydemir, Şevket Süreyya (1985), *Tek Adam*, 1. Cilt (1881-1919), (10. Baskı), Remzi Kitabevi, İstanbul.

Bahadıroğlu, Yavuz, "Atatürk'e 'Müşir' Rütbesi ve 'Gazi' Unvanı Niçin Verildi?", *Yeni Akit*, 25 Şubat 2015.

Borak, Sadi (1966), *Bilinmeyen Yönleriyle Atatürk*, İstanbul.

Günesen, Fikret (2006), *Atatürk ve Çanakkale, Mustafa Kemal'in Doğduğu Yer: Çanakkale*, İleri Yayınları, İstanbul.

Kannengiesser, Hans (2009), *Çanakkale'de Türklerle Beraber*, Çeviren: Mehmet Serez,

Timaş Yayınları, İstanbul.

Lord Kinross (1984), *Atatürk, Bir Milletın Yeniden Doğuşu*, Sander Yayınları, İstanbul.

Mustafa Kemal (1990), *Anafartalar Muhârebâtı'na Ait Tarihçe*, Yayınlayan: Uluğ İğdemir, TTK Basımevi, Ankara.

Öngider, Seyfi (2013), *Mustafa Kemal'in Saati*, Aykırı Yayıncılık, İstanbul.

Ruşen Eşref (1918), "Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal ile Mülakat", Çanakkale, 5/18 Mart 331/1915, Yeni Mecmua'nın Fevkalade Nüshası, (18 Mart 1918), Hilal Matbaası, İstanbul, ss.130-143.

Ruşen Eşref (1930), *Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal ile Mülakat*, Devlet Matbaası, İstanbul.

Safa, Peyami, "Atatürk'ün Saati", *Cumhuriyet*, 18 İkincikânun 1939.

Salâhaddin Güngör, "Umumi Harb'de Conkbayırı'nda Atatürk'ün Hayatını Kurtaran Saat", *Cumhuriyet*, 24 İkincikânun 1939.

Sanders, Liman von (1999), *Türkiye'de Beş Yıl I*, Çeviren: Örgün Uğurlu, Cumhuriyet Kitapları, Ankara.

Selçuk, İlhan (1969), *Mustafa Kemal'in Saati*, Kitaş Yayınları, İstanbul.

Şapolyo, Enver Behnan (1958), *Kemâl Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi*, İstanbul.

Tarih IV (1931), Devlet Matbaası, İstanbul.

D- İnternet Kaynakları

<http://www.internethaber.com/ataturku-kurtaran-saati-hirsiz-calmis-321898h.htm>.

Eklenme tarihi: 17/01/2011, 18:12; Güncelleme: 29/10/2015, 10:34. (Erişim: 29 Nisan 2018; 23.15)

<http://okulsiiirleri.com/ataturkun-bir-saati-vardi-melih-cevdet-anday/>_(Erişim: 24 Nisan 2018; 20.55)

ATATÜRK'ÜN ÖLÜMÜ SONRASI TÜRK ULUSAL BASININDA KEMALİZM YORUMLARI

COMMENTS ON KEMALISM IN THE TURKISH NATIONAL PRESS AFTER ATATURK'S DEATH

Cengiz AKSEKİ *

AKSEKİ, Cengiz, (2018), "Atatürk'ün Ölümü Sonrası Türk Ulusal Basınında Kemalizm Yorumları", Belgi Dergisi, C.2, S.16, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkilâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Yaz 2018/II, ss. 760 – 789.

Öz

Bu çalışmada, Atatürk'ün vefatı sonrasında Türk ulusal basınında yer almış makale ve haberlerin içerdiği Kemalizm yorumları değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu makale ve haberlerde, bazen Türk İnkilâbının gelişimi, başarıları ve hedefleri, bazen de Atatürk'ün kişiliği ve çalışmalarına yer verilmiştir. Türk İnkilâbını Türkiye'nin ihtiyaçları ortaya çıkarmıştır. Kemalizm ise Türk İnkilâbını halka açıklama ihtiyacından doğmuştur. Dönemin yazarları, farklı Kemalizm yorumları yapmakla birlikte sıklıkla demokrasi, milliyetçilik ve kalkınma ile ilgili kavramları kullanmışlardır. .

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Türk ulusal basını, Kemalizm, Atatürk İlkeleri

Abstract

The aim of this study is to evaluate Kemalism interpretations represented in Turkish national press after the death of Ataturk. In these articles, sometimes Turkish Revolution's progress, success and goals were given place and sometimes Ataturk's personality and works were given place. The necessities of Turkey have brought out the Turkish Revolution, on the otherhand Kemalism has been created to make a statement to Turkish people about the revolution. Although the authors of that period made Kemalism interpretations differently, they frequently used similar concepts such as democracy, nationalism, and development.

Keywords: Ataturk, Turkish national press, Kemalism, Ataturk's Principles

A-Giriş

1938'de Türk ulusal basını, sayfalarını önemli ölçüde yaklaştırmakta olan yeni bir savaş öncesinde Avrupa devletleri arasındaki gerilim haberlerine ayırmıştır. Türkiye açısından bu dönemde diğer önemli olay Hatay'da Milletler Cemiyeti gözetiminde yapılacak olan seçimlerdir. Mustafa Kemal Atatürk'ün 1937 yılı sonlarında fark edilmiş bulunan hastalığına ilişkin ise Türk ulusal basını uzunca bir süre sessiz kalmıştır. Atatürk'ün hastalığı kamuoyundan gizlenemeyecek hale geldikten sonra, 18 Ekim 1938'den itibaren bütün ulusal gazetelerde Atatürk'ün hastalığına¹ ilişkin ilk resmi raporlar yayınlanmaya başlamıştır.

1*Öğretim Görevlisi, Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilgiler Eğitimi, Sosyal Bilgiler Eğitimi ABD, Kınıklı Yerleşkesi, Denizli, cakseki@pau.edu.tr, (orcid.org/0000-0003-2851-804X)

Atatürk'ün hastalığının son evresi için bakınız: Mithat Aydın, "Atatürk'ün Son Hastalığı", *Belgi Dergisi*, 2016, Sayı: 12, ss.176-201.

Atatürk'ün katılmaması nedeniyle, 29 Ekim'de kutlamalar buruk geçmekle birlikte, ulusal basın Cumhuriyetin ilk on beş yılının değerlendirilmesine geniş bir yer ayırmıştır. 12 gün sonra Atatürk vefat etmiş, Türkiye'deki bütün gazeteler, Atatürk'ün vefatının yarattığı derin üzüntüye, cenaze törenine, yabancı basında yer alan haber ve makalelerin çevirilerine geniş yer vererek, Türk milletinin büyük teessürüne ortak olmuşlardır. Hemen her gazetede köşe yazarları günlerce Atatürk ve Türk inkılâbı hakkında değerlendirmeler yapmışlardır.

Bu çalışmanın konusu, vefatından sonraki günlerde Atatürk'ün hayatı, askerî ve siyasî başarıları, söylevleri yanında, hatıraların ve köşe yazılarının toplamından oluşan Atatürk nekrolojisindeki Kemalizm'dir. Ayrıca, Atatürk'ün vefatından önceki on iki günlük dönemde ulusal basında çıkan bazı yazılar da içerikleriyle yapacağı katkı nedeniyle çalışmaya eklenmiştir. Türk ulusal basınında yer alan Kemalizm yorumları, Kemalizm'i yaratan tarihsel arka plan, iki dünya savaşı arası dönemin uluslararası koşulları da göz önüne alınarak değerlendirilmeye çalışılacaktır. Fakat, Kemalizm'in bir ideoloji, doktrin, fikir hareketi, modernleşme programı olup olmadığı ya da jakoben, pozitivist, aydınlanma kavramlarıyla ilişkisini doğrudan sorgulamak hedeflenmemiş, yalnızca dönemin kalemlerinin bu konuya bakışları çerçevesinde bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır.

1938'de Türk ulusal basınında Ulus, Cumhuriyet, Tan, Kurun, Akşam, Son Posta, Son Telgraf ve Yeni Sabah gazeteleri öne çıkmaktadır. Bu gazetelerde, Falih Rıfki Atay, Peyami Safa, Yunus Nadi, Ahmet Şükrü Esmer, Turhan Tan, Asım Us, Burhan Belge, M. Şekip Tunç, Kazım Nami Duruköşe yazılarıyla ve yaptıkları Kemalizm yorumlarıyla öne çıkan yazarlardır². Köşe yazarlarının eğitimleri, siyasal eğilimleri ve iktidarla ilişkileri farklı olmakla birlikte, hiçbirisi Kemalizm konusuna duyarsız kalmamışlardır. Keza bu çalışma söz konusu yazarların Atatürk'ün vefatı üzerine yazdıklarına dayanmaktadır. Bir bütün olarak bakıldığında bu yazılarda, doğrudan Kemalizm'i izah etme çabası, Atatürk için yapılan diktatörlük eleştirisine cevap, demokrasi zeminine oturtulan yeni rejimin izahı, modernleşme ve kalkınma kavramları ana çerçeveyi oluşturmaktadır. Ayrıca, milliyetçilik, laiklik, devlet, parti, eğitim kavramları ve halkın Türk devrimini benimsediği, Türk devriminin başka uluslar için de önemli olduğu anlayışı sıklıkla vurgulanmıştır. Konunun genişliği dolayısıyla çalışma, yazarların Kemalizm'e verdikleri anlam, Kemalizm - demokrasi ve Kemalizm - kalkınma ilişkisini açıklama çabalarıyla sınırlı tutulmuştur.

B-Kemalizm Nedir?

1934'te çıkarılan 2525 numaralı kanun ile TBMM tarafından, Mustafa Kemal Paşa'ya Atatürk soyadı verilmiş olmakla birlikte, Atatürkçülük teriminin ortaya çıkışı çok daha sonraki yıllara tekabül etmektedir. Atatürk'ün ölümünden sonra yayınlanan ve bu çalışmada başvuru gazetelerde, Atatürkçülük terimine rastlanılmamıştır. Gazetelerde karşılaşılan Atatürkçülük terimine benzeyen tek sözcük "*Atatürklük*"tür. 11 Kasım 1938'de Kurun gazetesinde Hikmet Münir, "*İstanbul'un Dün Döktüğü Gözyaşı*" başlıklı yazısını "*Atatürk öldüyse, Atatürklük yaşıyor*" cümlesiyle bitirmiştir³. Ulusal basında, Atatürkçülük terimini Cumhuriyet gazetesinde ilk kez Falih Rıfki Atay'ın, 1944'te⁴ kullanmış olduğunu söyleyebilirsek de diğer gazetelerde yapılacak bir çalışma bu tarihi daha erkene çekebilir.

² Bu tarihte, Millî Mücadele'yi baştan beri destekleyen Ruşen Eşref Ünaydın, Atina'da, Yakup Kadri Karaosmanoğlu Prag'ta Büyükelçi olarak görevlidirler. Bilal Şimşir, *10 Kasım Günlüğü*, Ankara, 2014, s.127-129.

³ Hikmet Münir, "*İstanbul'un Dün Döktüğü Gözyaşı*", *Kurun*, 11 Kasım 1938.

⁴ *Cumhuriyet*, 2 Haziran 1944. (Cumhuriyet gazetesinin sanal arşivindeki arama, erişim tarihi: 17.02.2018.

Atatürk hayatta iken, “Kemalizm”⁵, “Kemalizm İnkılâbının Prensipleri”⁶ isimleriyle kitaplar yayınlanmış, CHP Programında Kemalizm’in bir tanımı yapılmış olmasına rağmen, Atatürk hiçbir zaman Kemalizm terimini kullanmamış, bunun yerine “*Türk İnkılâbı*” demeyi tercih etmiştir⁷. Ancak, Atatürk inkılâp sözcüğünü yalnız cumhuriyet sonrasının devrimleri için değil, Türk İstiklâl Harbi’ni de içine alacak şekilde kullanmıştır⁸. Bir anlamda, Atatürk Türkiye’nin bağımsızlık mücadelesi olan İstiklâl Harbi ile sonraki yılların ‘terakki ve medeniyet’⁹ mücadelesini birbirinden ayrı görmemiştir.

Devrimlerle geçen ilk yedi yıldan sonra yaşanan Menemen olayı Cumhuriyetçi aydınlarda büyük bir hayal kırıklığı ortaya çıkarmıştı¹⁰. Dolayısıyla devrimlerin kök salması için izah edilerek, halkın desteğinin sağlanması gerektiği ve “*vatanseverliğin dinin yerine geçmesini sağlayacak bir ideolojiye ihtiyaç olduğu*” düşünülmüştü. Kemalizm’i üreten bu düşünce olmuştur¹¹. Yine 1930’lu yıllara girildiğinde 1929 ekonomik krizinin etkisiyle demokrasiye olan inanç azalmış¹², faşizm, Nazizm ve komünizm gibi ideolojilere dayanan rejimler, krizden daha az etkilendikleri veya çözüm önerdikleri için kitlelerin gözünde itibar kazanmıştı. Bu ideolojilerin Türkiye için bir örnek oluşturmasını önleme isteği¹³ de bir ideoloji arayışını güçlendiriyordu¹⁴. Ulusal basında Mustafa Şekib Tunç, 1939’da bile Türk inkılâbının tarihî bir yön kazanması için devletin halk nazarındaki algılanış şeklinin açıklanması gerektiğini savunmaktadır. Ona göre bu noktada aydınlar düşen görev, siyaseti bir bütün halinde anlamlandırarak “*şuurlaştırmak*” ve halkın iradesi olabilecek **bir hale getirmektir**¹⁵. Atatürk’ün vefatından sonraki yazılarında bir “Kemalizm Enstitüsü”

5 *Kemalizm* isimli ilk kitap 1936’da Tekin Alp tarafından yazılmıştır. Mehmet Özden, “Atatürk Döneminde Kemalist Metinler: A’ râfda Bir Kemalizm: Tekin Alp ve Kemalizm (1936)”, *Bilgi, Yaz / 2005*, sayı 34, ss.45-81.

6 M. Saffet Engin, *Kemalizm İnkılâbının Prensipleri*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul. İlk iki cildi 1938, III. cildi 1939’da yayınlanmıştır. III. Cildin önsözünde kitabın Atatürk tarafından tasvip ve takdir edildiği belirtilmiştir.

7 Süleyman İnan, “Atatürkçülük (Kemalizm) ve İdeoloji”, *Liberal DüşünceDergisi*, sayı: 36, Ankara, 2004, ss.109-116.

8 Mustafa Kemal Paşa, henüz saltanatın kaldırılması ve cumhuriyetin ilanı dışında hiçbir inkılâbın yapılmadığı 5 Şubat 1924’te, “*Büyük, mühim bir inkılâp oldu. Bu inkılâp milletin selameti namına, hak namına yapıldı. Milletimiz demokratik bir hükümet tesis etmek sayesinde düşman ordularını imha etti. Vatani istilâdan kurtardı*” demektedir. “İzmir’de Gazetecilerle Konuşma”, 5 Şubat 1924, *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, C.II, TTK Basımevi, 1997, s.170. Yine 11 Ocak 1925’te Konya’da “*...Türk inkılâbını yapan bugünkü Türk ordusu...*” cümlesinde görüldüğü gibi inkılâptan burada da kastedilen Türk İstiklâl Harbi’dir. Ayrıca, Polis Enstitüsü’nde Vasfi Raşit Seviğ’in “Kemalizm” konulu konferansında, inkılâpların millî mücadele ile birlikte başladığı ifade edilmektedir. Ulus, 4 Aralık 1938.

9 “Terakki” ve “medeniyet” kavramları *Onuncu Yıl Nutku*’nda “*Türk milletinin yürümekte olduğu terakki ve medeniyet yolunda...*” şeklinde ifade edilmiştir.

10 Yakup Kadri, “*sanki bu ülkede yıllarca hiçbir şey olmadı, sanki... Radikal reformlarımızla ilgili bir düşünce bu ülkede herhangi bir şeyi değiştirmedir*” demek gereğini duymuştur. Feroz Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, (Çev. Yavuz Alogan), İstanbul 2009, s.78.

11 Feroz Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, (Çev. Sedat Cem Karadeli), İstanbul 2007, s.108-109.

12 1930’lu yılların yurttaşları için, Avrupa’daki siyasal rejimlerin ve liderlerin algılanış şekline ilişkin yapılan şu değerlendirme anlamlıdır: “*Karizmatik liderler, plebisiter diktatörler, duçeler, fuhürler, ‘halkla şef arasında elektrik akımları’na ilişkin kuramların... Avrupa siyasal ve toplumsal düşüncesini kasıp kavurduğu bir çağda... yurttaşın ussallığına ve parlamentonun etkinliğine olan inanç zayıflamakta... liderlerin gerekliliğine olan inanç artmaktaydı.*” Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporotizm*, İstanbul 1989, s.96.

13 1935 tarihli CHP Programı’nda “*Partimiz, vatandaşların. Türkün derin tarihini bilmesine üsnomal [fevkalâde] bir önem verir. Bu bilgi Türkün kapasite ve enerjisini, nefsine güven duygularını ve ulusal varlığa zarar verecek bütün akımlara karşı sarsılmaz dayanımını besleyen kutsal bir evindir [programın sonuna eklenen küçük sözlükte evin sözcüğünün anlamı cevher olarak verilmiştir]*” denilmektedir. *CHP Programı*, Ankara, Mayıs 1935, s.35.

14 Süleyman İnan, a.g.m.

15 M. Şekib Tunç, “İdeolojimiz ve İdeolojiler”, *Cumhuriyet*, 4 Nisan 1939. Şekib Tunç toplumlar için ideolojinin neden ihtiyaç olduğunu şu şekilde açıklamıştır: “*Cemiyetler içinde taazzuv eden ve cemiyeti dahilde ve haricde siyasî bir birlik olarak temsil eden devleti sadece haricî ve dahilî asayişin bir gözcüsü gibi mi, yoksa hududsuz vazifelerle mükellef olan ideal bir gayenin en müessir ve yüksek bir aleti gibi mi tasavvur ediyoruz? Halk, inkılâb, millet ve sair siyasî ve içtimai bütün mefhumlarımızda da gayeye müteveccih bir bilik ve açıklık lâzımdır, ta ki hareketlerimiz tarihî olabilecek bir istikamet alsın. Aksi takdirde kör bir ampirizm içinde anarşik faaliyetlerde bocalamak tehlikesi vardır. Vakia aydın fikir, acık mefhum her şey olmamakla beraber düşünce ve iradenin önünü aydınlatacak, ileriye gösterecek ışıklardır. Eğer insiyakları aşan, zekâ ve düşüncesi ile medeniyetler kuran,*

kurulmasını öneren Yunus Nadi de bu sayede “Kemalist rejimin ideolojisini tebellür”¹⁶ ettirmenin mümkün olacağını ifade etmiştir.

Kemalizm’i bir ideoloji haline getirme çabaları, CHP içinde bile birbirinden oldukça farklı içeriklerin üretilmesine¹⁷ yol açmıştır. Bu farklılıklar önemli ölçüde, CHP programının ve Mustafa Kemal’in düşüncelerinin ayrıntılarıyla belirlenmemiş, yalnızca genel bir çerçeve çizilmiş olmasından kaynaklanmıştır¹⁸. Atatürk’ün kuramsal bir çerçeveye kendini ve Türk devrimini sınırlamadan, duruma göre esneyen bir yöntemden yana olması, kendi hareket sahasının da geniş olmasını sağlamıştır.

21 Kasım günü Ankara’da Atatürk’ün uluslararası cenaze töreni vardır. Kazım Nami Duru, aynı gün yayınladığı yazısında, Atatürk’ün Türkiye’ye bıraktığı mirasın “*Türk milletini ebediyete kadar kudretle, şehametle [zekâ ve akıllılıkla beraber olan cesaret, yiğitlik], medeniyetle götürmeğe yarıyacak olan Kemalizm*”¹⁹ olduğunu ifade etmiştir. Yazara göre “*Kemalizm, sosyal ve siyasal bir felsefe*” olup; bu felsefenin esasları, CHP’nin anayasaya da konulmuş bulunan altı prensibinde ve Atatürk’ün TBMM’de, kongrelerde, toplantılarda, gezilerde, ziyafetlerde söylediği sözlerinde bulunmaktadır. Atatürk’ün fikirlerinde medeniyet kavramına yapılan göndermeler²⁰ hatırlanırsa, Kemalizm’in medeniyete götürmeye yarayan akılcı yol sayılması isabetlidir.

Yine 21 Kasım 1938’de, Ulus gazetesinde Nasuhi Baydar, Atatürk’ün cenazesinin başucunda yakılmış altı meşaleye gönderme yaptığı yazısında²¹, altı ilkeyi Atatürk’ün Türkiye’ye gösterdiği hedefler kabul etmektedir. Yazara göre, Türk milletinin karakterini en iyi bilen Atatürk, “*O’nun karakterine en uygun devlet şekli*” de göstermiştir. Bu yazıda en dikkat çekici nokta Milliyetçilik ilkesiyle Kemalizm’in eş anlamlı olduğunun ifade edilmesidir. Türk milleti, Mondros Mütarekesi’nden sonraki on beş yıllık döneme, hem kurtuluşunu sağlayan İstiklal Harbi’ni, hem de modernleşmesini sağlayan bir inkılaplar dönemini sığdırmıştır. Milliyetçilik ve Kemalizm’in eş anlamlı sayılması bu iki dönemin bir bütün olarak algılanmasından kaynaklanmış olabilir. Aynı şekilde, TBMM’de Atatürk’ün vefatı nedeniyle yapılan özel oturumda konuşan Kütahya Milletvekili Naşit Uluğ’un sözlerinde de bu anlayışı görmek mümkündür: “*Halk kütlelerini kölelikten kurtaran, şerefe, haysiyete ve fazilete istinat eden cumhuriyet, tezdatsız rejim, şark dünyasında vicdanların hürriyetine ve hür tefekküre dayanan Kemalizm ebediyen yaşıyacaktır*”²². Naşit Uluğ’un konuşması duygusal bir kürsü konuşması sayılabilirse de bağımsızlık, tarih yapan bir mahlûk olmasaydı fikir ve mefhum doğruluğuna ihtiyacımız da olmazdı. Yalnız insiyaklarımızla hareket ettiğimizi farzetsek bile bunları fikir ve mefhumlarla da aydınlatmak ihtiyadında olduğumuz için düşüncemizin bu zarurî muhtevalarına herhalde bir çekidüzen vermek mecburiyetindeyiz. İdeoloji ihtiyacı da buradan gelmektedir.”

16 Yunus Nadi, “Kemalist Türkiyenin Kemalizm Enstitüsü”, *Cumhuriyet*, 23 Kasım 1938.

17 Hakkı Uyar, “Resmî İdeoloji ya da Resmî İdeoloji Oluşturmaya Yönelik İki Dergi: Ülkü ve Kadro Mecmualarının Karşılaştırmalı İçerik Analizi”, *Toplum ve Bilim*, 1997, s.74, ss. 181-192.

Ömer Turan, “Emperyalizm Karşıtlığı ve Kemalizm: Tek-Parti Döneminde “Europacentrisme’in Tasfiyesi” ve “İktibasçı İnkılâb” Tartışmaları”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 11, Sayı 43 (Güz 2014), s. 81-104.

18 Hakkı Uyar, a.g.m.

19 Kazım Nami Duru, “Atatürk ve Kültürümüz”, *Cumhuriyet*, 21 Kasım 1938.

20 Atatürk’ün fikirlerini tematik tasnif eden Utkan Kocatürk’ün çalışmasında, “uygarlık ve çağdaşlaşma” başlığına sekiz sayfa ayrılmış olmakla birlikte, Atatürk’ün çeşitli vesilelerle söylediği sözler arasında onlarca kez medeniyet vurgusu yaptığı görülmektedir. Atatürk’ün sözcüğe yüklediği anlamın kuvvetini göstermesi açısından şu iki örnek özellikle dikkat çekmektedir: “*Medeniyet yolunda yürümek ve muvaffak olmak, hayatın şartıdır. Bu yol üzerinde ileri değil, geriye bakmak bilgisizliği ve ihtiyatsızlığı gösterenler, umumî medeniyetin coşkun seli altında boğulmaya mahkûmdurlar.*”, “*Medeniyet yolunda muvaffakiyet, yenileşmeye bağlıdır. Sosyal hayatta, iktisadî hayatta, ilim ve fen sahasında muvaffak olmak için yegâne gelişme ve ilerleme yolu budur.*” Utkan Kocatürk, *Atatürk’ün Fikir ve Düşünceleri*, Ankara, 1999. S.79-80.

21 N. Baydar, “6 Meşale”, *Ulus*, 21 Kasım 1938.

22 “Kamutay’da Atatürk Günü”, *Ulus*, 15 Kasım 1938.

millî egemenlik, sınıfsız, çatışmasız rejim, vicdanlara ve düşünceye özgürlük gibi Türk inkılâbının öne çıkan kavramlarını da içermekte, Kemalizm'in toplumsal, siyasal, düşünsel alanlarda yarattığı geniş çaplı değişime vurgu yapmaktadır. Keza, 1935'te kapanan Kadro dergisinin yazarlarından²³ Burhan Belge'ye göre de Kemalizm; kültür, ekonomi, politikayı kapsayan “*bir yaradılış ve yeniden doğuş hâdisesidir*”²⁴. Günümüzde olduğu gibi, o yıllardaki yorumlarda da Kemalizm'in bir “topyekûn değişim”²⁵ hareketi olarak kabul edildiği görülmektedir. Türk devriminin topyekûn bir modernleşme hareketi olduğu Batı dünyasında da kabul görmüştür. Fransız yazar Florian Delhorbe'ye göre, Türkiye'deki yeni zihniyet bütün “*maarif, adliye, ziraat, endüstri ve ticaret sahalarında ıslahat*” yapmıştır. Bu ıslahatın üç ortak yanı vardır. “*Bunlar radikal, millî ve bünyevîdirler.*” Batıda denenmiş yeni ilkelerden esinlenmiş oldukları için radikaldirler. Sınıf ayrımı gözetmeden ülkenin tamamını amaçladığı için millîdirler. Birbiriyle ilişkili olduğu için de bünyevîdirler²⁶. Milletvekili Naşit Uluğ, köşe yazarı Burhan Belge ve Batılı bir yazar Florian Delhorbe Kemalizm'in Türkiye için her alanda, köklü, millî, yapısal bir modernleşme olduğunda birleşmiş görünmektedirler.

Bu dönemde Türk ulusal basınında Kemalizm'i açıklamaya çalışan yazarların başında Peyami Safa gelmektedir. Peyami Safa, 6 Ağustos 1938'den itibaren Cumhuriyet gazetesinde “Türk İnkılâbına Bakışlar” ismiyle bir dizi makale yayınlamaya başlamıştır. Bu tefrika Atatürk'ün ölümünden kısa bir süre önce tamamlanmıştır²⁷. Peyami Safa'nın 10 Kasım 1938'den sonra yazdıkları önemli ölçüde bu tefrika üzerine kurulmuştur. Peyami, Atatürk'ün ölümünden sonra yazdıklarında da Kemalizm'in millî zaruretlere göre ortaya çıktığını ifade etmektedir. Ayrıca Atatürk'ün farklı sistemlerin makul taraflarının terkinin karşısında olmadığını savunmaktadır. Ancak Peyami Safa'ya göre Kemalizm, bu türden bir terkihi de içermekle birlikte onu aşan “orijinal ve amelî bir görüş” etkisi yaratmıştır. Çünkü Atatürk için bütün nazariyelerden ve nazariyecilerden önce “hayat”²⁸ vardır. Keza Peyami Safa, “Türk İnkılâbına Bakışlar” adlı yazı dizisi içinde yer alan “İnkılâp, Hayat ve İdeal” başlıklı makalesinde, Türk İnkılâbı'nın hiçbir kitapta yeri olmadığını, eğer öyle bir kitap varsa onun “canlı bir tarih” ve “hayatın ta kendisi”²⁹ olduğunu savunmuştu. Aynı değerlendirme Fransa'nın Le Mois mecmuasında Atatürk'ün ölümünden bir iki gün³⁰ önce yayınlanmış bir makalede de yer almıştır. Bu makalede, “geleneğe” ve “ilerleme” kavramlarının entelektüellerde soyut düşünceler ve sistemler derekesine düşme tehlikesi yarattığı ifade edilmiştir. Yazar, kütüphanelerden çıkmayan Lenin'in, bunu yaşarken, Atatürk'ün bu bedbahtlığa uğramadığını açıklamıştır³¹. Bu değerlendirmenin gerekçesini bilmemekle birlikte, devletçiliğin Sovyet Rusya'da tamamen ideolojik bir gerekçe ile Türkiye'de ise yalnızca zarurettten uygulanmış olmasına bakarak isabetli bir değerlendirme yapılmış olduğunu söylemek mümkündür.

23 Temuçin Faik Ertan, “Kadro Dergisi Niçin Kapatıldı?”, *Atatürk Üniversitesi Atatürk Dergisi Atatürk Dergisi*, Cilt 3, Sayı: 4, Ocak 2003, ss.19-34.

24 Burhan Belge, “İnsan ve Kültür”, *Ulus*, 6 Aralık 1938.

25 Halil İnalçık, *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, İstanbul, 2007, s.39-40.

26 Florian Delhorbe, “Kemalizm”, *Ulus*, 14 Kasım 1938.

27 1938'de kitap olarak basılan *Türk İnkılâbına Bakışlar*'ın ikinci baskısı 1959'da yapıldığında, Peyami Safa önsözde “*O devre mahsus yazı disiplini, eserin Kemalizm'e, altı oka, tarih ve dil anlayışına ait son fasıllarında resmî teze uymak zoruyla muharririn düşünce hürriyetinden bazı kısıtlamalara katlanmasını zarurî kılıyordu*” açıklamasını koymuştur. İkinci baskıda bazı bölümlerin başlıklarını değiştirmiştir, bazı bölümleri ise tamamen kitaptan çıkarmıştır. Beşir Ayvazoğlu'na göre, Peyami “kitapta sadece bir Kemalist ve Halk Partisi ideoloğu olarak görünüyor olmaktan rahatsızdı.” Beşir Ayvazoğlu, *Peyami Hayatı Sanatı Felsefesi Dramı*, İstanbul, 1998, s.333.

28 Peyami Safa, “Nazariyeler karşısında Atatürk”, *Cumhuriyet*, 23 Kasım 1938.

29 Peyami Safa, *Türk İnkılâbına Bakışlar*, Ankara 1996, s.117.

30 Makalenin başına konulan ibarede ‘bir iki gün evvel Fransa'nın en mühim mecmualarından biri olan Le Mois'te yayımlandığı belirtilmiştir.

31 Florian Delhorbe, a.g.m.

Peyami Safa, Kemalizm'in ideolojik gerekçelerden değil, Türkiye'nin gerçeklerinden, hayatın akışından beslendiğini açıklamaya özel bir önem vermiş görünmektedir. İdeolojilerden değil, gerçeklerden yola çıkılmasını sağlayan da Atatürk olmuştur. Peyami Safa, "Nazariyeler Karşısında Atatürk"³² başlıklı makalesinde, Atatürk'ün ideolojilerden uzak olma tarafını açıklamaya çalışmıştır. İdeolojilerin I. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaçağın inanç savaşlarını hatırlatacak düzeyde bir kavgaya tutuştuklarını ifade eden Peyami Safa, Atatürk'ün bu kargaşa ortamında kurduğu Türkiye'yi, yabancı çizmelerinden olduğu kadar yabancı ideolojilerin istilasından da koruyabildiğini savunmuştur. Peyami Safa, Avrupa'daki bütün siyasetçilerin bir ideolojiyle hayata baktıkları halde, Atatürk'ün on dokuz yıldan beri, hiçbir Avrupa ideolojine işaret etmediğini gerçekçi bir çerçevede savunmuştur. Atatürk'ün zaman zaman yalnız demokrasi, milliyetçilik ve halkçılıktan söz ettiğini belirten Peyami Safa'ya göre bunlar Avrupa ideolojilerinden hiçbir etki taşımamaktadır. Atatürk'ün halkçılık ve milliyetçilikten maksadı halkın ve milletin gerçek çıkarlarını korumaktan başka bir şey değildir. Peyami Safa dönemin pek çok yazarında görüldüğü gibi Kemalizm'i Atatürk'ün kişiliği üzerinden anlatmıştır. Kemalizm'in gerçekçiliğini ortaya koymak için yine Atatürk'ün fikir dünyasına gönderme yapar: Atatürk milleti nazariyelerin yönetemeyeceğine inanmıştır. Çünkü ona göre, Atatürk'ün "*büyük tecrübeler içinde pişen dehası, hesap ve tahmin sistemleriyle gerçeklik ve hayat arasındaki farkları dünyanın bütün şeflerinden evvel ve fazla idrak etmişti.*" Peyami Safa'nın bu saptamasına Celal Bayar da katılmıştır. Bayar'a göre Atatürk "sistemci" değildir, hatta sistemlere alerji duymaktadır, "çünkü sistemlerde 'her şeyi tek sebebe bağlamak' hastalığı vardır"³³. Peyami, kadın konusunu ele aldığı başka bir yazısında da Atatürk'ün milletin ihtiyaçlarını Batı nazariyelerinin gözlüğüyle değil, kendi sezisi ve görüşüyle belirlediğini³⁴ ifade etmiştir.

Atatürk'ün hareket tarzının temelinde kuramlar, ideolojiler değil ülke gerçekleri, Türkiye'nin modernleşme ihtiyacı olduğunu savunanlar, Peyami Safa ve Celal Bayar'la sınırlı değildir³⁵. Hüseyin Cahit Yalçın da Atatürk, Türk milletinin "*ihtiyacı ile yekvücut olmuştur. Ahval ve şeraitin icapları onda teşahhus etmişti* [kişilik bulmuştu]"³⁶ derken aynı noktayı vurgulamıştır. Ulusal basında yer alan yabancılara ait değerlendirmelerde de Türk yazarların tespitlerinin paylaşıldığı görülmektedir. Fransız gazeteci Maurice Pernot da Atatürk devrimlerinin Türkiye'yi kendi ihtiyaçlarına uygun modern bir devlet haline getirmek için yapıldığını³⁷ yazmıştır. Fransa'nın eski Ankara Büyükelçisi ise, "*fikirlerinde idealistti, fakat hülyalarının onlara çizdiği hudutları aşmasına müsaade etmezdi*"³⁸ derken, inkılâbın Türkiye'yi nasıl değiştirdiğine bakarak Atatürk'ün hayallerle değil, gerçeklerle yola çıktığını ifade etmiştir. Atatürk'ün gerçekçi olduğunun düşünülmesi, "*Cumhuriyetçi, halkçı, inkılâpçı, lâik, devletçi ve milliyetçi*" nitelikleri içeren bir Türk devletinin Türk milletinin ihtiyaçlarına ve kalkınmasına en uygun olan devlet³⁹ modeli olarak kabul edilmesini sağlamıştır. Bu bir anlamda, Osmanlı Devleti'nin son kırk yılında "Türkiye

32 Peyami Safa, "Nazariyeler karşısında Atatürk", *Cumhuriyet*, 23 Kasım 1938.

33 Celal Bayar, *Atatürk Gibi Düşünmek*, İstanbul 2009, s.39-41. Bayar'a göre, Atatürk'ün, her olayı kendi kanunları içinde inceleyip ayrıntıyı bütünde, bütünü ayrıntıda gören bu düşünce biçimine "Atatürk metodolojisi" denilmektedir.

34 Peyami Safa, "Onun Sözleri Üstünde:2 Atatürk ve Kadınlık", *Cumhuriyet*, 17 Kasım 1938.

35 Bazı yazarlar da harf inkılâbı, saltanatın kaldırılması ya da hukuk inkılâbı gibi bir konu üzerinden giderek inkılâpların ihtiyaçtan kaynaklandığını anlatmaya çalışmışlardır. Örneğin New York Herald Tribune'den alınarak tercüme edilmiş, "Kemal Atatürk ve Onun Eseri" başlıklı yazısı. *Kurun*, 13 Kasım 1938.

36 "Türk münevverlerinin Atatürk hakkındaki hisleri", *Akşam*, 12 Kasım 1938.

37 Maurice Pernot, "Kemal Atatürk'ten sonra Kemalist inkılâb", *Cumhuriyet*, 23 Kasım 1938. Pernot, Atatürk'le görüşen ve "La Question Turque" isimli bir kitap yazan gazetecidir.

38 *Ulus*, 16 Kasım 1938.

39 A.Ş.Esmer, "Ebedi Atatürk", *Ulus*, 22 Kasım 1938.

Nasıl Kurtarılabilir?"⁴⁰ ismiyle kitaplar yazan aydınların nazarındaki tartışmanın sona ermesi demektir. Türkiye'de aydınların hasretini çektikleri kalkınma modelinin Kemalizm olduğu anlaşılmıştır. Peyami Safa'nın, Osmanlı'nın son dönemindeki düşünce akımlarının artık yeniden yorumlanması gerektiği⁴¹ anlayışı ve Şevket Süreyya Aydemir'in Türkçülük, Turancılık ve Sosyalizm'den sonra Türkiye için en uygun modelin Kemalizm⁴² olduğuna karar vermesi aynı çerçevede düşünülebilir.

C-İlkeler

Atatürk nekrolojisinde Kemalizm'i açıklamaya yönelik metinlere altı ilkenin değerlendirilmesi eşlik etmektedir. İlkeleri tek tek açıklamaya çalışan yazarların yanında, altı ilkenin genel bir değerlendirmesini yapmaya çalışanlar da görülmektedir. Kurun'da Sadri Ertem, sonraki yıllarda da çok vurgulanan bir noktayı, altı ilkenin birbirine bağlı⁴³ olduğu anlayışını öne çıkarmıştır; "*milliyetçilikle inkılâpçılık, lâiklikle devletçilik, halkçılık birbirine bir ruh nizamı ile bağlanmışlardır*"⁴⁴. Yazar Kemalizm'in içerdiği ilkelerin başka ülkelerde kanlı çatışmalar sebebi olmuşken, Atatürk'ün altı ilkeyi birbirine destek yapmasını bildiğini savunmuştur⁴⁵. Bu yorum, altı ilkenin türdeş olmadığı düşüncesinden kaynaklanmış görünmektedir. Yazar'ın bu saptaması Ahmet Taner Kışlalı'nın "*ulusçuluk, cumhuriyetçilik ve laiklik ilkeleri Fransız Devrimi ve dolayısıyla liberalizmden; devletçilik, halkçılık ve devrimcilik ilkeleri de sosyalizmden esinlendi*"⁴⁶ şeklindeki değerlendirmesine uygunluk göstermektedir.

Altı ilkeyi tek tek açıklamaya çalışan yazarlardan Nasuhi Baydur'a göre, Milliyetçilik ve Kemalizm eşanlamlıdır. Milliyetçilik, Türk milletinin insanlık ailesinin şeref ve itibarını yükseltmek için payına düşenicandan yapmasını ama kimliğini koruması anlamına gelmektedir. Halkçılık, Türkiye'nin bütünlüğünü, demokrat olmayı, bireyler ve zümrelere özel haklar tanımamak, el ele verip vatanın selameti için çalışmak demektir. Yazar, Devletçiliğin, "kuruculuk ve yapıcılık" iradesinden ilham aldığını kabul etmektedir. Lâiklik için, "*din, vicdana taallûk eder; dünya ve devlet işlerine karıştırılmaz. Medeni âleme ayak uydurarak ilerlemek için başlıca şartlardan birinin lâiklik olduğuna inanırız*" ifadesini kullanmaktadır. İnkılâpçılığı ise Türkiye'nin gelişmesini sağlayan dinamik ruhun göstergesi saymaktadır⁴⁷. Nasuhi Baydur'un Milliyetçilik yorumundaki, insanlık ailesi için çalışmak ve 'biz bize benzeriz' ifadesi, Halkçılığın demokrasiyle özdeş sayılması⁴⁸ gibi anlayışlar, sonraki yıllarda ders kitaplarına da girerek tekrar edilmiştir.

Milliyetçilik, Osmanlı'nın son döneminde aydınlar arasında yaygınlaşmış, Balkan Harbi'nin İslamcılık ve Osmanlılığı tasfiye etmesiyle daha da güçlenmiştir. Ardından Millî Mücadele'nin "istiklâl" kavramı temelinde gelişmesi milliyetçiliği bütün vatansesverlerin

40 "Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?" başlıklı kitap, Batı dünyasında Prens olarak tanınan, II. Abdülhamid'in yeğeni olan ve "teşebbüs-ü şahsi ve adem-i merkeziyet" fikrini savunan Sabahattin Bey'e aittir.

41 Beşir Ayvazoğlu, a.g.e., s.319-320.

42 Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, İstanbul, 1979, s.403. Aydemir'e göre Türkiye'ye benzeyen yarı sömürge ülkelere de örnek olabilecek millî bir fikre ihtiyaç vardır. Böyle bir harekette rehberlik rolü "inkılâpçı, disiplinli, teşkilâtli, milliyetçi bir cumhuriyet partisine düşer.

43 Ayrıca devrimlerin de birbirine bağlı olduğu fikrine de rastlanmaktadır. Örneğin "Atatürk'ün yaptırdığı büyük devrimin bütün safhaları riyaziye meseleleri gibi birbirine bağlıdır." G.A, "Dâhî olacak çocuk", *Ulus*, 13 Kasım 1938.

44 Sadri Ertem, "Altı meşalenin aydınlığındaki Dünya", *Kurun*, 21 Kasım 1938.

45 Sadri Ertem, a.g.m., "*Kemalizm, altı kaide üzerine dayanmış bir devirdir, Kemal dünyanın birçok yerlerinde tezatlar ifade eden, kanlı cidaller vesilesi olan altı mefhumu birbirine destek yapmasını bilmiş ve yeni bir mimarinin ustalığını böylece tamamlamıştır...*

46 Ahmet Taner Kışlalı, *Atatürk'e Saldırmanın Dayanılmaz Hafifliği*, Ankara 1993, s.50.

47 N. Baydar, a.g.m.

48 A. Âfetinan, *Medenî Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, Ankara, 2000, s.40.

ortak fikri yapmıştır. Bununla birlikte milliyetçilik, Cumhuriyet döneminde bir taraftan Batı'da Türkler hakkındaki yanlış fikirleri değiştirmek, diğer taraftan ulus kimliğini güçlendirmek için bizzat Atatürk'ün desteklediği dil ve tarih çalışmalarıyla, bir devlet ilkesi haline gelmiştir. Böylece İslâmîyet öncesi Türk tarihi araştırılmış, benimsenen millî tarih anlayışı, okullara da girmiştir.

Ulusal basında, Atatürk'ün vefatının yarattığı derin üzüntüyü ifade eden pek çok yazının ortak noktası, milliyetçilikle ilgili olmasıdır. Bilindiği gibi Türk milleti, yaklaşık on yıl süren ve 1922'de sona eren bir savaşın içinde vatanını kaybetme tehlikesiyle karşılaşmıştı. Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Millî Mücadele ile vatanın bütünlüğü, milletin bağımsızlığı tekrar sağlanmış, zaferden sonra Türkiye'nin bir daha Mondros Mütarekesi koşullarına gelmemesi ve güçlü bir devlet olması için büyük bir inkılâp başlamıştı⁴⁹. Türk basınında, Atatürk'ün ölümünden sonra yazılanlar bir ölçüde bu hatıraların hâlâ canlılığını koruması ve kazanılan zafer ve başarılarla inkılâbın kıymetini bilinmesiyle ilgili olduğunu söylemek mümkündür. Bu çerçevede, 1923'ten sonraki on beş yılda, Atatürk'ün bir ümmet toplumundan⁵⁰ cumhuriyeti emanet edeceği⁵¹ yeni bir millet yarattığı⁵² sıklıkla ifade edilmiştir. Ayrıca, bu yazılarda Atatürk'ün, Türk milletine bir özgüven⁵³ ve inkılâpları kabul etmesini sağlayacak bir coşku kazandırdığı⁵⁴ en sık vurgulanan hususlardan biri olmuştur.

Gazetelerde yer alan makale ve haberlerin içerdiği milliyetçilik fikirleri üzerinde, Atatürk'ün belirgin etkileri olması şaşırtıcı değildir. 21 Kasım'da Cumhuriyet'in çocuk sayfasında yer verilen ve N. Baydar'ın⁵⁵ da yazılarında işlediği *"Türk milliyetçiliğine göre Türk milleti büyük insanlık ailesinin Yüksek şerefli bir uzvudur. Onun için bütün insanlığı sever millî haysiyet ve menfaatlerine ilişilmedikçe başka milletlere karşı düşmanlık beslemez ve düşman fikirler telkin etmez"*⁵⁶ anlayışı, hem CHP programında⁵⁷, hem de Medeni Bilgiler'de⁵⁸ yer almıştı. Peyami Safa da Atatürk'ün millet anlayışını CHP programı ve Medeni Bilgiler kitabına uygun değerlendirmeye çalışmıştır. Peyami'nin, *"Atatürk'ün yekpare bir millet telâkkisi vardı: Hangi sınıflardan ve zümrelerden mürekkep olursa olsun, millet, müşterek bir temayüle, müşterek bir düşünceye, müşterek bir iradeye sahib, tam*

49 Asım Us'a göre Atatürk, koca bir imparatorluğun ölüsünden, Türk milletini kurtarmıştır. Asım Us, "Cumhuriyetin 15 nci Yılı", *Kurun*, 30 Ekim 1938. O tarihte Türkiye'nin tek üniversitesinin rektörü olan Cemil Bilsel, 13 Kasım 1938'de İstanbul Üniversitesi'nde yapılan törende: Atatürk, "istibdada Boyun eğmeğe alışmamış milletin başına geçerek Ona yeni bir dünya kurdu... tarihte kalacak onun en büyük vasfı 'Büyük Kurtarıcı, Büyük Kurucu' olmasıdır karanlık ve ümitsiz günlerde kurtuluş yolunu gösteren ve bizi ona ulaştıran Atatürk'tür." *Cumhuriyet*, 13 Kasım 1938, *Kurun*, 13 Kasım 1938.

50 Yaşar Nabi, "Ata ve Millet", *Kurun*, 22 Kasım 1938.

51 Rıza Atılâ, "Atatürk'ü kaybettik, Ebedî Atatürk içimizde ve ruhumuzun derinliğindedir", *Yeni Mersin*, Nakleden: *Ulus*, 20 Kasım 1938.

52 *Cumhuriyet*, 13 Kasım 1938. İstanbul Üniversitesi'nde yapılan törende Doçent Hıfzı Veldet'in konuşması.

53 Atatürk için 21 Kasım 1938'de bütün ülkede yapılan törenlerde yapılan konuşmalara bu özgüven yansımıştır. Ünye Ortaokulu Türkçe öğretmeni "O, bize... üstün bir ülkü gibi iman verdi" derken, hemen bütün şehirlerde yapılan konuşmalarda Türklük en sık kullanılan kavramlardan biri olmuştur. İsmet Üzen-Yüksel Özgen, *Bir Milletin Atasına Vedası*, Ankara, 2013, s.246.

Yine pek çok konuşmada Atatürk'ün bir millet yarattığı fikrine rastlanmaktadır. Üzen-Özgen, a.g.e.,s.195.

54 M. Turhan Tan, "Ata sözleri", *Cumhuriyet*, 16 Kasım 1938. "O daha neler ve neler söylemedi, bize ne vezirler ve ne düsturlar armağan etmedi?.. Biz 'bir Türkün dünyaya bedel olduğunu' ondan duyduk ve bu sözün tam bir hakikat ifade ettiğini de gene onun şahsında gördük... 'Türke müspet ve iyi birşey veriniz. Bunu reddetmesine imkân yoktur' diyen de odur. Bunu söylerken bize Cumhuriyeti veriyor, lâik bir idare veriyor, kadın hürriyeti veriyor ve medenî bir ahenk veriyordu. Biz de bütün bu verilen nimetleri şükranla kabul ederek onun sözündeki isabeti ispat ediyorduk. Onun Türk idrakine nakşettiği yükseltici, aydınlatıcı düsturlar saymakla tükenmez" cümleleri dönemin yazarlarının algısını gösteren önemli bir örnektir.

55 N. Baydar, a.g.m.

56 *Cumhuriyet*, 18 Kasım 1938.

57 *CHP Programı*, s.7.

58 A. Âfet İnan, a.g.e., s.32.

*bir üitedir*⁵⁹ yorumu, yine hem CHP programı⁶⁰ hem de Medeni Bilgiler⁶¹ esas alınarak yapılmıştır.

Dönemin basın yazılarında, zaman zaman ırk kavramı kullanılmıştır. Ancak, Atatürk'ün “*yiğit ırkımızın bir sembolü olarak yaşadı*”⁶² şeklindeki ifadesinde anlam bulan “ırk” kavramına ilişkin değerlendirmelere sık rastlanmamıştır. O yıllarda, ırk kavramının “İstiklâl Marşı”nda kullanıldığı gibi millet kavramı karşılığında kullanılmış olmasından dolayı millet kavramı tercih edilmiş olabilir. Oysaki gazetelere de yansıdığı kadarıyla, o yıllarda Doğu ve Batı dünyası⁶³ ırk kavramını yaygın ve rahat bir şekilde kullanmaktadır. Türkiye’de ırk kavramının belirgin bir şekilde ve güçlü olarak kullanılmaması önemli ölçüde, Atatürk'ün nazarında milliyetçiliğin, “*Türk milletini muasır milletler seviyesine çıkarmak ve Türk milletinin kültür hususiyetlerini muhafaza etmek*”⁶⁴ esasıyla sınırlı tutulmasından kaynaklanmıştır. Keza Mustafa Kemal’in, 1933’te söylediği “*Ne mutlu Türk’üm diyene*” sözünün aslında Batılılardaki ‘barbar, yağmacı Türk’ anlayışına tepki olarak ortaya çıktığı da unutulmamalıdır. Türkiye’deki milliyetçilik, “*...Almanya ve İtalya’nın faşist rejimlerinde revaçta olan doğum, kan veya etniklik fikrine*”⁶⁵ uygun bir milliyetçilik olmamıştır. Sadri Ertem’e göre, bu dönemde Batı Avrupa’da milliyetçilik muhafazakâr iken, Türk milliyetçiliği “*elde ettiği inkılâp eserlerini korumak için inkılâpçı*”⁶⁶ olmuştur. Gerçekten de Atatürk'ün bağımsızlık, kalkınmak, dil ve tarih çalışmaları dışında bir milliyetçi anlayış geliştirmediği düşünüldüğünde, Sadri Ertem’in yorumu isabetli görünmektedir.

Atatürk ilkelerini değerlendiren ve pozitivist modernleşmeye alternatif bir muhafazakâr modernleşmeyi⁶⁷ savunan aydınlardan, M. Şekib Tunç ise, Türk nasyonalizminin⁶⁸ halkçı bir yol tutarak, on beş yıldır sınıfsız ve çatışmasız bir toplum geliştirmeye çalıştığını, bu sayede ilerlemek, sanayileşmek ve birbiriyle çatışan burjuva ve proleter sınıfın oluşmasına meydan vermemek kararlılığını gösterdiğini⁶⁹ savunmuştur. Yazara göre, bunu başarmak için de devletçi, inkılâpçı ve halkçı olmak gerektiği anlaşılmıştır. Ancak, Kemalizm’in benimsediği devletçilik, halkçılık ve inkılâpçılık, sınıf çatışmaları yaratan liberal kapitalist ülkelerdekine benzemediği gibi, işçi sınıfına proletarya diktatörlüğü altında bir cennet vadeden sosyalist sistemdekine de benzememektedir. Yazar, Türk nasyonalizminin

59 Peyami Safa, “Atatürk ve Millet”, *Cumhuriyet*, 16 Kasım 1938.

60 *CHP Programı*, s.2’de, “*Ulus; dil, kültür ve ülkü birliği ile birbirine bağlı yurddaşlardan meydana gelen siyasal ve sosyal bir bütündür*” denilmektedir.

61 Medeni Bilgiler’de yapılan “millet” tanımı şudur: a) Zengin bir hâtıra mirasına sahip bulunan, b) Birlikte yaşamak hususunda ortak arzu ve bunu kabulde samimi olan, c) Ve sahip olunan mirasın korunmasına birlikte devam etmek hususunda istek ve dilekleri ortak olan insanların birleşmesinden oluşan topluma millet adı verilir. A. Âfetinan, *a.g.e.*, s.34-35.

62 Server Ziya Gürevin, “İnsanlığın Büyük Kaybı”, *Ulus*, 15 Kasım 1938.

63 “Ecnebi Göziyle Atatürk”, *Ulus*, 11 Kasım 1938. Amerika’nın eski Türkiye Büyük Elçisi Charles H. Sherril: “Büyük adamlar yetiştiren bir ırk, her halde büyük bir ırktır”. “İstanbul, bu sabah büyük merasimle Ebedî Şefi Ankara’ya teşyi ediyor”, *Cumhuriyet*, 9 Kasım 1938.

Finlandiya heyeti reisi Onis Talaş: “Büyük Atatürk’ün ölümü Finlandiyada derin ve umumî teessür uyandırmıştır. Atatürk, yalnız Türk milleti için değil, bütün dünya için büyük bir kayıptır. Türklerle aynı ırka mensub bulunan Finlandiyalılar, kardeş Türk milletinin büyük acısına iştirak etmektedirler... Çinliler Atatürk’ü kendi şefleri gibi severlerdi”, *Ulus*, 18 Kasım 1938. Ta kung Pao gazetesi “Atatürk, müstevkilere karşı amansız bir düşmandı. Bu muharebe ve aynı zamanda iyilik fikri, ırkımızın hususî şiarıdır”. “Cumhuriyetin onbeşinci yıldönümünde Bir sefir gözü ile Türk inkılâbı”, *Kurun*, 1 Kasım 1938. Fransızca “Parisuar” gazetesinde yayınlanmış bulunan “Mustafa Kemalden Atatürke yahut bir dünya nasıl değişti?” başlıklı yazıdan: Türk babalarının çocuk sevgisi “bu harpçi ve ketum ırkın en hassas noktalarından biridir.”

64 Sadri Ertem, *a.g.m.*

65 Feroz Ahmad, (2007), s.109 ve112-113.

66 Sadri Ertem, *a.g.m.*

67 Firat Mollaer, “Mustafa Şekip Tunç, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, cilt: 41, sayfa: 382-383.

68 Yazarın burada nasyonalizmi altı ilkeden biri olan milliyetçilik anlamında değil, Türk inkılâbı ya da Kemalizm anlamında kullandığını düşünmek daha doğru olur.

69 M. Şekib Tunç, *a.g.m.*

Avrupa'nın son yüzyılda" geçirdiği tarihî tecrübelerden ve kendi tarihinden aldığı derslerle 'yeniden doğmak' isteyen bir hareket"⁷⁰ olduğunu ifade etmiştir. Görüldüğü gibi Sanayi Devrimi sonrası Batı ülkelerinde işçilerin uzun süre korkunç çalışma şartlarıyla karşı karşıya kalması, grevler, çatışmalar yaşanması Türkiye'de uzak kalınması gereken, endişe verici olaylar olarak değerlendirilmiş ve sosyolojik gerçeklere uygun olmasa da benzer süreçlerden ülkeyi uzak tutma çabası öne çıkmıştır. Bu konuda daha önce benzer fikirleri savunan Kadrocular sınıfların ortaya çıkmaması için çözüm⁷¹ olarak yalnızca Devletçiliği önermekte iken M. Şekib Tunç, bu amaç için Devletçilikle birlikte İnkılâpçılık ve Halkçılık ilkesini de gerekli görmüştür. Anlaşıldığı kadarıyla, sınıf çatışmasını kaos olarak görüp önlenmesi gerektiği düşüncesi, aydınları⁷² daha çok Devletçi olmaya yöneltmekte, ya da Devletçilik fikrini meşrulaştıracak bir siyasal tartışma unsuru olarak bu motifi kullanmaya yönlendirmektedir.

Atatürkçülük ya da Kemalizm Türkiye'nin yakın tarihinde, neredeyse tamamen laiklik veya demokrasi kavramları üzerinden tartışılmakta ise de 1938 basınında, laiklik kavramıyla ilgili yazılar şaşırtıcı ölçüde azdır. Doğrudan laiklikle ilgili yazılmış tek köşe yazısı, yazıları hem Ulus, hem Cumhuriyet'te yer alan milletvekili Fazıl Ahmet Aykaç'a aittir. "Kendisi ve Laiklik"⁷³ başlıklı köşe yazısında, demokrasi, yeni harfler, şapka gibi büyük yeniliklerin lâisizm kavramının uygulanmasından çıktığı ifade edilmiştir. Laikliğin doğrudan bir tanımını yapan tek cümle ise bir çocuk sayfasında yer almıştır: "*Laiklik devletin ve milletin işlerinin din kaidelerinden uzak olması ve onlarla alâkası bulunmaması demektir*"⁷⁴. N. Baydar'ın bir köşe yazısında, "*Lâikiz: Din vicdana taallûk eder; dünya ve devlet işlerine karıştırılmaz. Medeni âleme ayak uydurarak ilerlemek için başlıca şartlardan birinin lâiklik olduğuna inanırız*"⁷⁵ denilerek dolaylı bir anlatıma rastlanmıştır. İsmail Habib ise Atatürk'ün dinin hayata köstek olan zincirlerini kırdığını ve Türkiye'yi tepeden tırnağa 'lâik' yaptığını, din hayatın politikası olursa, sonucun hüsrana ve çözümün laiklik olduğunu ifade etmiştir⁷⁶. Müslüman milletlerin din politikasıyla değil, medeniyetle kurtulacağını belirten yazar, bu anlayışın Atatürk sayesinde diğer İslam toplumlarında da örnek alındığını ve bu hareketin önderinin Atatürk olduğunu yazmıştır. Laikliği kurtuluşun başlıca çaresi olarak izah eden Asım Us da bu gerekçesini şu cümlelerle ifade etmiştir: "*Hilâfet reçetesi, şeriat reçetesi karşısında bizim de kendimize mahsus reçetelerimiz vardır. Bunlar da insanlık reçetesi, kültür reçetesi, medeniyet reçetesi, esaretten kurtulma reçetesi ve bunun yegâne çaresi olan lâiklik reçetesidir*"⁷⁷. Laiklikle ilgili satırları kalem alan Fazıl Ahmet Aykaç, N. Baydar, İsmail Habib ve Asım Us'un ortak noktaları medeniyet için laikliğin zaruri olduğu anlayışıdır. Laiklik bunların dışındaki yazılarda, diğer ilkelerle birlikte veya ayrıca bir açıklama yapılmadan geçmektedir⁷⁸.

70 M. Şekib Tunç, a.g.m.

71 Temuçin Faik Ertan, "Kadro Hareketi İle İlgili Bir Değerlendirme ve Bazı Düzeltmeler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 9, sayı: 27, Temmuz 1993, ss. 549-559.

72 Şevket Süreyya Aydemir, a.g.e., s.403-405. "Sınıf mücadelesi unsurlarının belirmesine önceden mani olunmalıydı... Kavgasız, ihtilâlsiz, sınıfsız, imtiyazsız bir Türkiye... ileri, hür ve çatışmasız bir Türkiye. Ne siyasî zulümler, ne sosyal sefaletler...". 21 Kasım 1938'de Ordu-Uzunisa'da yapılan konuşmada, Halk Partisi'nin amacının "sınıf ve imtiyaz gayesi" gütmeden, herkesin hak, özgürlük, çıkar ve eşitliğini sağlamaktan ibaret olduğu ifade edilmiştir. İsmet Üzen-Yüksel Özgen, a.g.e., s.295.

73 Fazıl Ahmet Aykaç "Kendisi ve Laiklik", *Ulus*, 20 Kasım 1938.

74 *Cumhuriyet*, 18 Kasım 1938.

75 N.Baydar, a.g.m.

76 İsmail Habib, "Atatürk'ten Hatıralar ve İbretler 1: Röntgenli Görüş", *Cumhuriyet*, 24 Aralık 1938.

77 Asım Us, "Atatürk'ün Portresi", *Kurun* 11 Kasım 1938.

78 A.Şükrü Esmer, "Yabancıların teessürü", *Ulus*, 13 Kasım 1938. Atatürk devrimleri ve laiklik, Türkiye'nin imarı yolundaki hamleler, "şarka karşı az çok istihfaf ile bakan garp memleketlerini hayranlık içinde bırakmıştır." M.Turhan Tan, "Ata sözleri", *Cumhuriyet*, 16 Kasım 1938.

Atatürk, "...bize Cumhuriyeti veriyor, lâik bir idare veriyor, kadın hürriyeti veriyor ve medenî bir ahenk veriyordu. Biz de bütün bu verilen nimetleri şükranla kabul ederek onun sözündeki isabeti ispat ediyorduk."

Fransa'da Atatürk'ün vefatından bir iki gün önce, Türkiye'de ise 14 Kasım'da yayınlanmış bir makale, laikliğin Türkiye'de uygulanış şekline ilişkin önemli çözümler içermektedir. Makalenin yazarı Florian Delhorbe'ye göre Türk milletini yolundan alıkoyan engeller cehalet, hurafeler ve tevekküldür. Atatürk ve onun kurmayı olan parti bunlara karşı taarruza geçmiştir. Atatürk'ün yarattığı yeni zihniyet, cehaletin karşısına bilimi koymuş, tembellik ve nemelazımcılık yerine hareket ve çalışma esasını getirmiştir. Yeni zihniyet radikal ve laiktir. Türkiye'de, "din, eski rejimin sultanlarına tefekkür hürriyetini boğmak ve halkı esir halinde bırakmak için bin çeşit imkân veriyordu... Türkiye'nin lâikleşmesi menfaatlere dokunmuş, hisleri incitmiştir. Sevilen ve sayılan bir şef tarafından cehalete ve hurafelere karşı açılan taarruz zafer neslini ve bütün gençliği karşı konulmaz bir harekete sürüklemiştir." Yazar, bu benzersiz başarının yeni zihniyetin anlatılması gereken hoşgörü özelliğiyle açıklanabileceğini ifade etmiştir. Delhorbe, Türklerin diğer Müslümanlardan farklı olarak hiç değilse şimdi, mutaassıp değil, yalnızca inançlı insanlar olduğunu belirtmiştir. Lâikleştirme bu insanların inançlarına saygı göstermiştir. Ona göre Türkiye'de "dinle devletin birbirinden ayrılması cami ile Kuran'a karşı düşmanlık gösterilmeksizin tahakkuk ettirilmiştir"⁷⁹. Bununla birlikte yazarın "lâiklik dalgası artık zarurî neticelerini vermiş olduğuna göre Türk devlet gemisinin İslâm milletlerin başında yoluna devam etmesi" beklenebilir tespiti, Ortadoğu ve İslâm dünyasındaki ayrılık ve çatışma noktalarını yeterince tanımadığını göstermektedir.

Laikliğe gönderme yapan bir diğer yazıda ise Atatürk'ün yirminci yüzyılın en muazzam olayını yarattığı, eseriyle yarı Doğulu olan ve halifenin şahsiyle, "dini yegâne kuvvet olarak tanıyan bir milleti modern, lâik ve millî bir devlet haline"⁸⁰ getirdiği belirtilmiştir. Başka yazılarda da Batılıların Türkiye'deki laikliğe şaşkınlıkları⁸¹ veya onu gülümseyerek⁸² küçümsedikleri ama Türkiye'nin dört beş yüz sene önce Avrupa'yı titreten canlı millet haline geldikleri ifadesine rastlanılmıştır.

D-Kemalizm ve Demokrasi

Atatürk döneminde Türkiye'de, Osmanlı geleneksel devlet anlayışı ve kurumları yasalarla ve kolaylıkla tasfiye edilmiştir. Bununla birlikte, 1922'de saltanat kaldırılmış, bir yıl sonra cumhuriyet ilan edilmiş olmasına rağmen, 1924 ve 1930'da çok partili hayata geçiş denemeleri başarılı olmamıştır. Atatürk'ün vefatından sonra Türk basınında yer alan demokrasi temalı yazılarda, yönetimin halka dayandığı, cumhuriyetin demokrasi olduğu, Atatürk'e neden diktatör denilemeyeceği ve özgürlükle, disiplin arasında bir ahenk sağlanması gerektiği, vurgulanan başlıca konular olarak dikkat çekmektedir.

⁷⁹ İnönü'nün Beyanamesi, *Cumhuriyet*, 22 Kasım 1938.

⁸⁰ Reiscumhur İsmet İnönü'nün millete beyanamesi: Teşkilâtı Esasîyemizde ve bugün hizmet başında, irfan muhitinde ve geniş halk içinde bulunan bütün vatandaşların vicdanlarında yerleşmiş olan lâik, milliyetçi, halkçı, inkılâpçı, devletçi Cumhuriyet, bize bütün evsafı ile Atatürk'ün en kıymetli emanetidir." "Atatürk'e Aid Menkıbeler", *Cumhuriyet*, 5 Aralık 1938. Salâh Cimcoz'un anlattığı bu bölümün başlığı "Mustafa Kemal ölümünün karşısında bile hayat yaratmasını bilen adamdı." "Türkleri modern terakki yolunda yürütmeğe ammeden Gazi, tedrisatta, hukukta ve an'anelerde lâiklik prensipidahlilinde icraata azimle atılmış..." A. Ş. Esmer, a.g.m. Cumhuriyetçi, halkçı, inkılâpçı, lâik, devletçi ve milliyetçi. Yakın tarihimiz göstermiştir ki bu vasıfları haiz bir türk devleti, türk milletinin ihtiyaçlarına ve kalkınmasına en uygun olan devlettir. Sadri Ertem, a.g.m. "Müsbete, hakikate, hayata koşmak isteyen bir millet için 'lâik' olmak basit zaruretlerdendir. İsmail Hakkı Baltacıoğlu, "Büyük Adamlar", *Kurun*, 23 Kasım 1938. Halkçılık, lâiklik, inkılâpçılık, hem "inkılâp umdelerimiz hem de terbiye umdelerimiz olmalı."

⁷⁹ Florian Delhorbe, a.g.m.

⁸⁰ "Atatürk'ün vefatı ve dünya matbuatı", *Cumhuriyet*, 16 Kasım 1938. National Tidence gazetesinden alınmıştır. Aynı vurgu, Maurice Pernot, "Kemal Atatürk'ten sonra Kemalist inkılâb", *Cumhuriyet*, 23 Kasım 1938, ve "Mecliste hararetli bir celse", *Cumhuriyet*, 29 Kasım 1938'de yapılmıştır.

⁸¹ *Ulus*, 16 Kasım 1938. *Times*'ın 11 Kasım 1938'deki başyazısından.

⁸² *Ulus*, 18 Kasım 1938. *Kurun*, 21 Kasım 1938. Makalenin yazarının, Fransız Piyer Dominik olduğu belirtilmiştir.

I. Dünya Savaşı sonrasında Batı dünyasında cumhuriyetler yaygınlaşmış ve Dünyayı yakından izleyen Mustafa Kemal Paşa, Türkiye'nin de bu yeni rejimle yönetilmesini uygun bulmuştu. "Cumhuriyet rejimi demek, demokrasi sistemi ile devlet şekli demektir"⁸³ sözü Atatürk'ün cumhuriyet ve demokrasiyi özdeş saydığını göstermektedir. 1938'de, ulusal basındaki yazarlar da cumhuriyet ve demokrasi arasında bir ayırım yapmamaktadırlar. Burhan Belge'ye göre Türk milletinin kurtuluş ve istiklâl hareketi olan Cumhuriyet, çetin şartların ürünü olup Atatürk'ün eseridir; bu nedenle de "Kemalizm" olarak anılmıştır. Yazar, Cumhuriyet'in "*halk arasından, halk ile ve halk için doğmuş ve tamamlanmış bir hareket olduğunu göz önünde tutarsak, bizim 'Cumhuriyet'imiz demokrasinin kendisi ve en ilerisidir*"⁸⁴ demektir⁸⁵. Atatürk'ün vefatında kısa bir süre önce yazılmış bir başka yazıda ise demokrat olan Türk Cumhuriyetinin, diğer çağdaş demokrat toplumlara bir üstünlüğü olduğu, bu üstünlüğün "*onun milliyetçi, halkçı, devletçi, lâik ve inkılâpçı*"⁸⁶ özelliğinden kaynaklandığı ifade edilmektedir. Görüldüğü gibi dönemin yazarları ya Türkiye'deki cumhuriyeti doğrudan demokrasi saymakta, ya da cumhuriyetin demokrasiden üstün olduğunu savunmaktadırlar.

Bu dönemin gazete metinlerinde, rejimin demokratlığını ortaya koymaya yönelik olarak, bazen de Atatürk'ün davranış tarzından söz edilmiştir. Atatürk'ün demokratça davranan bir lider olduğu ortaya konularak, rejimin de demokrat olduğu kanıtlanmaya çalışılmıştır. Bu anlamda Atatürk'ün demokrat davranışlarından, onun, "*milletin müşterek duygusuna, müşterek düşüncesine, müşterek iradesine dayanmayan bir hareketin asla muvaffak olamayacağına*"⁸⁷ inanması, daima meclisle birlikte hareket etmiş olması⁸⁸, her durumda herkesi ikna etmek istemesi⁸⁹ gibi örnekler verilmiştir. Atatürk'ün siyasî yönteminin, hem Millî Mücadele⁹⁰, hem de cumhuriyet döneminde, "*millet egemenliğine dayanan bir meşruiyet*" ilkesiyle davranmaktan ibaret⁹¹ olduğu gerçeği, dönemin yazarlarınca haklı olarak öne çıkarılmıştır. Atatürk'ün ikna etmeye özel bir önem verdiğinin vurgulanması ise, Kemalizm'in ve Cumhuriyetin demokratik karakterinin kanıtı olarak ortaya konulmuştur. Yunus Nadi'ye göre, Atatürk ikna etmek isterdi ama bunu yaparken bazen kendisi de fikir değiştirdi. Atatürk, doğru fikirler uygulamış ve onlardan muazzam eserler çıkarmışsa bu iş mutlaka ikna yoluyla olmuştu⁹². Peyami Safa'ya göre, Atatürk, milleti üzerindeki otoritesini cebir değil, ikna yoluyla sağlamıştı⁹³. Asım Us, Atatürk'ün, herhangi bir meselede yetkilileri münakaşa suretiyle ikna etmedikçe şu veya bu tarzda bir emir vermediğini yazmaktadır⁹⁴. Fransa'nın eski Ankara Büyükelçisi Kont Dö Şambrön ise Atatürk'ün söz söylemeyi sevmesini ikna isteğine bağlamaktadır⁹⁵. Atatürk'ü yakından gözlemlene fırsatı bulanlar, onun bu yöntemini etkileyici ve ayırt edici bir özellik olarak belirtme ihtiyacı hissetmişlerdir.

83 Utkan Kocatürk, *a.g.e.*, s.70.

84 Burhan Belge, "Cumhuriyet", *Ulus*, 29 Ekim 1938.

85 Hakkı Uyar'ın çalışmasında, Burhan Belge'nin 1932'de demokrasiyi "kapitalizmin siyasi ve idari kılıfından ibaret" saydığı belirtilmektedir. Bu Kadrocuların daha önce Türkiye Komünist Partisi içinde bulunup, demokrasiyi bir burjuva rejimi olarak görüp küçümsemeleriyle ilgili olmalıdır. Hakkı Uyar, *a.g.m.* s.189.

86 Safaeddin Karanakiç, "En mutlu günümüz", *Cumhuriyet* 29 Ekim 1939.

87 Peyami Safa, "Atatürk ve Matbuat", *Cumhuriyet*, 18 Kasım 1938.

88 Yunus Nadi, "Atatürk'ün vasıfları:2 En Büyük Türk ideali: Millî Hakimiyet", *Cumhuriyet*, 15 Kasım 1938.

89 Yunus Nadi, "Atatürk'ün vasıfları:1 "Atatürk Meclise büyük bir ehemmiyet verdi", *Cumhuriyet*, 14 Kasım 1938.

90 Cengiz Akseki, "Millî Mücadele'de Meşruiyet ve Hukuk Bilinci", *Bilgi ve Bellek*, sayı:2, 2004, ss.3-17.

91 Yunus Nadi, "Atatürk'ün vasıfları:2."

92 Yunus Nadi, "Atatürk'ün vasıfları:1..."

93 Peyami Safa, "Atatürk ve Matbuat".

94 Asım Us, "Ona diktatör diyenler...!", *Kurun*, 27 Kasım 1938.

95 *Ulus*, 16 Kasım 1938.

Türkiye'de Atatürk'ün hareket tarzını, rejimin demokratik niteliğini gösteren bir kanıt kabul etme eğilimi devam ederken, Batılıların Atatürk için hem hayattayken, hem de vefatından sonra diktatör tabirini kullandıkları görülmüştür. İlginç olan şudur ki özellikle, 10 Kasım 1938 sonrası Batıda yayınlanan ve Atatürk'ü diktatör sayan yazılardan bazılarının⁹⁶ tercümesine, Türk gazeteleri de yer vermişlerdir. Bunun önemli bir nedeni, bu yazılarda Atatürk'ün bir taraftan diktatör olduğu iddia edilirken, diğer taraftan onun ülkesinin bağımsızlığını ve modernleşmesini sağladığı, dolayısıyla diğer diktatörlere benzemediğinin ifade edilmiş olmasıdır. Bir anlamda, Batılı yazarlar Kemalizm'i otoriter ama modernleşmeci bir hareket olarak algılamışlardır. Atatürk ve Kemalizm'in bu çerçevede değerlendirilmesine, Türkiye'de ulusal basın kayıtsız kalmamıştır. Atatürk'ün hangi sebeplerle diktatör sayılmayacağını, bir anlamda Kemalizm'in ve cumhuriyetin hangi nedenle demokrat sayılması gerektiğini izah eden yazılar kaleme alınmıştır.

Asım Us'a göre, Batılılar Atatürk'ü bir diktatör olarak görmüşler ve halkın onun arkasından samimi ağlaşmasını hayretle karşılamışlardır⁹⁷. Oysaki Asım Us'a göre Atatürk, iktidarı hiç bir zaman keyfi bir şekilde kullanmaması ve ikna etmedikçe emir vermemesi nedeniyle diktatör sayılmamalıdır. Bir dönem Kadro dergisinin yazarları arasında bulunan Vedat (Nedim) Tör ise Atatürk'ün iktidarının milletin sevgisi, saygısı ve inancı üstüne kurulduğunu, eğer demokrasi halkın egemenliği demekse, tarihin, ilk "*som demokrat*"ının Atatürk olduğunu savunmuştur. Yazara göre en demokrat ülkelerde bile, halkın mutlak ve tam egemenliği erişilmez bir ideal olarak kalmış, çünkü iktidar için oyların yüzde elli biri yeterli sayılmıştır. Türkiye'de ise Atatürk, Türk milletinin daima yüzde yüzünü kazanmasını bilmiştir⁹⁸. Vedat Nedim, Batı dünyasında Atatürk'ün diktatör olduğu iddialarına, onun tarihin ilk gerçek demokrati olduğunu açıklamaya çalışarak cevap vermiştir. Millî Mücadele'nin ilk günlerinden beri Atatürk'ü takip eden gazetecilerden Yunus Nadi, "Büyük Şefi"⁹⁹ yakından tanıyan hiç kimsenin ona "*kelimenin malûm olan astığı astık, kestiği kestik manasile diktatörlük isnad*" edemediğini¹⁰⁰, çünkü Atatürk'ün büyüklüğünün "*istişareye, demokrasiye ve halk hâkimiyetine atfettiği*" önemden

96 *Akşam*, 14 Kasım 1938: *Macar Pesti Hırlap* gazetesi, "uzun bir tercümeihalden sonra, Atatürk'ün bir diktatör olduğunu, fakat kelimenin malûm manasile diktatör olmadığını... ifade etmiştir. *Cumhuriyet*, 16 Kasım 1938: Finlandiya'da "Svenska Pressen, başmakalesinde: "Bütün diktatörler arasında, Atatürk, memlekette vücade getirdiği inkılâb eserlerinin büyüklüğü bakımından çok mühim bir mevki işgal etmektedir" yorumuna yer vermiştir. *Cumhuriyet*, 18 Kasım 1938: "Atatürkle görüşen ilk ecnebi gazeteci Tanınmış İngiliz muharriri Ward Price bize ihtisaslarnı anlatıyor" başlıklı haber: Mussolini ve Hitler gibi meşhur devlet adamlarıyla görüşmeler yapan ve dünyaca tanınan İngiliz gazeteci M. Ward Price'a Londradaki yayıncısı "Bu diktatörleri tanıyorum" isimli son kitabına Atatürk'ü de almasını isteyince Price reddeder. O kitapta yalnız Mussolini ve Hitler vardır. Price'a göre Atatürk bunların hiç birisine benzemez. "*O nev'i tamamıyla ile şahsına münhasır bir devlet adamıydı. Diktatörlüklerin tahammül edemediği serbest bir nizamla demokrasilerin başaramadığı ve başaramıyacağı işler yapmıştır. Tarihte böyle adamlar devirlerine kendi isimlerini vermişlerdir. Yani o kadar ender yetişirler*". *Cumhuriyet*, 18 Kasım 1938: "Şark komşularımızın acımıza karşı gösterdikleri teessürler" başlıklı haberde: Beyrutta çıkan Ennehar gazetesi "...Atatürk dünyanın çok nadir yetiştirdiği dâhilerdendir. O bütün bir tarihin seyrini değiştirmiştir. Dünyanın en şerefli diktatörü önünde tazimle eğilir ve eşsiz bir acıya uğrayan Türk milletine derin taziyelerimizi sunarız" cümlesi yer almıştır. *Ulus*, 13 Kasım 1938: "NiyuzKronikl" gazetesinde Vernon Bartlett'in imzası altında okunan uzun bir makalede Atatürk'ün Türkiye'de başardıklarını, zamanın hiç bir diktatörünün başaramadığı ifade edilmektedir. *Ulus*, 14 Kasım 1938: İsvetç'te yayınlanan Social Demokratın gazetesinden: "Atatürk şüphesiz harp sonrası gelen diktatörlerin en dikkate değer olanıdır" ifadesiyle birlikte, onun önce Türkiye'nin bağımsızlığını sağladığı, sonra, yeni bir Türk devleti yarattığı belirtilmiştir. *Ulus*, 16 Kasım 1938: "Paris'te çıkan Le Temps gazetesi yazıyor : "Türkiye'de vücade getirdiği sansasyonel reformlar yüzünden, Atatürk burada aşikâr bir surette "En Sempatik Diktatör" olarak telâkî edilmektedir."

97 Asım Us, "Ona diktatör diyenler...!"

98 Vedat Tör, "Som Demokrat-Üniversel-Usta, *Ulus*, 15 Kasım 1938.

99 Atatürk'ün vefatı üzerine Polonya Dışişleri Bakanı Beck ve Yugoslavya Başbakanı Stoyadinovitch'in gönderdikleri taziyelerinde da "seçkin şef", "Büyük Şef" tabirlerini kullanmaktadırlar. Bilal Şimşir, *a.g.e.*, s.157 ve 163.

100 Alexandre Jevakhoff'a göre Atatürk, "şeklen bir diktatör"dür. Alexandre Jevakhoff, *Kemal Atatürk Batı'nın Yolu*, (çev. Zeki Çelikkol), İstanbul 1998, s.303.

kaynaklandığını savunmuştur. Atatürk, sabit fikirli olmamış, üstelik çevresiyle yaptığı tartışmalar sonucunda düşüncelerini gözden geçirmiştir. Yunus Nadi'nin "eğer diktatör olmak isteseydi Atatürk bunu başkalarına nisbetle çok kolaylıkla tahakkuk ettirebilecek prestij ve kudret sahibi bir zattı" tespiti, 1922'de Türkiye'ye gelerek beş yıl kalan Temps gazetesi muhabiri Paul Gentizon'un "...diktatörlük burada varlığını koruyorsa gerekli olduğundan koruduğu da kabul edilmelidir. Öyle ki Mustafa Kemal bunu istememiş olsa bile, ülkedeki durum ona[bunu] zorla kabul ettirdi"¹⁰¹ cümleleriyle desteklenmektedir.

1938 basınında Kemalizm ve cumhuriyetin demokrasiyle çelişmediğini izah etmeye çalışan yazarların zaman zaman tutarsızlıklar gösterdiği fark edilmiştir. Bunu bir ölçüde ideolojilerin devlet politikası haline gelmesi ve Avrupa'nın her geçen gün yeni bir savaşa adım adım yaklaşmasının yarattığı ortamın etkileriyle açıklamak mümkündür. Falih Rifki Atay, o yılları demokrasi ile faşizmin, sol ve sağın, şiddetli rejim ve sınıf kavgalarına tutuştuğu, uluslararası ve aynı ulus içinde fikir ve duygu karşıtlıklarının en üst seviyeye çıktığı bir dönem¹⁰² olarak tanımlamıştır. O dönem gerçekten de kargaşa üreten ilişkiler ağına sahiptir. Özellikle Peyami Safa, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Batıdaki yönetimlerin bir türlü çözemedikleri mali sorunlar, enflasyon, işsizlik ve grevler nedeniyle içine düştükleri istikrarsızlığı ürkütücü bulmuştur. Peyami Safa, o dönemdeki dünya rejimlerini ikiye ayırmıştır. Bunların "bir kısmı sivil nizamındaki serbest ve bir manzarasile başıbozuk rejimlerdir; bunlara büyük demokrasiler... Bir kısmı da asker nizamındaki tam disiplinli rejimlerdir; bunlara da totaliter idareler"¹⁰³ denilmektedir. Ancak, Peyami Safa, sivil nizamındaki rejimlerin gün geçtikçe tam asker nizamına değilse bile, kendileri için makul ve mutedil bir devletçiliğe hasret çektiklerini düşünmektedir. Özellikle Fransa'da¹⁰⁴ bu hasret çok kuvvetlidir. Peyami Safa'ya göre Fransa'da yaşananlar aslında "fikir hürriyeti" değil "şamata hürriyeti"dir ve Dünya'da hiç bir ülke "hürriyetle disiplini" Türkiye kadar ahenkle uzlaştırabilmiş değildir. Yazar, "sokak politikacılarının" "şahsî menfaatlerine ve ihtiraslarına birer ideoloji süsü vererek" hükümeti devirmeye çalışmasını "şamata hürriyeti" olarak tanımlamaktadır. Türkiye ise Kemalizm sayesinde "tek kumanda ve tek parti usulü fikir hürriyetine mâni" olmadığını ispatlamıştır. Peyami Safa, Atatürk'ün fikir hürriyetine çok değer vermekle birlikte, 1927'de "tarih büyük işlerde muktedir, sarsılmaz ve şiddetli bir reisin mevcudiyeti muvaffakiyet için şart olduğunu aşikâr bir surette göstermektedir. Hiçbir vakit böyle buhranlı anlarda istişarelerle hedefe vâsıl olunamaz" dediğini ve bu sözünü onun "istişare, yani hürriyet ve münakaşa rejimine tek kumanda ve tek parti rejimini açıkça tercih" ettiğini savunmaktadır. Oysa bilindiği gibi Mustafa Kemal Atatürk, Türk İstiklâl Harbi gibi, Peyami'nin tanımıyla "buhran" sayılabilecek bir dönemde bile "önce meclis sonra ordu" diyerek, mücadeleyi TBMM eliyle sürdürmüştür. Dolayısıyla, başka kaynaklarda geçmeyen ve Atatürk'e atfedilen, başarı için "şiddetli bir reisin mevcudiyeti" sözü, Peyami Safa'nın Türkiye'deki tek partili dönemi ve "millî şef" anlayışını meşrulaştırmak adına, Kemalizm'e yamadığı bir tutarsızlıktır. Peyami Safa, antikomünist bir tavırla fikren Almanya'yı ve tek şef yönetimini destekliyor, I. Dünya Savaşı sonrasındaki başarıların, tek parti ve tek şef rejimlerine ait olduğuna inanıyordu¹⁰⁵. Dolayısıyla Atatürk'ün de kriz zamanlarında tek şef yönetimini istediğini yazmakta bir

101 Paul Gentizon, *Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu*, (Çeviren Fethi Ülkü), Ankara 1983, s.262.

102 F. R. Atay, "Atatürk sulh ve insanlık hizmetinde!", *Ulus*, 18 Kasım 1938. *Kurun*, 20 Kasım 1938.

103 Peyami Safa, "Atatürk'ün ve İnönü'nün Sözleri Üzerinde", *Cumhuriyet*, 14 Kasım 1938.

104 Bu günlerde Türkiye'deki gazetelerde yeni bir savaşa Dünya'nın her gün biraz daha yaklaştığının belirtileri, siyasetçilerin savaş çılgınlıkları geniş bir şekilde yer almaktadır. Peyami Safa'nın Fransa'dan söz etmesinden kısa süre sonra gerçekten de onu doğrulayan haberler gelir. *Ulus*, 27 Kasım 1938, 1. Sayfada sürmanşet Fransa vardır: "Fransa'da grev ve sabotaj hareketi gittikçe genişliyor, Grev bazı yerlerde isyan şeklini aldı, Anzin bölgesinde grevciler harp divanına sevk ediliyor, Rôno fabrikasında milyonlarca hasar var."

105 Beşir Ayvazoğlu, *a.g.e.*, s.348-349.

mahsur görmüyordu. Atatürk'ün doğrudan bir ideolojik çerçeve oluşturmamış bulunması, dönemin yazarlarının, kendi gelecek tasavvurlarına uygun farklı Kemalizm yorumları geliştirmelerine yol açmış, bunu yaparken Atatürk'ün fikir dünyasına ters düşmüş olmayı önemsememişlerdir. Oysaki en azından, Atatürk'ün "otoriter"¹⁰⁶ yorumlara taraftar olmadığı bilinmekteydi.

Bu dönemde Kemalizm'in demokratik yönünü ve başarısını vurgulamaya yönelik olarak, halkın inkılâpları benimsediği vurgusuna da sıklıkla rastlanılmaktadır. Cumhuriyet gazetesindeki bir habere göre, Atatürk'ün ölümünün halk üzerinde yarattığı derin teessür ve hassasiyet, "muhteşem bir bağlılık ve kadirşinaslıkla beraber Cumhuriyet ve inkılâbın artık millî bir şuur ve ideal halinde, haricinde tek ferd bırakılmıyarak, milletin varlığına sindiğini"¹⁰⁷ göstermiştir. Nurettin Artam ise Atatürk'ün cenaze törenindeki manzarayı inkılâbın başarısı olarak kabul etmiştir: çünkü cenaze töreninde bir silindir şapkalı, hemen yanı başında çiftçi kasketli, jaketatay giymiş bir başkası ve çaputtan yapılmış, yamalı ceketle bir işçi hep birlikte yürüyerek, Türk milletinin "sınıfsız, imtiyazsız"¹⁰⁸ olduğunu göstermişlerdir. Halkın inkılâpları benimsemiş olmasının bir sebebi de Atatürk'e duyulan güven kabul edilmiştir. Çünkü halk Atatürk'te hem kahramanlık hem de alicenaplık görmüş, onu takdir etmiş ve ona inanmıştır¹⁰⁹. Türk halkının Atatürk'ü sevdiği, rejimi ve inkılâpları benimsediğine ilişkin yazıların daha önceki tarihlerde de basında yer aldığı görülmektedir¹¹⁰.

E. Kemalizm ve Kalkınma

Türk inkılâbı üzerine yapılan değerlendirmelerde, yaygın olarak bağımsızlık, ulusçuluk ve çağdaşlaşma kavramlarına vurgu yapılırken, inkılâbın kalkınmacı yönünün daha az öne çıkarıldığı söylenebilir. 1923'ten sonraki ekonomik gelişmeleri, yalnızca iktisat tarihine bırakan bu bakış açısı sorunlu olmakla birlikte, bir ölçüde cumhuriyet devrimlerini "refah getirileri" olmayan "üst yapı"¹¹¹ yenilikleri olarak kabul etme eğiliminden kaynaklanmış olabilir. Atatürk'ün ölümü sonrası ulusal Türk basınında, Atatürk'ü ve devrimlerini yüceltme eğilimi görülmektedir. Ancak, okuyucuya yoğun bir ideolojik yüklem yapılmadığına bakılırsa, en azından o dönemde, Türk inkılâbının ekonomik başarılarından uzak ve yalnızca bir üst yapı yeniliği olarak değerlendirilmediğini söylemek mümkündür. Tam tersine 1930'lu yılların Kemalizm yorumları, kurtuluş ve modernleşme ile birlikte kalkınmacı bir ortak nokta taşımaktadırlar¹¹².

Türkiye, Atatürk'ün vefatından kısa bir süre önce cumhuriyetin on beşinci yılını kutlamıştır. Ulusal basın, sayfalarını geniş ölçüde bu kutlamalara ayırmış, ilk on beş yılın dökümü çıkarılmaya çalışılmıştır¹¹³. Bu sayfalarda da Kemalizm, laiklik, dil ve tarih çalışmaları, bir millet olmak yanında, yol,

106 Hakkı Uyar, a.g.m., "Kadro'cu ve Ülkü'cü/Peker'ci yaklaşımlar "otoriter" bir resmî ideoloji oluşturmaya yönelmişler ve bu girişimler bizzat Atatürk tarafından engellenmiştir."

107 "Memlekette teessür ve ıstırab", *Cumhuriyet*, 15 Kasım 1938.

108 Nurettin Artam, "Tabutunun Karşısında", *Ulus*, 21 Kasım 1938.

109 (Rumuz) Köycü, "Atatürk ve Türk Köylüsü", *Cumhuriyet*, 22 Kasım 1938.

110 Ahmet Emin Yalman, "Türk Kalb ve Ruhlarını Birleştiren Sevgi Bağları", *Tan*, 7 Ağustos 1938.

111 Tefvik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, C. 1, İstanbul 2004, s.341.

112 Hakkı Uyar, "1930'lar Türkiye'sinde Kemalizm Algılamaları", <http://kisi.deu.edu.tr/hakki.uyar/>

113 29 Ekim 1938'de *Son Posta*'nın sayfa başlıkları önemli ölçüde kalkınmayla ilgilidir: Halil Vedad Fıratlı'nın yazdığı ve okul sayılarının da tablo olarak verildiği; "350 000 Talebeden, 850 000 Talebeye", A. Hamdi Başar'ın yazdığı; "İktisadi Kurtuluşumuz", ayrıca "Halkın Sıhhati İçin On Beş Yılda Yaptıklarımız", "Eskiden Haricden Un İdhal ederdik, Bugün Harice Buğday İhraç Ediyoruz", "Yurdu Nasıl İmar Ettik", "Cumhuriyetten Evvelki Mektep", "Cumhuriyet Maliyesinin 15 Yılı", *Son Posta*, 29 Ekim 1938. Yine *Tan* gazetesinde Köy kalkınmasında ziraat vekâleti teşkilâtı ve ziraat politikamız, "Cumhuriyet, İktisat ve ziraatın anasıdır" *Tan*, 30 Ekim 1938.

mektepe, köprü, otobüs, elektrikli tramvay, vapur, imar, inşa, kooperatif, fabrika, ziraat, sağlık sözcükleriyle, iktisadi gelişmeye önem vermiş bir rejimin başarıları¹¹⁴ ortaya konulmaya çalışılmıştır. Gazetelerdeki başarı sayfalarını Türk inkılâbının kaba bir propagandası olarak görmek mümkün değildir. Bu, parçalanmaktan kurtulmuş bir vatan üzerinde kurulan yeni devletin miras aldığı yarı sömürge¹¹⁵ bir ekonomiden, bir millî iktisat çıkarma mücadelesinin özetlenmesi olarak görülebilir.

Atatürk'ün hasta olduğu günlerde, Dâhiliye Vekâleti Matbuat Umum Müdürlüğü tarafından yayınlanan bir kitabın ulusal basında yer almış önsözünde Türkiye'nin değişme istikameti, *"Kerpiçten betona, çırkıktan makinaya, teokrasiden lâyıklığa, mistiklikten müsbete, şeriyeden medeniyeye, kağına ve merkep sırtından raya, sarraftan ve tefeciden bankaya, başıbozukluktan plânli istihsâle [üretime], ümitsizlikten neşeye, anarşiden nizama, korkudan sevgiyeye..."*¹¹⁶ geçiş biçiminde ifade edilen bir kalkınmadır. Aynı gazetede bir başka yazıda bu kalkınmanın neden önemli olduğunun izahını bulmak mümkündür. Belediye seçimleri münasebetiyle yayınlanan haberde, Türkiye'de, şehir ve kasabalar *"istibdat devrinin ihmali, harp ve istilâların araya girmesi yüzünden baştan aşağı bakımsız ve harap"* hale gelmişken, belediyelerin, *"Atatürk inkılâbının, Kemalist rejimden ve sisteminden aldığı ilham ve hızla"* onbeş yıl içinde, yüz yıllar içinde yapılamayacak eserleri meydana getirdiği¹¹⁷ belirtilmiştir.

Falih R. Atay, Atatürk'ün Ankara'da geçici kabrine konulmasından sonraki yazılarında Türkiye'deki rejimin artık kökleştiği ve istikrarlı olduğu mesajını vermeye çalışmıştır. Bu mesaj hem dışarıya, hem içeriye düşünölmüş olmalıdır. Yurttaşlara verilen mesaj: endişe etmeye gerek yoktur, çünkü Kemalist idareci kadro görev başındadır ve Türkiye "ümran, refah ve terakki dâvasına devam"¹¹⁸ etmektedir. Dışarıya verilen mesaj ise: on beş yıllık cumhuriyet Türkiye'ye *"kuvvetli bir iç ve dış nizam, ileri bir ekonomi, kudretli bir ordu, daima artan bir bütçe, yani kusursuz bir devlet cihazı"* devretmiştir. Atay, İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra TBMM'de yaptığı konuşmada geçen bir cümleyi¹¹⁹ tekrarlıyor: *"Türk milletinin istediği tek şey vardır: İstikrar ve say [çalışma]!... Unutmamak lâzımdır ki Kemalist Türkiye inşa hâlinindedir."* Yazarın *"daha mamûr, daha zengin"* bir Türkiye yanında *"daha kalabalık Türkiye"* temennisi, yıllarca savaş ve salgın hastalıkların tahrip ettiği Türkiye nüfusunu Cumhuriyetin ilk yıllarından beri artırma çabalarını ifade etmektedir. Falih Rıfkı'ya göre Türkiye tam bir yirminci yüzyıl devleti oluncaya kadar *"Kemalizm millî kurtuluş dâvasının tâ kendisi olmaktan ve onun disiplin ve prensiplerini*

114 Ercümend Ekrem Talu, "On Beşinci Yıldönümü", *Son Posta*, 29 Ekim 1938. Gerçekten de Ercümend Ekrem Talu, on beş yılın başarılarını, *"Yurdun her tarafı demiryolları ile kuşatılmıştır. Bugün bu çelik damarlardan, memlekete bereket akıyor. Dünya kriz geçirdi. Her yerde paranın kıymeti düştü. En muteber tanınanlar borçlarını ödemekten kaçındılar. Biz, mâli ve iktisadî itibarımızı, hiçbir zaman ulaşamadığı mertebeye yükselttik. Evvelce kervan geçmeyen yerlerde fabrika bacaları tutuyor "Memalik-i Osmaniye" yabancı Sanayi için başlıca mahreçti. Kemalist Türkiye bugün, yabancı memleketlere ihracat yapıyor"* Ercümend Ekrem Talu, "On Beşinci Yıldönümü", *Son Posta*, 29 Ekim 1938.

115 Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*, İstanbul 1988, s.11 vd.

116 *Ulus*, 29 Ekim 1938. Gazetede tanıtımı yapılan kitabın adı: *"Yabancı Gözüyle Cumhuriyet Türkiye'si"* dir. Kitabın ikinci baskısı 2003'te yapılmıştır: *Yabancı Gözüyle Atatürk (1923-1938)*, (Hazırlayan, Ö. Andaç Uğurlu, İstanbul, 2003. İlgili satırlar s.15.

117 "Belediye Seçimleri Dolayısıyla", *Ulus*, 14 Ekim 1938. Aynı yazıda, "realitelere, müsbet ilimlere dayanan Atatürk inkılâbının direktif ve işaretleri belediyelerimize hedef ve umde olmuş çalışma plânları bu ruh ve esastan ilhamını almıştır" denilmektedir.

118 Falih R. Atay, "İşbaşı!", *Ulus*, 23 Kasım 1938.

119 Reiscumhurun Nutku, *Kurun*, 12 Kasım 1938, İnönü'nün konuşmasındaki cümle: "Sükûn, istikrar ve emniyet içinde çalışmaktan başka arzusu olmıyan milletimizi anarşiden ve cebirden uzak, bütün vatandaşlar için müsavi bir emniyet havası içinde bulundurmağı Cumhuriyetin en kıymetli nimeti biliyoruz. "

*istemekten geri kalmıyacaktır. On beş senelik tecrübelerimiz ve muvaffakiyetlerimiz, bize doğru yolları ve usulleri öğretmiştir*¹²⁰.

“Türk İnkılâbına Bakışlar” yazı dizisi başta olmak üzere, Cumhuriyet'teki yazılarının yalnızca başlıklarına bakıldığında bile kolayca fark edileceği üzere, Türk inkılâbını hemen her yazısında felsefi ya da fikrî tarafla değerlendiren Peyami Safa dahi, Kemalizm'in kalkınmacı yönünü vurgulama gereği duymuştur. Yazar, Türkiye'nin on beş yıllık kalkınma çabasını “*bir vatan, bir zafer ve bir inkılâb hulâsası*” kabul ettiği Ankara üzerinden izah etmiştir. Çünkü bu yazısı Atatürk'ün Ankara'daki cenaze töreninin yapıldığı 21 Kasım günü yayınlanmıştır ve yazar Ankara'nın, dönemin gazetelerinde çok sık kullanılan tabirle “yeni Türkiye'nin”, bütün bayındırlık ve teknik gelişimini özetlediğine inanmaktadır: “*Harabeler içinden fıskıran yepyeni bir şehir; inkırazlar içinden fıskıran yepyeni bir vatan. İnkılâbın bütün mutlak ve mücerred, göze görünmeyen kıymetlerini, mücessem ifadesinde, teker teker müşahedeye imkân verecek tarzda gözönüne koyan Ankara, bize her zaman, Atatürkün başında gizli modern ve mamur bir Türkiye rüyasını ebedi ve açık bir resim halinde göstermiştir: Atatürkün tahakkuk ve tecessüm etmiş en güzel rüyasıdır*”¹²¹. Peyami Safa'ya göre Türkiye Atatürk'ten önce, bütün dünyada Kızıl Sultanıyla, fesile, çarşafıyla, İstanbul'un köpekleri ve yangınları ve Eyüb'ün mezarlıklarıyla meşhurken, artık bütün dünya gazeteleri onun kurduğu yeni Türkiye'nin millî ve medenî harikalarını saymaktadırlar: “*Zaferler, inkılâblar, bozkırlar ortasında yükselen modern şehirler, fabrikalar...*”¹²². Aynı gün M. Turhan Tan¹²³ ve Yunus Nadi de Ankara üzerinden Türkiye'nin kalkınmasını değerlendiren yazılar yazmışlardır. Yunus Nadi, Atatürk'ün Orman Çiftliği'ni kurmaktaki amaçlarından birinin Ankara'yı mamur etmek, diğerinin Türkiye'ye ileri bir tarım örneği sunmak olduğunu ifade etmiştir. Atatürk, “*kır ve kıraç bir ovadan milyonlar değerinde bir mamure çıkardı ve bununla iktifa etmiyerek aynı tecrübeyi İstanbulun Yalovasına kadar memleketin diğer bazı yerlerinde yürüttü*”¹²⁴ derken, aynı gün diğer yazısında ise “*Atatürk, hür ve müstakil Türk milleti ve modern Türkiye demektir... Atatürk Türkiyesinde biz, bu bozkırdan hakikaten bir cennet çıkarmasını da bildik*”¹²⁵ ifadesini kullanmıştır. Anadolu bozkırlarının gelişmiş şehirlere ve ülkeye dönüştürme Kemalizm'in bir kalkınma başarısı olarak, dönemin yazarlarının benimsediği bir fikirdir: “*ağaçsız step emrimize boyun eğiyor. Oradan yeşil, gölgeli, serin bir vatan doğuyor. Kurunuvüsta [Ortaçağ] son nefesini emirlerimizin eşliğinde verdi... Fabrika endüstrinin İstiklâl marşını çalıyor. Kerpiçten betona geçen ruh, yeni fetihlerin rüyasını yaşıyor*”¹²⁶. Fabrikalardaki makine sesinin endüstrinin İstiklâl Marşı sayılması, Türk aydınları için 19. Yüzyıldan itibaren hasreti çekilen sanayileşmenin önemini gösterir. Atatürk'ün de 1937'de Nazilli Kumaş Fabrikası'nı gezerken çalışan makinelerin sesi için “*İşte, halka hayat veren gerçek musiki!*”¹²⁷ dediği hatırlanmalıdır.

Yabancı basında da Atatürk'ün tarımla yakından ilgilendiği, yeni Türkiye'de tarım yöntemlerinin iyileştirilmesini ve çiftçilerin korunmasını sağladığı yazılmıştır. Ülke endüstrisinin kurulması için büyük projelerin hazırlanması, ülke kaynaklarının geniş ölçüde işletilmesi, ulaştırma için yollar yapılması ve uluslararası durumun güçlendirilmesinin Atatürk'ün enerjisi, zekâsı ve siyasetiyle sağlandığı¹²⁸ belirtilmiştir.

120 Falih R. Atay, “İşbaşı !”.

121 Peyami Safa, “Atatürk ve Ankara”, *Cumhuriyet*, 21 Kasım 1938.

122 Peyami Safa, “Atatürk ve Dünya”, *Cumhuriyet*, 15 Kasım 1938.

123 M. Turhan Tan, “O, Ankarada” *Cumhuriyet*, 21 Kasım 1938.

124 Yunus Nadi, “Atatürk'ün vasıfları: 8 Büyük Atamızın Ankaraya bağlılığı”, *Cumhuriyet*, 21 Kasım 1938.

125 Yunus Nadi, “Atatürk Ankaranın Kucağında”, *Cumhuriyet*, 21 Kasım 1938.

126 Sadri Ertem, “Bayraklar ileri; daha ileri!”, *Kurun*, 17 Kasım 1938.

127 Utkan Kocatürk, *a.g.e.*, s.290.

128 “Modern Türkiye'nin Yaratıcısı”, Daily Telgraf'ın 11 Kasım 1938'deki başmakalesi. *Ulus*, 16 Kasım 1938.

1938’de ulusal basında yer alan ve Türk inkılâbının tarım, sanayi, ulaşım, madencilik, bankacılık gibi iktisadi gelişmelerini değerlendiren yazılar, içerdikleri rejimi meşrulaştırma öğelerine rağmen, dönemin başarılarını izah ederken tarihî gerçeklerden uzaklaşmamışlardır. Çünkü bu gazeteler Türkiye’nin yakın tarihinin iktisadî gerçeklerini özetlemeye çalışmışlardır. Türkiye’de 1908’den sonra İttihatçıların kurmaya çalıştıkları millî İktisat, kesintisiz savaşlar, emperyalist devletlerin baskıları ve millî burjuvazinin cılız olması nedeniyle mümkün olmamıştır¹²⁹. Nihayet, Türk İstiklâl Harbi’nin siyasetle taçlanması demek olan, Lozan Barış Antlaşması’nın 28. Maddesiyle kapitülasyonların kaldırılmış olması, cumhuriyet hükümetlerine içerde bağımsız kararlar alma fırsatı vermiştir. Cumhuriyetten sonraki on beş yılda, iktisadi kaynakları kıt bir ülkede, Atatürk de idareci kadrolar da saplantılardan uzak yararçı iktisadî politikalar izlemeye çalışmışlardır. Atatürk’ün 1 Kasım 1938’deki TBMM’yi açış nutku, hasta olduğu için Başvekil Celal Bayar tarafından okunmuştur. Atatürk’ün TBMM açış nutku, tek partili bir rejimde, ideolojik kaygılarla yapılmış bir konuşma içeriği taşımamaktadır. Açış nutku modern bir devlette ülke kaynaklarının nasıl planlandığını halka izah eden bir devlet adamının konuşmasıdır. Bu konuşmada: belediyecilik, ziraat, sağlık, köy kalkınması, üretim, ticaret, kredi, sanayileşme, madencilik, dış ticaret, ihracat, iktisadi devlet teşekkülleri, küçük esnaf, bankacılık, kooperatifçilik, memleketin imarı, yol, köprü, sulama, ulaşım araçları, maliye, bütçe, devlet gelirlerinin artırılması ve vergilerin hafifletilmesi gibi doğrudan iktisadi hayatla ilgili kavramlar yanında, eğitim kadrosunun artırılması, yeni üniversiteler kurulması gibi ülke kalkınmasındaki gelişmelerin açıklandığı cümleler önemli bir yer tutmaktadır¹³⁰. Atatürk’ün Bayar tarafından okunan açılış nutkunda, milliyetçilikle doğrudan ilgili denilebilecek konular, Türk Tarih ve Türk Dil Kurumlarına ilişkin olup, yalnızca birer paragraf ayrılmıştır. Nutkun diğer kısımları ordu ve dış politikaya aittir. Görüldüğü gibi Atatürk’ün TBMM açılış nutkunun ağırlıklı kısmı kalkınmaya ayrılmıştır. Keza, CHP’nin 1935 tarihli parti programının da yalnızca ilk on iki sayfası, Kemalizm, ulus, devletin esas kuramı, kamusal haklar ve altı ilkenin açıklandığı “Cumhuriyet Halk Partisinin ana vasıfları” kısmına ayrılmıştır¹³¹. Sonraki kırk bir sayfa, ekonomi, finans, ulusal eğitim, sosyal hayat ve kamusal sıhhat, iç, tüzel ve dış siyasa ve vatan kavgası başlığıyla orduya ayrılmıştır ki burada da ağırlıklı olarak öne çıkan husus yine kalkınmadır. Falih Rifki Atay’ın, Türklerin bütün Müslüman toplumların yaşadığı ortaçağı, Kemalizm inkılâplarıyla kapadığını ve modern dünyaya katıldığını¹³² ifade etmesi, Atatürk’ün İstanbul Üniversitesi’ni kurdurması ve düşünce özgürlüğü üzerine yazılmış bir yazıda geçmekle birlikte, Kemalizm’in iktisadî başarısını da kapsamaktadır.

F-Sonuç

Türk İstiklâl Harbi sona erdikten sonra, Mustafa Kemal Paşa ülkenin yıllardır birikmiş sorunlarını çözmeye yönelmiştir. Bu sorunlar bir ideolojik bakış açısıyla değil, o dönemde ülkede yapılması gerekenler esas alınarak çözülmeye çalışılmıştır. Sanayisi, teknolojisi, sermayesi olmayan ulaşım imkânları çok sınırlı bir ülkenin ekonomik sorunları çözüm

Sovyet gazeteleri, *Ulus*, 18 Kasım 1938.

129 Korkut Boratav, *a.g.e.*, s.14-15.

130 “Atatürk’ün Kamutayı açış nutukları, *Ulus*, 2 Kasım 1938.

131 *CHP Programı*, “Partinin güttüğü bütün bu esaslar, Kamâlizm prensipleridir”. Programda ideoloji sözcüğü geçmemektedir.

132 Falih Rifki Atay, “Üniversitemiz”, *Ulus*, 20 Ekim 1938. Atatürk için 21 Kasım 1938’de Anadolu’da yapılan konuşmaların bir kısmının ulusal basında yazılanlardan esinlenmiş olması doğaldır. Ordu’da yapılan bir konuşmada, “Atatürk canlı, muazzam ve modern bir devlet kurmakla kalmadı. Milleti orta çağların, köhne ananeleri, mutaassıp bağlarıyla zincirlenmiş tefekkür esaretinden de kurtararak modern düşünce ve hareket sahasına da erdirdi. Asıl Onun büyüklüğü işte buradadır” denilmektedir. İsmet Üzen-Yüksel Özgen, *a.g.e.*, s.232. Bu cümlelerde bir gün önce yayınlanan Falih Rifki yazısından etkiler görmek mümkündür.

beklemektedir. Mustafa Kemal Paşa, hukuk sistemi bir karmaşa içinde bulunan, büyük çoğunluğu cahil ama öğretmeni az, salgın hastalıklara rağmen doktoru olmayan bir ülkenin Cumhurbaşkanı olmuştur. Lozan Barış Antlaşması'ndan sonraki yıllar bu çerçevede yapılan inkılâplarla geçmiştir.

Ancak, 1929 Ekonomik buhranı sonrasındaki Serbest Cumhuriyet Fırkası tecrübesi ve arkasından yaşanan Menemen olayı Cumhuriyetçi kadrolarda, halkın Türk devrimini ne kadar benimsediği konusunda bir endişe uyandırmıştır. Çünkü Menemen'de, Cumhuriyetin seçme ve seçilme hakkı sağladığı, yurttaş yapıp ülkeyi yönetmeye davet ettiği insanlar, anlaşılmaz bir şekilde, inançların politikada kullanılmasının tarih boyunca yarattığı çatışmalara rağmen, ülkeyi halifenin yönetmesini ve şeriat istemişlerdir. Demek ki yapılan inkılâpları halkın bir kısmı, ya da cumhuriyete geçişle birlikte imtiyazlarını kaybeden kesimler anlamamıştır ve şimdi bunun izah edilmesi gerekmiştir. Altı ilke bu anlamda o zamana kadar yapılanların bir özeti sayılmış ve altı ok olarak sembol haline getirilmiştir. 1930'larda bazı yazarlar ve aydınlar, dergilerde ve gazetelerde Kemalizm'i bir ideoloji haline getirme çabasına girişmişlerdir. Ancak, Atatürk bizzat bir Kemalizm tanımı yapmadığı ve ideolojik bir çerçeve çizmediği için bu çabalar sonunda ortaya çıkan yorumlar türdeş olmamış, önemli farklılıklar içermiştir.

Atatürk'ün ölümünden sonra ulusal basında yer alan haber ve köşe yazıları da birbirinden farklı olmakla birlikte Kemalizm'in Türkiye için medeniyet ve hürriyet sağlayan yeni bir zihniyet olduğunda birleşmişlerdir. Aynı zamanda dönemin aydınlarında görülen en önemli ortak payda Kemalizm'in Türkiye için en uygun rejim olduğu anlayışıdır. Peyami Safa, Şevket Süreyya Aydemir ve Yunus Nadi, Doğu-Batı, muhafazakârlık - modernlik bağlamında farklı fikir dünyalarına mensup iseler de Kemalizm'in Türkiye için yegâne kurtuluş yolu olduğunda uzlaşmış görünmektedirler. O yıllarda Batı demokrasilerinin içine düştükleri istikrarsızlığı çözemediklerine inanan aydınlar, yeni arayışlara yöneldiklerinde, Kemalizm'i Türkiye'yi Batıda yaşanan çatışma ve sorunlardan uzak tutabilecek bir model olarak düşünmüşlerdir. Altı ilke 1923'ten beri yapılan inkılâpların açıklaması olsa da aydınlar bunlara yeni anlamlar vermişlerdir. Örneğin Devletçilik, yalnız özel sektörün yetersiz olmasına bir çözüm değil, aynı zamanda, sınıf çatışmasını engelleyecek bir uygulama sayılmıştır.

Aydınlar, 1930'ların başında rejimin halk tarafından benimsenmediği endişesi taşırken, Atatürk'ün ölümünden sonra, ulusal basında pek çok yazar, artık devrimlerin halk tarafından benimsendiğini ifade etme eğiliminde olmuşlardır. Bu düşünce muhtemelen Menemen olayı gibi endişe yaratacak olayların tekrar etmemesi ve rejimin dil ve tarih çalışmalarıyla ulusal bir kimlik geliştirmede başarılı olduğunun düşünülmesinden kaynaklanmıştır.

Dönemin yazarları, Türk İnkılâbının ideolojilerden değil, Türkiye'nin ihtiyaçlarından doğduğunu ve Atatürk'ün ideolojilerden uzak durduğunu ifade ederken korudukları gerçekçi bakış açısını, sınıfsız bir toplum yaratma hayaline kapılırken kaybetmişlerdir. Bu hayalin arkasında, grevler, çatışmalar yaşayan Batı Avrupa ülkelerinin durumuna düşmemek temennisi olduğu söylenebilir.

Atatürk'ün vefatı sonrasında Türk ulusal basınında rejimin demokratik bir sistem, Atatürk'ün demokrat bir lider olduğunu izah etmeyi amaçlayan yazılar, doyurucu bir içerik geliştirmişlerdir. Çeşitli sebeplerle devam etmek durumunda kalan tek parti yönetimini idealize etmek, yüceltmek yerine onun demokrasiye uygun yanlarına vurgu yapmışlardır. Dönemin yazarları, rejimin demokrat olduğunu vurgulamaya çalışırken, millet egemenliği,

cumhuriyet, Atatürk'ün meclisle birlikte davranması, muhataplarını ikna etmeye çalışmasını öne çıkarmışlardır. Ancak, kuvvetler ayrılığı gibi kurumsal nitelikler üzerine görüş beyan etmemişlerdir. Bazı yazarlar özgürlük ve güvenlik denkleminde, güvenliği önemli görmüşler, liberal eğilimlerin ekonomide olduğu gibi siyasette de tehlikeler yaratabileceğini düşünmüşlerdir.

İkinci Meşrutiyet'ten itibaren Türkiye'nin bir taraftan savaşlar, diğer taraftan çözmesi gereken ülke sorunlarıyla karşı karşıya kalması milliyetçi fikirleri güçlendirmiştir. Bilindiği gibi milliyetçilik, dünyada olduğu gibi Türkiye'de de oldukça farklı içeriklerle yorumlanmış, çoğunlukla etnik bir temelde şekillendirilmiş ve çatışma, ırkçılık gibi anlamlar yüklenmiştir. Atatürk'ün vefatı sonrasında Türk ulusal basınında Atatürk'ün milliyetçilikle ilgili fikirlerinin, ırk ve din unsuru dâhil edilmeden doğru yorumlandığı görülmüştür. Ötekileştirmeyen, düşmanlık üretmeyen bir milliyetçilik yorumu yapılmış, ülkenin bağımsızlığına, diline ve tarihine önem vermek esas alınmıştır. Bunun yanında Türk kimliğinin kuvvetli olarak vurgulanması anlaşılabilir gerekçelere dayanmaktadır.

Türkiye, 10 Kasım 1938'den sonra gazetelerde yoğun ve ideolojik bir Kemalizm telkinine maruz kalmamıştır. Hatta bütün Atatürk dönemi boyunca ulusal basında yer alan Atatürk haberleri ve fotoğraflarının, o dönemi ısrarla otoriter ve hatta totaliter kavramlarıyla tanımlamaya çalışanları şaşırtacak derecede fazla olmadığını söylemek bile mümkündür. Atatürk nekrolojisinde aslında çoğunlukla ideolojik bir çerçeve çizme çabası yerine bağımsızlık, ulusçuluk ve kalkınma amacı taşıyan devrimlerin bir izahı göze çarpmaktadır. Kemalizm'i yalnız milliyetçilik, laiklik kavramlarıyla değil, kalkınma, eğitim, sağlık, ulaşım sorunlarının çözülmesi, ilerleme ve medeniyet kavramlarıyla açıklama çabası daha güçlüdür.

Elbette 1930'lu yılların demokrasi anlayışı, II. Dünya Savaşı'ndan sonra geliştirilmiş kavramlarla değerlendirildiğinde çok zayıf kalmaktadır. Ancak unutulmamalıdır ki Türkiye, sokak kavgaları, sosyal çatışmalar ve savaşlar yaşamadan, yalnız seçimlerle tek partili bir dönemden çok partili demokrasiye geçen biricik ülke olmuştur. Çok partili demokrasiyi kolayca başarmak, tek partili denilen dönemin boşa geçmediğini ortaya çıkarmıştır. Bu dönemde gazete yazılarında görüldüğü gibi demokrasi yüceltilmiş, demokratik prensiplerokullarda öğretilmiş, kadınlar yurttaş yapılmış, köylü okuryazar olmuştur. 1938 Kasımında halkın Türk inkılâbını benimsediği ve rejimin demokrasi olduğunu izah etmeye yönelik yorumlar, zaman zaman zayıf kanıtlar kullanmışlar ama Türk inkılâbının başarısını tarihî şartlarıyla ortaya koyabilmışlerdir.

G-KAYNAKÇA

1.GAZETELER

"Atatürk'e Aid Menkıbeler", *Cumhuriyet*, 5 Aralık 1938.

"Atatürk'ün Kamutayı açış nutukları", *Ulus*, 2 Kasım 1938.

"Atatürk'ün vefatı ve dünya matbuatı", *Cumhuriyet*, 16 Kasım 1938.

"Belediye Seçimleri Dolayısıyla", *Ulus*, 14 Ekim 1938.

"Cumhuriyet, İktisat ve ziraatin anasıdır" *Tan*, 30 Ekim 1938.

"Cumhuriyetin onbeşinci yıldönümünde Bir sefir gözü ile Türk inkılâbı", *Kurun*, 1 Kasım 1938.

"Çinliler Atatürk'ü kendi şefleri gibi severlerdi", *Ulus*, 18 Kasım 1938.

"Ecnebi Göziyle Atatürk", *Ulus*, 11 Kasım 1938.

- "Kamutay'da Atatürk günü", *Ulus*, 15 Kasım 1938.
- "Kemal Atatürk ve Onun Eseri", *Kurun*, 13 Kasım 1938.
- "Mecliste hararetle bir celse", *Cumhuriyet*, 29 Kasım 1938.
- "Memlekette teessür ve ıstırap", *Cumhuriyet*, 15 Kasım 1938.
- "Modern Türkiye'nin Yaratıcısı", *Ulus*, 16 Kasım 1938.
- "Türk münevverlerinin Atatürk hakkındaki hisleri", *Akşam*, 12 Kasım 1938.
- Akşam*, 14 Kasım 1938.
- Artam, Nurettin, "Tabutunun Karşısında", *Ulus*, 21 Kasım 1938.
- Atay, F. R., "Atatürk sulh ve insanlık hizmetinde!", *Ulus*, 18 Kasım 1938. *Kurun*, 20 Kasım 1938.
- , "İşbaşı!", *Ulus*, 23 Kasım 1938.
- , "Üniversitemiz", *Ulus*, 20 Ekim 1938.
- Atılâ, Rıza, "Atatürk'ü kaybettik, Ebedî Atatürk içimizde ve ruhumuzun derinliğindedir", *Yeni Mersin*, Nakleden: *Ulus*, 20 Kasım 1938.
- Aykaç, Fazıl Ahmet "Kendisi ve Laiklik", *Ulus*, 20 Kasım 1938.
- Baltacıoğlu, İsmail Hakkı, "Büyük Adamlar", *Kurun*, 23 Kasım 1938.
- Baydar, N., "6 Meşale", *Ulus*, 21 Kasım 1938.
- Belge, Burhan, "İnsan ve Kültür", *Ulus*, 6 Aralık 1938.
- , "Cumhuriyet", *Ulus*, 29 Ekim 1938.
- Cumhuriyet*, 9 Kasım 1938.
- Cumhuriyet*, 13 Kasım 1938.
- Cumhuriyet*, 16 Kasım 1938.
- Cumhuriyet*, 18 Kasım 1938.
- Delhorbe, Florian, "Kemalizm", *Ulus*, 14 Kasım 1938.
- Duru, Kazım Nami, "Atatürk ve Kültürümüz", *Cumhuriyet*, 21 Kasım 1938.
- Ertem, Sadri, "Altı meşalenin aydınlığındaki Dünya", *Kurun*, 21 Kasım 1938.
- , "Bayraklar ileri; daha ileri!", *Kurun*, 17 Kasım 1938.
- Esmer, A.Ş., "Ebedi Atatürk", *Ulus*, 22 Kasım 1938.
- , "Yabancıların teessürü", *Ulus*, 13 Kasım 1938.
- G.A., "Dâhî olacak çocuk", *Ulus*, 13 Kasım 1938.
- Gürevin, Server Ziya, "İnsanlığın Büyük Kaybı", *Ulus*, 15 Kasım 1938.
- İnönü'nün Beyannamesi, *Cumhuriyet*, 22 Kasım 1938.
- İsmail Habib, "Atatürk'ten Hatıralar ve İbretler 1: Röntgenli Görüş", *Cumhuriyet*, 24 Aralık 1938.
- Karanakçı, Safaeddin, "En mutlu günümüz", *Cumhuriyet* 29 Ekim 1939.
- Kurun*, 13 Kasım 1938.
- Kurun*, 21 Kasım 1938.
- Münir, Hikmet, "İstanbul'un Dün Döktüğü Gözyaşı", *Kurun*, 11 Kasım 1938.
- Pernot, Maurice, "Kemal Atatürkten sonra Kemalist inkilâb", *Cumhuriyet*, 23 Kasım 1938.
- Peyami Safa, "Atatürk ve Matbuat", *Cumhuriyet*, 18 Kasım 1938.

- , "Atatürk'ün ve İnönü'nün Sözleri Üzerinde", *Cumhuriyet*, 14 Kasım 1938.
- , "Atatürk ve Ankara", *Cumhuriyet*, 21 Kasım 1938.
- , "Atatürk ve Dünya", *Cumhuriyet*, 15 Kasım 1938.
- , "Atatürk ve Millet", *Cumhuriyet*, 16 Kasım 1938.
- , "Nazariyeler karşısında Atatürk", *Cumhuriyet*, 23 Kasım 1938.
- , "Onun Sözleri Üstünde:2 Atatürk ve Kadınlık", *Cumhuriyet*, 17 Kasım 1938.
- Reisicumhurun Nutku, *Kurun*, 12 Kasım 1938.
- (Rumuz) Köycü, "Atatürk ve Türk Köylüsü", *Cumhuriyet*, 22 Kasım 1938.
- Son Posta*, 29 Ekim 1938.
- Talu, Ercümen Ekrem, "On Beşinci Yıldönümü", *Son Posta*, 29 Ekim 1938.
- Tan, M. Turhan, "Ata sözleri", *Cumhuriyet*, 16 Kasım 1938.
- , "O, Ankarada" *Cumhuriyet*, 21 Kasım 1938.
- , "Ata sözleri", *Cumhuriyet*, 16 Kasım 1938.
- Tör, Vedad, "Som Demokrat-Üniversel-Usta", *Ulus*, 15 Kasım 1938.
- Tunç, M. Şekib, "İdeolojimiz ve İdeolojiler", *Cumhuriyet*, 4 Nisan 1939.
- Ulus*, 13 Kasım 1938.
- Ulus*, 14 Kasım 1938.
- Ulus*, 16 Kasım 1938.
- Ulus*, 18 Kasım 1938.
- Ulus*, 27 Kasım 1938.
- Ulus*, 29 Ekim 1938.
- Ulus*, 4 Aralık 1938.
- Us, Asım, "Atatürk'ün Portresi", *Kurun* 11 Kasım 1938.
- , "Cumhuriyetin 15 nci Yılı", *Kurun*, 30 Ekim 1938.
- , "Ona diktatör diyenler...!", *Kurun*, 27 Kasım 1938.
- Yalman, Ahmet Emin, "Türk Kalb ve Ruhlarını Birleştiren Sevgi Bağları", *Tan*, 7 Ağustos 1938.
- Yaşar Nabi, "Ata ve Millet", *Kurun*, 22 Kasım 1938.
- Yunus Nadi, "Atatürk Ankaranın Kucağında", *Cumhuriyet*, 21 Kasım 1938.
- , "Atatürk'ün vasıfları: 8 Büyük Atamızın Ankaraya bağlılığı", *Cumhuriyet*, 21 Kasım 1938.
- , "Atatürk'ün vasıfları:1 "Atatürk Meclise büyük bir ehemmiyet verirdi", *Cumhuriyet*, 14 Kasım 1938.
- , "Atatürk'ün vasıfları:2 En Büyük Türk ideali: Millî Hakimiyet", *Cumhuriyet*, 15 Kasım 1938.
- , "Kemalist Türkiye'nin Kemalizm Enstitüsü", *Cumhuriyet*, 23 Kasım 1938.

2.KİTAPLAR

- Âfetinan, A., *Medenî Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2000.
- Ahmad, Feroz, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, (Çev. Sedat Cem Karadeli), İstanbul Bilgi Üniversitesi yay., İstanbul, 2007.

- , *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, (Çev. Yavuz Alogan), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C.II, TTK Basımevi, 1997.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979.
- Ayvazoğlu, Beşir, *Peyami Hayatı Sanatı Felsefesi Dramı*, Ötüken Neşriyet, İstanbul, 1998.
- Bayar, Celal, *Atatürk Gibi Düşünmek*, Truva Yayınları, İstanbul 2009.
- Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1988.
- CHP Programı*, Ulus Basımevi, Ankara, Mayıs 1935.
- Çavdar, Tevfik, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, C. I, İmge Kitabevi, İstanbul 2004.
- Gentizon, Paul, *Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu*, (Çeviren Fethi Ülkü), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara, 1983.
- İnalçık, Halil, *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2007.
- Jevakhoff, Alexandre, *Kemal Atatürk Batı'nın Yolu*, (çev. Zeki Çelikkol), İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 1998.
- Kışlalı, Ahmet Taner, *Atatürk'e Saldırmanın Dayanılmaz Hafifliği*, İmge Kitabevi, Ankara, 1993.
- Kocatürk, Utkan, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1999.
- Parla, Taha, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporotizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989.
- PeyamiSafa, *Türk İnkılâbına Bakışlar*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1996.
- Şimşir, Bilal, *10 Kasım Günlüğü*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2014.
- Üzen, İsmet - Özgen, Yüksel, *Bir Milletın Atasına Vedası*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2013.
- Yabancı Gözüyle Atatürk (1923-1938)*, (Hazırlayan, Ö. Andaç Uğurlu, İstanbul, 2003.
- 3.MAKALELER**
- Akseki, Cengiz, "Millî Mücadele'de Meşruiyet ve Hukuk Bilinci", *Bilgi ve Bellek*, sayı:2, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, 2004, ss.3-17.
- Ertan, Temuçin Faik, "Kadro Dergisi Niçin Kapatıldı?", *Atatürk Üniversitesi Atatürk Dergisi*, Cilt 3, Sayı: 4, Ocak 2003, ss.19-34.
- , "Kadro Hareketi İle İlgili Bir Değerlendirme ve Bazı Düzeltmeler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 9, sayı: 27, Temmuz 1993, ss. 549-559.
- İnan, Süleyman, "Atatürkçülük (Kemalizm) ve İdeoloji", *Liberal Düşünce Dergisi*, Liberte Yayınları, sayı: 36, Ankara, 2004, ss.109-116.
- Özden, Mehmet, "Atatürk Döneminde Kemalist Metinler: A'râfda Bir Kemalizm: Tekin Alp ve Kemalizm (1936)", *Bilig, Yaz / 2005*, sayı 34, ss.45-81.
- Turan, Ömer, "Emperyalizm Karşıtlığı ve Kemalizm: Tek-Parti Döneminde "Europacentrisme'in Tasfiyesi" ve "İktibasçı İnkılâb" Tartışmaları", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 11, Sayı 43 (Güz 2014), ss. 81-104.
- Uyar, Hakkı, "Resmî İdeoloji ya da Resmî İdeoloji Oluşturmaya Yönelik İki Dergi: Ülkü ve Kadro Mecmualarının Karşılaştırmalı İçerik Analizi", *Toplum ve Bilim*, 1997, s.74, ss. 181-192.

4.ANSİKLOPEDİ MADDESİ

Mollaer, Fırat, “Mustafa Şekip Tunç, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, cilt: 41, sayfa: 382-383.

5.ELEKTRONİK KAYNAKLAR

Uyar, Hakkı, “1930’lar Türkiye’sinde Kemalizm Algılamaları”, <http://kisi.deu.edu.tr/hakki.uyar/erişim> tarihi: 10.10.2017.

Cumhuriyet, 2 Haziran 1944. (Cumhuriyet gazetesinin sanal arşivindeki arama, erişim tarihi: 17.02.2018. <https://www.cumhuriyetarsivi.com/secure/monitor/index.xhtml>

H-EKLER

Polis Enstitüsü konferanslar serisine dün değerli hukukçumuz Vasfi Raşit Seviğ'in konferansıyla başladı

KEMALİZM

Polis enstitüsünde her cumartesi günü verilmesi mutlak konferanslara dün öğleden sonra değerli hukukçularımızdan Sivas mebusu ve hukuku esaslı profesörü B. Vasfi Raşit Seviğ tarafından verilen bir konferansla başlandı. Yeni tesleri, orijinal fikirleri ihtiva eden bu konferans sürekli olarakta kılınmıştır. Konferansın bir hülâsası aşağıya koyuyoruz:

Atatürk bir insan ve bir eserdir. Çok büyük bir insan ve çok büyük bir eserdir. Atatürk'ün "iki Mustafa Kemal vardır biri fani Mustafa Kemal diğeri ölümsüz Mustafa Kemal, sözleri ölümsüz kanlı yaglar dökülürümüz insan Mustafa Kemal ile bütün bir milletin yaşatması azzetmiş olduğu ve millîyeti enleştiren gençliğe emanet edilmiş bulunan eser Mustafa Kemal'î ifade eder.

İnsan bir biyografî ve bir psikolojiden ibarettir. Eser bir hukuk ve bir siyasettir. Demek ki insan Atatürk'ten bahsetmek Atatürk'ün tercemesi halinde bahsetmek ve haklarında psikolojik bir etüd yapmaktır. Bu etüdü yapmağın sayın arkadaşlarımızın doktor Fahri Ecevit üzerine almıştır; enstitünün vereceği konferanslardan birinin mevzuunu teşkil edecektir. Eser Atatürk'ten bahsetmek hukukî ve siyasi bir inşadır bulunmaktır; hukukî ve siyasi bir teori yapmaktır.

Eser Atatürk bizzat Atatürk tarafından istiklâl ve inkılâp kelimesinde ifade ve hülâsa edilmiştir. Fikirin sert çizgileri birbirinden ayırdığı bu iki mefhum zamanda birleşmiştir. Mekînda birleşmiştir. Kaynakta birleşmiştir. Bu itibarla iki mefhum arasında ikiz doğmuş kimseler aramızdaki benzerlik vardır. Bir yumurtanın ikizi bölünmesinden hamisi olmuş ikiz denilen iki vücut arasındaki sayıyı hayret benzerlik de vardır. İstiklâl ve inkılâp türk ulusunun hâkimiyeti fikrinin, bu tek fikirin iki muhtelif tecellîsidir.

İstiklâl ile inkılâp kahramanları Atatürk ile türk halkıdır. İstiklâl ile inkılâp bu ikisinin müsterek eseridir.

İstiklâl ve inkılâp bir takım hâdiselerden ve bir takım fikirlerden ibarettir. Hâdiseler müverribin, tarihinin meşguliyeti sahasına aittir. Fikirler hukukunun, umumiyetle politik mütefekkirlerin meşguliyetleri sahasına girer. Fakat fikirin yaptığı bu tecelli hayat kabul etmiyor. Fikirlerden anlamayan bir tarihçi filleri nasıl arz ve izah edebilir? Filleri bilmiyen bir hukukçu fikirleri neye istinat ettirebilir? Bu sebepten daima ve bahususümme hukukunda hukuk tarihle ve tarih hukuk ile tekmillenmelidir. Demek ki hukukçu ile tarihçi arasında bir metod farkı vardır. Tarihçi kıymetçe birbirine müsavi olmaları hâdiselerin zaman yumağında birliğine karışmamasına mâni olacaktır. Hukukçu istikameti umumiyeyi takip edecektir ve maddî fillerden mücerret mefhumlar ve kasdelere çıkacaktır.

İstiklâlin hukukî ifadesi Erzurum

ve Sivas kongreleri mukarreratı ile bunların hülâsası olan "Misak Millî, de mündemciştir. İnkılâbın hukukî ifadesi Cumhuriyet Halk Partisi programı ile teşkilâtı esaslı kamu nunda mündemciştir. Kemalizm bu hukukî vesikalara hâkim olan fikrin taahhüdüdür.

Millî mücadele 1919 senesinin 19 Mayıs'ında başlar ve 1938 senesinin 10 İkinci teğrinine kadar devam eder; yani Atatürk'ün ömrünün son on dokuz senesini baştan aşağı dolandırur. Bu muhteşem yolun mühim konak yerleri Erzurum kongresi, Sivas kongresi, Yusuf Kemal, Franklen Buyyon itilâfî, Mudanya konferansı, Lozan konferansı, Montreux müzakereleri ve nihayet 1938 de Hatay meşuresinin hâllidir.

Millî mücadelenin coğrafi ifadesi Atatürk'ün Samsun'a ayak basması ve ömrüne malolacak olan Mersin'e gitmesinden ibarettir. Millî mücadele Atatürk'ün Gazî'liği ile başlar gelişliği ile biter. "Talihin gelip dîvesidir ki Atatürk Mersine gitmek üzere Samsun'a ayak bastığı günün seni devriyesini seçti ve halk ile son resmî temasını 19 Mayıs'ta eserini kendilerine emanet eylediği gençlik ile yaptı. Gençlik bayramında stadyonda bu biten ömre ümitler ve teselliler veren gençliği seyreyledikten sonra Hatay davasını halletmek için tıbbî tavsiyelere rağmen Mersin'e hareket eyledi."

İnkılâplar da millî mücadele ile birlikte başlar. Millî mücadelaye başlangıç olarak 19 Mayıs'ı alırsak inkılâba da aynı tarihi alabiliriz. İnkılâp denilen o muhteşem yolun mühim konakları da Erzurum ve Sivas kongreleriyle başlar. Büyük Millet Meclisinin Ankara'da açılması, cumhuriyet ilân ve sairlemler devam eyler. Bu konakların her biri Polis Enstitüsünde vereceğim konferansların birer mevzuu olacaktır. Bu mevzuuları anlatmaya başlamadan evel inkılâbı tarif edelim: İnkılâp diye ekseriyetle mevcut hukukî nizam altında gayelerini elde edemiyen şahısların, partilerin, sınıfların hukuk sabaşını terk ile kuvete müracaat ederek devleti eline geçirmelerine itak olunur. Kuvet yardımıyla devleti ellerine geçiren istiyenler bu emellerinde muvaffak oldukları takdirde devlette yeni bir hâkimiyet tarzı teessüs eder, bu hâkimiyetin ifadesi yeni birümme hukuku na vücut verir. Devletin hukukî gidişi değişmiş olur. Fakat devletin hayatı inkıtâa uğramaz. Ne Almanya'da, ne İtalya'da, ne Rusya'da batmış bir devletten ve yeni kurulmuş bir devletten bahsedemeyiz. Almanya'da, İtalya'da, Rusya'da aynı devlet var oğalmaktadır. Türk inkılâbındaki hususiyet yalnız devletin hukukî gidişinin değişmesi değildir. Devletin şahsiyetinin de değişmiş olmasıdır. Selçuk devleti ile Osmanlı devletinin şahsiyetleri nasıl birbirlerinden ayrı idiysen Osmanlı devleti ile yeni Kemalist türk devletinin şahsiyetleri de böylece birbirlerinden ayrıdır. Osmanlı devletinin enkaslarından vücut gelen bütün devletlerin şahsiyetleri os-

manlı devletin şahsiyetinden ne kadar ayrı ise yeni türk cumhuriyetinin şahsiyeti de o derece ayrıdır. Bütün dünya inkılâpları var olan bir devletin içinde bir hukukî nizam değiştirmekle ibaret kalmış oldukları halde Kemalizm hem bir devlet yaratmış hem yeni bir hukukî nizam yaratmıştır. Kemalizm yeni bir devletin ve yeni bir hukukî nizamın ifadesi olmuştur.

Evelâ Kemalist devlet tipinin ne olduğunu arzeliyeyim: 8/9/1919 senesinin temmuz gesinece kadar, yani saat yirmi iki elliye Atatürk'ün ordu müfettişliğinden ve askerlikten istifa fasma kadar beşeriyet yalnız iki türlü devlet telâkkisine malikti. Bu te lâkkilerden 1789 fransız inkılâbından doğmuş olanı fransız telâkkisi diye anılır ve bilinir. Fransız inkılâbı; tacı ve onun ifade eylediği hâkimiyet başını kopardığı kralın başından almış ve milletin başına koymuştur. Bu nun için de milleti şahıs kılmıştır. Fransız telâkkisine göre hâkimiyet hükmî şahıs olan millettir. Daha kısa bir tabirle şahıs millettir; şahıs millet ve hâkimiyeti mümesalleri vastasıyle kullanır. Bu sistemde devlet ve millet aynı münadadır. Devletin milletin hukukî ifadesidir, devletin bu telâkkîli demokrasi rejimini mecburi kılar ve cumhuriyetten başka hiç bir hükümet şekli kabul eyilemez. Saltanat muhafaza etmek istiyenler eskî Almanya'da tacı ve onun ifade eylediği hâkimiyet şahıs milleti başından aldılar ve hükmî şahsiyetini kabul eyledikleri devletin başına koydular. Medeni kamunda nazariyeleri anlatıldığı üzere hükmî şahsiyeti vücuda getiren unsurlardır. Eger hükmî şahıs olan devlete esaslı uzuv olarak taht kabul edilirse hâkimiyeti ferdiye yasar. Hükmî şahıs olan devlete esaslı uzuv olarak millet kabul edilirse demokrasi ve cumhuriyet vücuda gelir. Demek eskî alman devlet telâkkisi hem saltanat hem cumhuriyeti kabul eyiyen bir telâkkidir. Anadolu'da 8/9 temmuz 1919'dan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Ankara'da açılış tarihi olan 23 nisan 1920 tarihine kadar devam eden bir idare tarzı vardır. "Heyeti temsilîye, adı ile müphem bir surette ifade edilen bu şekil ne fransız ne de eskî alman devlet telâkkilerine uyuzmaz. Her türlü resmî sıfat ve mevkilerden mahrum bir müteakit kullandann başında bulunduğu ve kurulmakta olan bu devlete ne isim verilecekti? Türk hukukçuları bir isim vermiyorlardı. Yalnız türk halkı, hukukî vaziyeti resmî sıfat ve mevkilerden mahrum herhangi bir vatandaştan farkı olmayan Atatürk'e "Büyük Rehber" Ulu Önder adını verdi; alman politik mütefekkirleri bu isim ele aldılar ve tezekkülle "reher devlet" adını verdiler. Şimdi "reher devlet" sisteminin unsurlarıdır Türkiye'nin 1 temmuz 1919 dan nisan 1920 ye kadar olan dahil vaziyetinden çıkartalım: Ortada iki unsur görürüz: Bir tek bir tezekkülle birleşmiş Rumeli ve Anadolu Müdafai Hukuk Cemiyeti; diğeri Musta-

Kemalizmden öncesi

Dünkü yazımızda, Kemalizm'in, kültür dâvasını halledilmemiş bir halde bulduğunu söylemiştik. Filvaki ve aşağıdaki şemayı gözden geçirirsek, tanzimattan önceki devreden Kemalizm'e kadar, kültür ile medeniyet telâkilerimizde ne kadar tezatlı bir yol ve istikamet tâkip etmiş olduğumuzu görürüz:

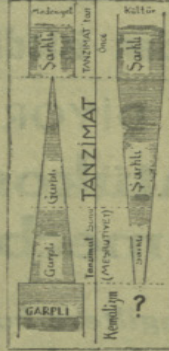
Tanzimata hemen tekaddüm eden devre esasında, Osmanlı imparatorluğunun kültür bünyesi ile medeniyet bünyesi arasında tezat yoktu. Bünyelerin her iki si de şarklıydı ve artık kuvvetlerini değil de zâflarını arab-fars mihverinin hezalinin borçlu bulunuyorlardı. Bu mihverin hezali, garp'te rönesans hareketinin doğmasıyla başlamıştır.

Tanzimat ileirdi ki, Osmanlı bünyesi, tezatlarla dolmaya ve şarkla garp kavgasını, kendi mevcudiyetinin içine ve gittikçe daha büyük ölçülerle kabul etmeye başlar.

Tanzimat garb'in kudreti karşısında saray'ın ve ricalin kabul etmeye mecbur kaldıkları bir reform hareketi olduğu için, tam bir garplılaşmayı iki sebepten dolayı kabul ve tatbik edemez.

1. Garb'in müesseseler şeklinde ithal edilemeyeceğini anlıyamaz, çünkü garp medeniyetinin ancak garp kültürünün bir mahsulü olduğunu müdrik değildir. Eğer bunu müdrik olsaydı, işe, mektep, fabrika, vapur, ticaret kanunu v.s. gibi eşkılden ibaret bir takım garp müesseselerinin ithali ile başlamaz, garp kültürünün özünü, ve metotlarını almakla başlayarak garp kültür ve medeniyetini ithal etmeye imal eylemek için lâzım mücadeleyi yapardı.

2. Tanzimatla birlikte şarklı ve Osmanlı muhafazakârlık ve irtica, kendisini "Hâlet efendi,, zihniyetinde teksif eder ve Reşit paşa kolunu bir kompromis'e iobar eder. Birinci noktada dediğimiz gibi, Reşit paşa ve arkadaşları garb'in ne olduğunu ve nasıl vücut bulmuş olduğunu daha etraflı bilselerdi, Hâlet Efendi irticacı ile mücadeleyi gözlerine alabilirlerdi. Böyle bir mücadele, belki ilk adımında daha, ıslahatı istemekle beraber bunu ancak kendi varlıklarını korumak arzusuyla kabul eden fakat esasta teokratik ve feodal vasıf ve kudretlerini muhafazadan bir an fariğ olmayan sultanlarla da çarpışmayı şart koşacaktır. Nitekim, zaman geçtikçe, tanzimat nesilleri böyle bir mücadelelenin gittikçe lüzumuna kani olmuşlar ve buna başlamışlardır (Mithat

hamid'e kadar bütün şiddetiyle devam eder. Kızıl sultan anlar ki, yalnız şekilleri ve müesseseleriyle de dahi olsa, garp, şark'ı sade şekillerinde değil özünde dahi tasfiye etmektedir. İmparatorluğun moral ve intellektüel bünyesi o kadar hurdehaş olmuştur ki, bir küçük hamle, onu yıkabilecek. Ve bu hattâ, yalnız kültür gibi zararsız görünen sahada değil, politika için de, böyledir. Demokrasi girebilirdi mi, anasır'ın hâkimiyeti, bunun arkasından da imparatorluğun dağılışı başlayacaktır. Haddizatında doğru olan (meşrutiyet devri bunu teyit edecektir) bu görüşünden kuvvet alarak panislamizm politikasına ve bunun dahildeki bütün unsurlarına sığınır. Fakat bu irtica, imparatorluğu kurtarmaz. Gene tekrar edelim, imparatorluk, ancak "Hâlet efendi,, zihniyetinin daha ilk gününden tasfiyesi ile yaşayabilirdi. Yani tanzimat, daha ilk gününden garplı kültür ve garplı medeniyet'e geçmek kararını verecekti.

Meşrutiyet içinde, şarklı kültür mahrutu'nun zirvesi büsbütün daralır. Buna karşılık garplı medeniyet mahrutu'nun kaidesi çok daha genişler. Öyle ki, Osmanlı insanı, gittikçe kuruyan şark kültür kaynağında aradığı özü bulamadıkça, bir diğer kültür özünü, garplı müesseselerin arkalarında aramaya ve bulmaya çalışır; fakat bulamaz, çünkü bu özü veren kaynakları keşfedebilmek için hiç olmazsa iki bin senenin ötesine kadar uzanan bir devri tahlil edip anlamak, bundan sonra da terkip edip memleketin mânevî ve maddî havasında, terbiyesinde ve bilgisinde yaşatmak lâzımdır.

Buna imkân yetmez. Garp ise, imparatorluğu yıkmaya eserini tamamlamıştır. Büyük harp büyük enkazı sürükleyip götürür.

Kemalizm'in müdahalesi, işte böyle bir anda başlar. Her şeyden önce, enkazın içinden Türkiye'yi ve türklük'ü kurtarmak lâzımdır. Ve bu, bir kültür yahut bir politika yahut bir ekonomi hareketi değil, bunların hepsini birden kucaklayan, bir defaya mahsus, ya muvaffak olur ya olmaz bir yaradılış ve yeniden doğuş hâdisesidir. Kemalizm, muvaffak olur. Memleket kurtulur. Fakat tıpkı imparatorluğun battığı günkü dâvalar, tıpkı aynı karışıklık içinde, aynen mevcuttur.

Kültür ve medeniyet. Şark ve garp. Arab-fars dünyasının hayatı telâkî ediş tarzı ve bunu ifade eden şark hümanizması ve hayatı bambaşka telâkî

EK 2: Burhan Belge, "Kemalizm'den Öncesi", Ulus 6 Aralık 1938

Kemalist Türkiyenin Kemalizm Enstitüsü

Atatürk maddî şahsiyetile aramızda iken Onun eserlerini ve prensiplerini ilmin ve fennin istediği derinlikle tetkik ve mütalea edemiyorduk. Çünkü inkılâbcı Şef hergün yeni hakikatlerle çağlıyan bir nehir gibi idi. Şellâle mahiyetli adamın kendisine bakmaktan eserleri üzerinde durmağa adeta vakit bulamıyorduk diyebiliriz.

Atatürk maddî şahsiyetinde öldü. Fakat Onun huruşan bir nehir halinde akan eserleri ve prensipleri şimdi aramızda ve etrafımızda adeta canlı bir deniz gibi yaşamaktadır. Şimdi artık bu denize döneceğiz, ve İsmet İnönünün dediği eserlerle ve prensiplerle aramızda ebediyen yaşayacak olan Atatürkü bu eserleri ve bu prensipleri üzerinde tetkik ederek Kemalist rejimin ideolojisini tebellür ettireceğiz. Ankarada Atatürk anıt - kabri, Ankarada Atatürk için müze.. Bunları yapacağız. Bunlar kadar ehemmiyetli diğer bir işle beraber: Kemalizm Enstitüsü. Atatürk, Onun bütün milletçe biz âşıklarının harzıcan edeceğimiz hazneler bıraktı.

Ataürk inkılâblarının istinad ettiği temel fikirler, kendi başına mütefekkir ve mütemadi bir gençliği bir iki asır işgal edecek kadar büyük kıymetlidir. Asker Atatürk başbaşa bir âlemdir. Tarihçi ve hususile millî Türk tarihini en eski devirlerinden zamanımıza kadar gelen bütün safhalarında hayret olunacak bir

YUNUS NADI

EK 3: Cumhuriyet, 23 Kasım 1938.

14. 11. 1938

ULUS

7

Do you millî fiâdan bir iki gün edip, Fransız'ın emniyetini temin edince, Fransız'ın emniyetini temin edince, Fransız'ın emniyetini temin edince...

Fransız'ın emniyetini temin edince, Fransız'ın emniyetini temin edince, Fransız'ın emniyetini temin edince...

Fransız'ın emniyetini temin edince, Fransız'ın emniyetini temin edince, Fransız'ın emniyetini temin edince...

Fransız'ın emniyetini temin edince, Fransız'ın emniyetini temin edince, Fransız'ın emniyetini temin edince...

Fransız'ın emniyetini temin edince, Fransız'ın emniyetini temin edince, Fransız'ın emniyetini temin edince...

Fransız'ın emniyetini temin edince, Fransız'ın emniyetini temin edince, Fransız'ın emniyetini temin edince...

Türk milletini yoldan almayan emeller nelerdir? Dini düşünce ile millî fikri arasında itihâs idâmâ edene cehalet, itimâm ile millî fikri arasında itihâs idâmâ edene cehalet, itimâm ile millî fikri arasında itihâs idâmâ edene cehalet...

Şef arıyorta atılıyor

Yeni ruh, hareketi göstermeye hazır bir milletimiz için şef arıyor. Bu, cumhuriyetin en önemli meselesidir. Şef, milletimizin yolunu gösteren bir yıldızdır.

Atatürk babasının ve arkadaşlarının, memleketin çıkarını düşünerek, milletin çıkarını düşünerek, milletin çıkarını düşünerek...

Yeni ruhun mücadelesi ve zaferi

O vakit yeni bir şey geliyor. Aynı adla, iki yıl içinde, iki yıl içinde, iki yıl içinde, iki yıl içinde, iki yıl içinde...

Fakat bu tepsiyi kullanmaya hazır değiliz. Çünkü bu tepsiyi kullanmaya hazır değiliz. Çünkü bu tepsiyi kullanmaya hazır değiliz...

Orta Anadoluya yapılan vassalî faaliyetler, Ortadoğu'da yapılan vassalî faaliyetler, Ortadoğu'da yapılan vassalî faaliyetler...

Amman ve Mekke mübâharatları, Amman ve Mekke mübâharatları, Amman ve Mekke mübâharatları...

Yeni zihniyet yayılıyor. Türk köylüsü bir memnun değil bir memnundur. Lâikleşti mi onun imâmına aynı güsteriyor. Allah'ın emriyle, Allah'ın emriyle, Allah'ın emriyle...

1932'de cumhuriyetin ilân edilmesinden itibaren, Türkiye'nin her tarafında, Türkiye'nin her tarafında, Türkiye'nin her tarafında...

1932'de cumhuriyetin ilân edilmesinden itibaren, Türkiye'nin her tarafında, Türkiye'nin her tarafında, Türkiye'nin her tarafında...

1932'de cumhuriyetin ilân edilmesinden itibaren, Türkiye'nin her tarafında, Türkiye'nin her tarafında, Türkiye'nin her tarafında...

1932'de cumhuriyetin ilân edilmesinden itibaren, Türkiye'nin her tarafında, Türkiye'nin her tarafında, Türkiye'nin her tarafında...

1932'de cumhuriyetin ilân edilmesinden itibaren, Türkiye'nin her tarafında, Türkiye'nin her tarafında, Türkiye'nin her tarafında...

1932'de cumhuriyetin ilân edilmesinden itibaren, Türkiye'nin her tarafında, Türkiye'nin her tarafında, Türkiye'nin her tarafında...

İktisadi inkişaf. İktisadi inkişaf, iktisadi inkişaf, iktisadi inkişaf, iktisadi inkişaf, iktisadi inkişaf...

İktisadi inkişaf, iktisadi inkişaf, iktisadi inkişaf, iktisadi inkişaf, iktisadi inkişaf...

İktisadi inkişaf, iktisadi inkişaf, iktisadi inkişaf, iktisadi inkişaf, iktisadi inkişaf...

İktisadi inkişaf, iktisadi inkişaf, iktisadi inkişaf, iktisadi inkişaf, iktisadi inkişaf...

İktisadi inkişaf, iktisadi inkişaf, iktisadi inkişaf, iktisadi inkişaf, iktisadi inkişaf...

İktisadi inkişaf, iktisadi inkişaf, iktisadi inkişaf, iktisadi inkişaf, iktisadi inkişaf...

İktisadi inkişaf, iktisadi inkişaf, iktisadi inkişaf, iktisadi inkişaf, iktisadi inkişaf...

EK 5: Kurun, 3 ARALIK 1938.

EK 6: Tan, 23 Kasım 1938.

15 TEMMUZ DARBE GİRİŞİMİ VE DENİZLİ*

15th JULY COUP ATTEMPT AND DENİZLİ

Tahir KODAL**

KODAL, Tahir, (2018), "15 Temmuz Darbe Girişimi ve Denizli", , Belgi Dergisi, C.2, S.16, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Yaz 2018/II, ss. 790 – 819.

Öz

Bu çalışmada; 15 Temmuz darbe girişimi sırasında Türkiye’de sık sık gündeme gelen, tartışılan ve darbe girişiminin önlenmesinde önemli bir yeri olan Denizli konu edilmiştir. Çalışmanın giriş kısmında; konunun daha iyi anlaşılması amacıyla 15 Temmuz Darbe girişimi öncesinde iç ve dış politikada yaşananlar, darbeye giden süreç ve darbe sırasında yaşananlar ana hatlarıyla ortaya konulmuştur. Çalışmanın asıl kısmının ilk bölümünde; 15 Temmuz Darbe Girişimi karşısında Denizli’nin tutumundan, darbe sırasında Denizli’de yaşananlardan söz edilmiştir. İkinci bölümünde, 15 Temmuz Darbe Girişimi sonrasında yazılı ve görsel basından hareketle, Denizli’deki “Demokrasi Nöbetleri”nden ve Denizli kamuoyundan bahsedilmiştir. Çalışmanın sonuç kısmında ise bir takım yorum, değerlendirme ve sonuçlara yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: 15 Temmuz, Darbe, Darbe Girişimi, Denizli

Abstract

In this study; Denizli is the subject which plays an important role during the July 15th coup attempt and being frequently discussed in Turkey for preventing the coup attempt. At the beginning of the study; foreign and domestic policy experiences before 15th July coup attempt and processes before and after the coup attempt have been revealed with the main lines to be well understood. In the first part of the main study, Denizli's attitude towards and during 15th July coup attempt was mentioned. In the second part, "Democracy Watch" and public opinion in Denizli were mentioned with reference to written and visual media after 15th July coup attempt. In conclusion part of the study, an number of comments, evaluations and results are mentioned.

Keywords: July 15th, Coup, Coup Attempt, Denizli

A- GİRİŞ

Türkiye’de Cumhuriyet döneminde (1923-2017) pek çok darbe ve darbe girişimi gerçekleşmiştir. Bunlardan ilki; 27 Mayıs 1960’ta olmuş, iktidardaki Demokrat Parti Hükümeti iktidardan uzaklaştırılmış, Başbakan ve bazı bakanlar Yassıada Mahkemeleri’nce idam edilmiştir. 22 Şubat 1962’deki başarısız darbe girişiminin ardından, gerçekleşen ikinci askeri müdahale ise 12 Mart 1971’de hayata geçirilmiş, asker muhtıra vermiş, iktidardaki Süleyman Demirel Hükümeti istifa etmek zorunda kalmıştır. Bu bağlamda gerçekleşen üçüncü askeri darbe ise 12 Eylül 1980’de hayata geçirilmiştir. Türkiye’de gerçekleşen bütün bu darbeler, askerî müdahaleler incelendiğinde, iç ve dış gelişmeler dikkate alındığında, özellikle soğuk savaş sürecinde eksen tartışmaları bağlamında, Amerika Birleşik Devletleri ile Rusya arasındaki çekişmenin Türkiye’ye yansması şeklinde olduğu görülmüştür.

* Bu çalışma, Adnan Menderes Üniversitesi tarafından “27 Mayıs 1960’dan 15 Temmuz 2016’ya Darbeler, Geçmişten Günümüze Darbe Olgusu ve Millet Egemenliği Kültürü” adıyla 26-28 Mayıs 2017’de Aydın’da düzenlenen uluslararası sempozyumda aynı adla sunulan, basımı yapılmayan bildirinin genişletilmesiyle oluşturulmuştur.

**Prof. Dr. ,Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi, Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı, Kınıklı Yerleşkesi, Denizli, tkodal@pau.edu.tr, (orcid.org/0000-0003-0383-1195).

Türkiye’de 12 Eylül 1980 Askeri Müdahalesi’nden sonra da darbeler süreci devam etmiştir. Bu çerçevede 28 Şubat 1997’de Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel’in başkanlığında toplanan Millî Güvenlik Kurulu’nda “*Bölücü terörle mücadelede şimdiye kadar alınan tedbirler ve elde edilen sonuçları, Kıbrıs sorunu ve Yunanistan ile ilişkilerle ilgili durum, Anayasa ile Atatürk milliyetçiliğine bağlı demokratik, laik, sosyal hukuk devleti olarak belirlenen Türkiye Cumhuriyeti Devleti’ne karşı çağdışı bir kisve altında zemin oluşturmaya yönelik rejim aleyhtarı faaliyetler*”¹ değerlendirilmiş, iktidardaki Refah-Yol Hükümeti’ne irtica ile mücadele için 18 maddelik önlemler paketi kabul ettirilmiştir. Bu müdahale daha önceki askeri darbelerle göre daha yumuşak bir şekilde gerçekleştirilmiş, hatta “*post-modern darbe*” şeklinde nitelendirilmiştir.²

Darbenin post modern şeklini de gören Türkiye’de siyasete ve siyasetçilere “*Askerî Müdahaleler Süreci*” devam etmiş, 2007 Cumhurbaşkanlığı seçimleri öncesinde, 27 Nisan 2007’de Genelkurmay Başkanlığı’nın internet sitesinde 23:20’de Genelkurmay Başkanı Yaşar Büyükanıt tarafından kaleme alındığı dile getirilen bir basın açıklaması yayınlanmış, “*Türkiye Cumhuriyeti devletinin, başta laiklik olmak üzere, temel değerlerini aşındırmak için bitmez tükenmez bir çaba içinde olan bir kısım çevrelerin, bu gayretlerini son dönemde artırdıkları müşahade edilmektedir...*”³ denilerek, Türk kamuoyu yaşanan son gelişmelere ilişkin bilgilendirilmiştir.

Seçilecek Cumhurbaşkanının “*Cumhuriyet rejimine sözde değil öзде bağlı olmak ve bunu davranışlarına yansıtmak*” gibi bir niteliğinin ve görevinin olduğu ifade edilmiş, “*Türk Silahlı Kuvvetleri bu tartışmalarda taraftır ve laikliğin kesin savunucusudur. Ayrıca, Türk Silahlı Kuvvetleri yapılmakta olan tartışmaların ve olumsuz yöndeki yorumların kesin olarak karşısındadır, gerektiğinde tavrını ve davranışlarını açık ve net bir şekilde ortaya koyacaktır.*”⁴ denilmiş, bir anlamda, siyaset kurumunun ve siyasetçilerin bunu bilerek hareket etmesi gerektiği dile getirilmiştir. Ancak, siyaseti bu şekilde düzenleme çabası sonuçsuz kalmış, iktidardaki Adalet ve Kalkınma Partisi Hükümeti, Hükümet sözcüsü vasıtasıyla, gerekli açıklamaları yaparak yoluna devam etmiş, Abdullah Gül Cumhurbaşkanı seçilmiştir.

Yaşanan bu askeri darbeler, müdahaleler, muhtıralardan, Türkiye Cumhuriyeti’nin Avrupa Birliği’ne tam üyelik yolunda atmış olduğu adımlardan, sivil-asker ilişkilerinin normalleşmesinden, Demokratik Cumhuriyetin gelişim göstermesinden sonra, Türkiye’de darbe dönemlerinin geride kaldığına ilişkin bir görüş ortaya çıkmıştır. Mustafa Kemal Atatürk’ün istek ve ideali çerçevesinde Türkiye’de egemenliğin kaynağının millette olduğu, milletin de bu egemenliğini parlamento ve siyaset kurumuyla yürüttüğü noktasında toplumsal bir algı ortaya çıkmıştır. Bu yüzden, Türkiye’de darbeler döneminin sona erdiği anlayışı yaygın hale gelmiştir. Ancak, kısa bir süre sonra bunun bu şekilde olmadığı görülmüş, bu sefer Türkiye bu güne kadar denenmemiş bir yöntemin kullanıldığı darbe girişimi ile karşı karşıya kalmıştır.

15 Temmuz 2016 Darbe Girişimi’ni anlayabilmek için Türkiye’nin iç ve dış politikasında yaşanan gelişmelere bakmakta yarar vardır. Darbe girişimi öncesinde iç politikada yaşananlara bakıldığında, Türkiye’nin 12 Haziran 2007 tarihinde Ümraniye’de bir gecekonuda bulunduğu ileri sürülen bombalarla başlayan, “*Ergenekon Davası*” ile devam

1 [http://ayintarihi.com/01 Mart 1997/16.05.2017](http://ayintarihi.com/01_Mart_1997/16.05.2017).

2 Sina Akşin, “Siyasal Tarih (1995-2003)”, *Bugünkü Türkiye (1980-2012)-Türkiye Tarihi*, (Yay. Dan.: Sina Akşin), Cilt:5, İstanbul 2013, s.173.

3 “Genelkurmay’dan Sert Açıklama”, *Milliyet Gazetesi*, 28 Nisan 2007, s.1.

4 “Genelkurmaydan Çok Sert Açıklama” <http://www.hurriyet.com.tr/28.04.2007/16.05.2017>.

eden bir süreci yaşamaya başlamış⁵, bu süreçte Türk Ordusu büyük bir yara almış, daha sonra bu yaralamanın bilinçli bir şekilde yapıldığı, hatta “*orduya kumpas*”⁶ kurulduğu, daha sonra 15 Temmuz Darbe Girişimi’nin içinde yer alan “*Fetullahçı Terör Örgütü/PDY*”^{7*}’nin rakiplerini tasfiye ettikleri, Türk Ordusu’nu iç hesaplaşmaya sokarak Türk Devleti’nin kıta geçiş bölgelerindeki etkinliğini azaltmayı hedefledikleri anlaşılmıştır.

Dile getirilen bütün sıkıntılara ve muhalefete karşı, yapılan seçimlerde başarı elde eden, iktidara gelen Adalet ve Kalkınma Partisi’ni ve Recep Tayyip Erdoğan’ı iktidardan uzaklaştırmak amacıyla çalışmalar devam etmiş, 2013 yılına gelindiğinde Türk kamuoyunda “*gezi olayları*” olarak bilinen Taksim Gezi Parkı protestoları başlamıştır. Bu olaylar; İstanbul’un Beyoğlu ilçesinde bulunan ve sadece kamu hizmetinde kullanılmak koşulu ile tapuda İstanbul Büyükşehir Belediyesi’ne tahsis edilmiş olan Taksim Gezi Parkı’na “*Taksim Yayalaştırma Projesi*” çerçevesinde Topçu Kışlası’nın yeniden inşa edilmek istenmesi, bu kapsamda bazı ağaçların kesilmesiyle, 28 Mayıs 2013’te engelleme eylemi olarak başlamıştır.⁸ Kısa bir süre sonra bu eylemlerde “*Mesele sadece Gezi Parkı*” olmamış, uluslararası boyuta evrilmiş, destek bulmuş, hatta Birleşmiş Milletlerin Türkiye’ye müdahale etmesi dahi istenmiş, mevcut iktidarın düşürülmesi hareketine dönüşmüştür. Bu eylemler 30 Ağustos 2013’e kadar sürmüştür. Ancak, hükümet özellikle muhalefet partisi Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)’nin vermiş olduğu siyasi destek ile bu olayları bastırmayı başarmıştır.

Türkiye’de özellikle Ergenekon Davası’nın sonuçlanması ve Silivri’deki tutukluların tahliye edilmesinin ardından, “*devlet içinde devlet*” ve iktidar olma gayreti içerisindeki Fethullahçı Terör Örgütü’ne mensup polis ve yargıdaki örgüt üyelerinin tasfiyesine girişilmiştir. İktidardaki Adalet ve Kalkınma Partisi Hükümeti bir taraftan da ordu içerisindeki “*orduya kumpas*” kuranları temizleme yoluna gitmiştir. Bu nedenle, devlet içinde yapılanmasını gerçekleştirmiş, daha sonraki darbe sürecinde Fethullahçı Terör Örgütü’ne mensup oldukları ortaya konulmuş olan İstanbul Cumhuriyet Başsavcısı Vekili Zekeriya Öz’ün koordine ettiği ve Cumhuriyet Savcısı Celal Kara ve Mehmet Yüzgeç’in talimatıyla 17 Aralık 2013’te birçok kişinin gözaltına alındığı büyük bir operasyon başlatılmıştır.⁹

Gözaltına alınan kişilere, “*rüşvet, görevi kötüye kullanma, ihaleye fesat karıştırma ve kaçakçılık*” gibi suçlamalar yöneltilmiş, dönemin İçişleri Bakanı Muammer Güler’in oğlu Barış Güler, Ekonomi Bakanı Zafer Çağlayan’ın oğlu Salih Kaan Çağlayan, Çevre ve Şehircilik Bakanı Erdoğan Bayraktar’ın oğlu Abdullah Oğuz Bayraktar, Halkbank Genel Müdürü Süleyman Aslan, işadamları Ali Ağaoğlu, Rıza Sarraf ve Fatih Belediye Başkanı Mustafa Demir’in de aralarında yer aldığı 52 kişi gözaltına alınmıştır.¹⁰

Bu operasyonlar 25 Aralık 2013’te de devam etmiş, Savcı Muammer Akkaş tarafından yürütülen soruşturmada 96 kişiye yöneltilen suçlamalar arasında “*suç işlemek amacıyla örgüt kurmak ve yönetmek, ihaleye fesat karıştırmak ve rüşvet*” bulunuyordu. Savcı Akkaş, birçok iş adamının da aralarında bulunduğu 41 kişilik gözaltı listesi hazırlamış, mahkemeden

5 “Ergenekon Davasında 5 Yılın Özeti”, <http://www.radikal.com.tr/25.07.2013/08.06.2017>.

6 “Yalçın Akdoğan: O Cemaat Orduya Kumpas Kurdu”, <http://www.hurriyet.com.tr/24.12.2013/08.06.2017>.

7 * Ankara Ağır Ceza Mahkemesine sunulan ve kamuoyunda FETÖ Çatı iddianamesi olarak anılan 6 Haziran 2016 tarihli ve E.2016/24769 sayılı iddianamesinde bu şekilde adlandırılmıştır.

8 “Gezi Parkı’nda Binlerce Kişi Bekliyor”, <http://www.milliyet.com.tr/30.06.2013/08.06.2017>.

9 Mahmut Hamsici, “10 Soruda: 17-25 Aralık Operasyonları”, <http://www.bbc.com.tr/turkce/haberler/16.12.2014/08.06.2017>.

10 “Sürpriz ‘Şafak’ Operasyonu”, <http://ayintarihi.com.tr/18.12.2013/08.06.2017>.

bazı iş adamlarının malvarlığına el koyma kararı çıkartmıştır.¹¹ Yaşanan bu gelişmeler, başından itibaren iktidardaki Adalet ve Kalkınma Partisi'ne ve Hükümetlerine destek veren "Fethullahçılar" arasındaki ilişkilerin kopma noktası olarak değerlendirilmiştir.

Türkiye bir taraftan da içeride 2009 yılında "Oslo Süreci"yle başlayan "Çözüm Süreci"ni başlatmış, bu bağlamda 16 Temmuz 2014'te "Terörün Sona Erdirilmesi ve Toplumsal Bütünleşmenin Güçlendirilmesine Dair Kanun"¹² çıkartılmış, 1984 yılından bu yana dış destekli PKK Terörünü ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Ancak, 2 Ekim 2014'te Suriye-Irak tezkeresinin TBMM'de kabul edilmesinin ardından, PKK, KCK ve HDP'nin tutumu ve Kobani Olayları'nın protestosu için yaşanan olaylar nedeniyle, Türkiye Cumhuriyeti bu süreci sonlandırmak zorunda kalmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı, PKK'ya Güneydoğu'da özellikle Hakkari üçgeninde önemli ölçüde dış destek verilmesinin, PKK'nın şehir savaşlarına yönelmenin ve "hendek savaşlarını" başlatmasının ardından, Türkiye Cumhuriyeti Devleti-Hükümeti 24 Temmuz 2015'te Türk ordusu ve polisi PKK terör örgütünü silahla bastırma harekâtı başlatmıştır.¹³ Başta Diyarbakır-Sur, Mardin-Nusaybin, Şırnak-Cizre ve Hakkari-Yüksekova olmak üzere, PKK'ya karşı yürütülen operasyonlar başarılı olmuş, bölgede güvenlik sağlanmış, başta ABD'nin desteklediği Türkiye'yi "Kürt Koridoru" ile Ortadoğu'dan uzaklaştırma projesinin "iç ayağı kesilmiş", başarısızlığa uğratılmıştır.

15 Temmuz Darbe Girişimi öncesinde dış politika bağlamında gelişen olaylarına bakıldığında, Türkiye'nin adım adım darbe girişimine sürüklendiği görülmüştür. Türkiye'nin Ortadoğu'ya özellikle de Suriye'ye yönelik takip etmiş olduğu dış politika, Irak'ın kuzeyinden başlayıp Suriye'nin kuzeyinden devam eden ve Akdeniz'e ulaştırılmak istenen "Kürt Koridoru" projesi NATO üyesi olan Türkiye ile ABD arasındaki ilişkilerin bozulmasına neden olmuştur.¹⁴ Aslında Türkiye'nin Suriye'de "iç savaş" başladığında ABD-İsrail ile aynı söylem içerisinde olduğu, Suriye Devlet Başkanı Beşşar Esad'ın iktidardan uzaklaştırılmasını istedikleri görülmüştür. Ancak, kısa bir süre sonra DAESH Terör Örgütü'nün Irak'ta ortaya çıkması ve Suriye'nin önemli kısmını ele geçirmesinden sonra, ABD ve İsrail politika değişikliğine gitmiş, hatta hayal edilemeyecek bir gelişme yaşanmış, Suriye'nin geleceği konusunda ABD ve Rusya, kısa bir süreliğine de olsa, aynı çizgiye gelmiştir.

Bu durum, Türkiye'nin kendi bağımsızlığı ve geleceği konusunda daha bağımsız davranma gereğini ortaya çıkarmıştır. Fakat, sonradan anlaşıldığı üzere, Türkiye'nin bu politikasını etkilemek amacıyla, Suriye sınırında Türkiye'nin hava sahasını ihlal eden SU-24 tipi Rus Savaş uçağı, Türk F-16'ları tarafından 24 Kasım 2015'te düşürülmüştür.¹⁵ Dönemin Başbakanı Ahmet Davutoğlu'nun uçağın düşürülmesi emrini ben verdim demesi, Türkiye-Rusya ilişkilerini iyice germiştir. Bu durum Suriye'ye ABD ile aynı pencereden bakmayan, özellikle DAESH ile mücadelede PKK'nın Suriye uzantısı YPG'ye destek veren NATO üyesi ABD ile ilişkiler giderek gerilmeye başlamıştır. Obama yönetiminin bu konuda Türkiye'yi rahatlatacak bir adım atmaması Türk-ABD "stratejik ilişkileri"ne gölge düşürmüştür. Bu yüzden, soğuk savaş sürecinde olduğu gibi, Türkiye, yeniden "eksen kayması" tartışmaları yaşamaya başlamış¹⁶, NATO üyesi Türkiye, ABD'den uzaklaşıyor yorumları yapılmıştır.

11 Mahmut Hamsici, "10 Soruda: 17-25 Aralık Operasyonları", <http://www.bbc.com/tr/turkce/haberler/16.12.2014/08.06.2017>.

12 T.C. Resmi Gazete, 16.07.2014, Sayı:29062.

13 "Millî Savunma Bakanı Işık:(2)", <http://www.milliyet.com.tr/23.12.2016/08.06.2017>.

14 Okan Müderrisoğlu, "Kürt Koridoru....ABD ve NATO Aslında Ne Yapıyor", <http://www.sabah.com.tr/09.01.2016/08.06.2017>.

15 "Suriye Sınırında Rus Savaş Uçağı Düşürüldü", <http://www.radikal.com.tr/24.11.2015/08.06.2017>.

16 "New York Times: Türkiye NATO'dan Uzaklaşıyor", <http://www.cumhuriyet.com.tr/14.03.2015/08.06.2017>.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Müslüman boksör Muhammed Ali Clay'in Amerika Birleşik Devletleri'nin Louisville kentinde 10 Haziran 2016'daki cenaze tören programından konuşmasının çıkartılması, Türkiye Cumhuriyeti'nin yetkililerine gereken önem ve hassasiyetin gösterilmemesi nedenleriyle, Recep Tayyip Erdoğan ve Türk heyetinin ABD ziyaretini yarıda kesip Türkiye'ye dönmesine neden olmuştur.¹⁷ Bu gelişmeler üzerine Türk basınında ABD'yi, ABD Merkezî Haber Alma Teşkilatı (CIA)'nı eleştiren yazılar kaleme alınmış, Türk-Amerikan ilişkilerinin bu durumdan olumsuz etkileneceği yönünde yorumlar yapılmıştır.

Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan Türkiye'ye döndükten sonra, Rusya Devlet Başkanı Vilademir Putin'e mektup göndermiştir. Tayyip Erdoğan Rusya'nın milli gününün yıl dönümünde yani 12 Haziran 2016'da yollamış olduğu mektupta yer alanların bir kısmı 27 Haziran 2016'da Cumhurbaşkanlığı Sözcüsü İbrahim Kalın tarafından Türk kamuoyu ile paylaşılmıştır. Bu mektupta; *"Hayatını kaybeden Rus pilotun ailesine bir kez daha acılarını paylaştığımı belirtmek ve taziyelerimi sunmak istiyorum; kusura bakmasınlar diyorum."*¹⁸ denilerek, Türkiye ile Rusya arasındaki geleneksel dostane ilişkilerin tekrar tesis edilmesi, bölgesel krizlerin çözümü için işbirliği ve terörle ortak mücadele edilmesi için çağrıda bulunulduğu ifade edilmiştir.

Türkiye 31 Mayıs 2010'daki *"Mavi Marmara Gemisi"* saldırısıyla bozulan Türk-İsrail ilişkilerini düzeltme yoluna gitmiş, İsrail ile yaşamış olduğu sorunları altı yıl aradan sonra çözmüş, sorunları ortadan kaldıracak olan antlaşmayı 26 Haziran 2016'da sonuçlandırmıştır. Rusya ile ilişkilerin düzeltilmesi yoluna gidilmesi ve İsrail ile kesin antlaşma sağlanması üzerine, Türkiye'nin bu anlayışla Mısır, hatta Suriye ile ilişkilerinin düzeltilmesi yoluna gidilebileceği Türk basınında yer almaya başlamış¹⁹, bu başarıda Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın isteği ile görevi bırakan Ahmet Davutoğlu'nun yerine Adalet ve Kalkınma Partisi Kurultayı'nda Genel Başkan seçilen ve Başbakanlığa gelen Binali Yıldırım'ın payının büyük olduğu yorumları yapılmıştır.

Binali Yıldırım'ın Başbakan olmasının ardından, Türkiye'nin dış politikasında yaşanan gelişmelere bakıldığında, hemen hemen aynı olmasa bile, bir anlamda yeniden Cumhuriyetin ilk yıllarındaki, Atatürk dönemindeki dış politikaya geri döndüğü görülmüştür. Türkiye, NATO üyesi ABD, 1963 yılından itibaren girmek için çaba sarf etmiş olduğu AB üyesi devletlerin, özellikle Almanya'nın Ortadoğu ve PKK politikaları, Türkiye'yi *"Kürt Koridoru"* oluşturulma çalışmalarında, Doğu Akdeniz'i ve Lazkiye'yi elinde tutma gayreti içerisinde olan Rusya ile çalışma yoluna itmiştir. Türkiye, Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu'da kendi bağımsızlığı ve kıta geçiş bölgelerinden uzaklaştırılmamak için ABD-AB ekseninden uzaklaşıp, kendi çıkarları doğrultusunda bir dış politika takip edeceğinin sinyallerini vermiştir.

Hatta, ABD'nin DAES'in kontrolündeki Rakka'yı ele geçirmek için Suriye'nin kuzeyinde *"vekâlet savaşları"* yürütmesi, PKK'nın uzantısı olan YPG ile ittifak içine girmesi, YPG'lilerin araçlarına ABD bayrağı ve arması takmaları Cumhurbaşkanlığının, Başbakanlığın ve Genelkurmay Başkanlığı'nın tepkisini çekmiştir.²⁰ İzmir'in Seferihisar ilçesinde düzenlenen ve 31 Mayıs 2016'da Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın da izlediği Efes-2016 Tatbikatında Genelkurmay Başkanı Org. Hulusi Akar, *"Ancak unutulmamalıdır ki ittifaklar*

17 "Erdoğan, Ali'nin Cenaze Namazını Kılıp ABD'den Ayrıldı", <http://www.hurriyet.com.tr/10.06.2016/09.06.2017>.

18 "Cumhurbaşkanı Erdoğan Putine Mektup Gönderdi", <http://www.trthaber.com.tr/27.06.2016/18.05.2017>.

19 Murat Yetkin, *"Dün İsrail, Bugün Rusya, Ya Yarın?"*, <http://www.hurriyet.com.tr/27.052016/23.01.2018>.

20 "ABD'li Askerlerin Taktığı YPG Arması Tartışılıyor", <http://www.haberturk.com.tr/28.05.2016/09.06.2017>.

*kurulurken verilen sözler ve varılan mutabakatlar karşılıklı birer ahittir*²¹ diyerek, bir anlamda, verilen ahitler veya sözler nedeniyle, Türkiye'nin ve Türk Ordusu'nun bu bölgede ABD ile dahi karşı karşıya gelebileceğinin işaretlerini vermiştir.

Ayrıca, Genelkurmay Başkanı Hulusi Akar'ın ABD'nin desteklediği PKK'nın "*hendek savaşılarını*" sona erdirmek için gitmiş olduğu Nusaybin'de bu bağlamdaki konuşmalarına devam etmesi, özellikle ABD'nin Türkiye'nin çıkarlarına ters bir şekilde politika takip etmesi, terör örgütü olarak görmüş olduğu PKK ve türevleriyle ilişki içerisine girmesi, Türkiye'nin ABD-AB eksenine ilişkin ilişkilerini neredeyse kopma noktasına getirmiştir. Bunda, "*ABD'nin Doğu Avrupa'dan başlayarak, Orta Doğu'yu içine alarak, K. Afrika ve Kafkasya'ya uzanan geniş bölgede, AB, Türkiye, İsrail ve Südi Arabistan'ın "bağımsız" inisiyatif oluşturma*"²² riskinin, kendi çıkarları doğrultusunda hiyerarşi dışına çıkma, ABD'ye rağmen "*iş yapma*" eğiliminin etkili olduğu söylenebilir.

B- 15 TEMMUZ DARBE GİRİŞİMİ'NİN GERÇEKLEŞMESİ

ABD-AB ilişkileri neredeyse çatışma ortamına doğru evrilmişken, Türkiye asıl tehlikenin dışarıda olduğunun farkına vararak içerideki sorunların çözümüne ağırlık vermiştir. Rusya ile ilişkilerini normalleştirmesinin etkisiyle, Türk Silahlı Kuvvetler içerisindeki Fetihullahçı Terör Örgütü mensuplarını temizleme yoluna gitmiştir. Bu bağlamda soruşturmalar açılmıştır. Hatta, her yıl Ağustos ayında ilki yapılan Yüksek Askerî Şurâ Toplantısı'nda Fetihullahçı Terör Örgütü mensuplarının başına gelecekler Türk basınında yazılmaya-söylenmeye, kamuoyunda dillendirilmeye başlanmıştır. Bu çerçevede cemaat yapılanması içerisindeki 800 Fetihullahçı subayın ordudan ihraç edileceği, "*paralel tasfiye*"nin gerçekleştirileceği ifade edilmiştir.²³

Türk siyasetinde ve kamuoyunda bu ve buna benzer, iç ve dış gelişmeler tartışılırken, Türkiye'nin gündemine 15 Temmuz 2016 Darbe Girişimi bomba gibi düşmüştür. 15 Temmuz Cuma günü Türkiye hafta sonu tatiline, insanlar Cuma günü akşamına ulaşmış ve tatil havasına girmişken, bu sıradanlığı Anadolu Ajansı'nın geçmiş olduğu haberler bozmuştur. Ajansın Türk ve Dünya kamuoyuna duyurmuş olduğu haberlere göre, 15 Temmuz Darbe Girişimi'nde ilk hareket Ankara'da Genelkurmay Başkanlığı'nda yaşanmıştır. Saat 22:00'da Genelkurmay'da silah sesleri duyulmuş, bir helikopterden dışarıda bulunanların üzerine ateş açılmıştır.²⁴ Bu durum, Türk Genelkurmay'ında ve ordusunda bir hareketliliğin habercisi olarak değerlendirilmiştir.

Aynı dakikalarda Ankara'da Genelkurmay Başkanlığı Karargahı ve TRT Genel Müdürlüğü bir grup askerce ele geçirilmiştir. Aynı saatlerde İstanbul'da Boğaziçi ve Fatih Sultan Mehmet Köprüleri tek yönlü olarak yani Anadolu'dan Avrupa'ya geçiş yönünde bir grup asker tarafından geçişe kapatılmıştır. Bunun üzerine Ankara'da Başbakanlık Müsteşarı başkanlığında Çankaya Köşkü'nde 22:10'da "*Koordinasyon Merkezi*" kurulmuş, ilk olarak meydanların halk tarafından hakimiyet altına alınması kararlaştırılmıştır.²⁵ Böylece iktidardan uzaklaştırılmak istenen Adalet ve Kalkınma Partisi ve Başbakan ilk andan itibaren darbe girişimine karşı koyacaklarının işaretini vermiştir.

21 "Orgeneral Akar: İttifaklar Kurulurken Verilen Sözler Karşılıklı Birer Ahittir", <http://www.turkiyegazetesi.com.tr/31.05.2016/19.05.2017>.

22 Cemil Erten, Darbenin Sivil Ayakları ve "Dış" Politik Hattı üzerine...", *15 Temmuz Silüet Darbe*, (Edt.: Yasin Topaloğlu), Ankara 2016, s.377.

23 "YAŞ Ağustos Toplantısında İlegal Cemaat Yapılanması Üyesi Subaylara Büyük Tasfiye Geliyor", <http://www.abcgazetesi.com.tr/12.07.2016/19.05.2017>.

24 Anadolu Ajansı, *Dakika Dakika FETÖ'nün Darbe Girişimi, 15-20 Temmuz 2016*, İstanbul 2016, s.8.

25 T.C. Cumhurbaşkanlığı, *15 Temmuz Darbe Girişimi ve Millet'in Zaferi*, Ankara 2016, s.7.

Bu gelişmeler üzerine Türkiye’de televizyonlar, sosyal medya yaşananları canlı bir şekilde Türk kamuoyu ile paylaşmaya başlamıştır. Bir anlamda, Türk siyaset ve demokrasi tarihi açısından halkın gözü önünde, uykuda değilken, canlı bir şekilde darbe girişimi yaşanmaya başlamıştır. Bu yüzden, kamuoyunu bilgilendirmek ve hükümetin ilk tepkisini dile getirmek için Başbakan Binali Yıldırım, 23:05’te NTV’nin canlı yayınına bağlanarak yaptığı açıklamada, “*bir kalkışma girişimi*”nin olduğunu belirterek, “*Bu girişime izin verilmeyecektir. Bunu yapanlar en ağır bedeli ödeyeceklerdir. Askerin içerisinde bir grubun kalkışması söz konusu.*”²⁶ demiş, yaşananların ilk defa bir “*kalkışma*” ya da “*darbe girişimi*” olduğu resmî ağızdan dile getirilmiştir. Bunun da Türk Silahlı Kuvvetleri’nin bir kısmının içinde olduğu askerler tarafından gerçekleştirildiği ifade edilmiştir.

Başbakan Binali Yıldırım’ın açıklamasından kısa bir süre sonra saatler 23:24’ü gösterdiğinde basın yayın organları, hem canlı yayınlarıyla, hem de sosyal medyadan Ankara’nın Gölbaşı ilçesindeki Polis Özel Harekat Eğitim Merkezinde bir patlama meydana geldiğini duyurmuştur. Ayrıca, kısa bir süre sonra da 23:30’da darbe girişimine destek vermeyi kabul etmeyen Genelkurmay Başkanı Hulusi Akar, bir grup asker tarafından rehin alınmıştır. Saatler on beş Temmuz on altı Temmuz bağlarken tam 00:00’da Türkiye’nin güvenlik kaynakınca, “*Askeri kalkışma, ordu içerisindeki Fetullahçı Terör Örgütü/Paralel Devlet Yapılanması (FETÖ/PDY) mensubu bir grup subay tarafından yapılmaya çalışılmaktadır*”²⁷ açıklaması yapılmıştır. Böylece, darbe girişimini yapanların uzun süredir Türkiye’nin gündemini işgal eden, özellikle 17-25 Aralık sürecinden itibaren tasfiyesine yönelik çalışmaların yapıldığı FETÖ/PDY mensubu olduğu ilk defa kamuoyu ile paylaşılmıştır.

İlk kez Türkiye’de yeni bir darbe girişimine kalkışıldığına dile getirilmesi, Türk kamuoyundaki tedirginliği daha da arttırmış, kafalardaki sorular netleşmeye başlamış, belki de insanlar ilk defa canlı yayında darbe girişimini izlemeye başlamışlardır. Kamuoyuna darbe girişimi olduğuna ilişkin açıklamanın yapıldığı dakikalarda darbeciler çalışmalarına devam etmiş, 00:09’da Ankara Yenimahalle’de bulunan Milli İstihbarat Teşkilatı (MİT) yerleşkesine askeri helikopterlerce ateş açılması üzerine MİT’in çevre güvenliğini sağlayan unsurlarca saldırıya silahla karşılık verilmiştir. Bu arada darbe girişiminde bulunanların hedefinde ve öldürülmesine karar verilmiş olan Marmaris’ten helikopterle Dalaman Havalimanı’na geçen Cumhurbaşkanı Tayyip Erdoğan’ın 00:11’de İstanbul Atatürk Havalimanı’na doğru hareket ettiği haber verilmiştir.²⁸

Türkiye’de daha önceki darbeler olduğunda tek kanallı yayın ortamının etkisiyle, Türk kamuoyunda TRT’nin durumuna, darbe bildirisinin bu kurumda okunup okunmamasına bakma gibi bir eğilim söz konusudur. Bu nedenle, Türk milletinin TRT’de darbe bildirisinin okunup okunmayacağına dikkat ettiği sırada, darbecilerden bir grup asker TRT’ye gitmiştir. TRT’yi işgal eden “*darbeci*” askerler 00:13’te Tijen Karuş’a kordon darbe bildirisini okutmuştur.²⁹ Bu bildiride; “*Bu metnin, Tüm Türkiye Cumhuriyeti kanallarında yayınlanması Türk Silahlı Kuvvetleri’nin bir isteği ve emridir. Türkiye Cumhuriyeti’nin değerli vatandaşları, sistematik bir şekilde sürdürülen Anayasa ve Kanun ihlalleri devletin temel nitelikleri ve hayati kurumlarının varlığı açısından önemli, bir tehdit haline gelmiş Türk Silahlı Kuvvetleri de dahil olmak üzere devletin tüm kurumları ideolojik saiklerle dizayn edilmeye başlanmış ve dolayısıyla görevlerini yapamaz hale getirilmiştir.*”

26 Anadolu Ajansı, a.g.e., s.9.

27 T.C. Cumhurbaşkanlığı, a.g.e., s.9.

28 Anadolu Ajansı, a.g.e., s.10.

29 Cem Duran Uzun ve diğ., İddianamelerde 15 Temmuz Darbe Girişimi ve FETÖ, İstanbul 2017, s.56.

Gaflet, dalalet hatta hıyanet içerisinde olan Cumhurbaşkanı ve hükümet yetkilileri tarafından temel hak ve hürriyetler zedelenmiş kuvvetler ayrılığına dayalı laik ve demokratik hukuk düzeni fiilen ortadan kaldırılmıştır. Devletimiz, uluslararası ortamda hak ettiği itibarını yitirmiş ve evrensel temel insan haklarının gözardı edildiği, korkuya dayalı otokrasi ile yönetilen bir ülke haline getirilmiştir. Siyasi idarenin aldığı hatalı karar ile mücadeleden geri durduğu terör tırmanarak birçok masum vatandaşın ve teröristle mücadele eden güvenlik görevlerimizin hayatına mal olmuştur. Bürokrasi içindeki yolsuzluk ve hırsızlık ciddi boyutlara ulaşmış. Ülke sathında bununla mücadele edecek hukuk sistemi işlemez hale getirilmiştir.

Bu ahval ve şerait altında yüce Atatürk'ün önderliğinde milletimizin olağanüstü fedakarlıklar ile kurduğu günlere getirdiği Cumhuriyetimizin kurucusu olan Türk Silahlı Kuvvetleri Yurt'ta Sulh, Cihan'da Sulh ilkesinden hareketle vatanın bölünmez bütünlüğünü, milletin ve devletin bekasını devam ettirmek, Cumhuriyetimizin kazanımlarının karşı karşıya kaldığı tehlikeleri bertaraf etmek, hukuk devleti önündeki fiili engelleri ortadan kaldırmak milli güvenlik tehdidi haline gelmiş olan yolsuzluğu engellemek terörizm ve terörün her türlü ile etkin mücadele yolunu açmak temel evrensel insan haklarını mezhep ve etnisite ayrımı gözetmeksizin tüm vatandaşlarımız için geçerli kılmak laik, demokratik ve sosyal hukuk devleti ilkesi üzerine oturan Anayasal düzeni yeniden tesis etmek devletimizin ve milletimizin kaybedilen uluslararası itibarını yeniden kazanmak, uluslararası ortamda barış, istikrar ve huzurun temini için daha güçlü bir ilişki ve işbirliğini tesis etmek maksadıyla yönetime el koymuştur.

Devletin yönetimi, teşkil edilen Yurtta Sulh Konseyi tarafından deruhte edilecektir. Yurtta Sulh Konseyi, BM, NATO ve diğer tüm uluslararası kuruluşlar ile oluşturulmuş yükümlülükleri yerine getirecek her türlü tedbiri almıştır. Meşruiyetini kaybetmiş siyasi iktidara görevden el çekirilmiştir”³⁰ denilmiştir.

Ancak, bildirinin okunmasının hemen ardından, Cumhurbaşkanlığı kaynaklarınca açıklamanın TSK tarafından yapılmadığına dikkat çekilerek, “*Korsan bildiridir. Gerekli özenin gösterilmesini rica ederiz*” denilmiş, Türk Silahlı Kuvvetlerinin emir-komuta zinciri içerisinde bu süreçte yer almadığı dile getirilmiştir. Korsan bildirinin TRT’de okutulmasından bir süre sonra, TÜRKSAT TRT’nin yayını kesmiştir. TRT’de “*Korsan Bildiri*”nin okunmasının ardından kısa bir süre sonra, Marmaris’e gitmiş olan ve o anda nerede olduğu bildirilmeyen Cumhurbaşkanı Erdoğan, CNNTÜRK televizyon kanalının canlı yayınına 00:26’de bağlanarak, askeri kalkışmaya tepki göstermiş ve halkı meydanlara davet etmiştir. Erdoğan, “*Milli iradeye yönelik bu ayaklanma hareketine karşı tabii ki hukuk, yasalarımız, anayasamız neyi gerektiriyorsa bunun bir defa cevabını bu yapı ister Silahlı Kuvvetler içinde olsun, bir grup azınlık da olsa ister başka kurumlarımızın içerisinde olsun, gereken cevabı alacaklardır*”³¹ demiş, darbe girişini kabul etmediğini, bunu gerçekleştirenlerin cevaplarını alacaklarını ifade etmiştir. Ayrıca, konuşmasında Türk kamuoyuna seslenerek darbeye karşı halkın sokaklara çıkmasını, direniş göstermesini istemiş kendisinin de halkla beraber meydanlarda olacağını vurgulamıştır.

Emir komuta içerisinde darbe girişiminin olmayışı, Genelkurmay Başkanı’nın mevcut hükümetin yanında yer alması, zaman zaman ordu içerisinde darbe girişimine karşı oluşlarını ifade eden beyanlar, Türk polis teşkilatının etkin ve özellikle Recep

30“TSK Darbe Bildirisi TRT 1’de Okundu! İşte TRT Darbe Açıklaması”, <http://www.mynet.com.tr/16.07.2016/23.01.2018>; “Asker TRT Binasında: İşte ‘Darbe’ Bildirisi”, <https://www.haber3.com.tr/16.07.2016/00:17/23.01.2018>.

31 Hande Fırat, 24 Saat, İstanbul, 2016, s.100-101.

Tayyip Erdoğan'ın darbe girişimine karşı tutumu, Türk milletini cesaretlendirmiştir. Bu nedenle, Türk halkı Cumhurbaşkanının isteği ve demokrasi kültürü doğrultusunda şehir meydanlarına inmeye başlamıştır. Bunun üzerine, Türkiye Cumhuriyeti'nin bir başka kurumu olan Diyanet İşleri Başkanlığı darbe girişimine karşı çıkmıştır. Saatler 00:30'u gösterdiğinde Türkiye'de belki de ilk defa seksen bir ilde camilerden selâlar okunmaya başlanmış³², halktan seçilmiş hükümetin yanında yer almaları ve "*Millî İrade*"ye sahip çıkmaları, bir anlamda darbe girişimine karşı direnmeleri istenmiştir. Bu da Türk halkının özellikle il ve ilçe meydanlarına inmesinde etkili olmuş, darbe karşıtlığını arttırmıştır.

Darbe girişiminin Türk silahlı Kuvvetleri içerisindeki Fethullahçı Terör Örgütü mensuplarıncı yapıldığı açıklandığından, bu süreçte darbe girişimiyle ilgili ilk soruşturma İstanbul'da başlatılmıştır. Küçükçekmece Başsavcısı Ali Doğan, darbe girişimini yapan askerlerle ilgili soruşturma başlatıldığını ve askerlerin görüldükleri yerde tutuklanacaklarını bildirmiştir.³³ Böylece, darbe girişimi sürecinde hukukî sürecin başlatıldığı, tutuklamaların olacağı dile getirilmiştir.

Darbeciler, TRT yayınlarını kesen TÜRKSAT'ın Gölbaşı'ndaki tesislerine askeri helikopterlerle saldırmış, Ankara Emniyet Müdürlüğü savaş uçağı ve helikopterlerin saldırısına uğramıştır. Milli Savunma Bakanı Fikri Işık saatler 01:01'e ulaştığında "*Bu, TSK içinde bir cuntanın kalkışma girişimidir.*"³⁴ demiş, ilgili bakan kimliği ile değerlendirmede bulunmuş, Hükümet kanadından ve siyasetçilerden bu yönde açıklamaların artmasını sağlamıştır. Bu süreçte milletin egemenliğinin ve milli iradenin temsil yeri olan Türkiye Büyük Millet Meclisi Meclis Başkanı İsmail Kahraman'ın başkanlığında hazır bulunan milletvekilleriyle 01:39'da toplanmış,³⁵ yapılan konuşma ve değerlendirmelerde darbe girişimi şiddetle eleştirilmiştir.

15 Temmuz Darbe Girişimi'nde Fetullahçı Terör Örgütü mensuplarına ve darbeye karışan askerlere yönelik ilk tutuklama saatler 02:00'da gerçekleştirilmiştir.³⁶ Bu da Türk kamuoyunda darbecilerin başarısız olmaya başladıklarının ilk işareti olarak görülmüş, darbe girişimine karşı olan direnişi daha da hızlandırmıştır. Bir taraftan da saat 02:30'a kadar darbeci askerler Gölbaşı Özel Harekat Daire Başkanlığı'nı havadan hedef almış, Hava saldırısı sonucu 17 polis şehit olmuştur. Türk Hava Kuvvetleri'ne ait F-16 uçağı, darbe girişiminde bulunanların elindeki Sikorsky helikopterini düşürmüştür. TRT'yi ele geçirmeye kalkışan 1'i rütbeli 5 asker, vatandaşlar ve polis tarafından etkisiz hale getirilmiş, Cumhurbaşkanlığı Külliyesi'ne girmeye çalışan bölücü terör örgütü FETÖ mensubu 3'ü rütbeli 13 asker gözaltına alınmıştır. Ayrıca, Millî Mücadele yıllarında bile gerçekleşmeyen, Cumhuriyet dönemindeki darbelerde de rastlanmayan bir gelişme yaşanmış, TBMM savaş uçaklarıncı 02:42'de bombalanmış, TBMM'ye atılan bomba nedeniyle bazı polis memurlarıyla meclis görevlileri yaralanmış, kulis camları kırılmıştır.³⁷

Darbe gecesi saatler 02:55'te yeniden NTV'nin canlı yayınına bağlanan Başbakan Binali Yıldırım, "*Havadaki jetlerle kurumlarımıza mermi, bomba yağdırırlar adeta bu terör örgütünün elemanı gibidir, devamı gibidir. Asla ve asla böyle bir iş, şanlı Silahlı Kuvvetler bayrağı altında görev yapan hiçbir subayımıza, hiçbir askerimize yakıştırılacak bir iş değildir*"³⁸ demiş, Türk Silahlı Kuvvetleri'ne mensup hiçbir kimseye yapılan saldırı ve

32 T.C. Cumhurbaşkanlığı, a.g.e., s.11.

33 Anadolu Ajansı, a.g.e., s.12.

34 T.C. Cumhurbaşkanlığı, a.g.e., s.12.

35 Anadolu Ajansı, a.g.e., s.13.

36 T.C. Cumhurbaşkanlığı, a.g.e., s.12.

37 Anadolu Ajansı, a.g.e., s.14.

38 T.C. Cumhurbaşkanlığı, a.g.e., s.14.

katliamların yakışmayacağını ve saldırıları gerçekleştirenlerin bir terör örgütü mensubu gibi hareket ettiğini ifade etmiştir.

Marmaris'ten İstanbul'a hareket eden Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan 03:20'de Atatürk Havalimanı'na ulaşmış, geniş bir kalabalık tarafından karşılanmış, burada bir basın toplantısı düzenlemiştir. Bu basın toplantısı, kameralar önünde olması, halkı yeniden meydanlara çağıran konuşması darbe girişiminin giderek güç kaybetmeye başlamasına neden olmuştur. Bu durum saat 04:00'ı gösterdiğinde somut bir şekilde kendini göstermeye başlamış, Ankara Cumhuriyet Başsavcılığı, darbe girişiminde bulunan terör örgütü FETÖ/ PDY irtibatlı yargı görevlileri ve sözde "Yurtta Sulh Komitesi" mensubu general, amiral, subay, astsubay, er ve erbaşlar hakkında gözaltı kararı vermiştir.³⁹

Bu gelişmelere ek olarak 06:00 ile 06:40 saatleri arasında; Gölbaşı Cumhuriyet Başsavcılığınca, darbe girişimiyle ilgili soruşturma başlatıldığı, Gölbaşı'ndaki Özel Harekat Merkezi'nde 42 kişinin hayatını kaybettiği, bölgede olayların kontrol altına alındığı bildirilmiştir. Ayrıca, güvenlik çemberine alınan Çankaya Köşkü ve Başbakanlık Resmi Konutu'na çıkan tüm yollar kapatılmış, darbe girişiminde bulunan FETÖ mensuplarınca kullanılan ve TÜRKSAT'ı bombalayan askeri helikopter Gölbaşı'nda düşürülmüştür. Saatler 06:40'a geldiğinde darbe girişiminin başlaması bakımından Türk kamuoyunun ilk dikkatini yoğunlaştırdığı çalışmayı yapan ve İstanbul Boğaziçi Köprüsü'nü kontrol eden askerler teslim olmuştur.⁴⁰

Darbeciler 06:43'e gelindiğinde Cumhurbaşkanlığı Külliyesi'nin yakınlarına 2 bomba atmıştır. Bombalar, Millet Camisi'nin önüne park etmiş araçlardan birinin üzerine düşmüş, Cumhurbaşkanlığı Külliyesi'ne bombalar isabet etmemiştir. Bu gelişmeler yaşanırken, Başbakan Binali Yıldırım 06:52'de yeni bir açıklama daha yapmıştır. Darbeciler tarafından Genelkurmay Başkanlığı'ndan alınarak Akıncı Üssüne götürülen Org. Hulusi Akar'ın yerine, 1. Ordu Komutanı Orgeneral Ümit Dündar'ın vekaleten atandığını bildirmiştir. Ancak, kısa bir süre sonra saatler 08:32'ye geldiğinde, Ankara Akıncı 4. Ana Jet Üs Komutanlığına operasyon düzenlenerek Genelkurmay Başkanı Orgeneral Hulusi Akar kurtarılmıştır.⁴¹ Genelkurmay Başkanı'nın darbecilerin elinden sağ olarak kurtarılması hükümet kanadında ve Türk kamuoyunda önemli bir motivasyon sağlamış, darbenin başarısızlığa uğratılması noktasında önemli kritik bir gelişme olarak görülmüştür.

Jandarma Genel Komutanlığı'nın emniyet özel harekât polisleri tarafından ele geçirilip, buradaki darbeci askerlerin etkisiz hale getirilmesinden sonra, Türkiye Cumhuriyeti Devleti kamuda yaklaşık kırk yıldır yapılanan Fetullahçı Terör Örgütü'ne yönelik geniş çaplı tasfiye sürecinin ilk uygulamalarını başlatmıştır. Saatler 09:10'u gösterdiğinde Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu (HSYK), Fethullahçı Terör Örgütü üyesi olarak tespit edilen hakim ve savcılar hakkında en ağır tedbiri almak üzere toplanmıştır. Saat 09:32'ye geldiğinde ise Darbe girişimiyle ilgili başlatılan soruşturmalar kapsamında, Türkiye genelinde, silahlı terör örgütüne üye bin 374 TSK personeli gözaltına alınmıştır. Gözaltına alınanlar arasında 58. Topçu Tugay Komutanı Tuğgeneral Murat Aygün'ün de bulunduğu öğrenilmiştir.⁴²

15 Temmuz Darbe Girişimi'nde yaklaşık on iki saatlik zaman dilimi sona erdiğinde, darbe girişimi nedeniyle çıkan olaylarda Türkiye genelinde, 90 kişinin şehit olduğu, bin 154 kişinin yaralandığı bildirilmiştir. Soruşturmalar kapsamında, Türkiye genelinde silahlı

39 Anadolu Ajansı, a.g.e., s.16.

40 T.C. Cumhurbaşkanlığı, a.g.e., s.17.

41 Anadolu Ajansı, a.g.e., s.19-20.

42 T.C. Cumhurbaşkanlığı, a.g.e., s.19-20.

FETÖ üyesi 1.563 kişi gözaltına alınmıştır. Darbe girişiminin başarısızlıkla sonuçlandığının yavaş yavaş anlaşılması üzerine, darbeci askerler çeşitli darbe bölgelerinde teslim olmaya başlamışlardır. Bu bağlamda saatler 10:07'yi gösterdiğinde Genelkurmay Başkanlığı'ndan çıkan 700 er ve erbaş silahsız teslim olmuş, ayrıca Genel Kurmay Başkanlığı'nda bulunan ve darbe girişiminin içinde olduğu ifade edilen askerler teslim olmak için müzakere isteğinde bulunmuşlardır. Bunun üzerine Ankara Cumhuriyet Başsavcılığı Anayasal Düzene Karşı İşlenen Suçlar Soruşturma Bürosu'nda görevli 3 Cumhuriyet savcısı, sanıkları teslim almak için Genelkurmay Başkanlığı nizamîyesine gelmiş,⁴³ darbeci askerlerin teslim olması sağlanmıştır.

Türkiye'de saatler 12:57'yi gösterdiğinde Başbakan Binali Yıldırım yanına boynuna ip geçirilerek esir alınan ve darbecilerin elinden sağ kurtarılan Hulusi Akar'ı, İçişleri Bakanı Efkân Ala'yı alarak Çankaya Köşkü'nde basın-yayın organlarının karşısına çıkmıştır. Yapmış olduğu açıklamada bazı değerlendirmelerde bulunmuş, kamuoyunu bilgilendirmiştir. Başbakan Yıldırım, *"Bu kalkışma bastırılmıştır, toplam 161 şehidimiz, şu ana kadar bin 440 yaralımız vardır. Bu aşâğılık kalkışmaya, bu olaya karışan şu ana kadar 2 bin 839 çeşitli rütbede subay, asker gözaltına alınmıştır. Üst düzey rütbeliler de mevcuttur"*⁴⁴ demiş, darbe girişiminin bastırıldığını, sonuçsuz bırakıldığını Türk kamuoyuna duyurmuştur. Ayrıca, o ana kadarki darbe girişiminin bilançosunu açıklamış, darbe girişimini gerçekleştirenlere karşı kızgınlığını gizleyememiştir.

Bundan sonraki süreçte Türkiye Cumhuriyeti Devleti darbe girişimini gerçekleştirenlere, destek verenlere, yardım ve yataklık edenlere karşı sert yüzünü göstermeye başlamıştır. Bu bağlamda hızlı bir şekilde kendi varlığını koruma politikasını benimsemiş, *"devletin bekâ sorununu"* çözüme kavuşturmak için çalışmalarına hız vermiştir. Bu bağlamda devlet içerisinde *"paralel devlet"* yapılanması olarak görmüş olduğu kişilerin tasfiyesine hız verilmiş, HSYK Genel Kurulu, Ankara Cumhuriyet Başsavcılığı'nın gözaltı kararı doğrultusunda 5 HSYK üyesinin üyeliğinin düşürülmesine karar vermiştir. HSYK 2. Dairesi, 541'i ilk derece idari yargıda, 2 bin 204'ü ilk derece adli yargıda olmak üzere toplam 2 bin 745 hakimi açığa almıştır.⁴⁵ Bu görevden uzaklaştırma, darbe girişiminin bastırılması, ülkede huzur ve güvenin tesis edilmesi gayretleri sistematik bir şekilde devam etmiştir.

15 Temmuz Darbe Girişimi'nin başarısız olmasından sonra, Türk halkının büyük bir kısmı darbe girişimine karşı tavır almış, demokrasinin, millet egemenliğinin, millet iradesinin, sivil yönetimin yanında yer almıştır. Bunun sonucu olarak TBMM'ni oluşturan bütün partiler yani iktidar-muhalefet darbe girişimine ortak tepki koymuşlardır. Bu kapsamda İsmail Kahraman'ın başkanlığında saat 17:00'da toplanmış, toplantıda TBMM Başkanı İsmail Kahraman, Adalet ve Kalınma Partisi adına Başbakan Binali Yıldırım, CHP adına Genel Başkan Kemal Kılıçdaroğlu, MHP adına Devlet Bahçeli, HDP adına Genel Başkan Vekili İdris Baluken birer konuşma yapmışlar, darbe girişimini kınamışlardır.⁴⁶

Yapılan görüşmelerden sonra, TBMM'nde bulunan dört parti bir araya gelerek ortak bildiriye imza atmışlardır. Bu bildiri de Meclis Başkanı İsmail Kahraman tarafından Türk kamuoyuna açıklanmıştır. Bu bildiri; *"Milletimiz, bütün dünyaya örnek olacak şekilde darbenin karşısında durmuş ve kanlı darbe girişimini engellemiştir. Türkiye Cumhuriyeti'ni ve kurumlarını canı pahasına koruyan bu aziz millet her türlü övgü ve takdiri ziyadesiyle hak etmektedir. Bu uğurda canlarını veren şehitlerimize milletçe minnettarız ve o*

43 Anadolu Ajansı, a.g.e., s.22-24.

44 T.C. Cumhurbaşkanlığı, a.g.e., s.24.

45 Anadolu Ajansı, a.g.e., s. 25.

46 <https://www.tbmm.gov.tr/tutanak/donem26/yil1/ham/b11401h.htm/22.05.2017>.

kahramanlarımızı da asla unutmayaçağız. Türkiye Büyük Millet Meclisi, bu aziz ve kahraman milletin temsilcisi olarak milletimizin verdiğı yetkiyle bombaların ve kurşunların altında görevini ifa etmiş, bir kez daha milletine layık bir Meclis olduğunu göstermiştir. Unutulmamalıdır ki, TBMM, Kurtuluş Savaşı'nı yöneten, Türkiye'nin demokrasiye geçişini gerçekleştiren, demokratik parlamenter sistemi yıllar içinde geliştirmiş, bir milleti yokluk ve yoksulluktan alıp muasır medeniyet seviyesine çıkarmanın mücadelesini vermiş bir Meclistir. Meclisimiz tek yürek, tek vücut olarak büyük bir cesaretle darbeye karşı haysiyetli bir duruş sergilemiştir. Darbecilere gereken cevabı, dünyaya da gereken mesajı vermiştir. TBMM'nin, meşum darbe girişimine karşı sergilediğı kararlılık, Türkiye'de demokrasinin daha da yerleşmesi ve gelişmesi adına da son derece değerlidir. Herkes bilmelidir ki, bugün olduğu gibi gelecekte de milletimize, millî iradeye, Gazi Meclise uzanacak her el, karşısında TBMM'nin çelikten iradesini bulacaktır.

TBMM milletin demokrasiye sarsılmaz inancını yansıtmayı sürdürecektir. Meclisimizde bulunan tüm parti gruplarının darbe girişimine ortak bir tavır ve ortak bir dille karşı durmaları değerlidir ve tarihe geçecektir. Bu ortak tavır ve ortak dil, milletimizi ve millî iradeyi daha da güçlendirecektir. Türkiye Büyük Millet Meclisi tek yürek hâlinde görevinin başındadır. Milletin Meclisi, millete ve egemenliğine yönelik bu saldırıya girişenlere bedelini hukuk içinde en ağır şekilde ödetecektir. Türkiye'de hiçbir şeyin eskisi gibi olmayacağını en somut ispatı da işte bu ortak bildiridir. Dört parti olarak farklı görüşlerimiz olsa da hepimiz, tüm milletvekillerimizle, tüm teşkilatlarımızla milli iradenin yanındayız, milli iradeye hep birlikte sahip çıkıyoruz ve ebediyen sahip çıkacağız. Milletimiz müsterih olsun.

Milletin Meclisi ve milletvekilleri milletin emanetini yere düşürmemiştir ve düşürmeyecektir. Bir kez daha demokrasimize, milletimize, milli iradenin tecelligâhı TBMM'ye saldırıyı şiddetle kınıyoruz. Demokratik tepki sınırlarını aşan, ülkemize yakışmayan şiddet eylemlerinden uzak durulmasını halkımızdan rica ediyoruz. Darbeye direnirken vefat eden şehitlerimizi saygı, minnet ve rahmetle anıyoruz. Yaralılarımıza acil şifalar diliyor, milletimize geçmiş olsun diyoruz. Bu zor anımızda Türkiye'nin ve aziz milletimizin yanında duran, destek mesajlarını ileten tüm dost ve kardeş ülkeleri de buradan selamlıyoruz"⁴⁷ denilmiştir. Bu bildiri ve darbe girişimine karşı geliştirilen birlik ve dayanışma anlayışı ileri de "Yenikapı Ruhı" olarak Türk siyasî tarihinde yer alacak kavramı ortaya çıkaracaktır.

C- 15 TEMMUZ DARBE GİRİŞİMİ KARŞISINDA DENİZLİ

15 Temmuz Darbe Girişimi denildiğinde, Türkiye'de akla ilk gelen illerden biri Denizli olmuştur. Bu nedenle, darbe girişimi sürecinde Denizli'nin takınmış olduğu tavır son derece önemli olmuş, darbenin hemen arkasından Denizli'de yaşananlar, tüm Türkiye'yi etkilemiştir. Bu yüzden, Denizli'nin göstermiş olduğu demokratik tepki, darbe karşıtlığı, burada verilmiş olan mücadele, Denizlililerin darbeciler karşısındaki kararlı tutumu ve sonrasında halkın özellikle şehir merkezinde tutmuş olduğu "demokrasi nöbetleri" üzerinde durulması gereken bir olgu haline gelmiştir.

Tüm Türkiye'de olduğu gibi, Denizlililer de Fransa'nın Nice Kenti'nde, 14 Temmuz Bastilla Günü Kutlamalarında gerçekleştirilen terör saldırısında 84 kişinin öldüğü, 18'i ağır olmak üzere 100'den fazla kişinin yaralandığı terör saldırısına dikkatlerini yoğunlaştırmış⁴⁸, Fransa'da üç ay daha uzatılan olağan üstü hal ile ilgilenmiştir. Ayrıca, Cuma günü olması

⁴⁷ <https://www.tbmm.gov.tr/tutanak/donem26/yil1/ham/b11401h.htm/22.05.2017>.

⁴⁸ "Fransa'da Terör Saldırısı: 84 Ölü, 100 Yaralı", <http://akishaber.com.tr/15.07.2016/06.06.2017>.

nedeniyle, Denizlililer hafta sonuna ulaşmanın rahatlığı ve havası içinde hayatlarını devam ettirmişlerdir.

Ancak, Denizli’de de sıradanlığı bozan gelişme saat 22:00’da basın yayın organlarına düşen haber olmuş, Genelkurmay Başkanlığı’ndan silah seslerinin geldiği, bir helikopterden dışarıdakilerin üzerine ateş açıldığı, Denizli Haber, Deha20, Denizli Akis Haber ve Olay Gazeteleri gibi, yerel basınının internet sitelerinde, DRT, DEHA TV gibi görsel basında yer almış, Denizlililer basın-yayın organları tarafından bilgilendirilmeye başlanmıştır.⁴⁹ Ancak, biraz temkinli davranılmış, resmî açıklama beklenmiştir.

Yine tüm Türkiye’de olduğu gibi, Denizli için de yaşanan gelişmelere ve akıllardaki sorulara cevabı Başbakan Binali Yıldırım vermiştir. Başbakan 23:05’te NTV’nin canlı yayınına bağlanarak yaptığı açıklamada, *“bir kalkışma girişimi”* nin olduğunu belirterek, *“Bu girişime izin verilmeyecektir. Bunu yapanlar en ağır bedeli ödeyeceklerdir. Askerin içerisinde bir grubun kalkışması söz konusu”*⁵⁰ demiş, yaşananların ilk defa bir *“kalkışma”* ya da *“darbe girişimi”* olduğu resmî ağızdan dile getirilmiştir.

Bu açıklama biraz gecikmeli olarak özellikle 23:10’dan itibaren Denizli yerel basınında ve televizyonlarında flaş haber olarak verilmeye başlanmıştır. Bu ilk haberin ardından, 23:39’dan itibaren darbecilerin TRT’ye el koyması, Genelkurmay Başkanı Hulusi Akar’ın rehlin alındığı (23:56) haberleri, yaşanan gelişmeler Denizli kamuoyuna duyurulmuştur.⁵¹

Daha önce ifade edildiği gibi, TRT’de bildirinin okunmasının hemen ardından Cumhurbaşkanlığı kaynaklarınca açıklamanın TSK tarafından yapılmadığına dikkat çekilerek, okunan bildirinin korsan olduğu ifade edilmiş, Türk Silahlı Kuvvetlerinin emir-komuta zinciri içerisinde bu süreçte yer almadığı dile getirilmiş, TRT’de *“Korsan Bildiri”* nin okunmasından hemen sonra Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan CNNTÜRK televizyon kanalının canlı yayınına 00:26’de bağlanarak, askeri kalkışmaya tepki göstermiş ve halkı meydanlara davet etmiş, darbe girişini kabul etmediğini, bunu gerçekleştirenlerin cevaplarını alacaklarını ifade etmiştir.⁵²

Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın bu çağrısı üzerine, Darbe Girişimi’ni desteklemeyen, Türkiye’nin sivil, demokratik ve seçilmiş siyasetçiler tarafından yönetilmesi gerektiğine inanan, Millî İrade’nin yanında yer alan Denizli’deki kamu görevlileri, sivil toplum örgütleri, Denizlililer harekete geçmiş, adeta seferber olmuştur.⁵³ Bu bağlamda, İçişleri Bakanlığı ile koordineli bir şekilde, Denizli Valisi Dr. Ahmet Altıparmak başkanlığında valilikte kriz masası oluşturulmuş, Denizli’nin Çardak İlçesi’nde yer alan hava alanında hareketlenmenin başladığı ve şehir merkezinde bulunan 11. Komando Tugay Komutanlığı’ndan sayıları 550 kişiye ulaşan komandoların Tugay’dan çıkış yaptığı anlaşılınca, valilikçe askerlerin nereye gittikleri takip ettirilmiştir. Askerlerin Ankara Yolu’na yöneldikleri anlaşılınca hava alanında tedbir alınmıştır. Havaalanının elektrikleri kesilmiş, jeneratörler devreden çıkartılmış, teknik personel riske sokulmamak için oradan uzaklaştırılmıştır. Komandoların karayolu ile Ankara’ya gitmelerini engellemek için de Afyon Valisi ile görüşülerek Afyon-Dinar’daki yollar kesilmiştir.⁵⁴

49 “Denizli’de Gergin Saatler”, <http://www.denizlihaber.com/16.07.2016/06.06.2017>.

50 “Binali Yıldırım: Bir Kalkışma Girişimi Var”, <http://akishaber.com.tr/16.07.2016/06.06.2017>.

51 “Genelkurmay Başkanı Orgeneral Hulusi Akar Rehlin Alındı”, <http://akishaber.com.tr/15.07.2016/06.06.2017>

52 Hande Fırat, *a.g.e.*, s.100-101.

53 <https://www.haberdenizli.com.tr/16.07.2016/08.06.2017>.

54 “Vali Altıparmak O Geceyi Anlattı”, <http://www.denizli.gov.tr/06.06.2017>; <http://www.denizlihaber.com.tr/16.07.2016/07.06.2017>.

Ayrıca, Denizli İl Emniyet Müdürlüğü yayınlamış olduğu yazı ile il merkezi ve ilçelerdeki bütün polisleri görev başına çağırarak, kritik noktaları tutmuş, özellikle de Denizli Valiliği önünde güvenlik tedbiri alınmıştır. Denizli Valiliği'nin yönetmiş olduğu darbe karşıtı çalışmalar devam ederken, darbe girişiminin Türk silahlı Kuvvetleri içerisindeki Fethullahçı Terör Örgütü mensuplarınınca yapıldığı açıklanmasından ve İstanbul'da ilk soruşturmanın açılmasından sonra, Türkiye'de darbe girişimine katılanlar için ilk gözaltı kararı Denizli'de çıkarılmış, daha sonra da "askerî iddianame" burada hazırlanmıştır.⁵⁵ Bu iddianame, 10 Mayıs 2017'de trafik kazasında hayatını kaybeden, Denizli Cumhuriyet Başsavcısı Mustafa Alper tarafından ortaya konulmuştur. Soruşturma kapsamında Denizli'deki 11. Komando Tugay Komutanı Kamil Özhan Özbakır gözaltına alınmış, 105'i rütbeli 515 askeri personele de gözaltı işlemi uygulanmıştır.⁵⁶ Bu da Türkiye'nin diğer illerine örnek oluşturmuştur.

Denizli Valiliği ve Cumhuriyet Başsavcılığı darbeye karşı çalışmalar yaparken, darbe yapılmaya çalışılan hükümette görev alan ve Ankara'da olmasına rağmen sürekli Denizli ile ilgilenen Ekonomi Bakanı Nihat Zeybekçi, Şahin Tin gibi Denizli Milletvekilleri, Denizli Büyükşehir Belediye Başkanı Osman Zolan, başta Çardak ve Honaz Belediye başkanları olmak üzere, ilçe belediye başkanları, Adalet ve Kalkınma Partisi Denizli İl Başkanlığı, MHP Denizli İl Başkanlığı ve CHP Denizli İl Başkanlığı başta olmak üzere, siyasi partiler ve vatandaşlar da darbeye karşı durmuşlar, demokratik düzenin savunucusu olmuş ve seçimle gelen hükümetin iktidarının devamı yönünde gayret göstermişlerdir.⁵⁷

Bu bağlamda, Denizli Büyükşehir Belediye Başkanı Osman Zolan'ın gözetiminde, Denizli Büyükşehir Belediyesi'nin çeşitli birimlerinde yer alan iş makineleri, kamyonlar, otobüsler seferber edilmiş, 11. Komando Tugay Komutanlığı'nın giriş ve çıkışları 01:40'tan itibaren bu araçlarla kapatılmıştır.⁵⁸ Ayrıca, Çardak Hava Limanı'nın giriş ve çıkışı aynı şekilde kapatılmış, araçlar uçak pistine konuşlandırılarak uçakların inip kalkması engellenmiştir.⁵⁹ Bu çalışmada Çardak ve Honaz Belediyesi'nin araçları da aynı şekilde kullanılmıştır.

Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın çağrısından, Denizli Valiliğinin, Cumhuriyet Başsavcılığının, Jandarma Komutanlığının ve İl Emniyet Müdürlüğü'nün yani güvenlik kuvvetlerinin büyük bir kısmının darbe girişiminin karşısında durmasından cesaret alarak, Denizlililer 00:50'den itibaren Denizli'nin en merkezi ve büyük meydanlarından biri olan Çınar Meydanı'na kalabalıklar halinde gelmeye başlamışlardır.⁶⁰ Bu kalabalıklar Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 00:30'dan itibaren Türkiye'de camilerden selâların okunmaya başlamasından, Denizli'de de özellikle 01:30'da selâ okunmasının ve darbeye karşı durulmasının istenmesinden sonra daha da artmıştır.⁶¹

Denizli'de yerel televizyon kanallarının 01:50'den itibaren uydu yayınlarını durdurmasına karşın⁶², kısa sürede her siyasal görüşten binlerce insan ellerine Türk bayraklarıyla meydanı doldurmuş, tekbirler getirerek, darbe aleyhine sloganlar atmışlardır. Kalabalıklar sık sık Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'a destek vermiş, "millet iradesine" saygı duyulması gerektiğini, gerekirse bu uğurda ölebileceklerini dile getirmişlerdir.

55 "Darbeci Askerlere İlk İddianame Denizli'den", <http://www.denizlihaber.com.tr/10.10.2017/06.06.2017>.

56 "Denizli'de 105'i Rütbeli 515 Asker Gözaltında", <http://www.sozcu.com.tr/16.07.2016/06.06.2017>.

57 "Zolan ve Filiz Çınar Meydanı'nda", <http://akishaber.com.tr/16.07.2016/08.06.2017>.

58 "Belediye Araçları Askeriye Önünde", <http://www.denizlihaber.com.tr/16.07.2016/06.06.2017>.

59 "Büyükşehir Askeri Araçlara Geçit Vermedi", <http://akishaber.com.tr/16.07.2016/08.06.2017>.

60 "Çınar'da Kalabalık Artıyor", <http://www.denizlihaber.com.tr/16.07.2016/06.06.2017>; "Zolan ve Filiz Çınar Meydanında", <http://akishaber.com.tr/16.07.2016/08.06.2017>.

61 "Halk Delikliçınar'a Çağrılıyor", <http://www.denizlihaber.com.tr/16.07.2016/06.06.2017>.

62 "Yerel Televizyonların Uydu Yayınları Kesildi", <http://www.denizlihaber.com.tr/16.07.2016/06.06.2017>.

Bu kalabalıklara Denizli Büyükşehir Belediye Başkanı Osman Zolan, Adalet ve Kalkınma Partisi Denizli İl Başkanı Necip Filiz, CHP İl Başkanı Teoman Sancar, MHP İl Başkanı Cefer Birtürk gibi şehrin siyasetçileri, bazı ilçe belediye başkanları da yer almıştır. Bu topluluk sabaha kadar Denizli Çınar Meydanı'nda adeta nöbet tutmuş, sabahın ilk saatlerinde kalabalıklar nöbet değişimini gerçekleştirmiştir. Kalabalıkların değişimi Denizli Büyükşehir Belediyesi tarafından organize edilmiş, 16 Temmuz sabahından itibaren Çınar Meydanı'na otobüslerle taşınmış, otobüslerden ücret alınmamıştır.⁶³ Denizli'de saat 04:30'dan sonra özellikle de sabaha karşı kalabalıklar biraz sakinleşmiş, ancak sabahtan itibaren hareketlilik daha da artmıştır. Bu hareketlilik Çardak'taki askerlerin teslim oluşuna kadar devam etmiştir.

Türkiye'de saatler 08:32'ye gelindiğinde, Ankara Akıncı 4. Ana Jet Üs Komutanlığına operasyon düzenlenerek Genelkurmay Başkanı Orgeneral Hulusi Akar kurtarılmıştır. Genelkurmay Başkanı'nın darbecilerin elinden sağ olarak kurtarılması hükümet kanadında ve Türk kamuoyunda önemli bir motivasyon sağlamış, darbenin başarısızlığa uğratılması noktasında önemli kritik bir gelişme olarak görülmüştür.⁶⁴ Bu durum Denizli'de de kendisini göstermiş, Çınar Meydanı'ndaki kalabalıklar haber üzerine sevinç çığlıkları atmışlardır. Aynı şekilde, 11. Komando Tugay Komutanlığı'ndan Çardak'a giden askerler saat 10:00'dan itibaren gruplar halinde teslim olmaya başlamışlardır.⁶⁵ Bu da Denizli'de darbe girişiminin başarısız olduğu ve bastırıldığı şeklinde yorumlanmış, bu şekildeki yorum ve değerlendirmeler Denizli yazılı-görsel basınında yer almaya başlamıştır.

Yukarıda da belirtildiği gibi, Türkiye'de saatler 12:57'yi gösterdiğinde Başbakan Binali Yıldırım, yanına boynuna ip geçirilerek esir alınan ve darbecilerin elinden sağ kurtarılan Hulusi Akar'ı, İçişleri Bakanı Efkân Ala'yı alarak, Çankaya Köşkü'nde basın-yayın organlarının karşısına çıkmıştır. Yapmış olduğu açıklamada bazı değerlendirmelerde bulunmuş, kamuoyunu bilgilendirmiş, darbe girişiminin bastırıldığını, sonuçsuz bırakıldığını Türk kamuoyuna duyurmuştur. Ayrıca, o ana kadarki darbe girişiminin bilançosunu açıklamış, darbe girişimini gerçekleştirenlere karşı kızgınlığını gizleyememiştir.

Denizli'de sabah saatlerinden itibaren yeniden hareketliliğin başlamasından sonra, Başbakan'ın bu açıklaması özellikle Delikliçınar Meydanı'ndaki hareketliliği ve kalabalığı daha da arttırmıştır. Bunun sonrasında Denizli Çınar Meydanı'nda geniş katılımlı bir miting yapılmış, Türk bayraklarıyla meydanı dolduran kalabalığa Denizli Büyük Şehir Belediye Başkanı da hitap etmiştir. Başkan Denizli Büyük Şehir Belediyesi'nde bulunan "*Denizli Sancağı*" olarak bilinen ve 15 Mayıs 1919'da Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi'nin Millî Mücadele'yi başlatmış olduğu sancakla halkın karşısına çıkmış, "*Müftü Ahmet Hulusi Efendi nasıl işgale karşı dik duruş sergilediyse, bugün de Denizlililer aynı şekilde darbeye karşı dik duruş sergiliyor*"⁶⁶ ifadelerini kullanmış, Denizlili torunların dedelerinin izinden gittiklerini sözlerine eklemiştir.

"Bizler için demokrasi çok çok önemli" diyen Başkan Osman Zolan, sözlerine devam ederek, "*Bu hareketi bir siyasi partiye karşı yapılmış olarak görmüyorum. Bu TBMM'de bulunan tüm siyasi partilere seçime giren tüm siyasi partilere yapılmış ve tüm 78 milyon*

63 "Büyükşehir Otobüsleri Ücretsiz", <http://akishaber.com.tr/16.07.2016/06.06.2017.>; "Denizli'de Bugün Otobüsler Ücretsiz", <https://www.haberd Denizli.com.tr/16.07.2016/08.06.2017.>

64 "Hulusi Akar Kurtarıldı", <http://akishaber.com.tr/16.07.2016/06.06.2017.>

65 "Denizli'de 500 Asker Teslim Alındı", <http://akishaber.com.tr/16.07.2016/06.06.2017.>

66 "Zolan, Millî Mücadele Sancağı İle Halka Seslendi", <http://www.denizlihaber.com.tr/16.07.2016/06.06.2017.>

*insanımızın iradesine yönelmiş bir harekettir. Darbeye karşı vermiş olduğunuz bu destansı kahramanlıktan dolayı hepinize teşekkür ediyorum*⁶⁷ demiştir.

Ankara’da Başbakan’ın darbe girişiminin başarısız olduğunu açıkladığı saatlerde, Adalet ve Kalkınma Partisi Denizli Milletvekili Şahin Tin 14:02’de yapmış olduğu açıklamada; *“Valiliğimiz, Jandarmamız ve emniyetimizin girişimleri ve milletimizin direnişiyle Çardak’ta 500 asker teslim alınmıştır”*⁶⁸ ifadelerini kullanmış, Türkiye’de olduğu gibi, bir anlamda Denizli’de de darbecilerin başarısız olduğunu belirtmiştir. Bu da Denizli kamuoyunda önemli bir rahatlama sağlamış, kalabalıkların sakinleşmesinde etkili olmuştur. Bu gelişmenin ardından, Denizli Emniyet Müdürlüğü Çevik Kuvvet Ekipleri Çardak’a giderek darbe girişiminde bulunan askerleri belediye otobüsleri, askerî araçlarla Denizli’ye getirmişler, Subay ve Astsubaylar ise Çardak İlçe Jandarma Komutanlığı’nda sorgulanmaya başlanmıştır.⁶⁹

Darbe girişiminin başarısızlığa uğramasının ardından, Denizli Milletvekili ve Ekonomi Bakanı Nihat Zeybekçi de bir açıklama yaparak, *“Milletin iradesine pranga vurulamaz. Devletimiz ebediyete kadar var olacak, hainlere fırsat tanımayacak. Bombalara rağmen görevimizin başındaydık. Halen de terk etmedik. Millettin vekilleri Mecliste, millet meydanlarda. Her ikisini de asla terk etmeyeceğiz... Devletin bekası, milletin yarını için darbeye hayır. Meydanlarda vatan ve demokrasi nöbetine devam edelim, bitti diyerek terk etmeyelim”*⁷⁰ demiş, hem Türkiye’yi, hem de Denizli’yi *“Demokrasi Nöbeti”* ne çağırmıştır. Bir anlamda, başta Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın isteği ile başlayan *“meydanları ve sokakları bırakmayın çağırısı”* Denizlili bakan tarafından da tekrar dillendirilmiş, mesaj da yerine ulaşmıştır.

Darbe girişiminin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından bir açıklama da CHP Denizli İl Başkanı Haşim Teoman Sancar’dan gelmiştir. Yapmış olduğu açıklamada; CHP’nin 93 yıllık tarihinde darbelere karşı olduğunu, Cumhuriyete ve demokrasiye olan inançlarının tam olduğunu, parlamenter sistemin öneminin bir kez daha anlaşıldığını, güvenlik güçlerinin sağduyulu ve darbeyi önleyici bir şekilde tavır takındığını, siyasi parti ayrımı gözetmeden bütün vatandaşların ortaya koyduğu tavırla darbe girişiminin başarısızlığa uğratıldığını dile getirmiştir.⁷¹ Açıklamalarına devam eden Sancar, *“Ulusal kurtuluş mücadelesi sırasında Polatlı’da top seslerinin mecliste yankılandığı anda meclis çalışmalarını sürdüren ve gazi meclis söylemini hak eden Büyük Millet Meclisi dün gece maalesef darbecilerin top atışlarına hedef olmuştur. Gazi Meclis dün milletvekilleriyle bir kez daha gazilik unvanını hak etmiştir”*⁷² demiş, Darbe girişimi sırasında hayatını kaybedenlere Allahtan rahmet, yaralılara acil şifalar dileyerek açıklamasını sonlandırmıştır. Ayrıca, buna benzer bir açıklama da MHP Denizli İl Başkanı Cafer Birtürk tarafından yapılmış, Denizli’nin Darbe Girişimi’ne karşı tutumu övülmüştür.

Meydanları boş bırakmayın çağırısı üzerine Denizlililer, yeni bir darbe girişimi tehlikesi nedeniyle, demokrasi nöbetleri tutmaya başlamıştır. Bundan sonra Denizli’de *“Demokrasi Nöbetleri”* süreci başlamıştır. Bu süreçte hem gündüz, hem de geceleyin Denizlililer çağırısı uyararak, meydanları bırakmamışlardır. Denizlililerin büyük bölümü kendi imkanları ile Çınar Meydanı’na gelirken, Denizli Büyük Şehir Belediyesi de otobüslerle ücretsiz

67 “Denizli Tek Ses Tek Yürek”, <https://www.haberd Denizli.com.tr/16.07.2016/08.06.2017>.

68 “Darbeci Askerler Uçakla İstanbul’a Götürülecekti”, <http://www.denizlihaber.com.tr/16.07.2016/06.06.2017>.

69 “Denizli’de 500 Asker Teslim Alındı”, <http://akishaber.com.tr/16.07.2016/08.06.2017>.

70 Vatan ve Demokrasi Nöbetine Devam Edelim”, [https://www.haberd Denizli.com.tr/16.07.2016/08.06.2017](https://www.haberd Denizli.com.tr/16.07.2016/08.06.2017;);

“Paralel Yapının Tezgaahını Milletimiz Bozdu”, <http://www.denizlihaber.com.tr/16.07.2016/06.06.2017>.

71 “Sancar: Darbeye Karşı Tavrımızı Ortaya Koyduk”, <http://www.denizlihaber.com.tr/16.07.2016/06.06.2017>.

72 “Gazi Meclis Gazilik Ünvanını Tekrar Hak Etmiştir”, <https://www.haberd Denizli.com.tr/16.07.2016/08.06.2017>.

taşımlar gerçekleştirmiştir.⁷³ Ayrıca, meydandaki kalabalıklara zaman zaman kumanyalar dağıtmıştır. Yine aynı şekilde Denizli'deki bazı dernekler, vakıflar "*Demokrasi Nöbetlerine*" katılanlara yiyecek-içecek dağıtımını yapmışlardır.

Demokrasi nöbetlerinin ilki Denizli Merkez'de 16 Temmuz 2017'de tutulmaya başlanmıştır. Bu ilk günkü nöbete çok geniş bir katılım sağlanmış, 22:35'ten itibaren Denizlilileri Çınar Meydanı'na çağırın selâlar camilerden okunmaya başlanmış⁷⁴, hemen hemen toplumun her kesiminden insan buraya akın etmiş, kalabalıklar Çınar Meydanı'nı hınca hınç doldurmuştur.

Mehter gösterilerinin, şehitlerin olması nedeniyle, duygusal müziklerin ardından konuşmalar yapılmıştır. Denizli Büyük Şehir Belediye Başkanı yapmış olduğu konuşmada; bu milleti hiç kimsenin yıldıramayacağını belirterek, milletin bir ve beraber demokrasiye tam sahip çıktığını anlatmıştır. Başkan Zolan, 98 yıl önce Milli Mücadele ateşini yakan Müftü Ahmet Hulusi Efendi ile birlikte istiklal mücadelesine en büyük desteği veren Denizli'nin vatanına, bayrağına bir kez daha sahip çıktığını kaydederek, "*Tarih tekerrür etti. Denizli yine ayakta. Denizli yine devletin yanında, milletin adamlarının yanında, seçtiklerine sahip çıkıyor. Sizin gibi hemşerilerimiz olduğu için çok şanslıyız. Destan yazdınız. Sizinle gurur duyuyoruz. Denizli'nin 15 Mayıs'ı vardı, Milli Mücadele Günü vardı, şimdi artık hem Denizli'nin hem Türkiye'nin 15 Temmuz Demokrasi Günü var.*"⁷⁵ demiştir.

Konuşmasının ardından, Ekonomi Bakanı ve Adalet ve Kalkınma Partisi Denizli Milletvekili Nihat Zeybekçi Ankara'dan telekonferans yöntemiyle Denizlililere hitap etmiştir. Konuşmasında, "*Sizler demokrasinize sahip çıktınız. Çardak'ta çok önemli işler yaptınız. Millettin iradesine karşı kimsenin bir şey yapamayacağını açık bir şekilde ortaya koydunuz*"⁷⁶ diyerek, yapmış oldukları darbe karşıtı çalışmalarından dolayı meydandakileri kutlamıştır.

Bu ilk "*Demokrasi Nöbeti*"ne gecenin ilerleyen saatlerinde Denizli Valisi Dr. Ahmet Altıparmak da katılmış, kürsüye gelerek meydana toplanan Denizlililere bir konuşma yapmıştır. Yapmış olduğu konuşmada; "*Sizler meydanları doldurarak, bu ülkenin rejimine kast edenlere çok güzel bir ders verdiniz. Bu çapulculara ülkenin sahihsiz olmadığını gösterdiniz.*" demiş, idam isteyen kalabalıklara da "*Cumhurbaşkanı ve Başbakan bu talebinizi karşılıksız bırakmayacaktır*"⁷⁷ karşılığını vermiştir.

Demokrasi nöbetinde Aile ve Sosyal Politikalar Eski Bakanı Sema Ramazanoğlu da bir konuşma yapmış; "*Bugün Meclis'teki toplantımızı yaptık. Sayın Başbakanımız, bütün devlet erkanımız her partiden, milletin bütün vekilleri oradaydı. Bu millet, milletin ne demek olduğunu tüm dünyaya işte böyle bir kıyamda durarak gösteriyor...*"⁷⁸ ifadeleriyle, hem Türkiye'nin, hem de Denizli'nin hep birlikte darbe girişimine karşı durduklarını dile getirmiş, Denizlililere teşekkür etmiştir.

Denizli'deki Demokrasi Nöbetleri'nde 19 Temmuz 2017'den itibaren bütün Türkiye'yi memnun edecek olan bir gelişme yaşanmıştır. Delikliçınar Meydanı'na başta Atatürk'ün, Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın, Başbakan'ın, muhalefet liderleri Kılıçdaroğlu ve Bahçeli'nin

73 "Şehir içinde Otobüsler Ücretsiz", <http://akishaber.com.tr/16.07.2016/08.06.2017>.

74 "Halk Meydana Çağrılıyor", <http://www.denizlihaber.com.tr/16.07.2016/07.06.2017>.

75 "Denizli Meydanları Boş Bırakmıyor", <https://www.haberdenizli.com.tr/17.07.2016/08.06.2017>.

76 "Delikliçınar Meydanı Yeniden Hareketlendi", <http://www.denizlihaber.com.tr/16.07.2016/07.06.2017>.

77 "Cumhurbaşkanı ve Başbakan Bu Talebinizi Karşılıksız Bırakmayacaktır", <http://www.denizlihaber.com.tr/17.07.2016/07.06.2017>.

78 "Denizli Meydanları Boş Bırakmıyor", <https://www.haberdenizli.com.tr/17.07.2016/08.06.2017>.

birlikte resimlerinin olduğu ve “*millî iradenin üzerinde hiçbir güç yoktur*”⁷⁹ yazılı bir afiş asılmıştır. Bu da darbe girişimi sırasında ve sonrasında ortaya çıkan birlik ve beraberliği göstermesi, devam ettirmesi bakımından önemli olmuştur.

Demokrasi nöbetlerini sürdüren, Denizli’nin Delikliçınar Meydanı’nda “*Demokrasi Kürsüsü*” kurmuş olan⁸⁰, darbe girişimine karşı önemli bir görev üstlenen Denizli’ye ve Denizlilere önemli teşekküllerden biri Başbakan Binali Yıldırım tarafından yapılmıştır. Yıldırım twitter hesabından 22 Temmuz 2016 Cuma günü yapmış olduğu teşekkür açıklamasında; 11. Komando Tugay Komutanlığı’ndan çıkarak, Ankara gitmeye çalışan 550 komandonun durdurulmasını, engellemesini gerçekleştiren ve darbe girişimine karşı dik duran Denizli’ye teşekkürlerini ifade etmiştir.⁸¹

Demokrasi Nöbetleri’nin 8. gününde yani 23 Temmuz 2017’de Ekonomi Bakanı Nihat Zeybekçi de geniş katımlı nöbette bir konuşma yapmış, 15 Temmuz’un Türk milletinin bir devrimi olduğunu söylemiş, Denizli’nin de bu süreçte destan yazdığının altını çizmiş,⁸² “*Alevisi, sünni, Kürdü, Türkü ile 79 milyonun devrimidir. Bu demokrasi devrimi 79 milyonun devrimi olarak tarihe geçecek*”⁸³ diye konuşmuştur.

Denizli’de belli süre geçtikten, hayat da normalleşmeye başladıktan sonra, “*Demokrasi Nöbetleri*” 27 Temmuz 2017 akşamından itibaren adeta “*Demokrasi Şölenu*”ne dönüşmeye başlamıştır.⁸⁴ Hatta, Demokrasi nöbetlerinin tutulduğu meydanlar ve çevresi belli bir süre sonra adeta panayır alanına dönüşmüş, bir ekonomik canlılık ortaya çıkmıştır. Bu durum Denizli’nin 19 ilçesinde de benzer şekilde bir seyir izlemiş, devam etmiştir.

Denizli’de Demokrasi Nöbetleri’nin en geniş katımlısı 7 Ağustos 2017’de İstanbul Yenikapı’da düzenlenen “*Demokrasi ve Şehitler Mitingi*” ile eş zamanlı ve aynı adla yapılan nöbet veya miting olmuştur. Resmen olmasa bile, 1 Ağustos 2017’den itibaren “*15 Temmuz Şehitler Meydanı*” olarak anılmaya başlanılan çok sıkı güvenlik önlemlerinin alındığı Çınar Meydanı’nda yapılan mitinge; Ekonomi Bakanı Nihat Zeybekçi, Vali Ahmet Altıparmak, Adalet ve Kalkınma Partisi Milletvekilleri Sema Ramazanoğlu, Şahin Tin ve Cahit Özkan, CHP Denizli Milletvekili Kazım Arslan, Büyükşehir Belediye Başkanı Osman Zolan, Adalet ve Kalkınma Partisi Denizli İl Başkanı Necip Filiz, CHP Denizli İl Başkanı Teoman Sancar, MHP İl Başkanı Cafer Birtürk, ilçe belediye başkanları, oda başkanları, sivil toplum örgütlerinin temsilcileri ve çok sayıda Denizlili katılmıştır.

Demokrasi ve Şehitler Mitinginde konuşmalar yapılmıştır. Protokol sırasına göre yapılan konuşmalarda ilk olarak kürsüye Milliyetçi Hareket Partisi Denizli İl Başkanı Cafer Birtürk gelmiş, “*Türkler tarih sahnesinde birçok devlet kurdu. Ancak, son devletimiz sonsuza kadar yaşayacak olan Türkiye Cumhuriyeti’dir. İçerde ve dışarda düşmanlarımız hep oldu, hep olacaktır. Ama bu emellerine asla ulaşamayacaklar. Çünkü tarihi boyunca Türk milleti düşmanlarını bertaraf etmesini bilmiştir, bundan sonra da bilecektir. 15 Temmuz darbe girişiminden bu yana her gün burada yılmadan, usanmadan nöbet bekleyen herkese şükranlarımı sunuyorum*”⁸⁵ demiştir.

79 “Liderlerin Afışı Meydana Asıldı”, <http://www.denizlihaber.com.tr/19.07.2016/07.06.2017>.

80 “Demokrasi Destanı 7. Gününde”, <http://akishaber.com.tr/22.07.2016/08.06.2017>.

81 “Başbakan’dan Denizli’ye Teşekkür”, <http://www.denizlihaber.com.tr/22.07.2016/07.06.2017>.

82 “Zeybekçi: 15 Temmuz Türk Milleti’nin Devrimidir”, <http://www.denizlihaber.com.tr/23.07.2016/07.06.2017>.

83 “Türk Milleti’nin Devrimi”, <https://www.haberdenizli.com.tr/23.07.2016/05.01.2018>.

84 “Demokrasi Nöbeti Şölene Dönüştü”, <http://www.denizlihaber.com.tr/27.07.2016/07.06.2017>.

85 “Demokrasi Nöbetine Muhteşem Final”, <http://www.denizlihaber.com.tr/07.08.2016/18.01.2018>.

CHP Denizli İl Başkanı Teoman Sancar da 17 Temmuz akşamı Türkiye Cumhuriyeti'nin demokratik, laik, özgür ve çağdaş anlayışına bomba atmaya çalışan karanlık Fethullahçı Terör Örgütünü şiddetle ve nefretle kınadıklarını dile getirdikten sonra, "*Milletimizin birliğine, vatanımızın bütünlüğüne, Türkiye Cumhuriyeti'nin onuruna, gururuna, demokrasisine, Ulu Önder Atatürk'ün yıllar evvel şehitlerimizin kanı ile kurduğu bu Cumhuriyete saldırdılar. Millet in tankını tüfeğini millete doğrultan zihniyet ne cemaattir, ne de inançtır. Bu tamamen sahtekârlıktır. Bugün birliğin ve beraberliğin en önemli temeli Türk milletinin cumhuriyete olan bağlılığıdır. İşte bu anlayış ve felsefe ile buradayız hep burada olacağız*"⁸⁶ ifadelerini kullanmıştır.

Denizli Büyükşehir Belediye Başkanı Osman Zolan ise; "*15 Temmuz'dan sonra daha da iyi anladım ki böyle şehrin güzel ve kahraman insanların; demokrasiye, millet iradesine, bayrağına sahip çıkan insanların başkanlığını yapmanın şereflerin onurların en büyüğü olduğunu daha iyi anladım. 15 Temmuz akşamı Cumhurbaşkanımız 'meydanlara' dediğinde buraya geldik. Burada 25 binin üzerinde vatandaşım hiç tereddüt etmeden bu meydanları doldurdu. Sizlere ne kadar teşekkür etsem azdır. O günden bugüne kadar meydanlardan hiç ayrılmadınız. Sabahlara kadar nöbet tuttunuz, akşama kadar işinizi yaptınız. Bu ülke için 24 saat çalıştınız. Sadece Denizli merkezinde değil tüm ilçelerimizde demokrasi nöbetleri tutuldu. Ben öncelikle sizlere, sizlerin sıkıntı çekmemesi için destek veren tüm ilçe belediye başkanlarıma da teşekkür ediyorum*"⁸⁷ demiştir.

Ayrıca, "İnşallah bir olarak, farklılıklarımız bir kenara bırakarak vatan, bayrak, ezan dendiğinde hep beraber bir noktada buluşacağız. İşte o zaman tek vücut olduğumuzda karşımızda hiçbir düşman hiçbir güç duramaz. Siz böyle olduğunuz sürece inşallah Türkiye Cumhuriyeti ilelebet payidar olacaktır"⁸⁸ ifadelerini kullanmış, Denizli'yi daha iyi yerlere getirmek için de aynı birlik ve beraberlikle çalışacaklarını, bundan sonra Denizli'yi bir dünya kenti haline getirmek için uğraş vereceklerini dile getirmiştir.

CHP Denizli Milletvekili Kazım Arslan da bir konuşma yaparak, "Ülke genelinde yapılan birlik ve beraberlik toplantısına Denizli'de de iştirak etmek suretiyle Türkiye Cumhuriyeti'nin, rejimimizin, demokrasimizin yaşaması, darbelere karşı durmak yönünde hep birlikte olduk. Hepinize teşekkür ediyorum. İşte Atatürk'ün bize emanet ettiği Cumhuriyetimize sahip çıkma gösterisi budur"⁸⁹ demiş, bu durumdan duyduğu mutluluğu dile getirmiştir.

Adalet ve Kalkınma Partisi Denizli Milletvekili Cahit Özkan da "*24 günden beri milli irademizin ve demokrasimizin nöbetini tutuyoruz. Milli irade ve demokrasi şölenimiz kutlu olsun. Siz milli iradeye sahip çıkarken biz Türkiye'yiz diyorsunuz. Siz bu alanlarda bu meydanlarda çizdiğiniz rota ve yol bize ışık olacaktır*"⁹⁰ diyerek, hem Denizli'deki, hem de Türkiye'deki birlik ve beraberliğin devam etmesini istemiştir.

Milletvekili Şahin Tin, "*15 Temmuz gecesi Türkiye için çok önemli bir gece. Türkiye o gecede uçurumun kenarından döndü. Ama söz konusu vatan, millet, bağımsızlık, devlet olduğunda bu millet öyle bir kükre ki bu meydanları doldurdu. O mahşeri kalabalık tankların tüfeklerin karşısında cesur yüreğiyle hainlere dur derdi. O FETÖ örgütünü*

86 "Demokrasi Nöbetine Muhteşem Final", <http://www.denizlihaber.com.tr/07.08.2016/18.01.2018>.

87 "Demokrasi ve Şehitleri Anma Mitingi", <https://www.haberd Denizli.com.tr/08.08.2016/18.01.2018>.

88 "Demokrasi Nöbetine Muhteşem Final", <http://www.denizlihaber.com.tr/07.08.2016/18.01.2018>.

89 "Denizli Tek Ses, Tek Yürek", <http://akishaber.com.tr/08.08.2016/08.06.2017>.

90 "Demokrasi ve Şehitleri Anma Mitingi", <https://www.haberd Denizli.com.tr/08.08.2016/18.01.2018>.

*Osmanlı tokadıyla yere indirdi*⁹¹ ifadelerini kullanarak, Denizlililerin ve Türk milletinin yaşanan olaylar karşısındaki kahramanlığın söz etmiştir.

Aile ve Sosyal Politikalar Eski Bakanı ve Denizli Milletvekili Dr. Sema Ramazanoğlu, *“Milletin iradesine müdahaleye kalkan o kanlı eller 15 Temmuz gecesi karşısında bu milletin evlatlarını buldu. Siz kahraman Denizlilileri buldu. Denizli o gün bir tek ‘dur’ dedi. O bir tek ‘dur’da da Türkiye’nin kaderi, bağımsızlık ve milli irade lehine değişti. Demokrasinin tanımı ve tarihi 15 Temmuz gecesi tekrar yazıldı. Bu destanı bu millet yazdı, şehitlerimiz yazdı”*⁹² demiş, darbe girişimi karşısındaki Denizli’nin takdir edilecek bir duruş sergilediğini dile getirmiştir.

Denizli Valisi Dr. Ahmet Altıparmak da miting de bir konuşma yapmış, *“Günlerdir buradaydınız ve bugün yine buradasınız. Bugün tüm Türkiye’de meydanlarda milyonlar var. Neden meydanlardayız. Bu sadece FETÖ’nün ahmak başına güç vehmettiğimiz için değil, her şeyden önce onun sahibine karşı olduğumuzu göstermek için buradayız. Yani tepkimiz onun sahibine. Önemli günler yaşadık. Hakikaten tarih yazdınız. Denizli’ye teşekkür ediyorum. Denizli’nin valisi olmaktan sizlere hizmet etmekten onur duyuyorum. Bu insanlar maalesef en zeki çocuklarımız devşirerek onları adeta mankurt yapıtlar ve her türlü pisliklerini gördük. Bu millet büyük bir millet o hainlere fırsat vermedi. Öldürmeyen yara güçlendirir. Bugün Türkiye Cumhuriyeti çok daha güçlü çok daha birlik içindedir”*⁹³ demiştir.

Mitingde son konuşmayı Denizli Milletvekili ve Ekonomi Bakanı Nihat Zeybekçi yapmıştır. Yapmış olduğu konuşmada; *“AK Partilisi orada, CHP’lisi orada, MHP’lisi orada, Türk’ü orada, Türkmen’i orada, Alevi’si orada, Kürt’ü orada, Sünni’si orada, Arap’ı da Çerkez’i de, tüm Türkiye 79 milyonun özetiyle orada. Bu millet 15 Temmuz gecesi bir destan yazdı. Bir Çanakkale destanı gibi, bir Dumlupınar destanı gibi, Allahuekber Dağları’ndaki destan gibi, Medine’deki Fahrettin Paşa’nın destanı gibi bu millet bir destan daha yazdı. Bu milletin yazdığı destan bu sefer birlik ve beraberlik destanıydı. Bu milletin dünya demokrasi tarihine yazdığı bir destan vardı. Bu milletin yazdığı bir milli demokrasi devrimiydi. Bundan sonra gelecek yüzyıllar boyunca 15 Temmuz, Şehitler ve Demokrasi Günü olarak anılacaktır. 15 Temmuz ilelebet tarih boyunca bu milletin destanı olarak anılacaktır”*⁹⁴ ifadelerine yer vermiştir.

Sözlerinin sonunda; *“Bu millet ne zaman ki yola çıkmaya kalktı, ne zaman ki başı dik önü açık olarak yola çıkmaya kalktı, bu milletin önüne hep engel koydular ama bitti. Bundan emin olun bitti. Bu birlik ve beraberliğimizle, bu kardeşliğimizle, bundan sonra işimiz gücümüz millete hizmet etmek bizim. Milletimizle beraber Allah’ın izniyle hedef 2023, hedef 2053, hedef 2071. Ecdat öyle diyor Moğolistan’da, ata yurdumuzda, o Göktürk Kitabelerinde yazdığı gibi. Üstte mavi gök çökmedikçe, altta yağız yer yarılmadıkça senin ilini ve töreni hiç kimse bozamayacak’ diyor ecdadımız”*⁹⁵ diyerek, konuşmasına son vermiştir.

Konuşmaların ardından darbe girişimi sırasında şehit olanlar için dualar okunmuş, hayırlar dağıtılmış, Denizli merkezinde ilk günden itibaren tutulan demokrasi mitingleri son bulmuştur. Ancak, Denizli’de Demokrasi mitingleri kısa bir süre daha devam etmiş

91 “Demokrasi Nöbetine Muhteşem Final”, <http://www.denizlihaber.com/07.08.2016/18.01.2018>.

92 “Denizli Tek Ses, Tek Yürek”, <http://akishaber.com.tr/08.008.2016/08.06.2017>.

93 “Demokrasi ve Şehitleri Anma Mitingi”, <https://www.haberd Denizli.com/08.08.2016/18.01.2018>.

94 “Denizli Tek Ses, Tek Yürek”, <http://akishaber.com.tr/08.008.2016/08.06.2017>.

95 “Bu Millet Bir Destan Yazdı”, <https://www.haberd Denizli.com/08.08.2016/18.01.2018>.

ve 10 Ağustos 2016'da son kez Denizli'de Demokrasi nöbeti tutulmuştur. Denizlililerin son demokrasi nöbetinde Adalet ve Kalkınma Partisi'nin propaganda şarkısı olarak düzenlenen Dombra Türküsü'nün ozanı Arslanbek Sultanbekov da yer almıştır. Denizli Büyükşehir Belediyesi ve Başkan Osman Zolan tarafından davet edilen sanatçının katılımıyla "*muhteşem final*"⁹⁶ olarak adlandırılan bir etkinlik gerçekleştirilmiştir.

Bir anlamda 27. Demokrasi Mitingi'nde kısa bir konuşma yapan ve Denizli halkına teşekkür eden Büyükşehir Belediye Başkanı Osman Zolan, "*Demokrasinin yanında dimdik durarak; millet iradesine ve milletin adamlarına sahip çıkma noktasında üzerinize düşen vazifeyi fazlasıyla yaptınız*"⁹⁷ demiş, tüm Denizlililere teşekkürlerini iletmiştir. Sıkıntılı bir süreç yaşamış olan Denizlililer için bir anlamda bu etkinlikle terapi uygulaması yapılmış, halkın rahatlaması, ileriye dönmeyle bakması sağlanmıştır. Bir bakıma, bu andan itibaren, Denizli'de hayat normale dönmeye, halk kendisini daha fazla güvende hissetmeye, ikinci bir darbe girişiminin olabileceği dillendirilmesine karşın, bu ihtimalin ortadan kalktığı anlaşılmaya başlanmıştır.

D- SONUÇ

Türkiye; Cumhuriyet döneminde darbeler, darbe girişimleri, muhtıralar görmüş, ancak 15 Temmuz 2016'da bu güne kadarki "*askeri müdahalelerden*" farklı bir darbe girişimi yaşamıştır. Yani; devlet içerisinde yapılmış, devlet içinde devlet haline gelmiş bir yapı, şu an tam olarak ortaya konulamayan destekçilerinin yardımıyla, bir darbe gerçekleştirmiştir. Bu darbe girişiminin üzerinden belli süre geçtikten, ortaya yeni belgeler ve bilgiler çıktıktan sonra, tarih bilimi çerçevesinde bu darbe girişimine ilişkin yeni bilgiler ve değerlendirmeler ortaya konulacaktır. Darbe girişiminin arkasındaki, planlayıcıları ve gerçekleştirenler daha net bir şekilde açıklığa kavuşturulacaktır.

Ancak, Türkiye'de darbe veya darbe girişimleri olduğunda Türk kamuoyu yaşadıklarından ve özellikle ABD tarafından gerçekleştirilen 1960,1980 darbelerini dikkate alarak, her hangi bir darbe girişimi olduğunda öncelikle ABD'nin, sonra AB'nin tutumuna bakar. Bu tecrübelerden hareketle, buradan bakıldığında ve 15 Temmuz Darbe Girişimi sonrasında gösterdikleri cılız tepkilerden, tutumlarından ve özellikle ABD'nin darbecilerin liderine yönelik koruyucu yaklaşımından, yine bu "*politika yapıcı*" güçlerin ve devletlerin bu sürecin içinde ve müdahil oldukları anlaşılmaktadır. Darbe girişimi sonuçları üzerinden değerlendirildiğinde, darbe girişimini gerçekleştirenleri koruyan ABD, Avrupa Birliği'nin bazı ülkeleri ve Yunanistan gibi ülkelerin, "*en iyi zafer kurşun atmadan kazanılan zafer*" anlayışı kapsamında hareket ettikleri, Türkiye'ye yönelik politikalarını bu yolla gerçekleştirme anlayışı içerisinde oldukları görülmüştür.

15 Temmuz Darbe Girişimi olduğunda, Denizli'nin tüm Türkiye için önemli bir rol üstlendiği görülmüştür. Denizli'nin yöneticileri, Valisi, Büyük Şehir Belediye Başkanı, Cumhuriyet Başsavcısı, İl Emniyet Müdürü, İl Jandarma Komutanı gibi yetki ve silahlı gücü emrinde bulunduranlar darbe girişiminin karşısında yer almıştır. Ancak, Denizli 11. Komanda Tugay Komutanı darbe girişimin yanında yer almış, 550 komandonun İstanbul ve Ankara'ya ulaştırılması için gayret göstermiştir. Denizli'nin yöneticilerinin, siyasetçilerinin ve tabi ki geniş katılım sağlayan Denizlililerin çabasıyla bunu başaramamışlardır. Bu da Türkiye'de "*Darbe Girişimi*"nin başarısız olmasında önemli bir etki yapmıştır. Daha sonra Denizli'nin ve Denizlililerin Türkiye için göstermiş olduğu bu çaba Başbakan Binali Yıldırım tarafından teşekkürle ödüllendirilmiştir.

96 "Demokrasi Nöbetinde Muhteşem Final", <https://www.haberdenizli.com/11.08.2016/18.01.2018>.

97 "Demokrasi Nöbetinde Final", <http://akishaber.com.tr/08.008.2016/18.01.2018>.

Hem Türkiye’de, hem de Denizli’de darbe girişiminin başarısız kılınmasının ardından, Denizlililer “meydanları boş bırakmayın” çağrısına uyarak Demokrasi nöbetleri tutmuşlardır. Toplumun her kesiminden katılımın olduğu mitinglere genç-yaşlı herkes katılmış, darbe girişimine karşı tepkisini ortaya koymuştur. Özellikle, 1 Ağustos 2016’dan itibaren “15 Temmuz Şehitler Meydanı” olarak adı değiştirilen Denizli merkezdeki Delikliçınar Meydanı’nda “Demokrasi Kürsüsü” kurulmuş, Denizlililer tepkilerini dile getirmiştir.

Belli bir süre sonra “15 Temmuz Şehitler Meydanı”nda tutulan bu nöbetler “Demokrasi Şöleni”ne dönüşmüş, sadece Denizli Merkezi’nde değil, aynı zaman da 19 ilçesinde bu durum tekrarlanmıştır. Bu nöbetler, 7 Ağustos 2016’daki “Yeni Kapı Ruhü”nun ortaya çıktığı, Adalet ve Kalkınma Partisi, Cumhuriyet Halk Partisi ve Milliyetçi Hareket Partisi liderlerinin katıldığı, geniş katımlı ve örnek Yeni Kapı Mitingi ile aynı anda yapılan, “Demokrasi ve Şehitler Mitingi” ile zirve yapmış, HDP hariç olmak üzere, mitingte bütün kitle partileri yer almıştır. Denizli’deki “Demokrasi Nöbetleri” 10 Ağustos 2016’ya kadar devam etmiş, bu tarihteki son Demokrasi Nöbeti’ne Adalet ve Kalkınma Partisi’nin propaganda şarkısı olarak düzenlenen Dombra Türküsü’nün ozanı Arslanbek Sultanbekov da katılmıştır. Bu sanatçının katılımı, ortaya Denizlililerin ve yerel basın “muhteşem final” adını verdiği bir etkinliği ortaya çıkarmıştır.

Demokrasi Nöbetleri’nde yapılan konuşmalarda sık sık dile getirildiği gibi, “Denizli’nin 15 Mayıs 1919’undan sonra, 15 Temmuz 2016’sı ortaya çıkmış”, tüm Türkiye’yi etkileyen bu üzücü olayın her yıl dönümünde darbe girişiminin hatırlanacağını işaretleri ortaya çıkmıştır. Bu da hem Türkiye’de, hem de Denizli’de demokrasinin içselleştirilmesi, demokrasi kültürünün oluşması, bireylerin kendilerini tanımlamalarında önceliklerini belirlemeleri ve egemenliğin kaynağının millette olduğu anlayışının yerleşmesi bakımından yarar sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- “ABD’li Askerlerin Taktığı YPG Arması Tartışılıyor”, <http://www.haberturk.com.tr/28.05.2016>.
- "Asker TRT b "Asker TRT binasında: İşte 'darbe' bildirisi", <https://www.haber3.com.tr/16.07.2016/00:17>.
- "Başbakan’dan Denizli’ye Teşekkür", <http://www.denizlihaber.com.tr/22.07.2016>.
- "Belediye Araçları Askeriye Önünde", <http://www.denizlihaber.com.tr/16.07.2016>.
- "Binali Yıldırım: Bir kalkışma Girişimi Var", <http://akishaber.com.tr/16.07.2016>.
- "Bu Millet Bir Destan Yazdı", <https://www.haberdenizli.com.tr/08.08.2016>.
- "Büyükşehir Askeri Araçlara Geçit Vermedi", <http://akishaber.com.tr/16.07.2016>.
- "Büyükşehir Otobüsleri Ücretsiz", <http://akishaber.com.tr/16.07.2016>.
- "Cumhurbaşkanı Erdoğan Putine Mektup Gönderdi", <http://www.trthaber.com/27.06.2016>.
- "Cumhurbaşkanı ve Başbakan Bu Talebinizi Karşılıksız Bırakmayacaktır", <http://www.denizlihaber.com.tr/17.07.2016>.
- "Çınar’da Kalabalık Artıyor", <http://www.denizlihaber.com.tr/16.07.2016>.
- "Darbeci Askerler Uçakla İstanbul’a Götürülecekti", <http://www.denizlihaber.com.tr/16.07.2016>.

- “Darbeci Askerlere İlk İddianame Denizli’den”, <http://www.denizlihaber.com.tr/10.10.2017>.
- “Delikliçınar Meydanı Yeniden Hareketlendi”, <http://www.denizlihaber.com.tr/16.07.2016>.
- “Demokrasi Destanı 7. Gününde”, <http://akishaber.com.tr/22.07.2016>.
- “Demokrasi Nöbeti Şölene Dönüştü”, <http://www.denizlihaber.com.tr/27.07.2016>.
- “Demokrasi Nöbetinde Final”, <http://akishaber.com.tr/08.008.2016>.
- “Demokrasi Nöbetinde Muhteşem Final”, <https://www.haberdenizli.com.tr/11.08.2016>.
- “Demokrasi Nöbetine Muhteşem Final”, <http://www.denizlihaber.com.tr/07.08.2016>.
- “Demokrasi ve Şehitleri Anma Mitingi”, <https://www.haberdenizli.com.tr/08.08.2016>.
- “Denizli Meydanları Boş Bırakmıyor”, <https://www.haberdenizli.com.tr/17.07.2016>.
- “Denizli Tek Ses Tek Yürek”, <https://www.haberdenizli.com.tr/16.07.2016>.
- “Denizli Tek Ses, Tek Yürek”, <http://akishaber.com.tr/08.08.2016>.
- “Denizli’de 105’i Rütbeli 515 Asker Gözaltında”, <http://www.sozcu.com.tr/16.07.2016>.
- “Denizli’de 500 Asker teslim alındı”, <http://akishaber.com.tr/16.07.2016>.
- “Denizli’de Bugün Otobüsler Ücretsiz”, <https://www.haberdenizli.com.tr/16.07.2016>.
- “Denizli’de Gergin Saatler”, <http://www.denizlihaber.com.tr/16.07.2016>.
- “Erdoğan, Ali’nin Cenaze Namazını Kılıp ABD’den Ayrıldı”, <http://www.hurriyet.com.tr/10.06.2016>.
- “Ergenekon Davasında 5 Yılın Özeti”, <http://www.radikal.com.tr/25.07.2013>.
- “Fransa’da Terör Saldırısı: 84 Ölü, 100 Yaralı”, <http://akishaber.com.tr/15.07.2016>.
- “Gazi Meclis Gazilik Ünvanını Tekrar Hak Etmıştır”, <https://www.haberdenizli.com.tr/16.07.2016>.
- “Genelkurmay Başkanı Orgeneral Hulusi Akar Rehin alındı”, <http://akishaber.com.tr/15.07.2016>.
- “Genelkurmay’dan Sert Açıklama”, *Milliyet Gazetesi*, 28 Nisan 2007.
- “Genelkurmaydan Çok Sert açıklama” <http://www.hurriyet.com.tr/28.04.2007>.
- “Gezi Parkı’nda Binlerce Kişi Bekliyor”, <http://www.milliyet.com.tr/30.06.2013>.
- “Halk Delikliçınar’a Çağrılıyor”, <http://www.denizlihaber.com.tr/16.07.2016>.
- “Hulusi Akar Kurtarıldı”, <http://akishaber.com.tr/16.07.2016>.
- “Liderlerin Afişi Meydana Asıldı”, <http://www.denizlihaber.com.tr/19.07.2016>.
- “Millî Savunma Bakanı Işık:(2)”, <http://www.milliyet.com.tr/23.12.2016>.
- “New York Times: Türkiye NATO’dan Uzaklaşıyor”, <http://www.cumhuriyet.com.tr/14.03.2015>.
- “Orgeneral Akar: İttifaklar Kurulurken Verilen Sözler Karşılıklı Birer Ahittir”, <http://www.turkiyegazetesi.com.tr/31.05.2016>.
- “Paralel Yapının Tezgaahını Milletimiz Bozdu”, <http://www.denizlihaber.com.tr/16.07.2016>.
- “Sancar: Darbeye Karşı Tavrımızı Ortaya Koyduk”, <http://www.denizlihaber.com.tr/16.07.2016>.
- “Suriye Sınırında Rus Savaş Uçağı Düşürüldü”, <http://www.radikal.com.tr/24.11.2015>.
- “Sürpriz “Şafak” Operasyonu”, <http://ayintarihi.com.tr/18.12.2013>.

- “Şehir İçinde Otobüsler Ücretsiz”, <http://akishaber.com.tr/16.07.2016>.
- “TSK Darbe Bildirisi TRT 1’de Okundu! İşte TRT Darbe Açıklaması”, <http://www.mynet.com.tr/16.07.2016>.
- “Türk Milleti’nin Devrimi”, <https://www.haberdenizli.com.tr/23.07.2016>.
- “Vali Altıparmak O Geceyi Anlattı”, <http://www.denizli.gov.tr/06.06.2017>.
- “Vatan ve Demokrasi Nöbetine Devam Edelim”, <https://www.haberdenizli.com.tr/16.07.2016>.
- “Yalçın Akdoğan: O Cemaat Orduya Kumpas Kurdu”, <http://www.hurriyet.com.tr/24.12.2013>.
- “YAŞ Ağustos toplantısında illegal Cemaat Yapılanması Üyesi Subaylara Büyük Tasfiye Geliyor”, <http://www.abcgazetesi.com.tr/12.07.2016>.
- “Yerel Televizyonların Uydu Yayınları Kesildi”, <http://www.denizlihaber.com/16.07.2016>.
- “Zeybekçi: 15 Temmuz Türk Milleti’nin Devrimidir”, <http://www.denizlihaber.com.tr/23.07.2016>.
- “Zolan ve Filiz Çınar Meydanı’nda”, <http://akishaber.com.tr/16.07.2016>.
- “Zolan, Millî Mücadele Sancağı İle Halka Seslendi”, <http://www.denizlihaber.com.tr/16.07.2016>.
- AKŞİN, Sina (2013), “Siyasal Tarih (1995-2003)”, *Bugünkü Türkiye (1980-2012)-Türkiye Tarihi*, (Yay. Dan.: Sina Akşin), Cilt:5, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Anadolu Ajansı (2016), *Dakika Dakika FETÖ’nün Darbe Girişimi, 15-20 Temmuz 2016*, İstanbul: Anadolu Ajansı Yayınları:27.
- ERTEN, Cemil (2016), “Darbenin Sivil Ayakları ve “Dış” Politik Hattı üzerine...”, *15 Temmuz Silüet Darbe*, (Edt.: Yasin Topaloğlu), Ankara: Elips Yayınları.
- FIRAT, Hande (2016), *24 Saat*, İstanbul: Doğan Kitap.
- HAMSİCİ, Mahmut, “10 Soruda: 17-25 Aralık Operasyonları”, <http://www.bbc.com.tr/16.12.2014>.
- <http://akishaber.com.tr>
- <http://ayintarihi.com.tr/01 Mart 1997>.
- <http://www.denizlihaber.com.tr>
- <https://www.haberdenizli.com.tr>
- <https://www.tbmm.gov.tr/tutanak/donem26/yil1/ham/b11401h.htm>
- MÜDERRİSOĞLU, Okan, “Kürt Koridoru... ABD ve NATO Aslında Ne Yapıyor”, <http://www.sabah.com.tr/09.01.2016>.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı (2016), *15 Temmuz Darbe Girişimi ve Milletın Zaferi*, Ankara: Cumhurbaşkanlığı Yayını.
- T.C. Resmi Gazete, 16.07.2014, Sayı:29062.
- UZUN, Cem Duran ve diğ.(2017), *İddianamelerde 15 Temmuz Darbe Girişimi ve FETÖ*, İstanbul: SETA Yayınları:87.
- YETKİN, Murat, “Dün İsrail, Bugün Rusya, Ya Yarın?”, <http://www.hurriyet.com.tr/27.05.2016>.

EKLER:

EK 1: Denizli Büyükşehir Belediyesi'nin araçları Denizli 11. Komando Tugay Komutanlığı'nın giriş-çıkışlarını kapatmıştır.

EK 2: Denizli'de halk camilerden okunan selâlar ile Delikliçınar Meydanı'na çağırılmıştır.

EK 3: Darbe girişimine karşı Denizlililer ilk “Demokrasi Nöbeti”nde Delikliçınar Meydanını doldurmuştur.

EK 4: Demokrasi nöbetleri ve mitinglerinde Denizli Büyükşehir Belediyesi’nde bulunan “Denizli Sancağı” da meydanlardaki yerini almıştır.

EK 5: Demokrasi nöbetlerine katılan Denizlilere çeşitli vakıf, dernek ve belediye tarafından yiyecek-içecek ikramı yapılmıştır.

EK 6: “Demokrasi Nöbetleri”nde Delikliçınar Meydanı’na liderlerin resimleri asılmış, “Yeni Kapı Ruhu” yaşatılmıştır.

EK 7: Darbe Girişimi karşısında takınmış olduğu tavırdan dolayı Denizlililer Başbakan Binali Yıldırım tarafından kutlanmıştır.

EK 8: Denizli'deki "Demokrasi Nöbetleri"ne zaman zaman Denizlili siyasetçiler, milletvekilleri, vali ve ekonomi bakanı da destek vermiştir.

Ek 9: Demokrasi Nöbetleri belli bir süre sonra şenliklere dönüşmüştür.

EK 10: "Yenikapı Mitingi" ile aynı anda (7 Ağustos 2016) Denizli'de yapılan mitingde de aynı şekilde birlik ve beraberlik yaşanmış, bu yönde mesajlar verilmiştir.

EK 11: Denizli'deki mitinge, HDP dışındaki, tüm siyasî parti temsilcileri ve partililer katılmıştır.

EK 12: Demokrasi Nöbetleri Dombra Türküsü'nün ozanı Arslanbek Sultanbekov katılımıyla 10 Ağustos 2016'daki şölenle son bulmuştur.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN İLK KADIN BAKANI PROF. DR. PEYMAN TÜRKAN AKYOL'UN SİYASİ HAYATI

POLITICAL LIFE OF PROF. DR. TURKAN AKYOL, THE FIRST FEMALE MINISTER OF TURKISH REPUBLIC

Serap ÇEREZCİ*

ÇEREZCİ, Serap, (2018), "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Kadın Bakanı Prof. Dr. Peyman Türkan Akyol'un Siyasal Hayatı", Belge Dergisi, C.2, S.16, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Yaz 2018/II, ss. 820 – 844.

Öz

Prof. Dr. Türkan Akyol, Türk siyasi hayatında çok önemli bir role sahip olmasına rağmen, siyasetçi kimliği ile fazla tanınmamaktadır. Göğüs hastalıkları asistanı olarak hayata tutunan, Türkiye'nin ilk kadın rektörü ve bakanı olan Prof. Türkan Akyol, Türkiye Cumhuriyeti tarihinin ilk kadın bakanı ve ilk kadın rektörü olmuştur. 33. Nihat Erim Kabinesi'nde 1971'de Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, SODEP Genel Başkan Yardımcılığı, 18. Dönem ve 19. Dönem TBMM milletvekillikleri, 49. Süleyman Demirel Hükümeti'nde 1991- 1993 Kadın Statüsünden Sorumlu Devlet Bakanlığı ve 50. Tansu Çiller Kabinesi'nde de 1993- 1995 Kadın ve Çocukta Sorumlu Devlet Bakanlığı görevlerinde bulunmuştur. Ayrıca Verem Savaş Derneği, Göğüs Hastalıkları ve Fizyolojisi Derneği, Dünya Sağlık Örgütü Avrupa Onursal üyelikleri ile Sosyalist Enternasyonal Kadınları Şube Başkan Yardımcılığını yapmıştır.

Anahtar Kelimeler: Nihat Erim, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı, Devlet Bakanı, SODEP, Türkan Akyol, İlk Kadın Türk Bakan

Abstract

Although Turkan Akyol has a very important role in Turkish political life, she is not well known as a politician. Prof. Dr. Turkan Akyol, who became the first female rector and minister of Turkey, held on to life as an assistant doctor of pulmonologist. She was the minister of health and social security in the cabinet of Nihat Erim in 1971, vice chairman of SODEP, member of the parliament of Turkey in the 18th and 19th period, minister of state responsible for woman and family affairs in the government of Suleyman Demirel between 1993-95 and minister of state responsible for woman and children in the cabinet of Tansu Ciller between 1993-95. She had also honorary membership of Tuberculosis Control Association, Chest Diseases and Physiology Association, WHO Europe and vice president of the Socialist International Woman Branch.

Keywords: Nihat Erim, Ministry of Health and Social Welfare, State Minister, SODEP, Turkan Akyol, First Female Turkish Minister

Giriş

Aldığı eğitim, yaptığı görevler ile Türk Kadını'na önemli öncelikler kazandıran Türkan Akyol, siyasi ve mesleki hayatında dikkat çeken bir isim olmuştur.

Cumhuriyet tarihinin ilk kadın bakanı olarak 1971'de siyasete atılan Peyman¹ Türkan (Pekdemir) Akyol, kayıtlarda İstanbul doğumlu olarak görülmesine rağmen, 1928'de Manisa'da dünyaya gelmiştir². Babası, Giresunlu Karabrahimoğulları'ndandır. Aile,

* Doktora Öğrencisi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Kınıklı Yerleşkesi, Denizli, serapcerezci@gmail.com, orcid.org/0000-0002-1191-2342

1 Prof. Dr. Türkan Akyol; Farsça: Yemin, and, ahd anlamlarına gelen Peyman ismini resmi yazışma ve siyasi dilde kullanmayı tercih etmemiştir.

2 Haldun Özen, "Türkan Akyol ile Yapılan Röportaj", *Türkiye Toplumsal Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı*

soy isimleri olan Pekdemir'i bölgedeki aynı ismi taşıyan Pekdemir Tepesi'nden almıştır. Bulancak'tan Giresun'a giderken küçük bir köy olan Burunucu Köyü, Akyol'un baba toprağıdır³.

Babası Mehmet Rüştü Pekdemir, Birinci Dünya Savaşı'nda, Kafkas Cephesi'nde esir düşmüştür. Rusya'da patlak veren 1917 Bolşevik İhtilâli sonrasında kaçarak yurda dönmüştür. Birinci Dünya Savaşı sonrası Anadolu'ya geçerek Milli Mücadele'ye katılmış ve Sakarya Savaşı'nda görev yapmıştır. İzmir'e giren ilk takım komutanı olan Mehmet Rüştü Bey, Tümgenerallikten emekli olmuştur. Annesi Remziye Hanım ise, Üsküp'te doğmuştur. Balkan Savaşları'ndan sonra ailesi önce Manisa'ya sonra İzmir'e yerleşmiştir. Remziye Hanım 'Tanoviçler' olarak adlandırılan Balkan göçmeni bir aileye mensuptur⁴.

Türkan Akyol ilk ve ortaokul öğrenimini babasının asker olması nedeniyle görev yaptığı yerler olan Konya, Afyon, Manisa, Kayseri, Erzincan'da tamamlamıştır. 1947'de Erenköy Kız Lisesi'ni bitirdikten sonra Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden 1953'de mezun olmuştur. 1955'de sınıf arkadaşı olan Kardiyoloji Mütihazası Turhan Akyol ile evlenmiş ve 1959-1962 yılları arasında eşi ile üniversite tarafından Amerika'ya gönderilmiştir. Orada Albert Einstein Tıp Fakültesi Hastanesi'nin dâhiliye bölümünde çalışmıştır⁵. 1 Ekim 1969'da Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi bünyesinden ayrılarak açılan Diyarbakır Tıp Fakültesi'nin kurucu yönetim kurulu üyeliğini üstlenmiştir.

15 Ocak 1970'de dönemin Milli Eğitim Bakanı Prof. Dr. Orhan Oğuz tarafından başbakan Süleyman Demirel'e sunulan dilekçeyle, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Göğüs Hastalıkları Kürsüsü Doçenti Türkan Akyol'un, üniversite profesörlüğüne terfi ettirilmesi istenmiştir⁶. Akyol, 20 Ocak 1970'de Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay tarafından üniversite profesörlüğüne uygun görülmüştür⁷. 1 Haziran 1970'de Profesör olarak atanan Türkan Akyol'un, 950 lira olan doçentlik maaşının 1500 lira olarak değiştirilmesi de istenmiştir⁸.

A. SAĞLIK ve SOSYAL YARDIM BAKANI ATANMASI SÜRECİ

12 Mart 1971'de muhtıra sonrası Süleyman Demirel, istifa etmek zorunda kalmıştır. Muhtırayı verenler, anarşiyi sona erdirebilecek, reformları "Atatürkçü bir görüşle" uygulayacak, güçlü ve inandırıcı bir hükümetin kurulmasını istemişlerdir. Bu istekler karşılanmadığı takdirde ordunun "anayasal görevini yerine getirerek" iktidara el koymasını kararlaştırılmıştır⁹. Zürcher'e göre komutanlar, Kurtul Altuğ'a göre; cumhurbaşkanı tarafından başbakanlığa getirilen Nihat Erim, CHP'deki görevinden ayrılarak kabineyi kurmakla görevlendirilmiştir¹⁰.

Bu dönemde basında hükümeti kurmakla görevlendirilen Nihat Erim'in "Kabinem Beyin Takımı Olacak" ve "Genç Beyinlerle Çalışacağım" cümleleri yer almaya başlamıştır¹¹. Nihat Erim, böylesi terim ve sloganların toplumun hafızasında yer edineceğini ve belleğinden asla silinmeyeceğini savunmuştur¹². Nihat Erim tarafından kullanılan "Beyin

Projesi, Ankara Milli Kütüphane, Sözlü Tarih, Kitap Dışı Materyal, Yer No: FLCD2010DK: 194.

3 Mustafa Ekmekçi, Ankara Notları, "Hint Horozu Erdal Bey", *Cumhuriyet*, 20 Mart 1985, s.8.

4 Türkan Akyol'un, eşi Turhan Akyol ve oğlu Murat Akyol ile 24 Mart 2018 günü yaptığım mülâkattan.

5 Nilüfer Yalçın, "Türkiye'de İlk Defa Bir Kadın Bakan Oluyor", *Milliyet*, 24 Mart 1971, s. 1.9.

6 *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Yer Bilgisi: 351-3-12, Belge Tarihi: 20. 01. 1970.

7 *BCA*, Yer Bilgisi: 351-3-12, Belge Tarihi: 20. 01. 1970.

8 *BCA*, Yer Bilgisi: 354-22-7, Belge Tarihi: 09. 06. 1970.

9 Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, 9. Baskı, İstanbul, 2000, s.375.

10 Kurtul Altuğ, *27 Mayıs'tan 12 Mart'a*, Koza Yayınları, Ankara, 1976, s.393.

11 *Milliyet*, 24 Mart 1971, s.1, *Hürriyet*, 24 Mart 1971, s.1.

12 Sadi Koçaş, *12 Mart Anıları*, Tomurcuk Matbaası, İstanbul, 1978, s. 96.

Takımı" ifadesi daha sonraki yıllarda siyasi hayatta unutulmamış, hatta bu deyim alay konusu olmuştur¹³.

Başbakan Nihat Erim önderliğinde kurulan, teknokratlardan oluşan ve beyin takımı olarak adlandırılan kabinenin amacı, komutanların tasarladıkları radikal reform programını gerçekleştirmek olmuştur¹⁴. Beyin Takımı olarak adlandırılan teknokrat kabinede bir kadın bir bakanın bulunmasının uygun olacağı düşünülmüştür. Nihat Erim, başbakan yardımcısı Sadi Koçaş'ın kabineye kadın bakan alma teklifine olumlu yanıt vermiştir. Koçaş'ın önerdiği Türkan Akyol ismini kendisini hiç tanımamasına rağmen kabul etmiştir. Akyol, doktor olması nedeniyle, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı¹⁵ olarak atanmıştır.

Nihat Erim, Türkan Akyol'u gazetecilere, övgü dolu cümleler ile takdim etme yoluna gitmiştir. Erim'e göre Akyol, yalnızca kadın olduğu için bakan seçilmemiştir. Akyol, aynı zamanda Atatürk'ün kadınlara tanımış olduğu seçme ve seçilme hakkının da temsilcilerinden biri olmuştur. Hükümet, kabinede kadın bir bakana yer vererek Atatürk devrimlerinin sonuçlarını ispatlamaya çalışmıştır¹⁶.

1934'de Türk kadınına verilen milletvekili seçme ve seçilme hakkına rağmen, mecliste yer alan kadın milletvekili temsil oranının, erkek vekillere göre oldukça düşük olması istenilen devrimin etkilerinin yalnızca görünüşte kaldığının göstergesi olmuştur. Kadın milletvekillerinin oranında darbe dönemleri sonrasında bir artış yapılması, hatta ilk kadın bakanın bu dönemde seçilmesi kadınların demokrasi adına simgeleştirilmesinden başka bir şey değildir¹⁷.

Siyasetle bağlantısı olmayan bir aileye mensup, mütevazı bir hekimin kendini birden bire bakan koltuğunda görmesi elbette ki şaşılacak bir durumdur. Akyol, hasta muayene ederken telefonla başbakanlığa çağrılmış ve kendisine bakanlık teklif edilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk kadın bakanı seçilen Profesör Dr. Türkân Akyol duygularını, "Bu mevkie beni lâıyk görenleri mahcup etmemek, bir kadının bakan olarak görev yapabileceğini göstermek için bütün gayretimi ortaya koyacağım, bu bir şeref, büyük bir şeref, bir kadın olarak çok büyük bir şeref" cümleleri ile ifade etmiştir¹⁸.

Asker kızı olduğunu ve bu nedenle de Anadolu'yu iyi bildiğini ifade eden Akyol, hükümetin reformist ve Atatürkçü kimliğinden dolayı kabinede hanım bakana yer verildiğini belirtmiştir. Diyarbakır Tıp Fakültesi'nin kuruluşunda yer aldığını ve bu nedenle de Türkiye'nin sağlık koşullarını bildiğini vurgulamıştır¹⁹.

Milliyet Gazetesi'nden Nilüfer Yalçın'ın, "Hükümette görev alma teklifini bekliyor muydunuz" sorusuna 'hayır' cevabını vermiş ve Nihat Erim'i tanımadığını belirtmiştir. Kurulacak Atatürkçü, reformcu kabinede prensip itibarıyla bir kadın üye bulunmasına karar verilmiş olduğunu ve Atatürk reformlarını savunacak olan bu hükümette bunun elzem olduğunu açıklamıştır²⁰.

13 Nihat Erim, *12 Mart Anıları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 192.

14 Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Çeviren: Yavuz Alagon, Kaynak Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1999, s.179.

15 Nihat Erim, *a.g.e.*, s.191.

16 *Milliyet*, 24 Mart 1971, s.9.

17 Şirin Tekeli, "Kadınların Siyasetten Dışlanışlıklarının 55 Yıllık Öyküsü", *Kadınlar ve Siyasal Yaşam Eşit Hak Eşit Katılım*, Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği Yayınları, İstanbul, 1996, s.118.

18 *Hürriyet*, 24 Mart 1971, s.1.9.

19 *Cumhuriyet*, 24 Mart 1971, s.1.7.

20 *Milliyet*, 24 Mart 1971, s.9.

Bakan Akyol; ilk bakanlar kurulu toplantısında, tüm gazetecilerin ilgi odağı olmuştur. Bu toplantı esnasında Akyol'un, kabine üyelerinin isimlerini çantasından çıkardığı listeden okuyup öğrenmeye çalışması gazetecilerin dikkatinden kaçmamıştır. Akyol'un bu davranışı basında, *"Bakanlar Kurulu toplantı salonunda herkes yabancıydı amma, bu yabancılar içinde en yabancı, yine Profesör Türkan Akyol'du. Çünkü Türkan Akyol, aynı masanın çevresinde oturduğu yeni arkadaşlarından sadece birkaçını yakından tanıyor, birkaçını ismen tanıyor, çoğunu ise ne ismen, ne cismen tanıyordu"*²¹ cümleleri ile yer almıştır.

B. BAKANLIK DÖNEMİ FAALİYETLERİ

Birinci Nihat Erim Kabinesi'nin Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Türkan Akyol; 23 Nisan 1971 Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı törenlerinde halka hitaben ilk konuşmasını, Hakkâri'de yapmıştır. Halka hitabında, *"Yüce Atatürk'ün en büyük devrimlerinden biri de kadın haklarının verilmesidir. Bugün sizlere ilk Türk kadın bakan olarak seslenmek şansına sahip olmam bunun en güzel örneğidir"*²² diye seslenmiştir.

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na atanan Türkan Akyol, Millet Meclisi'nde 6 defa söz alırken, Cumhuriyet Senatosu'nda ise yalnız 1 defa söz almıştır. Bakanlığının ilk aylarında Türkiye Cumhuriyeti iki büyük milli felaket yaşamıştır. Bunlardan ilki 1970'den itibaren tüm dünyada yayılan kolera salgını olmuştur. Türkiye de tüm önlemlere rağmen bu salgından etkilenmiştir. Bakan Akyol ilk sınavını bu alanda vermiştir.

a) Kolera Salgını

Cumhuriyet Senatosu Ordu Üyesi Şevket Köksal'ın, 24 Ekim 1970'de vermiş olduğu *İstanbul Sağmalcılar ve Esenler mıntıklarında vuku bulan Kolera hastalığına dair senato araştırması isteyen önergesini*; çiçeği burnunda bakan 11 Mayıs 1971'de cevaplamıştır. Şevket Köksal senatoda; *"En son 1917'de yaşanan Halep ve Pozantı Kolera salgınından 53 yıl geçtikten sonra 13 Ekim 1970'deki Sağmalcılar ve Esenler Kolera salgını tarih, hükümetlerin sağlık politikasındaki başarısızlığının ve tedbirsizliklerinin yeni bir örneği olarak tescil edecektir"* diye seslenmiştir. Türkan Akyol ise İstanbul gibi bir memlekette 14 günde kolera gibi bir salgının bastırıldığını ve önlendiğini ifade ederek; yeni hükümet döneminde elde edilen kesin raporlara göre, Türkiye'de *"resmî olarak verifiye edilmiş ve bakteriyolojikman teyit edilmiş hiçbir vaka mevcut olmadığını"* belirtmiştir. Bu konuşmadan sonra senatoda araştırma komisyonu kurulması talebi reddedilmiştir²³.

Basında yer alan kolera haberlerinde Bakan Akyol kanalizasyon ve kullanım suyu tesislerinin önemini vurgulamış; Türkiye'de ağır bir salgın yaşandığından bahsetmiştir. On yıl içerisinde vakalara rastlanabileceğini belirtmiştir. Memleketlerin uygarlık ölçülerinden birinin de insanların ölüm şekli olduğuna işaret etmiştir. Bulaşıcı hastalıkların, ölüm nedenlerinin en başında geldiği ülkemizde sağlık yönünden belirli bir uygarlık seviyesine ulaşamadığımızı²⁴ belirtmiştir. Akyol, yurt genelinde kolera salgını olmadığına değinerek *"çevre sorunları, kanalizasyon ve su problemi halledilmeden hiçbir sağlık sorunu halledilemez"* saptamasında bulunmuştur²⁵.

21 Mete Akyol, "Bakanlar Kurulu'nda Masası'nda Bir Kadın Çantası Vardı", *Milliyet*, 29 Mart 1971, s.1,11.

22 *Milliyet*, 24 Nisan 1971, s.9.

23 *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, Cilt: 65, Toplantı: 10, 67. Birleşim, 11 Mayıs 1971 s.82-105.

24 "Tarlalar Lağım Suyu ile Sulanıyor", *Milliyet*, 18 Eylül 1971, s.1.

25 Said Terzioğlu, "Sağlık Bakanı: Türkiye'de Kolera Salgını Yok", *Cumhuriyet*, 12 Mayıs 1971, s. 1,7.

b) Bingöl Depremi

Bakan Akyol'un bizzat sahaya indiği ikinci konu ise, 22 Mayıs günü ise Bingöl'de meydana gelen 6.8 şiddetindeki deprem olmuştur. Bakan Akyol 24 Mayıs 1971'de Millet Meclisi'nde, 22 Mayıs 1971'de Bingöl'de meydana gelen deprem felaketi hakkında bilgi vermek üzere gündem dışı söz almıştır. Haberi alır almaz Başbakan Nihat Erim başkanlığında bir ekip olarak Diyarbakır üzerinden Bingöl'e gittiklerini belirtmiş, can kaybı ve konutların hasar durumuna dair bilgiler sunmuştur. Bölgenin ulaşım durumunda her hangi bir aksama olmadığını hatırlatarak, Afetler Fonu'ndan 23 Mayıs 1971 günü 500.000 TL acil yardım ödeneğinin Bingöl'e gönderildiğini, bölgenin enerji ve elektrik durumuna, içme suyu durumuna ve sağlık hizmetlerine²⁶ ilişkin milletvekillerine detaylı bilgiler vermiştir.

c) Başhekim Atama Krizi

Konya Milletvekili Baha Müderrisoğlu'nun Millet Meclisi'ne vermiş olduğu Ankara Hastanesi Başhekimi Abidin Ara'nın neden görevden alındığı, yerine getirilen Şef Muavini Şükrü Bostancıoğlu'nun ailesinin, Sadi Koçaş'ın akrabası olup olmadığı konusundaki sözlü sorusuna Bakan Akyol, gündem dışı açıklama yaparak cevap vermiştir. Açıklamasında öncelikle aynı görevde on bir yıl bulunan başhekimin başarılarından bahsetmiştir. Sonrasında ise, 4 - 5 yıl içinde, personelle başhekim arasında antlaşmazlıklar çıktığını ve adı geçen hastanede, amirle memurlarının birbirleriyle devamlı mücadele ettiğini, başhekimin memurlarına karşı davranışlarında sert olduğunu belirtmiştir. Akyol, göreve başlamasından bir ay kadar önce başhekimle, iki klinik şefi arasında çıkan anlaşmazlığın dövüşe kadar vardığını ve olayın adli makamlara kadar intikal ettiğini söylemiştir. Müfettişlerin verdiği 28 Nisan 1971 tarihli rapor sonucunda eski başhekimin çalışmalarına, servis şefliğinde devam etmesine karar verildiğini belirtmiştir. Yeni başhekimin Sadi Koçaş'la akrabalık derecesi nedir sorusuna ise: *"Basında bu akrabalıkla ilgili haberleri okuyunca bizzat Sayın Başbakan yardımcısından tahkik ettim. Kendileri, böyle bir akrabalığın söz konusu olmadığını bildirdiler, Sayın Müderrisoğlu, Sayın Sadi Koçaş gibi Konya Milletvekilidir. Kendisinden bunu tahkik edip öğrenmek için benden çok daha yakın imkânları vardı"* diyerek cevap vermiştir²⁷.

Baha Müderrisoğlu, bu konuşma üzerine sataşma nedeniyle ikinci defa söz istemiş; söz verilmeyince, Adalet Partili milletvekilleri sıra kapaklarına vurarak olayı protesto etmişlerdir. Olay basına, *"Mecliste Tartışmalı Toplantı Sağlık Bakanının konuşması üzerine tartışmalar oldu"*²⁸ başlığıyla yansımıştır. Aynı sözlü soru önergesi, Müderrisoğlu tarafından 23 Haziran 1971'de yeniden meclise taşınmış ve Prof. Akyol aynı cevapları tekrarlamıştır²⁹.

Kadrolaşma konusunda bu hassasiyeti gösteren Sağlık Bakanının, kimi zaman da iktidara yakın birilerini yanında görmek istediği görülmüştür. Başbakan Yardımcısı Atilla Karaosmanoğlu hatıralarında; Akyol'un, eşine Sağlık Bakanlığı Eğitim Genel Müdürü olması yönünde teklifte bulunduğunu ancak bu tayinin yanlış yorumlanabileceğini düşündüğünü bu nedenle eşinin teklifi reddettiğini belirtmiştir. *"Türkan Hanım aşırı*

26 Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: 3, Cilt: 13, Toplantı: 2, 104. Birleşim, 24 Mayıs 1971, s.581-583.

27 Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: 3, Cilt:14, Toplantı:2, 116. Birleşim, 18 Haziran 1971, s.440-441.

28 "Mecliste Tartışmalı Toplantı", Milliyet, 19 Haziran 1971, s.1.

29 Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: 3, Cilt:14, Toplantı:2, 118. Birleşim, 23 Haziran 1971, s.545-546.

*hassasiyet gösterdiğimizi düşünüyordu. Fakat bizim tutumumuza saygı göstererek ısrar etmekten vazgeçti*³⁰ ifadelerini kullanmıştır.

d) Sağlık Sigortası, Özel Hastanelerin Devletleştirilmesi ve Öğrenci Bursu Üzerine Görüşleri

Samsun Milletvekili İlyas Kılıç'ın, Sağlık Sigortası'nın ne zaman çıkarılacağına ilişkin demecine karşılık söz alan Akyol; hükümetin programına sigortanın alındığını, ancak ülkedeki şartlar nedeniyle tatbikat güçlükleri ortaya çıkar endişesiyle konunun bir müddet ertelendiğini belirtmiştir³¹.

Akyol, 18. Dönem milletvekilliği süresince; sosyal devlet politikası gereğince sağlık harcamalarının ücretsiz ve devlet kontrolünde olması gerektiğini savunmuştur. Ancak ilk siyasi deneyiminde özel yapılanmaya bakış açısı hayli ilgi çekici olmuştur. İçel Bağımsız Milletvekili Celal Kargılı'nın Özel Hastanelerin Devletleştirilmesi'ne ilişkin kanun teklifine karşı³², Sağlık Bakanı Türkan Akyol, özel hastanelerin devletleştirilmesinin düşünülmendiğini, aksi bir hareketin Anayasa'nın 40. maddesiyle özel teşebbüse sağlanan tesis kurma hürriyetinin ortadan kaldırılması anlamına geleceğini belirtmiştir³³.

Akyol'un kapısını, kısa bakanlık döneminde, aynı zamanda üniversite öğretim üyesi olması sebebiyle öğrenciler de çalmaktadır. Tıp Fakültesi öğrencileri, 6 Ağustos 1971 günü, burslarıyla kitap paralarını bile karşılayamadıklarını belirterek, bakanlığa 298 imzalı bir dilekçe vermişler ve 350 liralık burslarının 750 liraya çıkarılmasını istemişlerdir³⁴.

e) İlaç Reformu

Akyol'un, bakanlık döneminde en çok uğraştığı ve bakanlığının sonunu getiren olay şüphesiz ki "ilaç Reformu" olmuştur. Akyol, bakan olur olmaz, hekim kimliğinin verdiği bilinçle halka ucuz ilaç sözü vermiştir³⁵. 'İlaç Rezaleti' başlığıyla çıkan haber bizlere bu reformun ne kadar gerekli olduğunu kanıtlamıştır. Bu habere göre, 1970'de halk, ilaca 1,5 milyar lira ödemiştir. Bu ilaçların %90'ı Avrupa'dan, Amerika'dan satın alınan ham maddelerden yapılmıştır. Ülkemizde 19 yıldan beri ilaç ham maddesi üretecek fabrika kurulmamıştır³⁶. Akyol ilaç reformunu gerçekleştirerek; ülkeyi kendi ilacını kendisi üreten ve böylece halkına ucuz ilaç sağlayan bir duruma getirmeyi amaçlamıştır.

Kolera salgınına fırsata çevirmek isteyen bazı firmaların; Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na bir müracaat yaparak ham madde sıkıntısı çektiklerini, durum böyle devam edecek olursa ilaç imalatının durdurulacağını bildirmeleri Bakan Akyol'u büyük sıkıntıya sokmuştur³⁷.

İlaç fiyatlarını ve hammadde sorununu konuşmak için toplanan Sağlık Şûrası'nda ilaç fiyatlarını tespit eden komisyona Türk Tabipler Birliği ve Sosyal Sigortalar Kurumu temsilcilerinin girmesi, ilaç ham maddelerinin yurtdışı yapılması, ilaç hammaddelerinin

30 Atilla Karaosmanoğlu, İzmir Karşıyaka'dan Dünyaya, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005, s.275-276.

31 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem: 3, Cilt: 13, Toplantı: 2, 102. Birleşim, 20 Mayıs 1971, s.524-525.

32 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem:3, Cilt:12, Toplantı:2, 67. Birleşim, 08 Mart 1971, s.128-129.

33 "Özel Hastaneler Kamulaşamaz", *Milliyet*, 02 Ağustos 1971, s. 1,9.

34 "Bursların 350'den 750 Liraya Çıkması İstendi", *Milliyet*, 07 Ağustos 1971, s.3.

35 Besra Şahin, *Türk Basınında 12 Mart Olayı*, D.E.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2009, s.90.

36 Yılmaz Çetiner, "İlaç Rezaleti", *Hürriyet*, 15 Ocak 1971, s.1,9.

37 "Ham Madde Sıkıntısı Çeken İlaç Firmaları Bakanlığa Başvurdu", *Cumhuriyet*, 06 Haziran 1971, s.5.

ithalinin devletleştirilmesi, ilaç izinlerinin süreli verilmesi, kalite kontrolünün gerçekleşmesi, depocu kârının halka intikal ettirilmemesi ve gereksiz malzemeye patent ödenmemesi³⁸ gibi konular görüşülmüştür.

Akyol'un ilaç sorunu konusundaki gayretli çalışmalarını değerlendiren Arslan Başer Kafaoğlu; Akyol'un zamanın eczacılık işleri ile ilgili görevleriyle baş başa vererek, ilâç fiyatlarını saptayan bir düzenleme paketi hazırladığını ve kızılca kıyametin koptuğunu belirtmiştir. Bu düzenleme paketinden sonra menfaatleri zedelenen ilâç işverenleri Ankara'yı kendilerine yol etmişlerdir. Kafaoğlu'na göre *"İ. Nihat Erim kabinesinin çözümlüşünde, ilaç konusunun büyük rolü olduğunu söyleyenler epeyce çoktur"*³⁹.

Cumhuriyet Senatosu'nda, SSK'nın ilâç fabrikası kurmasını ve eczane açmasını öngören kanun teklifi görüşülmüş, Milli Birlik Grubu adına konuşan Vehbi Ersü, ilaç firmalarının devlet bakanını özellikle kolera salgını sırasında, kârlarına dokunulduğu takdirde gerekli ilaç ve serumu vermemekle tehdit ettiğini belirtmiş ve konuşmasının devamında *"Bu, nasıl bir yabancı sermaye politikasıdır? Bu nasıl bağımsız bir devlettir. İşte, bu kanunun önemi, buradadır"*⁴⁰ ifadelerini kullanmıştır. Adalet Partililer kanun teklifinin aleyhinde söz almışlardır.

Başbakan yardımcısı Atilla Karaosmanoğlu da sağlık bakanının karşı karşıya geldiği sıkıntıyı anılarında: *"Sağlık Bakanı Türkan Akyol yurtdışından ithal edilen ilaçların yurtdışı fiyatları ile yurt içi satış fiyatları arasındaki büyük farkları indirmeye çalışıyor ve çok güçlü bir direniş ile karşılaşılıyordu"*⁴¹ cümleleri ile dile getirmiştir.

C. BİRİNCİ NİHAT ERİM KABİNESİNİN SONU

7 Nisan 1971'de yapılan güven oylamasında 46 ret, 3 çekimsere karşılık 321 oyla güvenoyu alarak çalışmalarına başlayan, Nihat Erim Hükümeti⁴² ancak sekiz buçuk ay hayatta kalabilmiştir. Hükümette ilk sancılar aslında daha hükümet güvenoyu almadan başlamıştır.

5 Nisan 1971'de hükümet programının mecliste okunması esnasında Başbakan Nihat Erim'in yaptığı konuşma ilk kırıncılığı yaratmıştır. Bu konuşma esnasında Başbakan Nihat Erim, Süleyman Demirel'den reformların hayata geçirilmesi için beklediği desteği *"O bana bir defa gelsin ben ona 20 defa giderim"*⁴³ cümleleri ile ifade etmiştir. *"Teslimiyet"* addedilen bu cümle hükümet üyelerinde soğuk duş etkisi yapmış, 10 bakan istifa dilekçelerini o gece hazırlamış ve hemen ertesi gün de Başbakan'a sunmuştur⁴⁴. Başbakan Nihat Erim'in geri adım atması, hatasını kabul etmesi, *"cümlesinin maksadını aştığını, yanlış anlaşıldığını"* söylemesi üzerine ilk kriz atlatılmıştır.

38 "İlaç Hammaddesini Devlet İthal Edecek", *Cumhuriyet*, 10 Temmuz 1971, s.1.

39 Arslan Başer Kafaoğlu, "Türkiye'de İlaç Sorunu", *Cumhuriyet*, 8 Ekim 1974, s.2.

40 "SSK'nın Eczane Açmasını Öngören Teklif Senato'da Görüşüldü", *Cumhuriyet*, 1 Ekim 1971, s.1, 7.

41 Atilla Karaosmanoğlu, *a.g.e.*, s.275.

42 Nihat Erim, *Günlükler*, Hazırlayan: Ahmet Demirel, Cilt:2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s.968.

43 Sadi Koçaş, *a.g.e.*, s.141.

44 Bakanlar dilekçede şu cümlelere yer vermişlerdir:

"1-Sayın Başbakanın Hükümet programına ilişkin verdiği cevaplarda Türkiye'yi bugünkü duruma getiren çevrelere tavizkâr konuşması ve onların görüşlerine katılması bizde derin üzüntü yaratmıştır.

2- Bu davranışıyla, yurdun 12 Mart 1971'deki durumuna gelmesinin baş sorumlusu olan Süleyman Demirel ve yakın arkadaşlarının kamuoyu önünde ve tekrar itibarlı duruma gelmesi sağlanmakla, Türk Demokrasinin yozlaşmaktan kurtulma yolundaki bir umudu daha yitirilmiş olmaktadır;

3-Bu anlayışla hükümetin ihtiyacı olan çalışmaları yapabilmeyen mümkün olamayacağı ortak görüşüne vardığımızı ve 5 Nisan 1971'de saat 23.45'de ulaştığımız bu görüşle hükümet üyeliği görevinden ayrılmak zorunda kaldığımızı arz ederiz." Sadi Koçaş, *a.g.e.*, s.144.

Birinci Nihat Erim Kabinesi ikinci çıkmazını 26 Ekim 1971’de yaşamış bu defa hükümet istifa etmek durumunda kalmıştır. Çankaya’ya istifa görüşmesine gitmeden önce Başbakan Erim, hükümet programında ön görülen reformların mutlaka gerçekleştirilmesini istemiştir. Başbakan, 5 Ekim günü AP yetkili organının kabinedeki bakanlarını çekmeye karar verdiğini, bunun hükümeti kendi kaderine terk etme anlamına geldiğini belirtmiştir. AP’nin oylarından mahrum kalındığı takdirde gerek reformları gerekse de en basit kanunları çıkarmanın tehlikeye düştüğünü bu durumda hükümeti devam ettirmenin yarardan çok zarar getireceğini ifade etmiştir. 22 şarttan oluşan muhtıra kabul edilmezse kendisinin mazeret görülmesini istemiştir⁴⁵.

Nihat Erim; Cumhurbaşkanı Sunay’ın, *“İstifa etme senin yerine kimi bulacağız”* cümlesine karşılık, kendisinin, *“reformları yapamadıktan sonra niçin duracağız”* dediğini ifade etmiştir. Erim, Demirel’in; kabinesinde bulunan üstelik biri başbakan yardımcısı olan üç bakanın -Sadi Koçaş, Hamdi Ömeroğlu ve Şinasi Orel- çekilmesini istediğini, ancak kendisinin buna razı olmadığını belirtmiştir. 27 Ekim sabahı Çankaya’ya istifasını sunmak için giden Erim’in istifası, Genel Kurmay Başkanı Memduh Tağmaç’ın, Sunay’a istifayı kabul etmemesini söylediği için kabul edilmemiştir⁴⁶.

Kabinedeki üçüncü kriz ise; Türkan Akyol’un da aralarında bulunduğu 11 teknokratın istifası ile gerçekleşmiş ve Birinci Nihat Erim Kabinesi son bulmuştur. 11’ler niçin istifa ettiklerini 2 Aralık 1971’de başbakana sundukları dilekçede uzun uzun açıklamışlardır. Bu dilekçede yer alan; *“Kıt olanaklar içinde kıvranan halkımızın büyük çoğunluğunun yaşama koşullarını daha iyiye götürebilmek... Halkımıza ucuz ilaç sağlayabilmek...”*⁴⁷ ifadelerinden Türkan Akyol’un, ilk etapta istifanın eşliğinden dönen 10 bakan arasına katılmasının sebebi kolayca anlaşılmalıdır. Akyol’un istifasının sebebi, ilaç lobisine yenilen Nihat Erim’in tutumudur. Akyol, ilaç kararnamesinin tüm uğraşlara rağmen başbakan tarafından imzalanmamasını *“haysiyet kırıcı”*⁴⁸ olarak değerlendirmiştir.

Akyol, kendisi ile yapılan röportajda niçin istifa ettiğini: *“Siyasi bir yatırım mecburiyeti tanımayan bir teknokrat kadro işlemi yaptık. Tutunamazdı, mümkün değildi, eşyanın tabiatına aykırıydı, böyle bir demokrasi olmazdı. İlaç fiyatları konusunda başbakan etkiliydi. Eczacıbaşı’nın istediği şekilde ilaç fiyatları belirlendi”*⁴⁹ cümleleri ile ifade etmiştir.

Hükümette, Maliye Bakanı olarak görev yapmış olan Atilla Sav’ın kardeşi Ergun Sav; teknokrat hükümetin şansı olmadığını, seçilmedikleri için halk desteğinden yoksun olduklarını belirtmiştir. Teknokratlar, kendilerini iş başına getiren askerler tarafından fazla sivil, ya da başka bir deyişle başıbozuk görülmüşlerdir. İyi niyetle çaba gösterdikleri halde kimseye yaranmaları mümkün olmamıştır⁵⁰. Hikmet Özdemir, Birinci Nihat Erim kabinesinin iyi niyetli teknokrat ve bürokratlarına, sanayi ve tarım burjuvazisinden hoşgörü beklemenin gerçekçi olmadığını belirtmiştir. Burjuvazi, *“Parlamento, toprak, eğitim, maliye, adalet, yönetim, enerji ve maden reformlarına beklenmedik direniş göstermiştir”*⁵¹.

45 “Erim Hükümeti İstifa Etti, *Cumhuriyet*, 27 Ekim 1971, s. 1, 7.

46 Nihat Erim, *a.g.e.*, s. 981-985.

47 Nihat Erim, *12 Mart Anıları*, s.482-483.

48 Sadi Koçaş, *a.g.e.*, s.501.

49 Haldun Özen, “Türkan Akyol ile Yapılan Röportaj”, *Türkiye Toplumsal Ekonomi ve Toplumsal Tarih Vakfı Projesi*, Ankara Millî Kütüphane, Sözlü Tarih Kitap Dışı Materyal, Yer No: FLC2010DK: 277.

50 Ergun Sav, *Cumhuriyet Bebeleri*, Bilgi Yayınevi, Birinci Basım, Ankara 1998, s.20-21.

51 Hikmet Özdemir, “12 Mart Dönemi”, *Türkiye Tarihi*, Cilt 4, Çağdaş Türkiye, Cem Yayınevi, 4. Basım, İstanbul, 1995, s.229.

Başbakan'ın talihsiz cümlesi ile başlayan ve gün geçtikçe tırmanan hükümetin düşme sürecini belki de en iyi anlatan Kurtul Altuğ olmuştur. Altuğ'a göre; Prof. Erim, Cevdet Sunay tarafından Başbakan yapılmıştır. Bu nedenle Erim en ufak bir girişimde dahi Sunay'dan vize almak durumunda kalmıştır. Erim, başlangıçta biraz direnebilmiş ise de daha sonra Sunay'a boyun eğmiştir. Bundan sonrasında kabine arkadaşlarını dikkate alamaz hale gelmiş ve arkadaşlarını yalnız bırakmıştır⁵².

Akyol, hükümetten istifa etmesinin ardından üniversitedeki görevine geri dönmüştür. Bu dönemde istifa eden bakanlar, hep beraber Özer Derbil'in evinde, eşleriyle birlikte, özel bir akşam yemeğinde bir araya gelmişlerdir. Türkan Akyol da eşi Turhan Bey'le birlikte yemeğe katılmıştır. Yemeğin ardından, eski bakanların toplu fotoğrafını almak isteyen gazetecilerin ısrarlarına karşılık, Türkan Akyol erkek bakanlarla aynı kareye girmek istememiş ve bakan eşlerinin yanında durarak, gazetecilere "*Ben artık erkeklikten istifa ettim. Bakanlarla iş birliği yapıyorum*"⁵³ cevabını vermiştir.

D. BAKANLIK SONRASI ÜNİVERSİTE FAALİYETLERİ

Akyol, bakanlık kariyerinin bitmesinin ardından asıl mesleği olan doktorluk ve öğretim üyeliğine geri dönmüş ve idari görevlerde yükselmeye başlamıştır. 1972'de Antalya Tıp Fakültesi'nin Kurucu Yönetim Kurulu Üyeliği'ne getirilmiştir. 1972'de Ankara Üniversitesi Senatosu'na, 1977'de Üniversiteler Arası Kurul'a seçilerek Ankara Üniversitesi'ni temsil etmiştir⁵⁴. 30 Mayıs 1980'de Ankara Üniversitesi'nin rektörlüğüne seçilmiş ve Türkiye'de ilk kadın rektör olmuştur⁵⁵. Türkan Akyol'un üniversite yönetimindeki yükselişi 26 Haziran 1981'de Üniversiteler Arası Kurul Başkanlığı'na seçilmesiyle devam etmiştir. 18 rektörün katıldığı toplantıda Türkan Akyol 10 oyla başkanlığa seçilmiştir⁵⁶.

12 Eylül Hükümeti, bu dönemde kendisine Danışma Meclisi üyeliği teklifinde bulunmuştur. Akyol bu teklifi kabul etmemiştir⁵⁷. Atilla Sav da, Akyol'a yapılan bu teklifi doğrulamış; kendisine, "*ne yapmalıyım*" diye fikir danışan Akyol'a, o gün "*karanlık günlere gidildiğini ve yeni bir oluşum için beklemesi gerektiğini* söylemiştir⁵⁸.

Darbe yönetimi, 12 Eylülün ardından, üniversiteleri denetleyebilmek için yeni bir kurul oluşturma yoluna gitmiştir. Akyol, Yüksek Öğretim Kurumu (YÖK) adı verilen bu kuruma ilk etapta, yumuşak da olsa bir tavır ortaya koymuştur. YÖK tasarısı maddelerinin konuşulduğu rektörler toplantısında, rektörlerin devlet başkanı tarafından seçilmesi konusunda "*Rektörün Devlet Başkanınca seçilmesine biz de karşıyız. Ancak bu bir geçiş dönemidir*" şeklinde görüşünü açıklamıştır⁵⁹.

Akyol, 31 Ekim 1981'de Ankara Üniversitesi'nin yeni dönem açılış konuşması sırasında üniversitelerdeki düzenlemelere ve YÖK'e ilişkin; Milli Güvenlik Konseyi İhtisas Komisyonu'nda rektörler olarak düşüncelerini bildirdiklerini ülkenin geleceği ve yararı açısından iyi bir üniversite ve yüksek öğretim kanununun bekleyişi içinde olduklarını

52 Kurtul Altuğ, *a.g.e.*, s.394.

53 "Erkeklikten İstifa Ettim", *Milliyet*, 5 Mart 1972, s.1,9.

54 Cemile Şahin, *Türk Parlamentosu'ndaki Kadın Milletvekilleri 1935- 2007*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2010, s.185.

55 "İlk Kadın Bakan Bu Kez de İlk Kadın Rektör Oldu", *Cumhuriyet*, 31 Mayıs 1980, s. 1,9.

56 "Üniversiteler Arası Kurul Başkanlığı'na Prof. Akyol Seçildi", *Cumhuriyet*, 27 Haziran 1981, s.7.

57 Mustafa Ekmekçi, "Yöntemler", Ankara Notları Köşesi, *Cumhuriyet*, 19 Ağustos 1981, s.10.

58 Atilla Sav ile 9 Nisan 2018'de hukuk bürosunda yapılan görüşmeden.

59 "Milli Güvenlik Kurulu Komisyonu Üniversite Yasa Tasarısı'nın Maddelerini Görüşmeye Başladı", *Cumhuriyet*, 19 Ağustos 1981, s.1, 9.

belirtmiştir⁶⁰. 6 Kasım 1981’de kurulan YÖK’ün aldığı kararları ve akademisyen tasfiyelerini protesto eden Prof. Akyol üniversitedeki görevinden ayrılmıştır. Yıllar sonra verdiği bir röportajda üniversiteden ayrılmasının acısını: *“Söylemek güç olacak belki ama hayatta bir tek öğretim üyeliğini yürekten yaptım. O görev elimden bir tür zorla alındı. Bütün hayatımı amaçladığım, doktora bir arada yürüttüğüm bir uğraştı”* cümleleriyle dile getirmiştir⁶¹.

E. TÜRKAN AKYOL’UN İKİNCİ KEZ SİYASETE GİRİŞİ

Akyol için üniversiteden ayrılmasının ardından ikinci defa siyaset yolları aralanmıştır. Akyol, 6 Haziran 1983’de kurulan SODEP’in (Sosyal Demokrasi Partisi) kurucu üyeleri arasında yer almıştır. Erdal İnönü, Akyol’a görev verilmesinin nedenini *“ Prof. Akyol 12 Mart döneminde sağlık bakanlığı yaparak kamuoyunun iyi tanıdığı bir insan haline gelmiş, sonra Ankara Üniversitesi rektörlüğünde de yönetim başarısını kanıtlamış, hem bilim insanı hem yönetici olarak öne çıkmıştır”*⁶² cümleleriyle açıklamıştır. Ancak, Milli Güvenlik Kurulu, SODEP’in 37 kurucu üyesinden İnönü’nün de içinde bulunduğu 21 kurucuyu, 24 Nisan 1983’de yürürlüğe giren Siyasi Partiler Yasası’nın 4.maddesine göre veto etmiştir⁶³. Genel Başkan Yardımcısı olan Türkan Akyol da veto yiyenler arasında yer almış ve zamanında kuruluşunu tamamlayamayan parti 6 Kasım 1983’de yapılan seçimlere katılamamıştır.

3 Kasım 1985’de SODEP ve Halkçı Parti birleşmiştir. Akyol, SODEP ile Halkçı Parti’nin birleşmesinden sonra kurulan Sosyal Demokrat Halkçı Parti’nin Genel Başkan Yardımcılığı ve Merkez Karar ve Yürütme Kurulu Üyeliği’ni üstlenmiştir⁶⁴. Akyol, 29 Kasım 1987 seçimleri sonrasında SHP, 18. Dönem İzmir milletvekili olarak parlamentoya girmiştir.

Prof. Dr. Türkan Akyol 1987 ile 1991 yılları arasında süren TBMM 18.Dönem milletvekilliği esnasında toplam 27 kez söz almıştır. Bunlardan 9’u gündem dışı konuşmalardan oluşmuştur. Bu konuşmalar içerisinde en dikkat çeken başlıklar arasında; *“Sağlık Politikası”, “Öğrenci Affı”, “Eğitime İlişkin Sorunlar”, “Tıp Fakültelerinin Sorunları”, “Türkiye’de Kadının Statüsü”, “Sağlık Sigortası”, “İlaç Fiyatlarının Tespitinde Karşılaşılan Zorluklar”, “İnkılâp Tarihi Enstitülerindeki Gelişmeler”, “Kanser Hastalığı Zakkum ve TRT’nin Sorumluluğu”* gibi konular yer almıştır.

a) Kanser, Zakkum ve TRT’nin Sorumluluğu

1988 yılında Doktor Ziya Özel, kansere çare olan bir ilaç geliştirdiğini iddia ederek, Türkiye gündemine oturmuştur. 11 Şubat 1988’de, TRT’nin ana haber bültenine çıkan Ziya Özel bir anda kanser hastalarının ilgi odağı olmuştur. Akyol, mecliste söz aldığı gündem dışı konuşmasında hekim milletvekili kimliğiyle hem TRT’yi hem de dönemin Sağlık Bakanı Bülent Akarcalı’yı ağır sözlerle eleştirmiştir.

Akyol, henüz sonuçları ispatlanmamış bir çalışmayla halkı boş yere ümitlendirmeyi sorumsuzluk olarak değerlendirmiştir. Kanser hastaları ve yakınlarının bu umuda sarılmasının doğal olduğunu ancak, henüz ortada kanıtlanmış bir ilaç yokken konunun yetkili makamlar tarafından bu biçimde kamuoyuna yansıtılmasının ağır ve ciddî bir sorumluluk olduğunu belirtmiştir. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı ile TRT hakkında

60 “Prof. Akyol: Özerklik Devlet Denetiminden Kaçmak Değildir”, *Cumhuriyet*, 31 Ekim 1981, s.1, 9.

61 Bircan Usallı, “Üniversiteyi Hiç Unutmuyacağım”, *Güneş*, 2. Gazete, 01 Haziran 1987, s.1.

62 Erdal İnönü, *Anılar ve Düşünceler*, 2.Cilt, 3.Baskı, Yorum Kitapları, İstanbul, 1998, s.292-293.

63 “İnönü ve 20 Kurucuya Veto”, *Cumhuriyet*, 24 Haziran 1983, s.1, 11.

64 *Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenterler(1935-2009)*, Hazırlayanlar: Semra Gökçimen, Havvana Yapıcı, Engin Kaya, Dinçer Gültemen, Taner Geçmez, TBMM Yayınları, Ankara, 2009, s.62.

Türkiye kamuoyu önünde oluşturdukları keşmekeş nedeniyle ana muhalefet partisi olarak kamu davası açmaya kararlı olduklarını ifade etmiştir⁶⁵.

Nitekim o dönemde basında yer alan pek çok haber nedeniyle, insanlar kanser derdine çare için bilinçsizce zakkumu kaynatıp içmiş ve hayatlarını kaybetmişlerdir⁶⁶.

b) Tıp Fakültelerinin Durumu

Tıp Fakültelerinden çıkan öğrencilerin neden yeterince donanımlı olmadıkları konusunda meclis araştırma komisyonunda söz alan Akyol, otuz yedi yıllık hekim olduğunu belirtmiş ve durumun vahim seviyede olduğundan yakınmıştır. Bu durumun nedenlerini, üniversiteye çok sayıda öğrenci alınmasına bağlamıştır. Hazırlanan raporlara göre hoca başına 25 öğrenci düşmektedir. Doktor sayısı az diye tıp fakültelerinin kontenjanının yükseltilmesinin kaliteyi azalttığını belirtmiş ve yeteri kadar araç, gereç ile laboratuvar imkânının olmadığını ifade etmiştir. Çoğu öğrencinin pratik yapmadan mezun olduğunu ve bu nedenle de en basit uygulamaları yapamadığını açıklamıştır⁶⁷.

c) İlaç Fiyatlarının Serbest Bırakılması

İlk bakanlık yıllarından edindiği acı tecrübe ile ilaç fiyatlarının serbest piyasa ekonomisine göre belirlenmesini eleştirdiği bir konuşmasında, *“halkımızın yüzde 45'ine yakını, hiçbir sosyal güvencesi bulunmayan kişilerdir; yani, hastalandıkları zaman ilaca para vermek zorunda olan kimselerdir. Bunların ödeme güçlerini takdirlerinize bırakıyorum”* cümleleri ile ilaç fiyatlarının tespitinin bakanlık denetiminde olması gerektiğine bir kez daha dikkat çekmiştir⁶⁸.

d) Cemil Çiçek'in Alevi Vatandaşlara Ayrımcılık Yapması

Gazetelerde yer alan Yozgat Yerköy'ü dolaşan Anavatan Partisi (ANAP) milletvekili Cemil Çiçek'in, kendini ziyarete gelen partililere, bazı Alevî köylerinin kendisine oy vermediğini iddia ederek hakaret ettiği ve bu kişilerin mezheplerine küfrettiği haberleri üzerine Akyol, haberin gerçek olup olmadığı yönünde sözlü soru önergesi vermiştir. Akyol konuşmasında; devletin her vatandaşa eşit muamele etmesi gerektiğinden hareketle devlet organlarının ve idare makamlarının, din, dil mezhep vesair ayırt etmeden, partili olup olmadığına bakılmaksızın, görevlerini tüm yurttaşlara eşit olarak sunmasının temel ilke olması gerektiğine vurgu yapmıştır⁶⁹.

e) Sağlık Sigortası Yasası

ANAP'ın 'Sağlık Sigortası Yasası' hakkında söz alan Akyol; 1987 yılı başında çıkartılan "Sağlık Hizmetleri Temel Kanunu"nun getirdiği olumsuzluğu anlatırken kanunun, para ve kaynak sağlamak için iki temel amaca hizmet ettiğini belirtmiştir. Bu temel amaçlar doğrultusunda özel sigortaları özendirmek ve sağlık hizmetlerini parayla satılır hale getirmek hedeflenmiştir. *“Bu olayın Türkiye Cumhuriyeti tarihinde ilk kez olduğunu”*

65 "Kanser, Zakkum, TRT'nin Sorumluluğu...", *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:18, Cilt:3, Yasama Yılı:1, 29.Birleşim 02 Mart 1988 Çarşamba, s.262-266.

66 "Zakkum İçti Öldü", *Milliyet*, 17 Şubat 1988, s.1.

67 "Tıp Fakültesindeki Öğrencilerin Yeterliliği...", *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 18, Yasama Yılı: 4, Cilt: 61, 119. Birleşim, 21 Mayıs 1991 Salı, s.62-64.

68 "İlaç Fiyatlarının Tespit Şekli", *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:18, Cilt:25, Yasama Yılı:2, 80.Birleşim, 24 Nisan 1989 Perşembe, s.283-288.

69 "Cemil Çiçek Hakkında Başbakana Soru", *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:18, Cilt: 23, Yasama Yılı: 2, 62. Birleşim, 22.02.1989 Çarşamba, s.309-313.

da cümlelerine eklemiştir. Parti olarak yasayı Anayasa Mahkemesi'ne götürdüklerini ve yasanın, Anayasa Mahkemesi'nden haklı nedenlerle geri döndüğünü ifade etmiştir.

Akyol'a göre, iktidardaki ANAP'ın bir sağlık politikası yoktur. Sağlık sigortası, yalnızca sağlık hizmetlerinin yürütülmesi ve para bulmak için icat edilen bir finansman yoludur. Otomobil sigortasından hayat sigortasına, yangın sigortasından, hırsızlık sigortasına kadar sigorta bir politika değildir. İnsanlar, sağlık hizmetini satın almak için sigortaya girerler ve bir gün muhtemel bir rahatsızlıkta, bu hizmetin bedelini sigorta kendi yerine ödesin diye de aydan aya prim öderler. O halde, bu bir politika olamaz; bu bir kaynak bulma yoludur. Akyol, konuşmasının devamında Türkiye'ye ait sağlık verilerinin İngilizlere ait Price Waterhouse şirketi tarafından araştırılmasını da eleştirmiştir⁷⁰.

f) Öğrenci Affı, Üniversitelerde Kılık Kıyafet Uygulaması

Öğrenci Af Tasarısı ve Üniversitelerdeki Kıyafet ile ilgili uygulamalara ilişkin konuşmasında aslında tasarının sınav hakkı olduğunu ve mezun olamayan öğrencilere tanınacak bu hakkın ileride sakıncalar doğurabileceğini belirtmiştir. Tekrarlanabilecek sınav haklarının, öğretimin ve eğitimin niteliğine zarar verebileceğini, öğrencilerin "Nasıl olsa af gelir" umudunu taşıyabileceğini, bu durumda da parti olarak öğrencilerin sorumluluklarını ikinci plana itebilecekleri endişesi taşıdıklarını ifade etmiştir.

Kıyafet tanzimi konusundaki düşüncesini de "bu konunun üniversitelerin kendi iç yönetmeliklerine bırakılmış bir işlev" cümleleri ile belirtmiştir. Fikir özgürlüğü gibi, kıyafet özgürlüğünden yana olduğunu, kıyafetin bir karşı devrim niteliği taşıyacak bir üniforma haline dönüşmediği sürece bu fikirde olduğunu⁷¹ söylemiştir.

F. AKYOL'UN KADIN STATÜSÜNDEN SORUMLU DEVLET BAKANLIĞI

Güler İleri'nin Kadın Statüsünden Sorumlu Devlet Bakanlığı'ndan istifa etmesinin ardından; boşalan bakanlığa 4 Mart 1992'de Prof. Türkan Akyol seçilmiştir⁷². Böylece; Akyol için, ikinci defa bakanlık yılları başlamıştır. 49. Süleyman Demirel Hükümeti'nin ardından kurulan, 50.Tansu Çiller Hükümeti döneminde de, yeni başbakan yine ondan vazgeçmemiş Akyol, Kadın ve Çocuktan Sorumlu Devlet Bakanı yapılmıştır. Akyol, bu kabine döneminde de istikrarlı bir şekilde bakanlık görevine devam etmiştir⁷³.

TBMM Genel Kurulu'nda, Karadeniz'in simgesi olmaya başlayan "Nataşalar" tartışmasında Devlet Bakanı Akyol, Karadeniz'deki "Nataşa Turizmi" ve buna bağlı fuhuşun artmasının gerekçesini erkeklerin talepkârlığına bağlamıştır. Akyol, "Bölgedeki erkekler, bu kadar talepkâr olmasaydı, böyle bir sorun da olmazdı" diye konuşmuştur⁷⁴.

Kadın sorunları ile öylesine meşguldür ki, Birleşmiş Milletler'in kuruluş yıldönümü resepsiyonunda kendisine soru sormak isteyen gazetecilerin "aman efendim erkeklerin haklarıyla da ilgilenin" yolundaki sitemlerine gülererek "Erkek hakları? I don't care" cevabını vermiştir⁷⁵. Bir başka konuşmasında ailedeki ekonomik sorunların göstergesinin erkeğin kadına şiddet kullanması şeklinde ortaya çıktığını belirten Akyol, kadınların yüzde 65'nin

70 "Sağlık Politikaları Üzerinde, 1989 – 1990 Plan Bütçe Eleştirileri", *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:18, Cilt:37, Yasama Yılı:3, 54. Birleşim, 22 Aralık 1989, s.564-567.

71 "Öğrenci Affı, Üniversitelerde Kılık Kıyafet", *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:18, Cilt:17, Yasama Yılı:2, 26. Birleşim, 16 Kasım 1988 Çarşamba, s. 210-240.

72 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:19, Cilt:4, Yasama Yılı:1, 45. Birleşim, 5 Mart 1992, s.660.

73 "Çiller'in Demirelsiz Kabinesi", *Cumhuriyet*, 26 Haziran 1993, s.1, 5.

74 "Kabine'de Nataşa Tartışması", *Cumhuriyet* 24 Kasım 1993, s.3.

75 "She Doesn't Care, Kim Bulacak Çare?", *Cumhuriyet*, 27 Ekim 1992, s.15.

bunu doğal karşıladığını, medyanın da cinsel tacizi körüklediği yönünde açıklamalarda bulunmuştur⁷⁶.

Türkan Akyol Medeni Kanun'da köklü değişiklikler yapmak istemiştir. Akyol; kadının istediği soyadı kullanabilmesi, erkeğin aile reisliğine son verilmesi, kadının kocasının iznini almadan çalışabilmesi, boşanma sonrası evlilikteki malların anlaşarak bölünebilmesi, evlilikte sağlanan mülkiyetin kadına, evlilik öncesi malların çocuklara bırakılabilmesi, ev kadınlarının da sigorta hakkına sahip olabilmeleri vb. gibi elli dört maddeden oluşan projeyi hayata geçirmeye çalışmıştır⁷⁷. Bu projelerden bazıları onun döneminden çok sonra uygulamaya konabildiği. Nitekim evlilikte edinilen malların boşanmanın ardından ortak paylaşımı uygulaması ancak 1 Ocak 2002'den itibaren uygulanmaya başlanmıştır.

Akyol, kadınların çoğunun dayağı meşrulaştıran "*Kocamdır döver*" algısına sahip olduğunu belirtmiş ve bunun nedenini de eğitim seviyesinin düşüklüğüne bağlamıştır. Dönemin istatistiklerine göre kadınların ancak yüzde 20'si gazete, yüzde 1'i dergi okumaktadır. Akyol, bu veriler doğrultusunda kadınlara öncelikle dayağın sevgi göstergesi olmadığını, insan haysiyetiyle bağdaşmadığını anlatmanın gerektiğini vurgulamıştır. Akyol, kadını cinsel obje olarak gösteren reklamları ve medyayı da eleştirmiş, kadınları çıplak ve seks aracı olarak gösteren renkli basına sınırlama getirilmesini önermiştir. Dayak yiyen kadınlar için Alo –Yardım hattı kurmayı plânlamıştır⁷⁸. Ne var ki o günden bugüne, değişen bakanlara rağmen kadına şiddet ve kadın cinayetlerinin önüne geçilememiştir.

Türkan Akyol zaman zaman kadınlar arası polemiklere konu olmuştur. Cumhuriyet Haftası etkinlikleri çerçevesinde düzenlenen; alanlarında "*ilk*" olanlara verilen ödüller kapsamında Akyol'a verilen "*ilk kadın bakan*" ödülüne, ANAP İstanbul Milletvekili İmren Aykut'un tepki gösterdiği ve dönemin başbakanı olan Tansu Çiller'e "*ilk seçilmiş kadın bakan benim. Sayın Akyol, general kontenjanından bakan olmuştur*" sitesinde bulunduğu rivayet edilmiştir⁷⁹. Zaman zaman da bizzat kendisi polemige girmekten çekinmemiştir. "*Feministler bana kızarmış, cehenneme kadar yolları var*" diyerek hemcinslerine çatmış ve önemli olanın kadına hizmet olduğunu savunmuştur. Ona göre kadınların, feministlerin ön plana çıkarttıkları cinsel özgürlüklerin ötesinde pek çok sorunları vardır. Akyol kadın sorunlarına daha ziyade reel yaklaşıma çalışmıştır. Her, 100 bin canlı doğum sonrasında, 130 annenin öldüğünü, kadınların %80-90'ının ekonomik yönden bağımsızlıktan yoksun olduğunu, 9 milyon kadının okuryazar olmadığını, kırsal alanda yaşayan kadınların yüzde 70'e yakınının ebe yüzü görmediğini, üniversite öğretim üyelerinin yalnızca %35'ini kadınların oluşturduğunu bilerek hareket etmiştir⁸⁰. Akyol bu sorunları feministlerden öğrenmediğini de belirtmiştir.

G. 19. DÖNEM MİLLETVEKİLLİĞİ MECLİS FAALİYETLERİ

19.Dönemde de Akyol'un "*Kadın Hakları*" konusunu her fırsatta dile getirdiği görülmüştür. Medeni Kanunun Kabulü'nün yıldönümü dolayısıyla yapmış olduğu konuşmada; toplumun %52'sini kadınların oluşturduğunu, 1994 yılının "*Uluslararası Aile Yılı*" olarak kabul edildiğini ve amaçlarının kadın erkek eşitliğini sağlamak olduğunu belirtmiştir⁸¹.

76 "Medya Cinsel Tacizi Körüklüyor", *Cumhuriyet*, 26 Ekim 1993, s.15.

77 "Kadınlara 54 Umut", *Milliyet* 09 Aralık 1992 s.1, 9.

78 "Alo - Yardım mı? Kocam Dövüyor", *Cumhuriyet*, 13 Ekim 1992 Salı, s.3.

79 "İlk Kim?", *Cumhuriyet*, 29 Ekim 1994 Cumartesi, s.13.

80 Işık Kansu, "Feministler Kadın Gerçeğini Bilmiyor", *Cumhuriyet*, 3 Ekim 1993, s.18.

81 *TBMM, Tutanak Dergisi*, Dönem 19, Yasama Yılı: 2, Cilt: 30, 69. Birleşim, 17 Şubat 1993 Çarşamba, s.10- 12.

Kadın ve Çocuktan Sorumlu Devlet Bakanlığı görevinde bulunan Akyol'un , "Çocuk Kasabı" olarak nam salan, çocukları çalıp, uzuvlarını kesen ve onları dilencilığe zorlayan, Adana'da oturduğu söylenen "Şef Neco" namlı "Necati" hakkında ne gibi işlem yapıldığına ilişkin İstanbul Milletvekili Bülent Akarcalı'ya verdiği cevap oldukça şaşırtıcı olmuştur. Akyol, adeta bakan olduğunu unutarak; bu konunun bakanlığın değil, İl Emniyet Müdürlüğü ile Cumhuriyet Savcılığı'nın denetiminde olduğunu ve bu nedenle de bakanlık tarafından herhangi bir işlem yapılmadığını belirtmiştir⁸².

Bakanlığı döneminde Akyol'u, TRT dizilerinin yayınlanma aşaması da sıkıntıya sokmuştur. Bazı dizilerin yayından kaldırılması nedeniyle Kahramanmaraş Milletvekili Ahmet Dökülmez, meclise yazılı soru önergesi vermiştir. Dökülmez önergesinde, "Bizim Eller" "Ahmet Hamdi Bey ve Ailesi", "Kuş Sayfaları", "Müdür Baba" isimli dizilerin Akyol tarafından incelenmek üzere TRT'den istendiğini, ancak bir buçuk yıl geçmesine rağmen dizilerle ilgili bir açıklama yapılmadığını belirtmiştir. "Filmlerde geleneksel kültür ve aile yapısını özendirici perspektifin bakanı rahatsız edip etmediğini" sormuştur. Akyol, önergeye verdiği cevapta filmlerin; Prof. Dr. Sevda Şener, Prof. Dr. Oya Tokgöz ve Doç. Dr. Nurkut İnan'dan oluşan bir komisyon tarafından incelendiğini "Kapıları Açmak" isimli filmin Antalya Film Festivali'ne ve TRT'ye oynatılmak üzere gönderildiğini, "Kuş Sayfaları" isimli filmin ise TRT'de yayınlandığını belirtmiştir⁸³. Akyol, "Ahmet Hamdi Bey ve Ailesi" isimli dizinin yayından kaldırılmasının nedenini; Aile Araştırma Kurumu'nun, diziyi kendisinden onay almadan TRT'ye göndermesi ve TRT'nin de bakanlığın onayı olup olmadığına bakmadan yayınlaması olarak açıklamıştır. Akyol bu uygulamanın devlet yönetme usulüne aykırı olduğunu⁸⁴ belirtmiştir.

Akyol, laiklik ve sosyal devlet vurgusunu mecliste sık sık dile getirmiştir. Ankara Milletvekili İ. Melih Gökçek ile arasında dini inançlar ve laiklik konusunda sert bir tartışma yaşanmıştır. Türkan Akyol'un Atina'da düzenlenen "İktidarda Kadın" konulu kongre sırasında basına verdiği röportajda söylediği iddia edilen "Ülkemizin yüzde 98'i Müslüman. Dine göre kadın ikinci planda kalıyor. Dolayısıyla, eşitlik konusunda Türk kadınının işi daha zor... Maalesef, İslamiyet yüzünden, pratikte en beter ülkelerden biriyiz" cümleleri üzerine; Melih Gökçek, Bakan Akyol'u İslami yönden bilgisizlikle ve kendisi gibi düşünmeyen kadınlara saygısının olmamasıyla suçlamıştır. Akyol'a "sosyo kültürel dinamiklerden habersiz zavallı bir profesör, zavallı bir devlet bakanı" gibi sözlü hakaretlerde bulunmuştur. Bakan Akyol, Atina'da kendisine Yunan basını tarafından yöneltilen sorunun TBMM'deki kadın milletvekili sayısı olduğunu belirtmiştir. Kendisinin, Atatürk dönemindeki mecliste bulunan kadın milletvekili sayısından daha az sayıda bir kadın vekil oranı olduğunu belirtmesine rağmen, Yunan basınının sözlerini çarpıttığını ifade etmiştir. Konuşmasının sonunda Melih Gökçek gibi beş dakikada bir İslamiyet'i savunmaktan utanacağını çünkü kişisel inanç ve ibadetinin gösteriştan azade olduğunu⁸⁵ belirtmekten de çekinmemiştir.

Akyol; 7 Eylül 2017'de alzheimer rahatsızlığı nedeniyle tedavi gördüğü Hacettepe Hastanesi'nde 89 yaşında hayatını kaybetmiştir. Türkan Akyol, akademik, siyasal ve yönetim görevleri dolayısıyla birçok onur verici ödüle lâyık görülmüştür. Verem Savaş Derneği'nin 25 yıllık Hizmet Ödülü, Uluslar arası Verem Savaş Derneği Onursal Üyeliği ve Ödülü, Kanser Araştırma Kurumu Onursal Üyeliği bunlardan bazılarıdır⁸⁶.

82 TBMM, *Tutanak Dergisi*, Dönem 19, Yasama Yılı: 3, Cilt: 41, 18. Birleşim, 20 Ekim 1992 Çarşamba, s.381.

83 TBMM, *Tutanak Dergisi*, Dönem 19, Yasama Yılı: 3, Cilt: 55, 80. Birleşim, 23 Mart 1994, Çarşamba, s.255-256.

84 *Cumhuriyet*, 7 Temmuz 1992, s.4.

85 TBMM, *Tutanak Dergisi*, Dönem 19, Yasama Yılı: 2, Cilt: 21, 28. Birleşim, 18 Kasım 1992 Çarşamba, s.16-17.

86 Perihan Ergun (Turgut), *Cumhuriyet Aydınlatmasında Öncü Kadınlarımız*, Tekin Yayın Dağıtım, İstanbul, 1997, s. 296.

SONUÇ

Türkan Akyol, başarılı bir hekim iken Türk kadınına Atatürk tarafından verilen seçme ve seçilme hakkından ancak otuz yedi yıl sonra Türk siyasal yaşamına ilk kadın bakan olarak adını yazdırmıştır. 'Tekokratlar Hükümeti' olarak bilinen I.Nihat Erim Hükümeti'nin ilk kadın bakanı olmuştur.

Daha sonra ilk kadın üniversite rektörü olarak Ankara Üniversitesine rektör olmuştur. İlk kadın bakan vasfına ilk kadın rektör vasfını da eklemiştir. Siyasete daha sonraki yıllarda tekrar giren Akyol milletvekili olarak Meclis'e girmiş ve yine bakanlık görevlerinde bulunmuştur. Siyasette bulunduğu dönem içinde idealist kişiliğinin izlerini hayata geçirmeye çalışmıştır. Karşılaştığı birkaç sıkıntı hariç tutulduğunda siyasette başarılı bir portre oluşturmuştur.

Akyol, hekim, öğretim üyesi, milletvekili, bakan ve anne kimliklerini hakkı ile yerine getirmeye çalışmıştır.

KAYNAKÇA

A. Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

B. Resmi Yayın ve Tutanaklar

Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi

Millet Meclisi Tutanak Dergisi

TBMM Tutanak Dergisi

C. Kitap ve Makaleler

AHMAD, Feroz, Modern Türkiye'nin Oluşumu, Çeviren: Yavuz Alagon, Kaynak Yayınları, 2.Baskı, İstanbul, 1999.

ALTUĞ, Kurtul, 27 Mayıs'tan 12 Mart'a, Koza Yayınları, Ankara, 1976.

ERGÜN, Perihan (Turgut), Cumhuriyet Aydınlatmasında Öncü Kadınlarımız, Tekin Yayınları, İstanbul, 1997.

ERİM, Nihat, 12 Mart Anıları, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.

----- Günlükler, Hazırlayan: Ahmet Demirel, Cilt:2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.

İNÖNÜ, Erdal, Anılar ve Düşünceler, 2.Cilt, 3.Baskı, Yorum Kitapları, İstanbul, 1998.

KOÇAŞ, Sadi, 12 Mart Anıları, Tomurcuk Matbaası, İstanbul, 1978.

ÖZDEMİR, Hikmet, "12 Mart Dönemi", Türkiye Tarihi, Cilt 4, Çağdaş Türkiye, Cem Yayınevi, 4. Basım, İstanbul, 1995.

SAV, Ergun, Cumhuriyet Bebeleri, Bilgi Yayınevi, Birinci Basım, Ankara 1998.

TEKELİ, Şirin, "Kadınların Siyasetten Dışlanmışlıklarınının 55 Yıllık Öyküsü", Kadınlar ve Siyasal Yaşam Eşit Hak Eşit Katılım, Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği Yayınları, İstanbul, 1996.

Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenterler(1935-2009), Hazırlayanlar: GÖKÇİMEN Semra, YAPICI Havvana, KAYA Engin, GÜLTEMEN Dinçer, GEÇMEZ Taner, TBMM Yayınları, Ankara, 2009.

ZÜRCHER, Erik Jan, Modernleşen Türkiye, İletişim Yayınları, 9.Baskı, İstanbul, 2000

D. Süreli Yayınlar

Cumhuriyet Gazetesi

Güneş Gazetesi

Hürriyet Gazetesi

Milliyet Gazetesi

E. Tezler

ŞAHİN, Besra, Türk Basınında 12 Mart Olayı, D.E.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2009.

ŞAHİN, Cemile, Türk Parlamentosu'ndaki Kadın Milletvekilleri 1935- 2007, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2010.

F. Sözlü Kaynaklar

Türkan Akyol'un eşi Prof. Dr. Turhan Akyol ve oğlu Prof. Dr. Umut Akyol ile 24 Mart 2018'de gerçekleştirilen mülâkat.

Atila Sav ile 9 Nisan 2018'de gerçekleştirilen mülâkat.

Haldun Özen, "Türkan Akyol ile Yapılan Röportaj", *Türkiye Toplumsal Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Projesi*, Ankara Milli Kütüphane, Sözlü Tarih, Kitap Dışı Materyal, Yer No: FLCD2010DK: 194,277.

G.EKLER

PEYMAN TÜRKAN PEKDEMİR 3 YAŞINDA, (TÜRKAN AKYOL AİLE ALBÜMÜ)

REMZİYE PEKDEMİR (SOL BAŞTAKİ) (TÜRKAN AKYOL AİLE ALBÜMÜ)

MEHMET RÜŞTÜ PEKDEMİR, (TÜRKAN AKYOL AİLE ALBÜMÜ)

DİYARBAKIR TIP FAKÜLTESİ'NİN AÇILIŞ GÜNÜ (TÜRKAN AKYOL AİLE ALBÜMÜ)

BİRİNCİ NİHAT ERİM KABİNESİ (TÜRKAN AKYOL AİLE ALBÜMÜ)

NİHAT ERİM ve TÜRKAN AKYOL (BAKANLAR PİKNIKTE)(TÜRKAN AKYOL AİLE ALBÜMÜ)

ANKARA HUKUK FAKÜLTESİ AKADEMİK AÇILIŞ YILI TÖRENİ (ATILA SAV ALBÜMÜ)

SODEP SEÇİM ÇALIŞMALARI, (ATILA SAV ALBÜMÜ)

SODEP KONGRESİ (TÜRKAN AKYOL AİLE ALBÜMÜ)

TANSU ÇİLLER ve TÜRKAN AKYOL 50. HÜKÜMET, (TÜRKAN AKYOL AİLE ALBÜMÜ)

50. TANSU ÇİLLER HÜKÜMETİ ANITKABİR'DE (TÜRKAN AKYOL AİLE ALBÜM)

- 2 -

değişiklikler yapmadığımız, yapamadığımız ve bu değişikliklerin gerektirdiği yönde uluslararası ekonomik bağlantı ve yükümlülüklerimizi gözden geçiremediğimiz takdirde sorunların görüntüleriyle başuşan bir durumdan öteye geçemeyiz.

Gelişmiş ülkelerle aramızdaki gelir farkı, gittikçe artarak büyüyen istihdam sorunu çok hızla sanayileşmemizi kaçınılmaz kılmaktadır. Buna engel olan kaynak sorununun, dış ticaretimiz üzerindeki uluslararası sınırlamaların ve ekonomik politikamızdaki gelişmelerin ortadan kaldırılması şarttır.

Bir sıçrama yapmak zorundayız. Bu, ekonomik ve sosyal her türlü olanakların ve kaynakların uygun biçimde bir araya getirilmesiyle gerçekleştirilebilir. Toplumumuzun bütün yaratıcı gücünün (entelektüel ve emek enerjisinin) harekete geçirilmesi esastır. Toplumun yaratma gücünün harekete geçirilmesi, daha iyi yarınlara olan inancının yaratılabilmesi için fedakârlıkta eşitlik uygulamasının mutlaka sağlanması, bu yönde vergi kanunlarının sosyal adaleti gerçekleştirecek biçimde yeniden düzenlenmesi esas olmalıdır. Uzun yıllardır bütün hükümetlerin hazırlayıp, Parlamente'ye sunmaktan kaçındığı, fakat yüksek gelirliilerin vergi kaçakçılığının önlenmesi için zorunlu olan servet vergisinin, tarımsal kazançları etkin biçimde vergilendirecek değişikliklerini veraset ve intikal vergisinin en kısa zamanda düzenlenmesi gerekir.

Daha iyi hizmet götüren bir yönetim kurabilmek için yukarı idarâ kademelerde geniş çapta değişiklik yapılması ve iş yapabileceklerin hiçbir siyasal kaygıyla düşülmeksizin işbaşına getirilmesi gerekir. Bu konuda Hükümet tam yetkili olmalıdır. Hükümetin atamaları ilgili seçimlerine tam güvenilmemesi ve türlü yerlerden müdahalelerde bulunulması görevlerin tam olarak yerine getirilmesini önler. Hükümet üyelerinin hepsinin dürüst ve iyiniyetli, bir kısmının enerjik olması sorunların çözümü için yeterli değildir. Olağan bir koalisyon hükümetinin görevi ötesinde sorumluluk ve görevler yüklendiği için Hükümetimizin bir koalisyon hükümetinin zaafalarını bünyesinde bulundurarak başarıya ulaşmasının beklenemeyeceği ortaya çıkmıştır.

Hükümetimizin yüklendiği ağır sorumluluğu taşıyabilmesi ve görevleri başarabilmesi için bütününün dürüst, iyiniyetli ve enerjik olması yanında inanç, düşünce ve görüş bakımından kaynaşma-

- 3 -

bilecek durumda olması ve idareyle aydın kamuoyundan destek görmesi gerekir. Yaptığı işlerin ulusun bütününün yararına olması ve toplumun desteğini kazanmasının koşulu da budur.

Kıt olanaklar içinde kıvranan halkımızın büyük çoğunluğunun yaşama koşullarını daha iyiye götürebilmek, yoksul fakat yetenekli çocuklarımıza eğitimde fırsat eşitliği sağlayabilmek, halkımıza ucuz ilaç topraksız köylümüşe toprak sağlayabilmek, tabii kaynaklarımızı ulusunun yararına kullanılabilir hale getirebilmek için harcadığımız sürekli çabalar sadece çıkarlarını düşünen çevrelerin açık ya da gizli çabalarıyla engellenmiştir. Bu engelleme teknik ve politik her seviyede devam etmektedir.

Gerek bu konuların, gerekse kısa vadeli diğer sorunların çözülmesinde ağırlığı olan para ve maliye politikasının en bilgili ve yapıcı biçimde formüle edilebilmesinin ve uygulanabilmesinin sağlanması gerekmektedir. Bütünüyle A.P. Hükümetinden devralınmış, A.P. devrinin ekonomik politikasının hazırlayıcısı, modern iktisat ve maliye anlayışından yoksun ve Hükümetimizle işbirliği yapmaya isteksiz bir Maliye ve Merkez Bankası ekibi sorunların büyüyerek çözümlerinin güçleşmesine sebep olmaktadır.

Hükümetin diğer konulardaki teknik desteği de eksiktir. Bu eksikliğe ilâve olarak aydın kamuoyu türlü nedenlerle Hükümet tasarruflarını şüpheyle karşılar hale gelmiştir. Bu nedenle desteğini esigemektedir.

Sıkıyönetimin ilânından sonra Hükümet ile Sıkıyönetim arasındaki çalışma ve yürütme ilkelerinin iyi saptanamaması sonucunda ortaya çıkan bir kısım uygulamalar gerek dünya kamuoyunda, gerekse Türkiye'deki aydınlar arasında kaygılar yaratmıştır. Bu arada gerici, tutucu, çıkarıcı ve çoğunlukla A.P.'li basın reformlara ve Hükümete karşı faaliyetlerinde şahıslıkla sürdürmesi reformcu bir Hükümetin desteği olması gereken bütün güçleri küstürmüş bulunmaktadır.

Silâhlı Kuvvetlerimiz 12 Martta gerekli müdahaleyi yaptıktan sonra, sorunların çözümünü Parlamente'ye, Hükümete ve yönetime bırakmıştır. Bir müdahaleyi daha zorunlu kılmaktan dikkatle kaçınmak gerekir. Bu durumda bütün sorumluların, Parlatentonun, siyasal partilerin, aydınların Türkiye'nin içinde bulunduğu durumu ve hemen tedbirleri alınmadığı takdirde gittikçe karanlıklaşan geleceğini gözünde tutarak bir çözüm yolu bulmaları gerekmektedir.

- 4 -

Son Hükümet bunalımı sırasında hazırlayarak siyasal partilere verdiğiniz memorandum bu yönde bir değerlendirmeye olanak sağlayabileceği halde tartışma konusu bile yapılmamıştır. Adalet Partisine Hükümetteki çalışma arkadaşlarına danışmadan bir Başbakan yardımcılığı vermeniz, ve bu yere 12 Mart Muhtırasının suçladığı Hükümetin bir üyesini getirmeniz bu konunun bütünüyle bir yana bırakıldığı düşüncesini vermektedir.

Kollektif bir sorumsuzluk havasının daha uzun sürmekten etkili ve ciddi bir değerlendirme yapılması gereğine inanıyoruz. Böyle bir değerlendirmeye ve çözüm yolunun bulunmasına olanak hazırlamak üzere Hükümetteki görevlerimizden ayrılmaya karar verdik.

İstifalarımızı yüksek bilgilerinize sunarız.

Saygılarımızla,

SADİ KPCAŞ

Sadi KPCAŞ

ÖZER DERBİL

Özer Derbil

ATTILÂ KARASMANOĞLU

A. Karasmanoğlu

Hamdi Ömüröğlu

ATTILÂ SAR

Atilla Sar

Şinasi ÖREL

Şinasi Örel

Osman ÖLÇAY

Mehmet Özgür

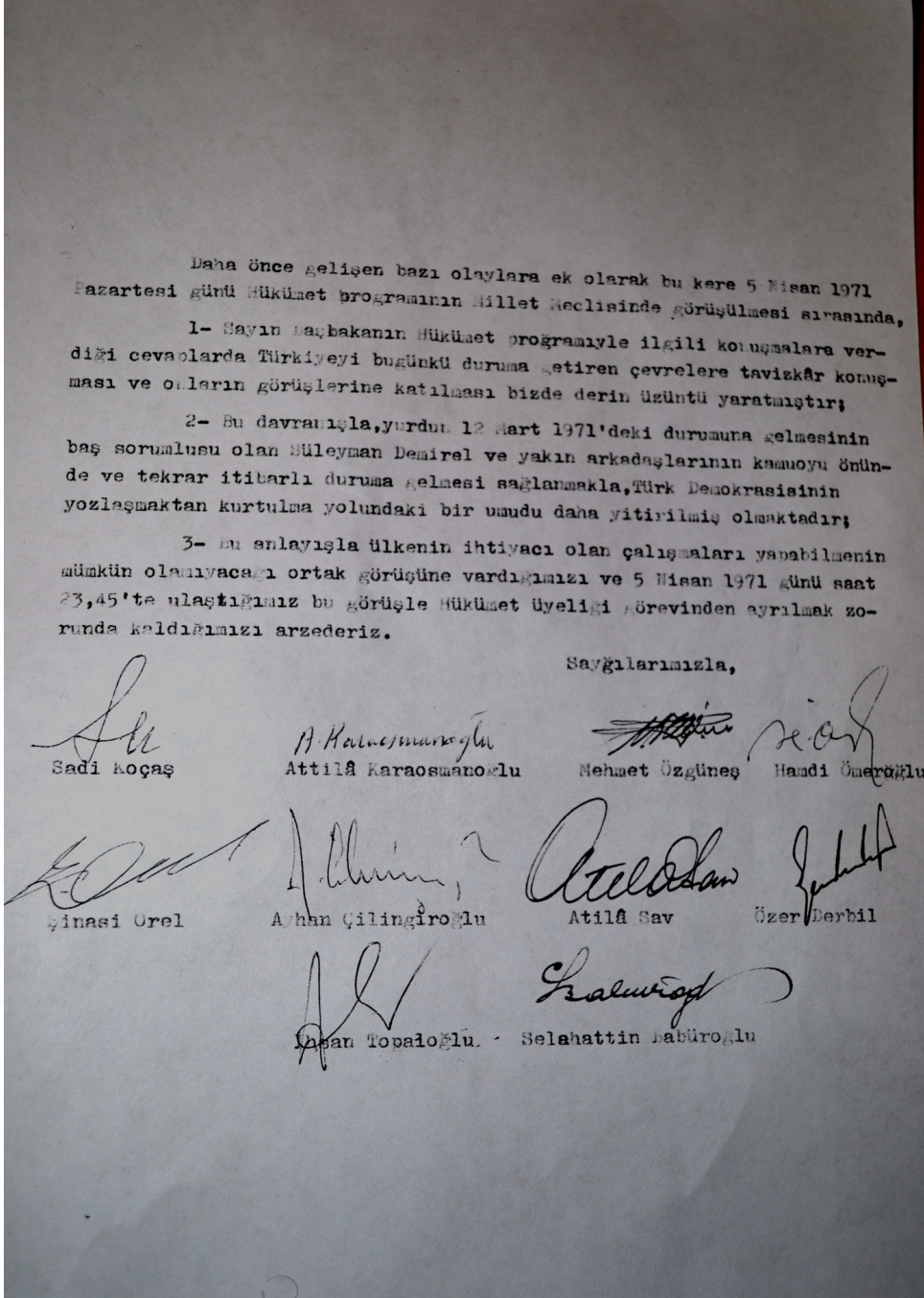
Halim Özgür

Ryhan Çirgici oğlu
J. Çirgici

Türkan Akçol

Türkan Akçol

BİRİNCİ NİHAT ERİM KABİNESİ'NİN İSTİFA DİLEKÇESİ (TÜRKAN AKYOL AİLE ALBÜMÜ)

10 BAKANIN, 5 NİSAN 1971'DE, BAŞBAKAN NİHAT ERİM'E SUNDUKLARI İSTİFA DİLEKÇESİ (ATILÂ SAV ALBÜMÜ)

CUMHURİYETİN 10.YILINDA İZMİRLİ AYDINLARIN GÖZÜYLE LAİKLİK KAVRAMI VE GELECEĞİ

THE CONCEPT OF SECULARISM AND IT'S FUTURE THROUGH THE EYES OF IZMIR INTELLECTUALS IN THE 10th ANNIVERSARY OF THE REPUBLIC

Mehmet Emin ELMACI*

ELMACI, Mehmet Emin, (2018), "Cumhuriyetin 10. Yılında İzmirli Aydınların Gözüyle Laiklik Kavramı ve Geleceği", Belge Dergisi, C.2, S.16, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Yaz 2018/II, ss.

846 – 876.

Öz

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş esasları arasında en önemli nokta devletin temellerinin laik esaslara oturtulmasıdır. Bu amaçla gerçekleştirilen laiklik aşamaları 1922 yılından 1937 yılına kadar aralıksız bir şekilde çıkartılan yasa ve uygulamalarla devam etmiş ve sonlanmıştır. Ancak uzun yıllardır devletin temelini din esasına oturtan Osmanlı Devletinin yıkılması sonrasında devleti laik esaslar üzerine oturtmak oldukça zor olmuştur. Özellikle dinin kullanılarak toplumu yönetme algısı amacıyla yönetimin dinselleştirilmesi ve kutsallaştırılması toplumun da saltanatı kutsallaştırmasına ve sorgulamadan biat etmesine neden olmuştur.

Bu nedenle yeni Türkiye Cumhuriyeti laiklik aşamalarını gerçekleştirdikçe eski sisteme geri dönmek isteyenlerce tehdit altında kalmıştır. Bu ortamda da laikliğin anlatılmasına önem verilmiştir. İzmir'deki Yeni Asır gazetesi de 1933 yılında halkı aydınlatmak amacıyla aydınlara laiklik ile ilgili sorularak sorarak bir anket yapmıştır. Anket ile aydınların o dönemki laiklik algısının net olduğunu gördük. Ayrıca yine o dönemde laiklik ile ilgili sorunları ve aynı zamanda da aydınların gelecekte laikliğin nasıl olacağını düşündükleri ortaya konuldu. En önemlisi de Diyanet İşleri Başkanlığının laik bir devlette olmaması gerektiğini söylemelerine karşılık bu kurumun şimdilik gerekli olduğunu söylemeleriydi.

Anahtar Kelimeler: *Laiklik, Mahmut Esat, Medeni Bilgiler, Muhittin Birgen*

Abstract

The most important one of the establishment principles of the Republic of Turkey is that the foundations of the state are built upon the secular bases. The processes of secularism which were followed for that purpose continued along with the laws and practices having been enacted constantly from 1922 to 1937 and finalized with them. However, after the collapse of the Ottoman Empire which had built the foundation of the state on religion for long years, it was quite difficult to build the state on the secular basis. Particularly, religionization and sacralisation of the management for the perception of management of society using religion caused the society to sacralise the sultanate and obeying it without questioning.

Therefore, as long as the newly-established Republic of Turkey followed the processes of secularism, it was under the threat of those desiring to return to the old system. In such an atmosphere, it was important to explain secularism. In 1933, the newspaper, Yeni Asır conducted a survey in Izmir by asking the intellectuals the questions on secularism in order to enlighten the society. The survey showed us that the intellectuals' perception of secularism was clear in that period. Also, the intellectuals' questions regarding secularism and how secularism would be in the future according to them were presented in that period. The most important point was that they expressed the need for presence of the Religious Affairs Administration for the time being although they highlighted that such an institution shouldn't exist in a secular state.

Keywords: *Secularism, Mahmut Esat, Civic Knowledge, Muhittin Birgen*

* Dr. Öğretim Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, emin.elmaci@deu.edu.tr, İzmir, (orcid.org/0000-0002-7336-3561 0000-0002-7336-3561).

A. Tanım olarak Laiklik

Yunan site devletlerinde “*din mensubu olmayan meslek grubu*” yani “*halktan olan*” anlamında kullanılan “*laicos*”¹ kelimesi zamanla değişimlere uğrayarak Latince’ye “*laicus*”, Fransızca’ya da “*laïque*” şeklinde geçmiştir.² İngiltere’de de laiklik kelimesi, XVI. yüzyılda papaz olmayanların da kiliseleri yönetebilmelerini isteyen fikir akımı için kullanılmıştı.³ Zamanla değişime uğrayarak da en basit anlamıyla din ile devlet işlerinin ayrılması anlamına gelmiştir.

Laiklik Fransa’da, devrim sonrası 1870 yıllarından itibaren kullanılmaya başlanmıştır. 1873 yılında Larousse’ta yer almış, 1877’de de Littre sözlüğüne yapılan ekte kullanılmıştı.⁴ Her iki kaynaktaki kavram “*laik olanın özelliği*” şeklinde tanımlanmış olup özellikle Emile Littre’nin sözlüğünde laiklik, siyaseten ele alınmış ve “*din söz konusu olduğunda devletin mutlak tarafsızlığı*” anlamında irdelenmişti.

Laiklik, en geniş anlamıyla, sayesinde din ve vicdan özgürlüğünün bir arada bulunduğu, herkes için eşit adalet talebine uygun, devletin, farklı anlayışların toplumda birlikte yaşamasını sağlamak amacıyla tarafsız kalmayı garanti ettiği, bir anayasal düzenlemedir.⁵

Laikliğin hem din özgürlüğü hem de din ile devlet işlerinin ayrılması boyutuyla iki yönü bulunmaktadır. “*Din özgürlüğü*” devletin vatandaşlarına din özgürlüğü tanınması ve bunu da güvence altına almasıdır. Bu kavram, vatandaşın istediği dine baskı ve tehdit altında olmadan serbestçe inanabilmesi ile birlikte hiçbir dine inanmama özgürlüğünü de kapsar.⁶ Laiklik, aynı zamanda kişinin inandığı dinin gereklerini yerine getirebilmesini sağlayan ibadet özgürlüğünü de içine almaktadır. Diğer yönü olan “*din ve devlet işlerinin ayrışmasının*” da devletin resmi dininin olmaması, devletin bütün dinlere karşı tarafsız olması, devletin tüm din mensuplarına eşit davranması, din kurumları ile devlet kurumlarının ayrılmış olması ve devlet kurumlarının din kurallarından etkilenmemesi gibi önemli şartları bulunmaktadır.⁷ Ayrıca, devletin tarafsızlığı, siyasetin ve kamu kuruluşlarının din kuralları karşısında bağımsızlığı, din özgürlüğü ve farklı inançlara sahip bireylerin eşitliği de Laikliğin “*kurucu unsurları*” olarak nitelenmektedir.⁸

Laisizm ve Secularism kavramları Batıda sadece devletin kilise gücünden kurtulması anlamını taşıırken, Türkiye coğrafyasında daha geniş bir sosyolojik süreci kapsamaktadır. Bunda da en önemli neden İslamiyet’te devlet ile din ilişkisinin ve ikisi arasındaki bağımlılık biçiminin Hıristiyanlıkta olduğundan farklı olmasıdır.⁹ Batıda oluşan Laiklik, dini otorite ile siyasi otoritenin tarih boyunca çatışması sonucu ortaya çıkmışken, İslam dünyasında bu çatışma olmadığı için, Laiklik Batıya göre orada geç oluşur ve farklılık gösterir. İslam ülkelerinde dini otorite ile siyasi otorite halifelik ile birbirinin içine girdiğinden, yaşanmayan çatışma laikliğin de gecikmesini sağlamış ve bu süreç ancak XIX. yüzyılın başlarından itibaren o da iç dinamiklerden çok dış dinamiklerin ve gelişmelerin etkisiyle başlamıştır.¹⁰ Yani bizde Laiklik ilkesi,“ yüzyıllar boyu şeriat kurallarının egemen olduğu

1 Zeki Hafizoğulları, *Laiklik*, ATAM yayınları, AYM Atatürk Kültür Merkezi yayınları, Ankara, 1998, s.1

2 Fatih Özkul “Anayasalarımızda Laiklik İlkesi” *Ankara Barosu Dergisi*, sayı 4, 2014, s. 276.

3 Kenan Gürsoy “Laiklik”, *İslam Ansiklopedisi*, yıl: 2003, cilt: 27, sayfa: 61.

4 Gürsoy, *a.g.m.*, s. 61.

5 Aktaran Korkut Kanadoğlu, “Laiklik ve Din Özgürlüğü”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, Sayı.109, 2013, s. 354.

6 Özkul, *a.g.m.*, s. 277.

7 Özkul, *a.g.m.*, s. 284

8 Jean Bauberot, *Dünyada Laiklik*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2008, s. 18.

9 Niyazi Berkes, *Teokrasi ve Laiklik*, Adam Yay., İstanbul, 1984, s. 25.

10 Talip Küçükcan “Laiklik”, *İslam Ansiklopedisi*, Yıl: 2003, cilt: 27, sayfa: 63.

bir imparatorluğun mirasçısı yeni Türkiye Cumhuriyeti'nde Batıda taşıdığından çok daha kapsamlı bir anlama ve işleve sahiptir.”¹¹

B. Türkiye Cumhuriyeti'nde Laiklik Aşamaları

Kurtuluş Savaşı ile birlikte bir de ulusal egemenliğin elde edilmesi için atılan adımlar aynı zaman süreci içinde devam ediyordu. Bu süreçte devletin, ulusal devlet ilkesi ile temelleri atılırken, özellikle saltanatın kaldırılması sonrasında da ulusal devletin olmazsa olmazı laiklik boyutu da aşama aşama gerçekleştirilmeye başlanacağı söylenebilir. Bu süreçte Meclisin açıldığı 23 Nisan 1920 tarihinde başlayan devletin ve toplumun Laikleşme süreci en son 1937'de tüm ilkelerle birlikte Laiklik ilkesinin de anayasaya girişi ile 15 yılda tamamlanmıştır.¹²

TBMM'nin açılışının bir gün sonrasında Mustafa Kemal'in 24 Nisan 1920 tarihinde Hükümet teşkilatı hakkında verdiği ve TBMM'nde kabul edilen teklifin 3 maddesinde “Türkiye Büyük Millet Meclisinin fevkinde bir kuvvet yoktur”¹³ denilerek TBMM'nin üzerinde de hiçbir güç olmadığı vurgulanıyordu. Buradan anlaşılıyor ki; dinsel bir otorite olan halifelik ulusal bir iradenin egemenliğine alınarak, devlet düzeninin temelini merkezinde halkın olacağı düşünülmüş olunmalıydı. Her ne kadar, laiklikle ilgili inanç, vicdan ve ibadet özgürlüklerinin olmadığını bilsek de 1921 Anayasasının 1. Maddesindeki “Hâkimiyet bilâkaydüşart milletindir, idare usulü, halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir”¹⁴ cümlesi de TBMM'ni yine saltanat ve belki de halifelik makamlarının üstüne çıkartmıştı¹⁵

1 Kasım 1922 tarihinde Saltanatın kaldırılması ile¹⁶ Halifelik boşa çıkmış ve bu anlamda da devlet işi ile dini iş ayrılmış ve laikliği bir yönüyle yansıtmıştı. Burada Mustafa Kemal'in, Abdülmecit meclis tarafından halife seçilmiş olmasına rağmen, Refet Bey aracılığıyla Abdülmecit'ten “bu kararı kabul ettiğine dair bir senet” aldırması ve yine sadece halife ünvanını kullanarak, başka bir sıfat kullanmayacağı talimatını da vermesi anlamlıdır.¹⁷

Cumhuriyet'in ilanı sonrasında da TBMM tarafından Halife seçilen II. Abdülmecit'in, aslında bir siyasi olarak devlet başkanı statüsündeki Halifelik sınırları konusunda Mustafa Kemal ile görüşlerinin farklı olması, TBMM'nde Mustafa Kemal aleyhine bir algı yaratmıştı. Saltanat kaldırılmış ve ulusal egemenliğin aşama aşama tamamlanmasına çalışılırken, Halife ise, hala bir saltanat simgesi olan Cuma selamlığına giderek, yazılarının altına padişahlığını da ortaya koyacak şekilde “Abdülmeccid bin Abdülaziz Han” ve daha önemlisi “Zıllulah” unvanlarını kullanarak¹⁸ ulusal egemenliği kolay kolay kabul etmeyeceğini göstermekteydi. 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyetin ilanı ile “Teşkilat-ı Esasiye Kanununun bazı mevaddının tanzihine dair kanun”¹⁹da devletin hükümet şeklinin cumhuriyet olduğu vurgulanırken, 2.maddesinde ise 1876 tarihli Kanun-i Esasi'nin

11 Muammer Aksoy, *Laikliğe Çağrı*, Gündoğan yayınları, Ankara, 1989, s. 5

12 Bknz. Reşat Kaynar, *Türkiye'yi Laikleştiren Yasalar*, ATAM Yayınları, Ankara, 1998.

13 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre.1, Cilt. 1, İçtima senesi.1, 2.İçtima, 24.4.1336 (1920), s. 30

14 Suna Kili-Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*. Türkiye İş Bankası Yayınları, s.91.

15 Ahmet Mumcu, “Cumhuriyetin İlk Dönemlerinde Laiklik” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: I, 1985, Sayı: 2, s. 515.

16 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre.1, Cilt.24, İçtima senesi.3, 130.İçtima, 01.11.1338 (1922), s. 308. Halifenin meclisteki vekiller tarafından seçilmesi, 4 Halifenin seçimle iş başına gelmesine benziyordu. Mumcu, s. 517..

17 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Cilt 20, Nutuk, Ankara, 2007, s. 218.

18 Oğuz AYTEPE, “Yeni Belgelerin Işığında Halifelik Kaldırılması ve Hanedan Üyelerinin Yurtdışına Çıkarılmaları” *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı.29-30, Mayıs-Kasım 2002, s. 20.

19 Kili-Gözübüyük, *a.g.e.*, s. 103.

11.maddesinde²⁰ de olduğu gibi “Türkiye Devleti’nin dini, Din-i İslamdır.”²¹ Cümlesi 1921 Anayasası’nda olmamasına rağmen, konulmuştu. 26. Maddede de 1921 Anayasası’nın 7.maddesindeki devletin dini yetkileri anlamına gelen “Ahkam-ı Şeriyenin tenfizi”²² cümlesi de durmaktaydı. “Tavzih” kelimesi “aydınlatma, açık anlatma”²³ anlamındaydı. Anlaşılan 1921’de olmayan maddelerin Cumhuriyet’in ilanı sırasında konulması aydınlatıcı bir açıklama olarak görülmüş olmalı idi. Ahmet Mumcu bu durumu “1921 Anayasasında ‘unutulmuş’ önemli bir hükmün yerine konulması”²⁴ olarak değerlendirmiştir.

Nihayet Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin TBMM’nde 3 Mart 1924 tarihinde içinde devletin laikleşmesi açısından çok önemli olan 3 yasa çıkartılacaktır. Bu yasalardan ilki, Siirt vekili Halil Hulki Efendi ve 50 arkadaşının verdiği ve devlet içindeki vakıflar aracılığıyla önemli gelirler elde ederek, uhrevi bir toplum yaratan ve din devlet işlerinin birbirine girdiği Şeriye ve Evkaf Vekaleti’nin kaldırdığı “Şeriye ve Evkaf ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekaletlerinin İlgasına dair Kanun”²⁵ idi. Bu yasa ile Şeriye İşleri yerine din işlerini organize eden Diyanet İşleri Başkanlığı kurulurken, evkafa bakacak bir devlet kurumu olan Vakıflar Genel Müdürlüğü de oluşturulmuştu.

İkincisi ise Saruhan vekili Vasıf Bey ve arkadaşlarının verdiği akıl ve bilime dayalı milli bir eğitim yapısının kurularak gençleri ülke çıkarında ortak, birleştirici, ayrıştırmayan bir yapıya oturtmak amacıyla çıkartılan “Tevhid-i Tedrisat Yasası” idi.²⁶ Burada belirtmemiz gerekli konumuz açısından en önemli nokta Mustafa Kemal’in Tevhid-i Tedrisat yasasından hemen önce, 1924 Şubat ayında İzmir’de iken Darülfünun hocalarından İsmayıl Hakkı (Baltacıoğlu) Fuat (Köprülü) ve Aynizade Tahsin Beylerin de olduğu bir grup ile yediği yemekte konuşulanlardır.²⁷ Mustafa Kemal, yemekte İsmail Hakkı Bey’e “eğitimin dini mi milli mi” olacağını sorması üzerine İsmail Hakkı Bey, “eğitim kurumlarının laikleştirilebileceğini” söylemiş bunun üzerine de Mustafa Kemal’in bu kez “Böyle bir laisizasyon hareketini halk nasıl karşılar” diye sorduğunu da bilmekteyiz.

Üçüncüsü de uzun süredir sıkıntılar yaratan ve Urfa vekili Şeyh Safvet Efendi ve 53 arkadaşının verdiği “Hilafetin ilgasına ve Hanedan-ı Osmanî’nin Türkiye haricine çıkarılmasına dair kanun”²⁸ ile de artık kimse tarafından dikkate alınmayan, dış devletlerin müdahalesine neden olan Halifelik kaldırılmış ve hanedan da yurtdışına gönderilmişti.

Devleti laikleştiren bu 3 önemli yasadan neredeyse bir ay sonra 8 Nisan’da da daha önemli bir kanun olan “Mehakimi Ser’iyye’nin İlgasına ve Mehakimin Teşkilatı’na Ait Ahkâmı Muaddil Kanunu”²⁹ ile dini kurallara göre karar veren şeriat mahkemeleri kaldırılmıştı. Artık bu yasalarla devletin laik bir zemine oturtulmasının sağlanmasının amaçlandığı ortadaydı.

Aslında yapılmak istenen tüm dünyada da çok daha önce gerçekleştirilmeye başlanan “tebaadan vatandaşlığa” ve “cemaat-tarikat-mezhep” kimliğinden “ulus devlet” kimliğine geçişi sağlamaktı. Bu amaçla gerçekleştirilen 3 Mart 1924 tarihindeki, devleti laikleştirme

20 “Devlet-i Osmaniye’nin dini, dini İslamdır.” Kili-Gözübüyük, a.g.e., s. 32

21 Kili-Gözübüyük, a.g.e., s. 103. 2.Maddenin tamamı “Türkiye Devletinin dini, din-i İslamdır. Resmî lisanı Türkçedir” şeklindeydi. Devletin dinini belirten böyle bir madde, daha önceki 1921 Teşkilat-ı Esasiye’de yoktu.

22 Kili-Gözübüyük, a.g.e., s. 115.

23 Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Sözlük*, s.1246.

24 Mumcu, a.g.m., s. 518.

25 Reşat Kaynar, a.g.e., s.s.3.

26 Reşat Kaynar, a.g.e., s.18.

27 Atatürk’ün *Bütün Eserleri*, Cilt 16, Ankara, 2005, s. 232.

28 Reşat Kaynar, a.g.e., s.34.

29 Mehmet Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, Ufuk Yayınları, İstanbul, 2005, s. 429.

ve ulus devlete gidişi sağlamaya yönelik yasalar, cemaat-tarikat kimliğine hem ekonomik hem de eğitim alanında büyük darbe vuracak yasalar olarak görülmüştü. Halifeliğin kaldırılmasından bir buçuk ay sonra, Türk ulusunun en uzun süre yürürlükte kalmış olan 1924 Anayasası kabul edildi.³⁰ 1924 anayasası laiklik çerçevesinde ele alındığında bazı maddelerinde laikliğe uygun ya da uygun olmayan bazı hükümler taşımaktadır.³¹

1924 Anayasasında artık Cumhuriyet 1.maddede “Türkiye devleti bir Cumhuriyettir”³² olarak vurgulanıyordu ancak hala 2. Maddede, “Türkiye Devletinin dini, Din-i İslâmdır”³³ ibaresi de durmaktaydı. Aynı zamanda da “ahkâm-ı şer’iyyenin tenfizi” ile ilgili eski 7. Maddeye benzer “şeri hükümlerle” ilgili bir hüküm de 26. Maddede yer almaktaydı. Ayrıca, 16 maddede “Vatan ve milletin saadet ve selametine ve milletin bila kaydüşart hakimiyetine mugayyir bir gaye takip etmeyeceğime ve Cumhuriyet esaslarına sadakatten ayrılmayacağıma Vallahi”³⁴ cümlesiyle milletvekilleri, 38.maddede de “Reisi vumhur sıfatı ile cumhuriyetin kanunlarına ve hakimiyeti milliye esaslarına riayet ve bunları müdafıa, Türk milletinin saadetine sadıkane ve bütün kuvvetimle sarfı mesai, türk devletine teveccüh edecek her tehlikeyi kemali şiddetle men Türkiyenin şan ve şerefini vikaye ve ilaya ve deruhte ettiğim vazifenin icabatına hasrınefs etmekten ayrılmayacağıma Vallahi”³⁵ cümlesiyle de Cumhurbaşkanıları göreve başlamak için dinsel yemin etmeye de devam ediyorlardı.

Ancak buna karşılık 70. Maddede “şahsi masuniyet, vicdan, tefekkür, kelam, neşir, seyahat, akit, sayuamel, temellük ve tasarruf, içtima, cemiyet, şirket hak ve hürriyetleri Türklerin tabii hukuklarıdır”³⁶ cümlesiyle vicdan, 75. Maddedeki “hiçbir kimse mensup olduğu din, mezhep, tarikat ve felsefi içtihadından dolayı muaheze edilemez. Asayiş, adb-ı muaşeretini umumiye ve kavanine mugayyir olmamak üzere her türlü ayinler serbesttir.”³⁷ denilerek de din ve ibadet özgürlüklerini güvence altına alınmış ve laik devlet yapısına yaklaşmıştı. Ancak yine de bu Anayasa’nın hala daha tam anlamı ile lâik bir metin olmadığı düşünölmelidir.

Özellikle 3 Mart 1924 tarihli devleti laikleştiren yasaların çıkması sonrası, çıkarlarının gideceğini anlayan kesimler, devletin içinde siyaseten güçlü olanlar ve iktidar anlamında kişisel hırs içerisinde olanlar yeni devlete karşı faaliyetlerini hızlandırmaya başlamışlardı. Tam da önemli devrimlerin yapıldığı bu yıllarda yenileşmeye, çağdaşlaşmaya ve devrimlere karşı olan bu kesimler birleşerek yeni devleti ortadan kaldırma planlarını yürürlüğe sokuyorlardı. Yeni bir muhalif partinin kuruluşu, devlete karşı silah çeken, Hakkârî’de Nasturilerin isyanı ve yine dış destekli Şeyh Sait isyanı sürecinde bu kesimlerin toplum içindeki destekçileri, hep tekke ve zaviyeler ile türbe ve dergâhlardaki tarikatçiler idi. Ve uluslaşmanın önündeki önemli engellerden olan bu gruplar, devletin vakıflar ve din eğitiminin laikleştirmesine karşı ilk direnişlerini bu yolla gerçekleştirmişlerdi.

Çıkan isyanlarda, yine maalesef tekke ve zaviyelerin de etkisinin olduğunun ortaya çıkması sonrasında artık bu durumun böyle gidemeyeceği anlaşılmıştı. Bu nedenlerden dolayı Doğu İstiklal Mahkemesi de kendi yargı bölgesi içindeki bütün tekkeleri ve zaviyeleri

30 Mumcu, *a.g.m.* s. 517..

31 Temuçin F. Ertan, “Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarında Laiklik” *Atatürk Yolu Dergisi*, Yıl: 2007, Cilt: 10, Sayı: 39, s.211.

32 Kili-Gözübüyük, *a.g.e.*, s. 111.

33 Kili-Gözübüyük, *a.g.e.*, s.111.

34 Kili-Gözübüyük, *a.g.e.*, s. 113.

35 Kili-Gözübüyük, *a.g.e.*, s. 118

36 Kili-Gözübüyük, *a.g.e.*, s. 125.

37 Kili-Gözübüyük, *a.g.e.*, s.125

“menba-ı şer ve fesat” diye niteleyerek kapatmıştı.³⁸ 28 Haziran’da da suçlu görülenler idam edilmişti. ³⁹Sonuçta iş bir yasa ile düzenleme yapılmasına kadar gidecekti. Mustafa Kemal, bu nedenle 30 Ağustos’ta şapka’yı tanıtmak için gittiği Kastamonu’da Türk Ocağında yaptığı konuşmada tekke ve zaviyeler ile ilgili konuşmuş ve “Efendiler ve ey Millet, iyi biliniz ki Türkiye Cumhuriyeti, şeyhler, dervişler, müritler ve mensuplar memleketi olamaz. En doğru ve en hakiki tarikat, tarikat-ı medeniyedir. [Medeniyet tarikatıdır.]”⁴⁰ demişti.,

Ardından 31 Ağustos’ta da Çankırı’daki konuşmasında da “Tekkeler mutlaka kapatılmalıdır. Türkiye Cumhuriyeti her şubede doğru yolu gösterecek kudrete sahiptir. Hiçbirimiz tekkelerin uyarılarına muhtaç değiliz. Biz medeniyetten ilim ve fenden kuvvet alıyoruz ve ona göre yürüyoruz. Başka bir şey tanımıyoruz. Tekkelerin gayesi halkı deli (mezcup) ve aptal yapmaktır. Halbuki halk deli (mezcup) ve aptal olmamaya karar vermiştir. Bunlar basit bir iş gibi görünür, fakat önemi vardır.”⁴¹ Diyerek de durumu net olarak ortaya koymuştu. Yine 26 Aralık 1925 tarihli iki yasayla miladi takvim ve alfranga saatin kabul edilmesi de İslami geleneklerden bir kopuş idi.⁴² Ayrıca insanlar arasında ayrışma yaratan ve imtiyaz sağlayan giysilerden dolayı da çıkartılan Kılık Kıyafet yasası da laiklik açısından önemliydi.

Ama en önemlisi de 1926 yılında çıkartılan Medeni Yasa idi ve laiklik anlamında büyük bir kazançtı. Laiklik, devletin her kesiminde akıl ve bilimin hakim olması anlamında kullanıldığında bunun en önemli yönü hukukun laikleşmesi olmuştur. Hukuk sisteminin dine dayalı olması hem yabancıların iç işlerimize karışmasına hem de dinin toplum hayatından kopamamasına⁴³ ve ümmet kimliğinin artarak sorgudan uzak, biat kültüründe, dünyevi hayat yerine uhrevi hayat önem verir hale getiriyordu. Kadınların yasa önünde erkekle eşit olması, vasiyet ve boşanma haklarını elde etmeleri ve tek eşliliğin ile resmi nikahın yasallaşması evrenselleşme anlamında önemliydi. Medeni yasa ile özellikle reşit kişinin dinin seçmesinin özgür bırakılması, laikliğin en sağlam temeli olarak ⁴⁴ vicdan ve din özgürlüğü de sağlanmıştı. Cumhuriyetin ilanı sonrası devletin idari ve eğitim anlamında laikleşmeye başladığı bu dönemde hukuk alanında da Türk Medeni Kanununun kabul edilip en yeni en evrensel kanunun alınmasıyla da bir laikleşme aşaması daha gerçekleştirilmişti.

Devletin laikleşmesini sağlayan sondan bir önceki gelişme 1928 tarihlidir. Mustafa Kemal’in 1927 yılındaki Nutuk’unda “Millet, Teşkilatı Esasiye Kanunumuzdan bu fazlalıkları ilk münasip zamanda kaldırmalıdır!”⁴⁵ dediği 1924 Anayasasındaki devletin dinini İslam dini olarak belirleyen 2.madde, nihayet 10 Nisan 1928 tarihinde “Teşkilâtı Esasiye Kanununun ikinci, on altıncı, yirmi altıncı ve otuz sekizinci maddelerinin tadiline dair 2/51 numaralı teklif-i kanun”⁴⁶ ile kaldırılmış ve “Türkiye devletinin resmi dili Türkçedir, makarrı Ankara şehridir”⁴⁷ şekline gelmişti. Böylece devletin bir din devleti değil bir laik devlet olduğu vurgulanmış oluyordu. Aynı kanunla laik devlet gereği vekillerin “Vallahi” şeklindeki dinsel yöntem yerine 16.maddede “Vatan ve Milletin saadet ve selâmetine ve milletin bilâ-

38 Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, Doğan Kitap, İstanbul, 2014, s. 356

39 Aybars, a.g.e., s. 354

40 Atatürk’ün Bütün Eserleri,, Cilt. 17, 2005, s. 294.

41 Atatürk’ün Bütün Eserleri,, Cilt. 17, 2005, s. 299.

42 Mete Tunçay, *Eleştirel Tarih Yazıları*, Liberte Yayınları, Ankara, 2005, 180

43 Mumcu, a.g.m, s. 522.

44 Mumcu, a.g.m, s. 523.

45 Atatürk’ün Bütün Eserleri, Cilt. 20, Nutuk, 2007, s. 236. Temuçin. F. Ertan ve Hikmet Özdemir bu durumu Saltanat’ın kaldırılması ve Cumhuriyet’in ilanı sonrası olabilecek tepkileri önlemek amacıyla bağlamaktadırlar. Ertan, a.g.m., s. 410. Hikmet Özdemir, *Atatürk’ten Günümüze Cumhurbaşkanlığı Seçimleri*, Remzi Yay, 2007, İstanbul, s. 21.

46 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 3, İçtima 59.İnikad, 9 Nisan 1928, s. 115

47 Kili-Gözübüyük, a.g.e., s.113

kaydú şart hâkimiyetine mugayir bir gaye takip; etmiyeceğime ve Cumhuriyet esaslarına sadakatten ayrılmayacağıma namusum üzerine söz veririm"⁴⁸ şekline dönüştürülmüştür. 10 Nisan 1928 tarihli Anayasa değişikliği ile lâikliğin artık su götürmez biçimde rejime yansıdığı gözlenmektedir.⁴⁹

En son aşama ise 5 Şubat 1937'de Laiklik'in tüm ilkelerle birlikte Anayasa'nın 2. maddesinde "*Türkiye Devleti Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Halkçı, Devletçi, Laik ve İnkılapçıdır. Resmi dili Türkçedir. Makarrı Ankara şehridir*"⁵⁰ şeklinde Anayasa'ya girmiş ve Saltanat'ın kaldırdığı 1922 den beri girişilen devletin laikleşmesi aşamaları tamamlanmıştır.

CHP kongrelerinde Laiklik

Devleti laikleştiren yasaların çıkmasında etkili olan CHF kongrelerindeki laiklik ile ilgili metinler de konumuz açısından önemlidir. 15 Teşrinvevvel 1927 yılında toplanan Büyük kongresinde kabul edilen CHF 1927 nizamnamesinde, 3.maddede "*fırka itikadat ve vicdaniyatı siyasetten ve siyasetin mütenevvi ihtilatatından kurtararak milletin, siyasi, içtimai, iktisadi bilcümle kavanin-i teşkilat ve ihtiyacatını müspet ve tecrübevi ilim ve fenlerin muasır medeniyete bahş ve temin ettiği esas ve eşkale tevfikân tahakkuk ettirmeyi, yani devlet ve millet işlerinde din ile dünyayı tamamen birbirinden ayırmayı en mühim esaslarından addeyler*"⁵¹ denilerek en önemli esas olarak din ile devlet işlerini birbirinden ayırmak olarak gördüğünü kabul etmiştir.

10 Mayıs 1931'de toplanan CHF 3. Büyük Kongresi programında da ikinci kısımda, CHF'nın ana vasıfları olarak 1.maddede "*Cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve inkılapçı*"⁵² olarak gösterilmiş ve laik kavramı da "*Fırka, devlet idaresinde bütün kanunların, nizamların ve usullerin ilim ve fenlerin muasır medeniyete temin ettiği esas ve şekillere ve dünya ihtiyaçlarına göre yapılmasını ve tatbik edilmesinin prensip kabul etmiştir. Din telakkisi vicdani olduğundan fırka, din fikirlerini devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmayı milletimizin muasır terakkide başlıca muvaffakiyet amili görür*"⁵³ denilmektedir.

9 Mayıs 1935'de toplanan 4.Büyük Kongrede de parti programında 1.Kısım'ın esaslar bölümünde devletin esas kuramı maddesinde sıralama değişse de "*Türkiye ulusçu, halkçı, devletçi, layık ve devrimci bir cumuriyettir*"⁵⁴ denilirken, aynı programın partinin ana vasıfları kısmında D bendinde, laiklik (layıklık) "*Parti, bütün kanunların, tüzüklerin ve usullerin yapılışında ve toplanışında, en son ilim ve teknik esasları ile, asrın ihtiyaçlarına uyulmasını prensip olarak kabul etmiştir. Din, bir vicdan işi olduğundan, parti, dini dünya ve devlet işleri ile siyasadan ayrı tutmayı, ulusumuzun çağdaş medeniyet yolunda ilerlemesi için başlıca şartlardan sayar*"⁵⁵ olarak açıklanmıştır. Programın Ulusal eğitim bölümünde de düsturlardan biri de "*Kuvvetli cumhuriyetçi, ulusçu, halkçı, devletçi, laik ve devrimci yurттаş yetiştirmek*"⁵⁶ olarak gösterilmiştir.

48 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 3, İçtima 59.İnikad, 9 Nisan 1928, s. 115

49 Mumcu, a.g.m., s.523

50 Kili-Gözübüyük, a.g.e., s.111.

51 CHF 1927 Nizamnamesi, 1927, Ankara, TBMM Matbaası, s. 3

52 CHF Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları, 10-18 Mayıs 1931, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931, s.30

53 Aynı yer.

54 CHP 1935.Parti Programı, Ulus Matbaası, s.4

55 CHP 1935.Parti Programı, Ulus Matbaası, s. 11. Ö dönemin şartlarına göre programın daha Türkçe olduğu görülmektedir.

56 CHP 1935.Parti Programı, Ulus Matbaası, s. 33

1938 CHP'nin 15 yıl kitabında laiklik ise şu şekilde verilmişti. *"Türkiye Cumhuriyeti, dinlerden ve dinlerin koyduğu naslardan değil hayatın kendinden ve onun müspet icap ve ihtiyaçlarından mülhem olarak işleyen bir devlet mekanizmasıdır. Devlet ve dünya işlerinde dinin hiçbir tesiri yoktur. İşte bu prensibe Laiklik derler. CHP programı bu prensibi şöyle ifade eder. Parti bütün kanunların, nizamların ve usullerin yapılmasında ve tatbikinde en son ilim ve teknik esasları ile asrın ihtiyaçlarına uydurmasını prensip olarak kabul etmiştir. Din bir vicdan işi olduğundan parti dini dünya ve devlet işleriyle politikadan ayrı tutmayı milletimizin çağdaş medeniyet yolunda ilerlemesi için başlıca şartlardan sayar. Filhakika cumhuriyetin şeri mahkemeleri kaldırarak ve medeni kanunu koyarak adli birliği, medreseleri ilga ederek tedrisat birliğinin yapması; cemiyetin yetiştirici ve yaşatıcı şartları arasından dinin tesirini kaldırması demektir. Böylece amme haklarının en mühimlerinden biri olan vicdan hürriyeti Laiklik sayesinde en geniş ve ideal bir şekilde temin edilmiştir... Milli ve içtimai hayatta ferdin, dinsiz, şu veya bu itikat sistemine mensup oluşu; milli ve içtimai vazifesi bakımından ne bir kusur ne de bir fazilet sayılamaz. Türkiye'de dinin dünya işlerinden ayrı tutulduğu, laikliğin İBKA olduğu andan itibaren hiç kimse hiçbir ibadete icbar edilemez ve hiç kimse vicdanının ilhamı ile kabul ettiği ibadetten men olunamaz."*⁵⁷

1930'ların başında Siyasi durum ve Laiklik

Bu dönemde ikinci çok partili hayat girişimi gerçekleştirilmişti. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın programı 11 madde idi ve çoğunlukla Fethi Bey'in yanı sıra Fırka'nın genel sekreteri Nuri Conker, Ahmet Ağaoğlu, Reşit Galip ve Tahsin Bey (Uzer) tarafından kaleme alınmıştı. Programın ilk maddesi de *"Fırka'nın Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik ve Laiklik esaslarına bağlı kalacağını"*⁵⁸ duyuruyordu. Fethi Bey de anılarında Mustafa Kemal'in Vakit gazetesi için Asım Bey'e yazdırdığı makalede *"Fethi beyefendinin fırkası, cumhuriyetçilikte ve laiklikte tıpkı Halk Fırkası'nın esaslarını esas kabul etmiştir"*⁵⁹ şeklinde yazdırdığını belirtmişti. Fethi Bey basına verdiği her demecinde de partisinin en esaslı prensibi olarak sürekli cumhuriyetçilik ve laikliği belirtiyordu.⁶⁰

Mustafa Kemal de Fethi Bey'e 11 Ağustos 1930 tarihinde yazdığı mektupta onunla aynı fikirde olduğunu belirtirken, *"Memnuniyetle tekrar görüyorum ki, laik Cumhuriyet esasında beraberiz. Zaten benim siyasi hayatta bir taraflı olarak daima aradığım ve arayacağım temel budur"*⁶¹ cümlesini kurarak baştan tarafını belirlemişti. Türkiye cumhuriyetinin ikinci çok partili hayatında gazetelerde de Mustafa Kemal ile Fethi Bey'in karşılıklı konuşmalarında laikliğe yaptıkları vurgular yayınlanmaktaydı.⁶²

Bu süreçte Menemen olayının ne kadar üzüntü ve kaygı yarattığı ortadadır. Aynı zamanda laikliğin de önemi ve korunmasının gerektiği çok iyi anlaşılmıştı. Mustafa Kemal konuşma ve demeçlerinde sürekli laiklikten söz eder durumdaydı. Mustafa Kemal, 20 Nisan 1931 tarihinde ikinci seçmenlere yaptığı bildiride seçmenlere seçecekleri adaylarda dikkat etmeleri gerekli en önemli nokta olarak; *"yalnız laik, cumhuriyetçi, milliyetçi ve samimi olmak"*⁶³ vasıflarını göstermiş ve *"açık bıraktığım yerler için hiçbir şahsiyet lehinde veya aleyhinde bir telkinim yoktur olmayacaktır. Açık yerlere aday koyacaklar*

57 CHP 15.Yıl Kitabı, TY, s. 12-13.

58 Osman Okyar-Mehmet Seyitdanlioğlu, *Atatürk, Okyar ve Çok Partili Hayat*, İş Bankası yayınları, İstanbul, 2017 s.72.

59 Okyar- Seyitdanlioğlu, *a.g.e.*, s.115.

60 Okyar- Seyitdanlioğlu, *a.g.e.*, s.132.

61 Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt. 23, s. 339.

62 Mahmut Hakkı Akın, *"Laiklik Sözleşmesi Temelinde Gündümlü Muhalefet; Serbest Cumhuriyet Fırkası" Akademi İncelemeler Dergisi*, Cilt.7, Sayı 2, 2012, s. 55.

63 Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt. 25, s.117

hakkında vicdani kanaatinize göre oy vermek bilhassa rica ettiğim husustur” demiştir. Aynı tarihte halka yayınladığı bildiri de; halka hatırlatmayı uygun gördüğü konular arasında *“CHP’nin değişmez vasıfları arasında cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi laik ve inkılapçı vasıflarının onun değişmez vasıfları olduğu”*⁶⁴ idi. Aynı yıl 10 Mayıs tarihinde de CHP 3.Büyük kongresinde yaptığı açış konuşmasında *“Firkamız cumhuriyetçi ve halkçı vasıflarında milletimizin esas eğilimine ve kabiliyetine dayandığı ve bu memleketin muasır bir devlet kudret ve bayındırlığına mazhariyeti için cumhuriyetçi, halkçı, milliyetçi, laik ve inkılapçı bir idarenin yerleşmesinin esas şart bulunduğu kanaatindedir”*⁶⁵ demişti.

Mustafa Kemal bu konuşmasında Menemen İsyanına da değinmiş ve bu isyanı *“İrticanın ortaçağdaki kadar vahşi ve intikamcı olduğunu gösterdiği gibi, ahvalden ne kadar cüret almış olduğunu da göstermek itibarıyla uyandırıcı”*⁶⁶ olduğunu belirttikten sonra *“Laik, cumhuriyetçi ve inkılapçı firkamızın idaresi, karşı tedbirleri derhal almak mecburiyetinde idi. İnkılapların müdafaası için firkamızın bütün üyeleri ve teşkilatı daima karşılık vermeye hazır bulunacaklardır”* demiştir.

Bu dönemde yazımında Afet İnan’ın ve Mustafa Kemal’in de katkılarının olduğunu bildiğimiz 1930 baskılı Medeni Bilgiler kitabında da *“Millet”* bölümünde, *“Türk milletinin teşekkülündeki amiller”* kısmında *“Türk milleti halk idaresi olan Cumhuriyetle idare olunur bir devlettir”*⁶⁷ denildikten sonra 2. Maddesinde de laiklikten bahsedilmiş ve *“Türk devleti laiktir. Her reşit, dinini intihapta serbesttir.”* Denilerek bu konuya ne kadar önem verildiği de gösterilmiştir. Aynı kitapta *“Cumhuriyet”* bölümünde de teokratik ve laik devletler anlatılırken *“kezalik dini siyasetten ayırmış laik hükümetler vardır. Amerika, Fransa, Türkiye Cumhuriyetleri gibi”*⁶⁸ denilerek, Türkiye Cumhuriyeti de laik hükümet örneği arasında gösterilmişti.

Kitabın *“Hürriyet”* bölümünde de *“mevsubahs olan hürriyeti içtimai ve medeni insan hürriyetidir”* dendiikten sonra Hürriyetin çeşitli şekillerinde de *“fikri hürriyet hakları”* kısmında vicdan hürriyetinden söz edilmiş ve *“... her fert istediğini düşünmek, istediğine inanmak, kendine mahsus siyasi bir fikre malik olmak, intihap (seçmiş) ettiği bir dinin icabatını yapmak veya yapmamak hak ve hürriyetine maliktir. Kimsenin fikrine ve vicdanına hakim olunamaz”*⁶⁹ denilerek de laiklik açısından önemli bir aşama da belirtilmiş oluyordu. Kitapta *“Vicdan hürriyeti mutlak ve taaruz edilmez, ferdin tabii haklarının en mühimlerinden tanınmalıdır. Medeniyetin geri olduğu cehalet devirlerinde, fikir ve vicdan hürriyeti tahakküm ve tazyik altında idi. İnsanlık bundan çok zarar görmüştür. Bilhassa, din muhafızlığı kisvesine bürünenlerin hakikati düşünebilenler, söyleyebilenler hakkında reva gördükleri zulüm ve işkenceler, insanlık tarihinde daima kirli facialar olarak kalacaktır.”*⁷⁰ cümleleri de Menemen İsyanı’nın olduğu bu yılda çok anlamlıdır.

İzmirli Aydınların 1933 tarihli “Laiklik Anketi”

Saltanatın kaldırıldığı 1922 tarihinden itibaren 8 yıl içinde aşama aşama gerçekleştirilen laiklik uygulamaları 1930 yılında çok partili ikinci girişimde de halk tarafından anlaşılmadığını göstermişti. Fethi Bey’in partiyi kapatması sonrası ortaya çıkan Menemen olayında irticai bir ayaklanmada öğretmen asteğmen Kubilay ve iki bekçinin katledilmesi

64 Atatürk’ün Bütün Eserleri, Cilt. 25, s.118

65 Atatürk’ün Bütün Eserleri, Cilt. 25, s.139.

66 Atatürk’ün Bütün Eserleri, Cilt. 25, s.141

67 Vatandaş için Medeni Bilgiler, Milliyet Matbaası, İstanbul, 1930, s. 17.

68 Vatandaş için Medeni Bilgiler, s. 31.

69 Vatandaş için Medeni Bilgiler, s. 93.

70 Vatandaş için Medeni Bilgiler, s. 94.

hem Mustafa Kemal üzerinde hem de devlet kademelerinde büyük kaygı uyandırmıştı. Bu nedenledir ki; ibadet dilinin Türkçeleşmesi üzerinden başlayan dinde aydınlanma bu döneme denk gelmişti. Gazeteler de bu konuda toplumu bilinçlendirme girişimlerinde önemli yer tutuyordu.

İzmir’de Yeni Asır gazetesi 17 Mart 1933 tarihli nüshasında Laiklik ile ilgili bir anketin haberini vermişti.⁷¹ Yeni Asır, yeni anketin başlığını da “*Laiklik Nedir?*” diye koymuş ve amaçlarını da;

“1-İnkılapçı Türk münevveri nazarında layiklik “laicite” ne suretle anlaşılmalıdır.

2-İnkılabımızın ana hatlarından birini ve belki de en mühimini teşkil eden layikliğin hududu ve şümülü nedir?

3-Layikliği benimseyen onu kendisine bir ülkü yapan Türk gençliği inkılabın bu canlı ve feyizli hamlesinden neler anlamalıdır.”⁷² şeklinde açıklamıştır.

Ayrıca “*İşte kısa bir çerçeve içinde bahsettiğimiz mevzu budur. En derin düşünürlere, en temiz ve heyecanlı inkılapçı gözüyle geniş hayat ufuklarına varan bu mevzu, henüz mütefekkirlerimiz arasında işlenmemiştir. Gazetemiz bu anketin kadrosu içinde bu temiz ve asil inkılap heyecanını yaşatacaktır. Enerjileri ileri gidiş hamlelerini, Türke medeni insanlık aleminde haklı olan şeref yerini teminleyen, her hareketi boğmak veya geri bırakmak için ara sıra sırttan çehresini gösteren kara kuvvete karşı, inkılap cephesinde birleşen gençliğin başlıca istinatgahı laiklik olduğuna göre anketimizin ne kadar mevsiminde olduğu kolayca anlaşılır. Birkaç güne kadar mütefekkirlerimizin fikirlerini basmağa başlayacağız.” diye de bir giriş yapmışlardı.*

Gazete, bu anketi yaparken amaçlarını, laikliğin ne şekilde anlaşılması gerektiği, laikliğin sınırı ve genişliği ve laiklik uygulamasının nedeninin gençlere nasıl anlatılacağı olarak açıklamıştı.

Yeni Asır, üç gün sonra başlayacağı anketten iki gün önce yazarı A.A aracılığıyla da laiklik ile ilgili önemli bir de ayrıntılı yazı yazmıştı⁷³. “*...Herkes bilir ki laiklik din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasıdır. Bugünkü Türk rejimini dünkü rejimden ayıran en canlı fark buradadır. Saltanat devrinde din kanunlarımıza müesseselerimize mekteplerimize kadar her yere girmişti. Devletin dahili ve harici siyasetine hakim olan o idi. Böyle bir rejimde ne vicdan hürriyeti, ne sadece hürriyet ne terakki imkanı olabilirdi. Nitekim Türkiye’de ileriye doğru atılmak istenilen her adım daima dini mahiyette ve din adamları tarafından idare edilen irticalarla karşılandı. Osmanlı tarihi başından sonuna kadar bunun kanlı kara sahneleriyle doludur. İşte bunun içindir ki ileri gitmek isteyen millet dini vicdan işi yapmış devletten ayırmış ve siyasi nüfus ve şahsi menfaat vasıtası olmasına mani olmuştur. Dikkat edilirse inkılabımızın bütün hamleleri dini devlet işlerinden uzaklaştırmak için ve uzaklaştırmak suretiyle yapılmıştır.... Muhakkak olan nokta şudur ki; Türk inkılabı, dinî devlet teşkilatından medeni ve milli devlet teşkilatına bir geçiştir. ...*

....Şimdi bizim önümüzde duran mesele şudur. Bu geçiş tam olmuş mudur? Din ve devlet arasında temas noktaları kalmamış mıdır? Türk laikliğinin tam olması için daha ne yapmak lazımdır. Bu suallerin cevabını biz tam bir istiklal dahilinde fikirlerini bildirecek olan

71 Gazete bundan birkaç gün önce de “*Osmanlıca’dan öz Türkçeye*” adlı dil anketi yapmış ve Osmanlı Türkçesi’ndeki kelimelerin Türkçe karşılıklarını yayınlamaya başlamıştı.

72 Yeni Asır, “*Laiklik Nedir?*”, 17 Mart 1933.

73 Yeni Asır, “*Laiklik Anketi, İnkılabımızın Ana Şartı*”, 20 Mart 1933.

münevverlerimize bırakıyoruz ve cevapları üzerinde müessir olmamak için kendi fikrimizi en sona saklıyoruz. Çünkü en mühim bir milli mesele üzerinde açtığımız anket çok samimi olarak tarafsızlıktan uzak bir ankettir. Laikliğin cumhuriyetten ayrılmaz bir esas olduğu noktasında kimsenin şüphesi olamaz, çünkü cumhuriyet hürriyet demektir. Vatandaş için ve devlet için hürriyet, fikirler ve vicdanlar için hürriyet. Bu hürriyetin hududunu çizen ancak umumun menfaatidir. Bütün gayesi yeryüzünde saadet kurmaktan ibaret olan ve cemaatini de yeryüzünde kendi memleketinde bulmak isteyen cumhuriyetle, bütün gayesi başka bir dünyaya ait olan ve cemaati ahirette kurmuş olan din arasında birleşme noktası olmayacağı bellidir. Fakat laiklik dinsizlik demek midir? Böyle bir sorgu hatıra gelemes. Laik olan sadece devlettir ve devletin müesseseleridir. Yani onların dinle alakaları yoktur. Bu ne dindarlık ne de dinsizlik demek değildir. Sadece dinden uzak durmaktır. Ve esasen dinler de müesseseler için değil şahıslar için kurulmuş olsa gerekir. Şahıslar ise din bahsinde tamamen serbesttirler. İstediklerine inanır istedikleri gibi inanabilirler. Devletin kanunlarından dışarı çıkmamak şartı ile. Devletin rolü dinin bir siyaset menfaat irtica ve anarşi aleti olarak ve bir cehalet unsuru olarak kullanılmamasına dikkat etmektir.”

Hemen bir gün sonra da “Yeni Anketimiz, İnkılapçı Türk Münevveri Nazarında Layiklik”⁷⁴ başlıklı çerçeve yazısında da, inkılabın en hassas dönemlerinde aydınların gençliği aydınlatmasını istediklerini söyleyen gazete “İnkılabımızdan, inkılap eserlerinden nasıl her gün bahsediyor ve bu mevzuu hiç eskimemiş, daima taze bir ışık kaynağı telakki ediyorsak bu eserlerin hepsine destek olan Layiklikten de öylece sık sık bahsetmeği de bir vazife saymalıyız” diyerek “yarın başlayacağız” dedikleri anketin aslında amacını daha net anlatıyordu.

Anket, gazetede 22 Mart 1933 tarihinde “Büyük Anketimiz, Laiklik nedir?” manşetiyle başlamıştı. Laiklik hakkında görüşülen İzmir’in fikir hayatında önemli yer tutanların düşünceleri gün gün başlıklarla verilmişti. Gazete anketinde tüm herkese aynı soruları sormuş ve numaralandırılmıştı.

Soru 1- İnkılapçı Türk münevveri nazarında layiklik nedir ve ne suretle anlaşılmalıdır.

Soru 2- Laik Türk Cumhuriyetinin resmi teşekkülleri arasında Diyanet İşleri Riyaseti gibi bir teşekküle ihtiyaç var mıdır?

İlk günün konusu İzmir Baro Reisi Mustafa Nuri Bey⁷⁵ manşeti ise “Bütün dünyaya mürebbilik Yapacağız Acele Etmeyiniz... Laiklik Nereye mi Dayanmalıdır. Çankaya’ya.. Çankaya’ya efendim” idi. Mustafa Nuri Bey genel olarak; Cumhuriyetin kanunlarının özellikle doğu komşularımız İran ve Afganistan hükümeti tarafından izlendiğini ve uzmanlar istendiğini belirterek bunun açık olarak Garp medeniyetini şarka yaymak anlamına geldiğini vurgulamıştı. Hatta bu yayma işini üstlenen Türkler için bunun mukaddes bir vazife olduğunu ve Türklerin, bu kanunlarla bu vazifeyi “Garp medeniyetini Türk filtresinden geçirmek” suretiyle (musanna bir surette) şarka yaymak surette yapacağını belirtmişti. Nuri Bey Laiklik ile ilgili soruya verdiği yanıtta; Laikliğin bir azmin ifadesi olduğunu ve ilk adımının da Erzurum Kongresi’nde atıldığını ve son dayanacağı noktanın da Çankaya olduğunu vurgulamıştı.

Diyanet İşleri ilgili olan konuda ise; “Din işleri riyaseti devletin teşkilatında resmi bir teşekküldür. Bugün için ameli bir faydası görülüyor. Demektir ki bu memuriyet hala mevcuttur. Dini devlet işlerinden ayırmak suretiyle vicdan hürriyetine en büyük bir delil

⁷⁴ Yeni Asır, 21 Mart 1933. “Yeni Anketimiz, İnkılapçı Türk Münevveri Nazarında Layiklik”,

⁷⁵ Mustafa Nuri Devres.

göstermiş olan Türkiye Cumhuriyeti teşkilatında bu memuriyetin devam ve vücuduna, prensip itibarıyla benim aklımın ermediğini söylemekte mahzur görmüyorum”⁷⁶ diyerek eleştirisini getirmişti.

İkinci gün konuğu Adalet eski bakanı olan Mahmut Esat (Bozkurt) idi.⁷⁷ Gazete Mahmut Esat’ın söylediklerini “*Laiklik dini bir geçim vasıtası olmaktan kurtarıyor onu vicdanlara mal ediyor. Tahtların en temizi en el değmezi ve devrilmezi vicdandır. Bence bugün dahi halli lazım gelen bir cehalet vardır. Diyanet işlerinin yavaş yavaş devlet bütçesinden ayrılması, yalnız devletin yüksek nezareti altında fakat hususi varidatla mesela Kanun-u medeniyeye uygun tesisatla idare edilmesi icap eder.*” geniş manşetlerle vermişlerdi.

Mahmut Esat, laiklikle ilgili ilk soruya verdiği yanıtta “*Ben Laiklikten devletle din işlerinin mutlak surette ayrılmasını anlarım. Laik sistemde devlet din işlerine ve bilhassa din devlet ve dünya işlerine karışmaz. Yalnız devletin dinler üzerinde umumi nezaret umumi kontrol hakkı vardır. Devletin bu kontrol selahiyeti herhangi bir dinin ammenin nizamına adabına muhalif olmamasını temine matuftur.*

Din devlet işlerine karışmaz demek, devlet dinin prensiplerine ayak uydurmaz demektir. Laik devlet nazarında dünya işlerine karışmamak şartı ile her din muhteremdir.... Devletin vazifesi şartsız kayıtsız vicdan hürriyetini müdafaaadır. Bizde önceden yapılacak her yenilik hakkında önce fetvahaneye müracaat zarureti vardı. Mesela yeniçeriliğin ilgasıyla yerine nizam-ı cedidi koyabilmek için III.Selim ve II. Mahmut zamanlarında çeşitli fetvalar almak mecburiyeti hasıl olmuştu. Hatta meşrutiyetin tesisinde bile bu usule müracaat edilmiş ve bu yoldan geçmek zarureti karşısında kalınmıştı. II.Abdulhamit 31 Martta meşrutiyete ihanet ettiği ve Meclis-i Mebusanı kaçırdığı zaman irticacı tenkil için İstanbul kapılarına dayanan Hareket ordusu ve içtima halinde bulunan millet ve ayan meclisleri, zalim mürteci halife ve padişahı ancak fetva aldıktan sonra tahtından indirebilmişlerdi.

Görülüyor ki dinin devlet işlerine karıştığı zamanlar koskoca bir milletin bütün devlet teşkilatının mukadderatı bir hoca efendinin dini telakkilerine anlayışlarına kalıyor. Yirminci asırda milletlerin devletlerin mukadderatı ne bir hocanın ne bir papazın ne de bir hahamın görüşlerine bağlı kalamaz. Hoca efendi papaz veya haham istenilen şeyi dinde bulamaz veya dine uygun bulmazsa ne olacak? Koskoca millet devlet hayati icabatını bir tarafa bırakarak bunların kafalarına göre mi hareket edecek.?

Bu ancak milletin devletin maddi manevi hayat şartlarına dünyanın gidişine icabatına göre tanzim olunur. Kaldı ki dinler değişmeyen esaslardır. Milletlerin hayatı ise her gün tekamül eder değişir. Şunu da söyleyebilirim ki dinin dünya işlerine karışması yalnız bizde görülmüş bizde duyulmuş değildir. Hıristiyanlık alemi de uzun zamanlar bu müdahalenin tazyiki altında kaldı. Birçok krallar hatta imparatorluklar papaların bir emri ile tahta çıkarıldığı gibi yine taçlar başlarından alınarak tahtlarından aşağı indirildiler.

Din devlet ve dünya işlerine karışıkça ekseriya papaların ve halifelerin zaman zaman yobazların papazların elinde bir tahakküm satırı olarak kullanıldı. Din bunların elinde bir derviş keşkülü gibi dilencilik vasıtası yapıldı. Zaman oldu mukaddes dinler bunların elinde bir mezbaha, Allah da bir cellat haline konulmak istendi.

Dinlerin elastiki olması dünya işlerinde hayır ve şer yolunda istimal edilmelerine sebep oldu. Bir kısım din uleması herhangi bir mesele için cevaz verirken diğer kısmının da yine

⁷⁶ Yeni Asır, 22 Mart 1933. “Baro Reisi M. Nuri Bey Diyor ki”.

⁷⁷ Yeni Asır, 23 Mart 1933. “Mahmut Esat B. Diyor ki”.

aynı meselenin memnuiyetini ileri sürdükleri az görülmüş rezaletlerden değildi. Size yakınlardan bir misal vereyim

İstiklal muharebelerinde bir kısım şeriatçılar düşmana karşı mücadeleyi cihad-ı dine istinatla terviç ederken diğer bir kısmı da başta hain halife Vahidettin'nin şeyhülislamı Dürrizade olduğu halde neşrettikleri fetvalarla bu milli mücadeleyi isyan saymaktan utanmadılar. Düşman ordularına halifenin müttefiki diyecek kadar ileri vardılar. Demek ki dinler bir mesele karşısında muhtelif maksatlar uğrunda kullanılabilir, milleti ve memleketi ikiliğe veriyorlar ve şaşırtıyorlar. Memleketin bütün bu dedikodular arasında birliği ve ilerleme hamleleri güçlüğü uğratılıyor. Dini ihtilaflar yüzünden tarihten silinmiş milletler vardır. Bizans imparatorluğunu da bu sırada sayabiliriz. Sünniler ile Şiiler arasındaki kanlı kavgalar İslam milletlerin geri kalmalarında çok müessir olmuştur.

Yirminci Asırda Laiklik

Yirminci asır medeniyeti bütün bu fenalıkların önüne geçmek için laiklik prensibini ortaya sürdü. Bu bazı din bezirganlarının hoşuna gitmez ve gitmeyecektir. Çünkü dini bir keşkül gibi kullanmalarına imkan kalmıyor. Bu din bezirganları bazı hocalar bazı papazlar bazı hahamlar ve yine bazı dindar görünenlerdir. Çünkü laiklik dini bir geçim vasıtası olmaktan kurtarıyor. Onu vicdanlara mal ediyor. Tahtların en yükseği, en temizi en el değmezi ve devrilmezi vicdandır.

Bence dinin dünya işlerine karışması karıştırılması Türk milletinin belli başlı felaket sebeplerinden birini teşkil etmiştir. Türk ihtilali layikliği prensip olarak kabul etmekle tarihin bu derin ıstırabını dindirmiş oluyor. Burada pek mühim tarihi bir hakikati de kaydetmek istiyorum.

Laikliği ilk tatbik edenler

Günün birinde Nys adında meşhur bir hukuk-u düvel müellifinin eserini okuyordum. Bu zata göre layik devlet teşkilatını ilk tanıyan ve tatbik edenler Türk milletleridir. Leon Cahen diyor ki; Cengiz, Müslüman, Hıristiyan, Buda ulemasını huzurunda münakaşa ettirmekten çok hoşlanmış, Fakat hepsini müsavi görür, bir tarafın diğerine tahakkümüne müsaade etmezmiş. Hele dini devlet işlerine asla karıştırmazmış. Fakat hilafetin Türklere intikalinden sonra bu sistem gitgide ihmal edilmiştir. Vicdan hürriyetini kabul etmiş bir devlette layiklik zaruri ve tabii neticedir. Layik olmayan bir devlet vicdan hürriyeti için bir devlet olamaz.

Devletin dini olamaz

Devlete dini izale etmek de manasız ve saçma bir düşünce bir görüştür. Zira devlet maddi bir şahsiyet bir varlık değildir ki dine salık olabilsin. Mesela İslam dininin şartlarından namaz kılmak oruç tutmak hacca gitmek vardır. Bir devlet tasavvur olunabilir mi ki Hacca gitsin ve Hacı devlet efendi olabilsin. Yahut bir devlet düşünebilir misiniz ki oruç tutsun veya namaz kılsın.

Bunun içindir ki Osmanlı kanunnamesiyle eski teşkilatı esasideki "devletin dini dini İslam'dır. Ahkamı şeriyenin tenfizine BMM memurdur." gibi kayıtlar tehlikeli ve pek manasızdı. Layiklik muasır Türkiye'nin yaşama ve ilerleme şartlarındandır. Teşkilat-ı Esasiyemiz kanun-u medeniyemiz ceza kanunumuz bu prensibi tamamıyla kabul etmiştir."

Mahmut Esat, Diyanet İşleri ilgili konuda ise; "bence bugün dahi halli lazım gelen bir cihet vardır. Diyanet işlerinin yavaş yavaş devlet bütçesinden ayrılması, yalnız devletin

yüksek nezareti altında, fakat hususi varidatla, mesela kanunu medeniyeye uygun tesisatla idare edilmesi icap eder. Vaizlerin büyük şehir imamlarının Darülfünun, ilahiyat şubesi mezunları olması ve lisan bilir kimseler arasından seçilmesi lazımdır. Küçük şehir imamlarının ise, mevkileriyle mütenasip bir tahsil görmeleri, laikliği anlamaları çok faydelidir.

Gençliğe bir hitap

Türk gençliği laikliği günü gelince canı pahasına da müdafaa edecektir. Çünkü laiklik bir milletin, bu memleketin yaşama şartlarının başında gelir. Hiçbir kuvvet hiçbir mesuliyet onu bu kavgada yıldıramayacaktır. Türk gençliği laikliği müdafaa ederken dini yalancıların elinden kurtarmış, vicdanları beklemiş olacaktır. Bu yüksek bekkilik en çok Türk gencine yaraşır."

24 Mart'ta konuk İç hastalıkları uzmanı doktor Hatipoğlu Esat Bey idi.⁷⁸ Gazete manşeti "*Laik terbiye alanlar müspet ilimlerden gözlerini ayırmazlar. Laik insan nefesine ailesine vatandaşlarına, memleketine, insaniyete nafi hizmetler ifasını bir ülkü edinir.*" şeklinde vermişti.

Esat Bey'e göre Laiklik iki türdür ferdin ve cemiyetin laikliği ile Hükümetin laikliği. Ona göre "*fert, doğrudan doğruya vicdana taaluk eden dini mesailde hür olmalıdır. İnsan batıl fikirlerin hislerin galatı olan taassuptan uzak bulunmalıdır. Yani başkalarının fikirlerine hislerine ve kanaatlerine hürmet etmelidir. Bir kelime ile fertlerin ve cemiyetlerin hayatlarında "tolerance" esas olmalıdır. Tabi tolerans(lı) olmak ,kendi milletinin benliğine fertlerinin ahlak ve kavaidine göz yummak demek değildir. Laik insan dünyasına çalışır. Elinden geldiği kadar kendi nefesine, vatandaşlarına, memleketine, hatta bu hududu aşarak insaniyete nafi hizmetler ifasını kendisine bir ülkü edinir."*

-Sizce laikliğin hududu nedir? Sorusuna da yanıt veren Esat Bey⁷⁹;

"-Evet laikliğin de bir hududu olması lazım gelir. Laiklik ahlaka temas eder. Bence ahlakın tarifi de şu olmak lazım gelir. İnsanları cemiyet halinde yaşamaya başladıkları andan itibaren fertlerin cemiyetleri ve cemiyetlerin mütekabilen efrada ve cemiyetlere karşı muamele usul ve kavaidin kesb-i rüçhan etmiş eşkaline ahlak derim. İşte bu ahlak hududunun haricine çıkmamak laikliğin hududur." Derken Diyanet işleri ilgili soruya da yanıt vermişti. Devletin Laikliği konusunda;

"Bizde laik Türkiye Cumhuriyetinde Din işleri Riyaseti gibi bir teşekkülün mevcudiyeti maziden intikal etmiş bir takım vakıflardan ileri gelse gerekir. Hükümetin bu hususta bir bütçe tanzim ederek, bu teşekkülü muhafaza etmesi muvakkattir.[Geçicidir] Devlet nasıl mezarlıkları belediyeye bıraktı ise, bu teşekkülleri de kendi kontrolleri altında hususi bütçeler veya belediyelere devredecektir. Şimdi hükümetin yaptığı vasiliktir. Yoksa Halk fırkasının laikliği tanzim eden programı mükemmeldir. Yarın artık bununla uğraşmaya tenezzül etmeyecektir."

Bir sonraki konuk Erkek Muallim Okulu müdürü Refet Sadettin Bey idi.⁸⁰ Manşet "*Laiklik değişmeyen dinle değişen hayatın alakasını kesmektir. Laiklik denilen sistem devlet nizamından dini otoriteyi temsil eden teşkilatı kaldırmakla başlar.*" idi.

78 Yeni Asır, 24 Mart 1933. "Dr. Hatipoğlu Esat Bey Diyor ki".

79 Bu günden itibaren gazete "Laikliğin hududu nedir?" sorusunu da sormaya başlamıştır.

80 Yeni Asır, 26 Mart 1933. "Refet Sadettin B. diyor ki".

Refet Sadettin Bey, “*Laiklik nedir*” sorusuna ilginç bir giriş yapar. Bir cemiyeti oluşturan kıymet hükümlerinden bahseder ve bunları ahlaki, hukuki, siyasi, iktisadi ve dini olarak ayırır. “*Ahlaki kıymetler kısmen anane ve adet membaından, kısmen akli icaplardan veya medeni mevzulardan gelir.*” Diyerek Hukuki kıymetlerle siyasi ve iktisadi kıymetlerin bugünkü şekilleriyle yine medeniyet camiasından geldiğinden bahseden Refet Sadettin Bey, “*Dini hükümler ve kıymetler ise, prensip itibarıyla ahlak tarafından vaaz ve emredilmiş addedildiklerinden mütemadiyen teceddüt ve tekamül eden hayata rağmen kadim asumani mahiyetlerini muhafaza ederler. Hayat değişir hayatın mahiyetleri değişir dünya yenileşir, fakat dinler ayniyetlerini muhafazaya sai kalırlar*” der ve “*benim anladığımla laiklik, değişmeyen dinle değişen hayatın münasebet ve alakasını kesmek. İçtimai umurda nazım prensip olmaktan çıkarmak ve hayata kendi yolunda serbesti vermektir. Bu anlayışta dine karşı hiçbir menfi tavır yoktur. Din ferdi şuura bırakılmıştır. Vatandaş dilediği itikada bağlanır. Ve istediği gibi iman eder.*” şeklinde konuşmuştur.

Geçmişte durumun tam tersi olduğunu belirten okul müdürü “*Bizim tarihimizde de şeriat dini hukuku, fetva, dini siyaseti ve idareyi ifade etmektedir. Laik Türkiye cumhuriyeti içtimai nizamda dini otoriteyi kaldırmış ve hayata nazımlık vazifesini milli medeni bir otoriteye tevdi ederek doğru yola girmiştir.*” demiştir.

Laikliğin hududu nedir sorusunu ise; “*Laiklik dediğimiz sistem devlet nizamından dini otoriteyi temsil eden her türlü teşkilatı kaldırmakla başlar. Bu suretle kanunlar idare ve siyaset prensipleri en cüzi bir kayd-ı diniye tabi olmaktan kurtulur. Hayatın icapları ve asrın lazimleri ele alınarak en geniş bir fikir hürriyeti içinde gidilerek hedefe doğru yürünür. Bu yürüyüşün nazımları milli mefkure ve medeni gayelerdir. Laikliğin müntehası olarak tasavvur edebileceğimiz nokta vatandaşa itikat sahasında ferdi hürriyeti kayıtsız bahşetmekten ibarettir. İtikatların tatbikatı mahiyetinde olan ayin ve ibadetlere gelince devlet bunlarda da kanuna muaşerete milli harsa ve medeni inkişafa mani bir cihet bulmadıkça hiçbir müdahalede bulunmaz. Dinlerde esas Olan itikatlardır. Ayin ve ibadetler eşkalden ibarettir. Ve timsali şeyleridir. Devlet de bu eşkali murakabe eder. Bu hakkıdır.*” yanıtını vermişti.

Refet Sadettin Bey, sorulan “*Laik Türkiye cumhuriyetinin resmi teşekkülleri arasında Diyanet riyaseti gibi bir teşekküle ihtiyaç var mıdır?*” sorusuna da;

“*Bu suale cevap verebilmek için Diyanet İşleri Riyaseti'nin hukuk ve vazifelerine bilmek lazımdır. Eğer bu teşekkül sadece mabetleri mabetlerde vazife alanları ibadetin harici eşkalini murakabe eden bir makam ise, böyle bir teşekkül lazım ve faidelidir. Mabetlerimiz milli sanat ve servet nokta ı nazarından kıymete haiz binalardır. Burada vazife alacakların milli terbiye nokta ı nazarından ehliyet sahibi olmaları lazımdır. Ayin ve ibadetler için yapılan içtimalarda kanuni şartlara riayet derecesinin bilinmesi iktiza eder. Ve bu neviden lüzumlar diyanet işleri makamının vücudunu lüzumlu kılar.*”

Diyanet işleri eğer cemiyet üstünde dini otoriteyi temsil eden bir teşekkül olsaydı ki böyle değildir. Ve olamaz- cumhuriyet onu derhal ortadan kaldırır.

İleride belki cumhuriyet mabetlerin idaresi işini cemaatlerin yapacağı mahalli teşekküllere devredecek ve halkımızda taşıdığı siyasi ve medeni ehliyetin icap ettirdiği bu mükemmeliyet ile mabet işlerini ve murakabelerini başaracaktır. Bugünü beklemek lazım olduğuna kaniim.” şeklinde yanıt vermişti.

27 Mart'taki konuk Kız Lisesi Felsefe öğretmeni Neşvet Hanım idi.⁸¹ Gazete manşeti "*Laiklik en feyizli tesirlerini mekteplerimizde gösterdi. Türk gençliği dine hürmet eder fakat onun siyasete alet olmasına müsaade edemez.*" idi.

Neşvet Hanım, Laiklik kavramını "*...hükümetin resmi bir din kabul etmemesi dinle dünya işlerini ayırması demek olarak kabul eder. On sene evvel her karış toprağının Türkün kanı ile sulandığı bu vatanda kurduğumuz cumhuriyetin en sağlam esaslarından biri de budur. Asırlarca dünyaya ait işlerinde dinin çerçevelerine göre hareket etmek yüzünden geri kalan milletimizin bugün bütün medeni aleme hayret veren adımlarla ilerlemesi, kuvvetini bu feyizli mebbadan alması ile başladı. Cumhuriyetimiz vatandaşın bu dünyadaki işleriyle alakadar olmak, onu bu dünyada bu dünya cenneti olan Türk yurdu üzerinde rahat serbest yaşatmak azmindedir. Vicdanlar için hürriyet insanlık hakkı ise, vicdanlara hakim olmaktan vazgeçmek de hükümetlerin vazifesidir. Bu temele dayanan Türkiye Cumhuriyeti, vatandaş ahirete ait itikatlarında tamamen serbest bırakmış vatan çocuklarına herhangi bir akideyi tedris etmeyi selahiyeti haricinde tutmuştur. Devletin dine müdahalesi ancak asayişin ihlali takdirinde oluyor.*"

Neşvet Hanım laikliğin sınırı konusuna da değinmiş ve "*Ara sıra başkaldıran irtica hareketleri ile gizli ve menfur maksatlar için dinin alet edildiğine şahit oluyoruz. Hürriyet herkesin hakkıdır. Hakiki hürriyet hürriyetçi olamayanlara karşı da geniş davranılmasını icap eder. Fakat bazı kimseler istikbalde maziye devam ettirmek, kendi itikat ettiği gibi etmeyenleri ezmek isterlerse buna mani oluruz. Kimsenin bu hududu geçmesine müsaade edemeyiz. Din siyasi maksatlar için vasıta olarak kullanılamaz. Mekteplerimizdeki yobazcı unsurların dini olmaktan ziyade bir nevi siyasi teşkilat halini alan patrikhane ve hahamhanelerin hukuki ve siyasi selahiyetleri de cumhuriyetimizin kanunlarıyla kırılmıştır. Medreseler tekke ve türbelerin kapatılması şeyhlik ve dervişliğin menedilmesi ise bir zaruret olmuştur. Zira Türk, kanı ile kazandığı bu toprakta cehaletin damgaları olan bu bakiyelere elbette tahammül edemezdi. Ve etmedi. Bugün artık mazideki gibi din, siyasi bir müesseseye olmaktan çıkmıştır.*"

Daha dün İslam ulema(sı)nın asırlarca evvel Arap cemiyeti için tanzim ettiği kanunlar Türk cemiyetine tatbik edilmeye çalışılıyordu. O suretle ki mesela, mecelle'nin 1800 kusura maddesinden dünkü ihtiyaçlarımıza tevafuk edenleri 300'ü geçmiyordu. Kanunların milli ihtiyaç ve menfaatleri takip etmiş onların ifadesi olması lazım iken, milletin ihtiyarı mevcut kalıplara dökülüyor bu kalıplar içine hapsediliyor öldürülüyordu. Bu sebepten terakki etmemiz medeni alemle birlikte yürümemiz gecikti. Daima değişen ihtiyaçlar karşısında aynı şekilde eski köhne ve cemiyetin bugünkü bünyesine tevafuk etmeyen kanunlarla idare edilmek daha doğrusu onların tazyiki altında ezilmekten geri kaldık. Bir adım bile atamadık. Türk kadını her türlü haktan mahrum bırakıyordu"

Bir gün sonra gazetede Operatör Feridun Şevket Bey vardı ve manşet de "*Laiklik vicdan hürriyetinde başlar vicdan hürriyetinde nihayet bulur. Din işleriyle uğraşanlar laik bir terbiye görmelidirler.*"⁸² şeklindeydi.

Feridun Şevket bey "*Laiklik nedir?*" sorusuna;

"Bir insanın gerek içtimai ve gerekse ferdi işlerinde dini kayıtlara bağlı olmayarak dini yalnız telakkiler halinde saklayabilmesi laikliktir." Yanıtını, "*Laikliğin hududu nedir?*"

81 Yeni Asır, 27 Mart 1933. "Muallim Neşvet Hanım Diyor ki".

82 Yeni Asır, 28 Mart 1933. "Operatör Feridun Şevket B. Diyor ki".

sorusuna da “Laikliğin bence hududu yoktur. Laikliğin hürriyeti vicdanda başlar hürriyet vicdanda nihayet bulur” yanıtını vermişti.

Feridun Şevket Bey’in “ Laik Türkiye cumhuriyeti devlet teşkilatında din işleri riyaseti gibi resmi bir teşekkülün vucuduna ihtiyaç var mıdır?” sorusuna verdiği yanıt ise;

“Laik bir devlet teşkilatında din işlerinin devlet idaresinde bulunmasına bir lüzum yoksa da din işlerini başlıbaşına bırakabilmek için memlekette iyi yetişmiş ve o memlekette inkılap ve terakki seviyesine uygun din mütehassısları bulunmak lazım gelir. Böyle kuvvetli mütehassısları olmayan ülkelerde bu sınıfı başlı başına bırakmak tehlikeli olabilir. Bu nihayet zaman ve zemin meselesidir. Bugünkü Türk cumhuriyeti idaresinde de bu lüzum duyulmuş olacaktır ki bugün için diyanet işleri riyaseti devlet teşkilatı meyanında bulunmaktadır. Benim tanıdığım Avrupa memleketlerinde Almanya Avusturya) din işleri doğrudan doğruya papaz teşkilatının elindedir. Tamamıyla ayrı bir teşekküldür. Fakat bu idareyi kendi başlarına çevirecek kudrette din mütehassısları yetiştirmişlerdir.

Bizde din adamlarımıza hocalarımıza laik bir terbiye vererek onları aynı suretle memleketin inkılapçı akidelerine uygun ve aynı ruhta yetiştirebilirsek o zaman din işleri riyasetinin hikmet-i vücudu kalmaz.” Şeklindeydi.

Feridun Şevket Bey’e “Garptaki laiklik telakkisiyle bizim telakkitemiz arasında bir fark görüyor musunuz?” şeklinde bir üçüncü soru da sorulmuştu.

“Fark mevcuttur. Ve bu farkın mevcudiyeti zaten zaruridir. Size bir misal. Bugün benim karşıma (osteit tuberkulozla) malul bir hasta gelse ve ben de şu gördüğümüz kitapların ihtiva ettiği ilaçları vesayayı versem o hasta için kurtulmak hayal olur. Çünkü bu eserlerin tavsiye ettiği tedavi şekilleri bizim memleketimiz için maddi ve şekli imkanı olmayacak mahiyettedir. Fakat bu vesayayı muhitteki tatbik kabiliyetiyle terkip edebilirsek o hasta için şifa bulmak imkan dahiline girer. İşte laikliği de garpten alırken tam onun kopyasını almakta bir faide yoktur. Ancak onu da kendi vaziyetimize, ihtiyacımıza uydurmak icap eder. Laikliğin teorisini bilmeli ve onu pratik hayata uydurmalıyız.”

29 Mart tarihli Yeni Asır’da bu kez konuk Erkek lisesi ve Kız muallim Mektebi Felsefe Muallimi ve beynelmilel terbiye cemiyeti azasından Mustafa Rahmi Bey idi. Gazete manşetini de “Laiklik demek din işlerine devletin hiç karışmaması demektir. Laiklik bizde tam bir vicdan hürriyeti şeklinde anlaşılmalıdır.”⁸³ şeklinde atmıştı.

Mustafa Rahmi Bey “Laiklik nedir?” sorusuna;

“Laiklik din işlerine devletin hiç karışmaması demektir. Devletin vazifesi vatandaşları yaşadıkları toprak üzerinde saadete ulaştırmaktır. Bu iş şenni bir iştir. Bir devletin bu şeni işi başarması en öz ve yüce ülküsüdür. Bu işte vatandaşlar arasında bir birlik yaratmak mümkündür. Din ise bir kıymet işidir. kıymet işlerinde ise insanları birleştirmek kolay değildir. Devletler din işlerine karışacak olurlarsa bir takım vatandaşları kendilerinden soğuturlar. İşte bu sebeptedir ki laik bir devlet din işlerine karışmaz.” Yanıtını verirken; “Laiklik bizde nasıl anlaşılmalıdır.” Sorusunu da; “ Laiklik her yerde olduğu gibi bizde de tam bir vicdan hürriyeti şeklinde anlaşılmalıdır.” şeklinde yanıtlamıştı.

“Laik Türkiye Cumhuriyeti devlet teşkilatında din işleri riyaseti gibi resmi bir teşekkülün vucuduna ihtiyaç var mıdır” sorusunu da;

83 Yeni Asır, 29 Mart 1933, “Felsefe Muallimi M. Rahmi B. Diyor ki”.

“Böyle bir teşkilata esas ve prensip itibarıyla hiç de lüzum yoktur. Ancak bugün bu teşekkül devletçe idame ediliyorsa bunun sadece idari sebeplerle olduğuna kaniyim.” vermişti..

Bir sonraki konuk İlköğretim Müfettişi Asım İsmet Bey, manşeti de *“Bence laik hükümet demek ilmi kıymetleri cemiyet hayatına tatbik eden hükümet demektir. İnkılapçı cemiyet ilmin kıymetlerini kabul eden bir cemiyettir.”* şeklindeydi.⁸⁴

Laikliği, *“İnkılapçı bir Türk münevveri nazarında laiklik bir çoklarının dediği gibi sadece din ile dünya işlerini yek diğerinden ayırmak ve dini dünya işlerini karıştırmamaktan ibaret değildir. Laikliği bu suretle kabul ve telakki etmek biraz fazla tekamül olmak demektir. İnkılaplar ise; tekamül ile değil bir alimin dediği gibi daima tarihte sıçrayışlarla olur. Bir inkılap demek, bir fikir sistemi bir hayat telakkisi yerine diğer bir fikir sistemi başka bir hayat telakkisi koymak demektir.*

Şu halde inkılap yapan bir cemiyeti düne kadar idare eden kıymetler ve kuvvetler dini ise bunları bırakmak yerine başkalarını almak lazımdır. Türk inkılabının yaptığı gibi. Bu yeni kıymetler ise, ancak eskilerinin yani terk edilen kıymetlerin aksi olabilir. Zıtlar ise birleşemez. Bunun içindir ki bir cemiyetin dindar ve onu temsil eden hükümetin laik olması bahis mevzu olamaz. Çünkü bu cumhuriyette hükümeti idare edenler kimlerdir? Halk ve halkın mümessilleri değil mi? Şu takdirde cemiyet dindar olursa idare elinde olduğuna nazaran hükümette dindardır demektir. Bu ise inkılap ve *inkılap ruhu ile telif kabul etmez. Onun için laikliğe başka bir mana vermek lazımdır.*

Bence laik hükümet demek ilmi buluşları ilmin her sahada tahakkuk ettirdiği kabili izah ve ispat kıymetleri cemiyet hayatına tatbik eden hükümet demektir.

Laik fert demek; kendini mazinin dini seyrinden sıyrın hayatına akli yani tecrübe edilmiş fikirleri hakim kılan fert demektir.” Olarak anlatan Asım İsmet Bey; *“Şu halde Türk cemiyetinde laiklik nereden başlar, şumulü nedir, nereye dayanır?”* sorusunu da *“İnkılapçı bir cemiyet hayatında laiklik, dini kıymetler yerine inkılap eliyle ilmi kıymetler geçtiği andan itibaren başlar. Daha doğrusu dini ahlak yerine ilmi ahlakın hakim olduğu dakikadan onun duracağı yer yoktur. Çünkü ilmi buluşların nihayeti ve hududu yoktur.»* yanıtlamıştı.

Diyanet işleri sorusuna ise; *“ yukarıda izah ettiğim gibi ilme esaslar cemiyet hayatına hakim olduktan sonra bunun vücudu kendiliğinden ortadan kalkar”*, şeklindeydi.

Gazete 31 Mart tarihli sayısında Behzat Arif Bey'e yer vermişti.⁸⁵ Manşetini de *“Laiklik, yaşamak isteyen devletin uzviyetinden dini uzaklaştırmasıdır. Laik devletin ilk vazifesi dinin devlet üzerindeki tahakküm vasıtalarını kökünden çıkarıp atamaktır”*⁸⁶ olarak atmıştı.

Laiklik nedir sorusuna Behzat Arif Bey, din ve devletin birbirinden ayrılması gibi bir yanıtın lüगत olduğunu bilimsel olmadığını belirterek başlar.

84 Yeni Asır, 30 Mart 1933. *“Müfettiş Asım İsmet Bey Diyor ki”*.

85 Behzat Arif (Bilgin) Bey, abisi Ali Şevket ile birlikte Yeni Asır gazetesinin sahibiydi. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı destekleyecek olan ve 26 Ekim 1930 tarihinde kurulan, 71 sayı çıkan liberal *“Serbes Cumhuriyet”* gazetesinin de yazı işleri müdürlüğünü yapmıştı. Hakkı Uyar, *“Serbes Cumhuriyet Gazetesi”, Tarih ve Toplum*, sayı 95, 1991, s.46-51. Fethi Bey'in İzmir mitingi sırasında bir süre de tutuklu kalmıştır. Serap Tabak, Serbest Cumhuriyet Fırkası, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt:16, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.556. Behzat Bilgin, IX. Dönem (1950- 1954) arası da DP milletvekili olarak mecliste bulunmuştur. *TBMM Albümü(1920-2010)*, Cilt.2, s.570.

86 Yeni Asır, 31 Mart 1933, *“Behzat Arif Bey”*.

Laikliği tarif etmek için devlet ve din mevhumlarını geniş olarak anlatan Behzat Arif Bey, dinin tarifinin daha güç olduğunu, çünkü felsefi görüş noktasına göre din tariflerinin değiştiğini ve bunların dinin ne olduğunu değil, ne olması lüzum geldiğini gösteren metafizik ve bilimsel olmayan (gayrifenni) tarifler olduğunu belirtmişti. Fenni bir tarifi ise dinin ne olması lazım geleceğini değil, ne olduğunu göstermesi gerektiği üzerinde durur.

Ona göre İslam dinin ne olduğunu anlamak için birinci tetkik esası Kuran'dır diğeri tarihi tecrübelerdir. *"... Türkiye de asırlarca İslam dini Kuran vasıtasıyla aile hukukunu, evlenme boşanma miras meselelerini hatta ticari iktisadi münasebetleri nihayet büyük mikyasta devlet hukukunu adalet vergi ceza meselelerini muayyen nizamla bağlamıştı. Bu nizam ve kanunların bugün tatbiki mümkün olmayan şeyler olduğu haklı olarak söylenebilir. Fakat yine haklı olarak iddia edilebilir ki zamanı geçmiş olan bütün bu hükümler İslam dininin esaslı mevzuatıdır"*

Tarihi tecrübeye bağlı olarak İslam devletlerinin tarihinde dini devletin, millet duygusunu öldürerek yerini taassup ve cehalet duygusuna bıraktığını belirten Behzat Arif Bey, bu tarihi tecrübelerle Türkiye'de dinin devlet işlerinden uzaklaştırılmasını, *"yaşamak isteyen bir milletin tarihi tecrübelerinden çıkardığı şuurlu dersin bir neticesidir"* şeklinde açıklamıştı..

Behzat Arif Bey, Laikliğin sınırları konusunda ise; *"Laiklik sadece din ve devlet arasında bir ayrılış değildir. Böyle bir ayrılış müteakiben bir hudud çizilmesi demekse dinin-teşekkülü icabı- bu hududu daima tecavüz edeceği muhakkaktır.*

Bugün medeni kanuna rağmen kanun harici yapılan evlenmeler bazı yerlerde hükümet içinde hükümet derecesini bulmaya cüret eden gizli teşekküller bunun delilidir. Hakikat şudur ki; laiklik yaşamak isteyen devletin kendi vaziyetinden dini uzaklaştırması dinin dünyevi salahiyetlerini ilga etmesi, cemiyetin refah ve saadeti için akıl ve fen haricinde hiçbir mevzu tanınamaması şeklinde kendini gösteren bir harekettir. Bu Meşru bir müdafadır

Çünkü dinlerin ve din teşkilatının devletlere ve devlet teşkilatına tahakküm meyli tarihin açık hakikatlerinden biridir ve ne Türkiye'de ne Fransa'da ne Rusya'da din, devletin kendisinden ayrı bir şey olabileceğini hiçbir zaman samimiyetle kabul etmemiş ve bilhassa cumhuriyet rejimini, yani bu ayrılığın tam ifadesini şüphe ve itirazla karşılamakta devam etmiştir. Fransa'da 60 yıllık cumhuriyet hayatına ve birbuçuk asırlık cumhuriyet tarihine rağmen papazların ve papazlar etrafında toplanan dindarların hala cumhuriyet düşmanı olmalarının hikmeti budur.

Şu halde laik devletin birinci vazifesi dinin devlet üzerindeki tahakküm vasıtalarını kökünden çıkarıp atmaktır. Türkiye cumhuriyeti sırasıyla dini takvimi, hilafeti, medreseleri, şeriye mahkemelerini, tekkeleri, mecelleyi, aşarı, fesi, arap harflerini atmamakla zamanı geçmiş hükümlerin yalnız devlet üzerinde değil millet üzerindeki nüfuzuna da set çekmek istemiştir. Bu işin henüz bitmemiş olduğuna ise, *hafta tatili meselesinin iktisadi zararlarına rağmen hala dini mülahazaların esiri olması kâfi bir delildir."* demişti.

Diyanet işleri konusunda ise; *"Dini teşkilatın bütün vatandaşlar tarafından yani bu meyanda serbest fikirli olanlar tarafından verilen vergilerle idaresidir. Bunun laiklik ile uygun düşmediği noktasında herkes müttefiktir. Deniliyor ki din teşkilatını devletin kontrolü altında bulundurmakta zaruret vardır. Şüphesiz fakat; devlet bu kontrolü para ile*

satın almak mecburiyetinde değildir. Bu teşkilat devletten tamamen hariç olduğu takdirde de umumi teşkilat olmak itibarıyla kanunların murakabesi altında bulunacaktır.

Devletin dine müdahalesi

Dini liberaller, yani liberalizmi devlet aleyhinde bir silah yapmak isteyenler diyebilirler ki, din devlet işlerine karışmayacağı gibi, devlet de din işlerine karışmasın. Bu iddiayı biz kabul edemeyiz. Yukarıdan beri izah ettiğimiz gibi laiklik devletin din dairesini darlaştırması, yani umumi menfaat namına bilfiil dini telakkilere müdahalesidir. Dindarların devletten isteyecekleri hak, vicdan hürriyeti hakkıdır. Nasıl ki dinsizler de aynı hakkı aynı derecede kuvvetle isterler. Yoksa laiklik din namına ne irtica ne de cehalet propagandası verebilir.

Devlet bitaraf olamaz

Din ile ilim ve fen arasında devlet bitaraf olamaz ve olmamalıdır. Belki dini bir hüküm olan "Dünya düzdür" sözü ile Galileo'nun sözü arasında devlet her zaman Galileo'nun sözünü tercih edecek ve din aliminin sözüne göre değil, fen aleminin sözüne göre yürüyecektir. Medreselerin kapatılması bunun delili değil midir? Devletin vazifesi ilim ve fennin yarattığı hakikatleri ve bunların icaplarını hakim kılmaktır. Laikliğin en güçlü teminatı dinden uzak çok uzak katiyen uzak tutulan mekteptir. Ve bunun içindir ki diyanet işleri bütçesinin maarif bütçesine devrini istemek cumhuriyetin hakiki taraftarları için bir haktır."

2 Nisan sayısında gazetenin konuğu Dr. Ali Agah Bey idi. Başlık olarak "Büyük kurtarıcının bu millete en büyük hediyesi bugünkü laik devlettir. Laik devletin gayesi millete laik bir terbiye vermektir."⁸⁷ denilmişti. Ali Agah Bey Laikliği;

- "Laiklik ferdin dini kanunlardan ve menşeyini dini kanunlardan alan ananelerden tecerrüt etmesi, gerek ailevi ve gerek siyasi ve içtimai hayatında bu kanunların ve ananelerin hakimiyetini tanımamasıdır. Bence bir Türk münevverine layık devlet, ulu gazinin kurduğu, bugünkü laik cumhuriyettir. ...

Osmanlı devleti de tarihimize şeref veren çok büyük ve şanlı meydan muharebeleri kazandı. Fakat bütün bu parlak zaferler bu devletin çökmesine, dünya haritasında silinmesine mani olamamıştır. Bunun biricik sebebi bu devletin dini bir devlet olması ve devlet idaresinde her türlü terakkiyi imkansız kılan dini kanunların ve menşeyini bu kanunlardan alan ananelerin hakim olmasıdır.

Bu hususta biraz tereddüdü olanlar, Osmanlı tarihinin bilhassa Tanzimat'tan sonraki devrini iyice tetkik etsinler ve nazarlarını hala dini kanunlar ve ananelerle idare iddiasında olan esir Faslularla Tunuslulara çevirsinler. Yalnız Osmanlı tarihi değil beşeriyet tarihi gösterir ki kendilerini dini kanunlar ve ananelerle idare eden milletler ve devletler için beka ümidi yoktur. Ancak bu kanunların hakimiyetini yıkmak hiçbir zaman ve dünyanın hiçbir memleketinde kolay olmamış ve bu neticeye vasil olmak için birçok kurbanlar vermek, kanlı ihtilaller yapmak icap etmiştir. Onun için ilk doğan laik devletler daima diktatörce bir mahiyet izhar etmişler ve bu mahiyetlerini uzun müddet idame zaruretinde kalmışlardır. Bu tarihi hakikati hiçbir Türk münevveri unutmamakla mükelleftir" şeklinde açıklamıştı. Laikliğin sınırı konusunda da;

"Laiklik devlet idaresinde siyasi içtimai ve tam manasıyla laik kanunların hakimiyeti ile başlar. Laik devletin en a-esaslı gayesi milletin bütün fertlerine laik terbiye vermektir.

⁸⁷ Yeni Asır, 2 Nisan 1933, "Dr. Ali Agah B. Diyor ki".

Bu gayeye vusulün yegane vasıta ve çaresi de laik mekteptir. Cumhuriyet hükümeti medreselerin ve terbiyede ikiliğin lağvı ile, bu gayeye en az zamanda vusulü temin etmiştir.

Fransa da dahil olduğu halde bu mühim meselenin hala halledilemediği ve bu milletlerin bu yüzden çok çetin mücadelelerle hala sarsıldığı göz önüne getirilince hükümetimizi samimiyet ve heyecanla tebrik etmemek gayri mümkündür.” demıştır. Diyanet İşleri konusunda da;

“laik devlette dini müesseselere yer olmaması lazımdır. Bununla beraber ben bu memlekette dini müesseselerin ve dini temsil edenlerin diğer memleketlerde olduğu gibi müstakil bir uzviyet halinde idaresi taraftarı değilim. Mazinin çok acı tecrübeleri meydandadır. Uzun müddet bu müesseselerin, devletin yalnız murakabesi değil nüfuz ve emri altında kalması taraftarıym.

Çünkü din mümessillerine verilecek yeni terbiye ile onları laikliğe ısındırmak bir hayaldir. Dünyanın hiçbir yerinde bu neticeye vasil olunamamıştır. Ve bu emellerle serbest bırakılan b teşkilat laik devletin karşısına kuvvetli muarız bir kuvvet olmak üzere çıkmıştır. Bu tecrübelerden ibret alalım “ cümlelerini kullanmıştı.

Şikago Üniversitesinden mezun, Kız Muallim ve Kız Koleji İçtimaiyat ve Felsefe muallimlerinden Vedide Kemal Hanım 3 Nisan’da konuk yapılmıştı. Manşet ise *“Laikliğin hududu devletin siyasi hayatında başlamalı ve orada bitmeli. Din ihtiyacı körletilemez mecrası değiştirilmelidir.”*⁸⁸ şeklindeydi.

“Laiklik kısaca devlet işlerinin din işlerinden ayrılması demektir. Dünya işlerini idare edenlerin din kuvvetinden ve onun vermiş olduğu salahiyyetten istifade etmeleri alelekser menfi neticeler vermiştir . Tarihi ve muasır pek çok misaller bunu sarahaten ispat eder. Din adamlarının indi bir suretle sübjektif hükümlerle idare işlerine karışma zamanı çoktan geçmiştir. Hatta son zamanlarda Amerika’da teknokrasiden yani devlet işlerinin fen adamlarına terk olunmasının lüzumunu iddia eden bir nazariyeden bile bahis olunmaktadır. Binaenaleyh bugün idare işi bir fen işidir.

Laiklik nerede başlar

Laikliğin hududu bir devletin bütün siyasi hayatında başlamalı ve orada bitmelidir. Maalesef bu noktanın pek çok gençler tarafından yanlış anlaşıldığını zannediyorum.

*Laikliği dinsizlik olarak anlayan ve dinden nefret eden ve içtimai hayat için lüzumunu inkar edenler de olduğu gibi, dini tahkir edenler de vardır. İsteyen bunu böyle kabul etmekte hürdür. Lakin bunun laiklik ile alışverişi yoktur. Fertler hususi hayatlarında istedikleri dine, mezhebe-az veya çok- alaka ile merbut kalırlar. Bir medeniyetin terakkisinde kıymet hükümlerinin yani harsın lüzumunu katıyen inkar etmemek lazımdır. Aynı zamanda dinin de harsın tekamülünde ne kadar kuvvetli bir amil olduğunu inkar etmek imkansızdır. Yani bu din işlerine bir istikamet verilmeyecek ve fertlerin taht-ı şuurunda çok mühim bir yer ihraz eden din telakkilerinin hat ve hareketini tayin etmeyecek, bir kelime ile fertleri softaların elinden kurtarmayacak olursa, çok müessif olan Menemen hadisesi gibi hadiselerle intizar etmek tabii olur”*⁸⁹ diyerek gündemdeki konuyu da çok net anlatmıştı.

Bir gün sonra Erkek Lisesi Yurt Bilgisi Ruhیات Muallimlerinden Vehip Bey gazetedeydi ve başlık *“Laik insan, muhitindekilerin vicdan hürriyetini taassupla karşılamayan insandır.*

88 *Yeni Asır*, 3 Nisan 1933, “Vedide Kemal Hanım Diyor ki”.

89 Vedide Kemal Hanım’ın Diyanet İşleri ile ilgili konuşmadığı anlaşılıyor.

Hakiki laik devlet nemelazım zihniyetinde kalmaz.”⁹⁰ idi.

Laiklik nedir sorusunu “Din nüfuzunun devlet işlerinden uzak bırakılması laikliktir. Bu bilhassa orta zamanda felsefeye ilme devlet işlerine aşırı müdahaleleri görünen din nüfuzunun menfi tesirlerinden kurtulmak ihtiyacından gelme bir ihtiyaçtır. Laiklik hayatın lüzum gösterdiği zaruretin ifadesidir.

Laik insan da dinsiz kalması icap eden bir insan değil, etrafındakilerin dini hislerine vicdani kanatlarına müdahale etmeyen, muhitindekilerin vicdan hürriyetini taassupla karşılamayan insandır. Hakiki laik devlet de ancak nemelazım zihniyetinde kalmayan ve aynı zamanda tassuba varmayanların cemiyetinde vücut bulur.

Tarihimizde Tanzimat meşrutiyet hareketleriyle başlayıp milli istiklal mücadelemizden büyük inkılabımıza varıncaya kadar devam eden dinin devlet işlerine girmesinden çıkan zararların bu yakın mazimize kadar gelişi bizde de laikliği zaruri kılmıştır.” olarak yanıtlayan Vehip Bey;

“Laik Türk Cumhuriyeti devlet teşkilatında din işleri riyaseti gibi resmi bir teşekkülün vücuduna ihtiyaç var mıdır?” sorusunda Ortaçağlardaki devlete üstünlük kuran din nüfuzunun yerini artık dini hislerin hareketini kontrol altında tutmaya muktedir devletlerin aldığı belirtilmiş ve “... Vatandaşlar üzerinde menfi bir tesir bırakmamak için karışılmaması lazım görünen bu işin devletin nazır ve nazım olmakta devamını bekleyebiliriz” şeklinde konuşmuştur.

Gazetenin 9 Nisan sayısında eski İzmir vekili Enver Bey’in eşi Fahire Beşe Hanım “Ben laikliği demokrasinin ayrılmaz bir şartı sayarım. İdeal bir laiklik için hudut tanımam.”⁹¹ şeklinde yer almıştı. Fahire Beşe hanım “İnkılapçı Türk münevveri nazarında laiklik nedir?” sorusunu;

“Mana ve şümülü yanlış ve yerinde olmayan telakkilere uğrayan kelimelerden biri de laikliktir. Birçoklarının dinsizlik manasında aldığı laiklik din ve dünya işlerini birbirinden ayırmak ve bu suretle herhangi bir dinin resmi tahakküm ve nüfuzuna mani olmak itibarıyla vicdani inanışlara karşı çok daha saygılı ve hür bir çığırdır. Ben laikliği demokrasinin ve cumhuriyetin ayrılmaz bir şartı telakki ederim.” şeklinde yanıtlamıştı.

“Laikliğin hududu nedir, nerede başlar nereye dayanır.?” sorusuna da;

“Tam bir toleransı emreder. İdeal bir laiklik için hudut tanımam. Ancak büyük bir inkılap yapan ve henüz onun içinde yaşayan memleketimizde inkılabın yaşama hakkını ve memleketin menfaat ve düzenini ona muvakkat ve fakat çok yerinde bir hudut olarak tanırım.” yanıtını verirken;

“Laik Türkiye Cumhuriyeti devlet teşkilatından din işleri gibi resmi bir teşekkülün vücuduna ihtiyaç var mıdır?” sorusunu da;

⁹⁰ *Yeni Asır*, 4 Nisan 1933. “Ruhiyatçı Vehip Bey Diyor ki” Gazete Ramazan Bayramı nedeniyle birkaç gün çıkmamıştır.

⁹¹ *Yeni Asır*, 9 Nisan 1933, “Fahire Beşe Hanım Diyor ki” Ahmet Enver Bey, III.Dönem (1927-1931) İzmir milletvekilidir. *TBMM Albümü*, 1. Cilt. 2010, Ankara, s. 154.

“Din işlerini resmi bir çerçeve içine alan herhangi bir teşkilat laiklik mevhumu ile barışmaz. Bizde böyle bir teşkilatın vücudunu inkılabın ve umumi menfaatin korunmasına matuf bir inzibat ve emniyet tedbiri olarak kabul ederim.” şeklinde yanıtlamıştı.

Sırada Karşıyaka Sağır ve Dilsizler Mektebi Müdürü Dr. Necati Kemal Bey vardı. Manşet *“Bugünün dini ilim, mezhebi tekniktir. İddiacı ve mefkureci bir rejim içinde başıboş bir ibadet ve itikat sersetisi olamaz.”*⁹² şeklindeydi.

Necati Kemal Bey, dinin kaynağı ve psikolojisi itibarıyla bilimin konusu olması gerektiğini belirtir ve dini kuruluşların toplumsal ve adli kuruluşlarla birlikte bilim ve teknik gelişme karşısında geri kaldığını da ekledikten sonra;

“Hakikatte ilim ile dinin hiçbir münasebeti yoktur.... Tayyarenin, radyonun, şuanın önünde papas elbisesi, kilise çanı, korkunç bir tiyatro dekoru kadar garip görünmektedir. Bugünün dini ilim, mezhebi tekniktir. Sistem, plan, program altında erişilmeyecek hakikat ve saadet yoktur. Bugünün ulum-u diniyesi ulum-u tabiiyedir.”

Göz Doktoru Rifat Bey ise 11 Nisan tarihli *“Dini devletin bünyesinden uzaklaştıran inkılabı korumak, Türk münevverinin vazifesidir.”*⁹³ Manşetiyle verilen sayıda “Din bir takım ahlaki kaidelerin hülasasıdır. İnsanlara iyiliği, fenalıktan çekinmeyi telkin eder. Fennin, örf ve adetin menettiğini, din de menetmiştir. Diyanet işleri Riyasetinin teşkilinden maksat milletin dini hususatını tedvir edenleri murakabedir. Henüz aramızda dini hissiyatı suistimale meyyal unsur mevcut olduğu için, bu murakabenin bir müddet daha devamına lüzum-u kati vardır. Camilerin masrafı devlet bütçesine bir yük teşkil etmez. Çünkü evkafın varidatı bu masrafı karşılamaya kifayet edecek derecededir. Din işleri üzerinde devlet murakabesine lüzum kalmadığı gün, hükümetin hususi bir teşkilat vücuda getirerek bu işlerin tedvirini evkaf varidatıyla birlikte cemaate terk edeceği tabidir “. şeklinde konuşmuştu.

Bir sonraki konuk önemli bir kişiydi. Uzun yıllar gazetecilik, çevirmenlik, edebiyat öğretmenliği yapan eski mebuslardan Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifi’nden Muhittin (Birgen) Bey⁹⁴ *“Laiklik bizzat hürriyettir. Laiklik hürriyetle başlar. Hürriyet olmayan yerde laiklik olmaz.”*⁹⁵ manşetiyle gazetede bu konudaki görüşlerini paylaşmıştı.

Muhittin Bey, Laikliği *“Lakliğin umumi tarifi, din ile devlet işlerinin ayrılması ve tarihin tekamül seyri içinde dini bir velayet nüfuzu altında bulunmuş olan dünya işlerinin bu nüfuzdan kurtarılması şeklinde yapılmak mutattır.*

Laiklik yani Fransa İhtilali’nin son çıkardığı ve en geç hallettiği meselelerden biri olan bu mevhum, umumiyetle yukarıda verilen cevapla tarif edilir. Bunun Türkçe Fransızca veya İngilizce, bir anlaşılması şekli olmamak lazım gelir. Laiklik tarihin doğurduğu bu mevhum her millet ve her içtimai sınıf için aynı mana ve mahiyette olması lazım gelen bir mevhumdur. Eğer bu sualinizden maksat laikliğin bizim memleketteki anlaşılma tarzı ise, ve inkılapçı Türk münevverinin bunu nasıl anladığını sormak istiyorsanız buna şu cevabı vermemiz mümkündür. İnkılapçı Türk münevveri kimdir? Nasıl bir içtimai sınıf veyahut bir

92 Yeni Asır, 10 Nisan 1933, “Dr Necati Kemal Bey Diyor ki”

93 Yeni Asır, 11 Nisan 1933, “Dr. Rifat Ahmet Bey Diyor ki”

94 Muhittin (Birgen) Bey, II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinin önde gelen yazar ve fikir adamlarındandır. İttihat Terakki’nin sol kanadı içinde yer almış, 1914-18 ve 1939-41 dönemlerinde de vekillik yapmıştır. Zeki Arıkan, “Muhittin Birgen, Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadele” *Atatürk Yolu Dergisi*, 5 (20), 1997, s.366.

95 Yeni Asır, 12 Nisan 1933. “Muhittin Bey Diyor ki”.

zümredir? Bu suallerin manalarını tespit etmeksizin sizin sualinize cevap vermeye imkan yoktur. Anket neşriyatınız sırasında gözüme pek sık çarpan bir şey var ki bu nokta-ı nazarda zihnimi işgalden hali kalmamıştır. Gençlik.

Alelumum görüyorum ki laiklik gençliğe izafe edilmektedir. Şu halde inkılapçı Türk münevveri de bu gençlik olmak lazım gelir. Ben memleketteki inkılabı gençlerin değil ihtiyarların değilse bile hiç olmazsa orta yaşlıların yaptığına kaniim. İnkılap yapılmadan evvel hazırlanır, hazırlanmak için gençler lazımdır. Seneler insanlara yaş getirir. Cemiyetler (için) en fena şey şuarsuz inkılaplardır. Henüz teşekkül halinde bulunan bir suur zümresine inkılapçılık hasretmek biz yaşlıları fazla ihmal etmek demektir. Eğer Türk münevveri denilen zümre bu gençlikse laikliği başka türlü anlar. Yok bunların hocaları olan orta yaşlılarsa zannedersem onlar da başka türlü anlar. Binaenaleyh bu sualinize kısa cevap vermek imkansız, çünkü mevzuun hududu genişlemeye müsaittir.” şeklinde belirtmişti.

“Laikliğin hududu nedir?” sorusunu da;

“Laiklik mücerret bir mevhum olmak itibarıyla ayrı bir hudud ve şumule sahiptir. Fransız ihtilalinin doğurduğu siyasi bir hareket olmak itibarıyla da ayrı bir hudud ve şumule sahiptir.

Bence birinci nokta-ı nazardan laiklik bizzat hürriyettir. Laiklik hürriyetle başlar, hürriyetin olduğu yerde yaşar ve hürriyetin olmadığı yerde laiklik olmaz. Faraza Allah için bir timsal yapıp sokaklarda dolaştıran ve bunu yetişen mektep çocuklarına taşıttıran Bolşevik Rusya’da devlet eski dinden ayrılmıştır. Ve binaenaleyh layık olmak lazım gelir. Hâlbuki Rusya’da devlet yeni bir dinin hakimiyeti altındadır. Orada da mümin ve kafir vardır. Komünist fırkasına mensup olanlar mümin, onun haricindekiler kâfirdirler. Ve bugünkü Rusya’da müminler için ayrı hukuk vardır. Binaenaleyh o memleket için laiklik mevzubahis değildir. Yine faraza bizim memlekette Rus komünist edebiyatının tesiri altında bulunan ve sizin tabirinize münevver Türk inkılabcısı olan az veya çok yaşlı bazı gençler vardır ki hürriyeti Fransız İhtilali’nden arta kalmış bir bidat ve aynı zamanda bir vahime addederler. Ve bunu ilandan da çekinmezler. Bunların layikliği anlayabileceklerine kani değilim. Yine faraza Ruhban sınıfının kuvvetli organize olmadığı memleketlerde Almanya, İngiltere gibi.. layiklik bir mücadele mevzuu olmamıştır. Bu demektir ki layikliğin mebbe ve müntehası da mevzubahis olan içtimai muhitin hususi tarih şartlarına tabiidir. Tekrar edeyim, layiklik içtimai bir mevhum olmak noktasından ancak, hürriyetin hududiyle tahdit edilir. Nerede en geniş fikir ve fiil hürriyeti varsa laiklik en kuvvetli hakimiyetle ancak orada göze çarpar. Temenni edelim ki Türkiye bu hürriyetin en yüksek derecesine gelecek nesiller nefhedecek bir layiklik kuvveti gösterebilir.” yanıtlanmıştı.

Muhittin Bey “Laik Türkiye cumhuriyetinin resmi teşkilatı arasında Din işleri riyaseti gibi bir teşekküle ihtiyaç var mıdır?” sorusunda da şu şekilde yanıt vermişti;

“Vardır sebabini söyleyeyim. Devlet umumi hizmetlerin her nevinin ifası vazifesini üzerine almış bir teşekküldür fertlerde maddi ihtiyaçların yanında manevi ihtiyaçlar da vardır. Ve bir din sahibi olmak her fert için manevi bir ihtiyaçtır. Bu din bazen kitabı olur bazen büsbütün serbest ve nevi onu taşıyan ferdin akidesi şekline münhasır olacak derecede geniş mahiyet yer alabilir.

Devletin vazifesi herkesin itikat hürriyetini temin etmek olduğuna göre işte bu itikat hürriyetinin temin hizmetinin ifası için merkezi bir teşkilat bulunması elbette faydeli olur. Fakat bu idare veya teşkilat eğer dinlerden birinin diğerlerine tercihan himaye veya

müdafası maksadı ile teşekkül etmiş olursa o zaman bunun laiklik mefhumuna muhalif bir teşekkül olmadığını kabil etmek de bir zarurettir.”

13 Nisan’da gazetede Kız Lisesi Müdürü Haydar Bey “*Layiklik inkılap programımızın temelidir. Cennete yahut cehenneme gidecek yolların kapılarını artık kapamak lazımdır.*”⁹⁶ manşetiyle üç soruya da bir bütün içerisinde yanıt vermişti;

“Şüphe edilemez ki büyük dahinin milletine bir hayat programı olarak hediye ettiği inkılap programının en mühim maddelerinden birini de layiklik teşkil eder. Türkün Türk tarihinin çok sevimli büyük evladı asil milletimizin birçok sebeplerin inzımanı ile karanlık bir hayat yaşadığını görmüş, ona layık olduğu mevkii vermek vazifesini deruhte etmişti. Gazi düşmanların anavatana hücumlarını kendi milletini içinde mikrop gibi onu yiyen onu zayıflatan amilleri görüyordu. Harici düşmanları mağlup etmek zarureti gelince büyük gazi derhal programın tatbik etti. Milletimize can hayat bahşeden layik cumhuriyet Türkiyesi rejimini kurdu. Biliyordu ki milliyetler ancak cumhuriyet sayesinde uyanırlar. Uyanık milletler de muvaffakiyetle yürürler. Ve bu suretle de Türk Rönesansına kavuşur. Cumhuriyet ilan edilince onun icabatına tevessül bir borç olurdu. Cumhuriyet fazilettir. Faziletler insanlardan mürekkep milletlerdir ki cumhuriyeti yaşatabilirler. Şu halde birinci esas, milleti fazıl kılmaktan ibarettir. Eski göreneklerden büsbütün ayrı bir program yapıldı. Münevver bir Türk kitleyi hazırlamak için hemen teşebüsata girildi. Milleti münevver kılmaktan mahrum bırakan amiller aranıldı. Birer birer bulunarak bunların izalesi çareleri düşünüldü. Yapılan işler çoktur. Meydandadır. Cumhuriyete cumhuriyet nesline hayat vermek için batıl fikirleri propaganda eden müesseseleri de yıkmak lazımdır. Müstebit hükümdarların kurdukları bu dini müesseseler asırlarca milletin başına bela olmuşlardı. Bu müesseseler tekkeler medreseler gibi dini alet ittihaz ederek yürüyen müesseselerdir ki müstebit idareler için lazım, cumhuriyetler için muzırdırlar.

Çünkü müstebit idareler milletin cehaletinden ve korku telkini suretiyle muti insanlar yetiştiren bu müesseselerden istifade ediyorlardı. Cumhuriyetin ise münevver bir kitleye ihtiyacı vardı. Keza bir hamlede bu mahsurn görüldü ve kaldırıldı. Şimdi artık kadın ve erkek aynı hukuk dahilinde cumhuriyetin büyük feyizlerinden istifade ediyorlar. Türkiye cumhuriyeti layikliği inkılap programının temeli olarak kabul eder. Münevver Türk genci de layikliği rejimin ruhu olarak bilir ve ister ki Türk attığı bütün adımlarda daima muvaffak olsun. Önüne engel olan batıl fikirler onu yolundan alıkoymasın. Asil milletin eski şerefli mazesini yeniden yaşatan layiklik, Türkün fazilet sahibi münevver bir kitle haline gelmesini temin eder. Bütün millet layik bir terbiye olarak batıl fikirleri düşünceleri üzerinden attıktan sonra artık hükümetçe dünya işleri ahiret işleri gibi işler mevzubahis olmayacaktır.

Asrımız dünya asrıdır. Orta zamanlarda değiliz. Müstebit idarelerle işimiz yoktur. Büyük Gazi bize medeniyete bu yoldan gidilir diye yol göstermiştir. Bu yol refah içinde yükselme yoludur. İnsaniyet yoludur. Cennete veyahut cehenneme gidecek yolların kapılarını artık kapamak lazımdır. Bilmem bu ahiret yolunu göstermek için hala çalışan müesseselere ihtiyaç var mıdır?”

Anketin son konusu Müftüoğlu M. Rüştü Bey idi. Gazete başlığı “*Layiklik yeni bir terbiye, içtimai bir inkılap yaratan hareketin kendisidir. Layisizim ve Kemalizm arasında bir muahede: Yeni Ülkü.*”⁹⁷ olarak vermişti. Rüştü Bey, “*Layiklik nedir?*” sorusunu;

96 *Yeni Asır*, 13 Nisan 1933, “*Haydar Bey Diyor ki*”.

97 *Yeni Asır*, 14 Nisan 1933 “*Müftüoğlu M. Rüştü Bey Diyor ki*”.

“Layiklik devlet işlerinin dini nüfuz ve tesirlerden uzak tutulması devlet bünyesinden onun uzaklaştırılması en kısa tabirde din ve devletin birbirinden ayrılmasıdır. Bu basit tarife göre de hayati zaruretlerin bir ifadesi olduğu anlaşılan layiklik Türk milli varlığında büyük yarınlar müjdeleyen yeni bir terbiye içtimai bir inkılap yaratan hareketin kendisidir. Fakat bu en mühim meselenin bizde hala anlaşılmamış kalan bir noktası üzerine fırsat düştükçe biraz ışık serpmek için hemen kaydetmek lazımdır ki layiklik birçoklarının zannettikleri gibi ferdin hayatında dinden tecerrüt değildir. Bilakis şahıslar için tam bir vicdan hürriyetinin en kuvvetli müeyyidesidir.

Türk milleti asırlarca dinin nüfuz ve tesirleri altında bırakılarak inkişaf ve yükselme yollarını kapalı bulmuştu. İzahı müşkil bir taassup zihniyeti ile içtimai bünyemiz adeta bir felce uğratılmıştı. Düne kadar biricik medeni kanunumuz mevkiinde bulunan mecellenin birçok maddeleri vardır ki artık içinde yaşadığımız 20 asrın icaplarına ihtiyaçlarına cevap veremediği için tatbik değil tasavvur edilmesi bile milli varlığımıza karşı işlenecek en büyük bir günah ve cinayet olmuştu. Bu vaziyet karşısında dini devlet teşkilatından milli ve medeni devlet teşkilatına geçmek hayati bir zaruret halini almıştı.

İşte bu geçişle önümüzde perdeleri açılmaya başlayan büyük yarının ne sağlam temellere dayandığını gösteren inkılabımızın bir ana şartı tahakkuk etmiş oldu.” diye yanıtlamıştı.

Bir diğer soru olan “İnkılapçı Türk münevveri nazarında layiklik nasıl anlaşılmalıdır.” Sorusunu da;

“Bence bugün inkılapçı Türk münevveri nazarında layikliğin ifadesi Kemalizm’dir. Avrupalılarca menus bir tabir haline giren yeni bir sistem ifade eden bu kelime bütün vatandaşlar tarafından vüzu ve sarahatle anlaşılmalıdır. Kemalizm kelimesinin ifade ettiği mana bir şahsa veya bir hizbe alem olmaktan çok daha şumüllü daha geniş bir mahiyet arz ediyor. Kemalizm siyasi ve içtimai varlığımızda ümit ve hayat kaynağı olan bir sistemdir. Biz yalnız cumhuriyet prensiplerine uymakla kalmıyor, Kemalizm ve onun ifade ettiği terakki ve hayat rejimine bağlı bulunuyoruz. Zira Türk cumhuriyetinin Türk varlığının oradan doğduğuna inanıyoruz. Şu son seneler içinde Türkiye’de vuku bulan askeri, siyasi, içtimai mucizelerin sırrını Kemalizm’de buluyoruz. Bu tabirin iştikak ettiği namın ulu ve şanlı sahibini yalnız bir büyük şef değil, milli ve vatani her safhada bir mürşit ve rehber telakki ediyoruz. Bunun içindir ki inkılapçı Türk gençliği nazarında layiklik bence Kemalizm’den ve onun bize verdiği ülküden ibarettir.” şeklinde yanıtlamıştı.

Rüştü Bey, “Layikliğin hududu nedir?” sorusuna;

“Yukarıdan beri mana ve şumulünü izaha çalıştığım Kemalizm’in en bariz vasıflarından biri de hiç durmaksızın mütemadiyen tekamül halinde bulunması değil midir? Layiklik hareketinde dini dünyadan ayırmakla başlayan ve cemiyet hayatında yalnız ilmi hakim kılmak isteyen Kemalizm’in önümüzde açtığı yükselme ufku hudutsuzdur.” yanıtını verirken son soru olan;

“Din işleri riyaseti?” konusunda da;

“Layik bir idarede din ve devlet arasında temas noktaları kalmamak lazım geldiğine göre böyle bir resmi teşekkülün vücuduna prensip itibarıyla lüzum ve ihtiyaç yoktur. Din teşkilatının kanunların murakabesi altında devletin bünyesinden hariç tutulması lazım geldiğine kaniim. Mahaza layiklik mevhumu ile uyuşmaz gibi görünen bugünkü vaziyetin

devamını zaruri kılan sebeplerin yavaş yavaş tamamen ortadan kalkacağını kuvvetle ümit edebiliriz.” demişti.

Sonuç

Türkiye’de Laiklik kavramı ve bunun ışığında Diyanet İşleri Başkanlığı’nın konumu özellikle son yıllarda daha sistemli olarak tartışılmaya başlanmıştı. Bu bağlamda tartışmaların yeni olmadığı 1933 yılında İzmir’de Yeni Asır gazetesinin yapmış olduğu laiklik anketi ile aydınlar tarafından da tartışıldığı görülüyor. Sonuç kısmında da biz konuya ilişkin yorum ve önerilerimizi vermek istiyoruz.

Anketin başladığı dönem önemliydi. Zira bu dönem, SCF girişiminin, halk arasında siyasi çatışmanın, Menemen İsyanı sonrası eğitime önem verilip orta ve lise öğretime ders kitabı olarak okutulan “Medeni Bilgiler” ile gençlere demokrasi ve özgürlüğün anlatıldığı, dinde aydınlanmayı sağlamak için Türkçe ibadetin başladığı dönemlerdi. Yeni Asır’ın anketinde sorulan sorular, laikliğin anlamı ve özellikle de Diyanet işlerinin laiklikte yerinin olup olmadığıydı. Anket 22 Mart tarihinde başlamış ve 14 Nisan’da bitmişti. 18 kişi ile görüşülmüştü. Görüşülenler içinde en tanınmış kişi, daha önce Adalet Bakanlığı yapan ve Medeni Kanun’un hazırlanmasında büyük katkısı olan Mahmut Esat (Bozkurt) ile II.Meşrutiyet ve Cumhuriyet döneminde vekillik de yapan Muhittin (Birgen) Bey ve önemli bir düşünür ve pedagog olan Mustafa Rahmi (Balaban) idi.

Bu tartışmalar ışığında, Laikliği herkes net olarak tanımlamıştı ama birkaç gün sonra yeni eklenen “Laiklik nasıl anlaşılmalıdır” sorusu laikliğin yanlış anlaşıldığının görülmesi nedeniyle sorulara bunun da eklenmesi gerektiğini hissettiriyordu. Yanıtlarda da nerdeyse tüm aydınlar laikliğin *tam bir vicdan hürriyeti şeklinde anlaşılması gerektiğini söylemişlerdi*. Felsefeci olan Vedide Kemal’in *“laikliği dinsizlik olarak anlayan nefret eden olduğu kadar dini tahkir edenin de olduğunu bunların laiklikle ilgisinin olmadığını”* söylemesi ve Vehip Bey’in de *“Laik insan da dinsiz kalması icap eden bir insan değil, etrafındakilerin dini hislerine vicdani kanatlerine müdahale etmeyen, muhitindekilerin vicdan hürriyetini taassupla karşılamayan insandır.”* cümleleri de bu anlamda önemliydi.

Ankette tartışılan en önemli konu da devlete bağlı olan Diyanet İşleri Başkanlığı’nın laiklikte olup olmadığıydı. Baro Reisi Mustafa Nuri Bey, *“Türkiye Cumhuriyeti teşkilatında Diyanet işleri başkanlığının olmasına aklının ermediğini”*, Behzat Arif Bey de *“bunun laiklik ile uygun düşmediği noktasında herkesin müttefik olduğunu”* söyleyerek açıkça karşı olduklarını belirtmişlerdi. Buna rağmen çoğunluk ise Diyanet işlerinin şu an gerekli olduğunu belirtip, ileride kalkacağı umudunda olduklarını da eklemişlerdi.

Örneğin Mustafa Rahmi Bey, aslında bu kuruma gerek olmadığını ama şu an idari olarak gerekli olduğunu savunmuştu. Hatipoğlu Esat ise Diyanet İşlerinin maziden geldiği için devlette bulunduğunu ve geçici olduğunu, ileride belediyelere özel bütçe ile devredilebileceğini söylemişti. Mahmut Esat (Bozkurt) da diyanet işlerinin yavaş yavaş devlet bütçesinden ayrılıp özel gelirle idare edilmesini önermişti. Rüştü Bey de, *“böyle bir resmi teşekkülün vücuduna prensip itibarıyla lüzum ve ihtiyaç yoktur, devletin bünyesinden hariç tutulması lazım geldiğine inanıyorum”* demesine karşılık o da laikliğe aykırı olan o günkü vaziyetin devamını zaruri kılan sebeplerin yavaş yavaş tamamen ortadan kalkacağını kuvvetle ümit ettiğini söylemişti. Asım İsmet Bey de, ilmi esaslar, toplum hayatına hakim olursa zaten Diyanet İşlerinin kendiliğinden ortadan kalkacağını söylemişti. Aynı şekilde, Refet Sadettin Bey de Diyanetin cemiyet üstünde dini bir otoriteyi temsil etmediğini ve din işlerini organize ettiği için de yararlı olduğunu belirtmesine

rağmen o da ileride cumhuriyetin mabetlerin idaresini cemaatlerden oluşacak mahalli idarelere bırakabileceğini söylemişti.

Bazıları da bu kurumun o gün için sorun olmadığını savunmuştu. Muhittin (Birgen) Bey, Diyanet İşlerini savunmuş ve devletin genel hizmetlerin her türünü yerine getirmekle görevli olduğu için, herkesin inanç özgürlüğünü sağlama amacıyla merkezi bir teşkilat bulunmasını yararlı görmüştü. Fahire Beşe Hanım da Diyanet İşlerinin varlığını, devrimin ve halkın çıkarının korunmasına yönelik bir inzibat ve emniyet tedbiri olarak görmüştü. Ali Ağah Bey, başlangıçta laik devlette dini kurumların olmasını kabul etmemesine rağmen “geçmişteki çok acı tecrübelerden dolayı” müstakil olmasından yana olmadığını uzun yıllar devletin kontrolünde kalması taraftarı olduğunu söylemişti

Makalede incelediğimiz geçişten günümüze laiklik kavramının dünyada ve bizde gelişimi sürecinde görülen en önemli nokta bu kavramın batıda ve bizde farklı süreçlerden geçtiği ve bu nedenle de farklılıklar taşıdığıdır. Zira batıda devlet ile dinin ortak gittiği dönem çok önceden sonlanıp artık bir mücadeleye girişip laikliği oluştururken, bizde ise devlet ile dinin ortaklığı Cumhuriyete kadar sürmüştü. O kadar ki 1789 Fransız Devrimi sonrası batıda laikliğin tartışıldığı yıllarda, Osmanlı’da bir Veziriazamın Rasathane’yi din dışı işlerle uğraştığı için kapattığı da bilinmektedir.

Laikliğin iddia edildiği gibi dinsizlik olmadığını ve dine düşmanlıkla eş olmadığını düşünüyorum. Ama belki daha sade olarak söylenmesi gerekirse “sadece teokratik bir devlet istememektir”. Kendini dindar hissetse bile bir kişinin “bir din devleti istememesi” de mümkündür. Laiklik kavramının hem batıda hem de Türkiye’de gelişimini gördükten sonra laikliğin aslında “dinin insan üzerinde sömürü aracı olarak kullanılmasını ve insanlar arasında din, mezhep ve cemaat ayrımının yapılmasını önlediği” ortadadır..

Osmanlı devletinde Tanzimat ile başlayan laiklik sürecinde özellikle hukukun laikleşmesi de dışarıdan daha evrensel bazı hukuk kurumları ve kurallarının alınışı ile başlamış ve bu sayede yavaş yavaş dini hukuktan ayrılma yolu izlenmişti.

II. Meşrutiyet döneminde de aslında İttihatçıların yapmak istediği belki de biraz gerçekleştirdiği önemli gelişmeler, Cumhuriyette tam olarak uygulanmıştı. Cumhuriyet belki biraz daha cesurdu ve önünde lider olarak da ülkeyi kurtarmış “münci” Mustafa Kemal Atatürk vardı. Ancak burada Mustafa Kemal’in başarısının ne kadar büyük, işinin ne kadar zor olduğunu; Zabıt Ceridelerinden de gördüğümüz gibi karşısında “fetvayı kendi oyundan üstün görenlerin” olmasından çok daha iyi anlıyoruz.

Son noktada Laikliğin hoşgörü ile de karıştırılmaması gereklidir. Zira hoşgörü, tolerans kelimesinden türediği için göz yummak anlamındadır ve hiçbir zaman yasal bir hak olması gereken “din özgürlüğü” değil, sadece devletin tepeden verdiği bir “tavizdir, göz yummadır.” Laiklik çok basit anlamda din ve devlet işlerinin ayrıştırılmasıdır ama hiçbir zaman sadece “devletin tüm inanç gruplarına, inançlarını yaşama hususunda eşit mesafede olması” demek değildir. Bu, sadece laikliğini sonuçlarından biridir.

Cumhuriyet döneminde Laiklik “devletin eğitimde, yasalarında ve bünyesindeki her kurumunda dini kullanarak sömürü yapmasının ve dini kullanarak birilerinin rant elde etmesinin ve hatta gerçekten dine inanan insanların bile baskıcı ve zulmeden din simsarlarından baskı görmesinin önlenmesi” olarak algılanmıştı. Bunu da bu ankete katılan Mahmut Esat’ın “Laiklik dini bir geçim vasıtası olmaktan kurtarıyor onu vicdanlara mal ediyor.” cümlesi de çok açık gösteriyordu.

Görüldüğü gibi, birçok aydın aslında Diyanet işlerinin “laik” bir devlette olmaması gerektiğinin farkındaydı, ancak devletin din tarafından sarmalandığı eski dönemin getirdiği kaygılar nedeniyle de varlığının devamını düşünmüştü. Bugün de dini grupların devleti ele geçirme çabalarının ortadan kalkması ile laikliğin tam olarak uygulanacağı da düşünülmelidir.

KAYNAKÇA

Gazete ve Resmi Yayınlar

Yeni Asır.

CHF 1927 Nizamnamesi, (1927), Ankara, TBMM Matbaası.

CHF Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları, (1931), Devlet Matbaası, İstanbul.

CHP 15.Yıl Kitabı, (TY).

CHP 1935.Parti Programı, (TY)Ulus Matbaası.

TBMM Albümü, (2010), Cilt 1, Ankara.

TBMM Albümü, (2010), Cilt 2, Ankara.

TBMM Zabıt Ceridesi,

Eserler

Akın, Mahmut Hakkı, (2012),“Laiklik Sözleşmesi Temelinde Gündümlü Muhalefet; Serbest Cumhuriyet Fırkası” *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt.7, Sayı 2.

Aksoy, Muammer, (1989), *Laikliğe Çağrı*, Gündoğan yayınları, Ankara.

Arıkan, Zeki, (1997) “Muhittin Birgen, Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadele” *Atatürk Yolu Dergisi*, 5 (20).

Atatürk’ün Bütün Eserleri, Cilt: 16, 17, 20, 23, 25, Ankara, 2005.

Aybars, Ergün, (2014), *İstiklal Mahkemeleri*, Doğan Kitap, İstanbul.

Aydın, Mehmet Akif, (2005), *Türk Hukuk Tarihi*, Ufuk Yayınları, İstanbul.

Aytepe, Oğuz, (2002), “Yeni Belgelerin Işığında Halifeliğin Kaldırılması ve Hanedan Üyelerinin Yurtdışına Çıkarılmaları” *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı.29-30

Bauberot, Jean, (2008), *Dünyada Laiklik*, Dergah Yayınları, İstanbul.

Berkes, Niyazi, (1984), *Teokrasi ve Laiklik*, Adam Yay., İstanbul.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca, Türkçe Sözlük*.

Ertan, Temuçin F. (2007),“Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarında Laiklik” *Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 39.

Gürsoy, Kenan, (2003), “Laiklik”, *İslam Ansiklopedisi*, cilt: 27.

Hafızoğulları, Zeki, (1998), *Laiklik*, ATAM yayınları, AYM Atatürk Kültür Merkezi yayınları, Ankara,

Kanadoğlu, Korkut, (2013), “Laiklik ve Din Özgürlüğü”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, Sayı.109.

Kaynar, Reşat, (1998), *Türkiye’yi Laikleştiren Yasalar*, ATAM Yayınları, Ankara.

Kili, Suna – Gözübüyük, Şeref, (2000), *Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Yayınları.

Küçükcan Talip, (2003), “Laiklik”, *İslam Ansiklopedisi*, Yıl:, cilt: 27.

Mumcu, Ahmet, (1985), “Cumhuriyetin İlk Dönemlerinde Laiklik” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: I, Sayı: 2.

Okyar, Osman - Seyitdanlıoğlu, Mehmet, (2017), Atatürk, Okyar ve Çok Partili Hayat, İş Bankası yayınları, İstanbul.

Özdemir, Hikmet, (2007), Atatürk'ten Günümüze Cumhurbaşkanlığı Seçimleri, Remzi Yay, İstanbul.

Özkul, Fatih, (2014), "Anayasalarımızda Laiklik İlkesi" Ankara Barosu Dergisi, sayı 4.

Öztaş, Fatih, (2010), Siyasi Partilerin TBMM Tutanakları Bağlamında Laiklik Tartışmaları, Yayınlanmamış YL tezi, Erzurum Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

Serap, Tabak, (2002), "Serbest Cumhuriyet Fırkası", Türkler Ansiklopedisi, (Ed: Hasan Celal Güzel), Cilt:16, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Tunçay, Mete, (2005), Eleştirel Tarih Yazıları, Liberte Yayınları, Ankara.

Uyar, Hakkı, (1991), "Serbes Cumhuriyet Gazetesi", *Tarih ve Toplum*, sayı 95,

Vatandaş için Medeni Bilgiler, (1930), Milliyet Matbaası, İstanbul, 1930.

Ekler

Yeni Anketimiz
Lâyiklik Nedir ?

Garbi Anadolu muhitinde ilmi ve içtimai anketlerimize gösterilen büyük alakayı göz önüne alan gazetemiz, bir kaç güne kadar inkılâpçı gençliği çok yakından alakadar eden bir mevzu üzerinde yeni ve büyük bir ankete başlayacaktır.

Araştırma mevzuu şudur :
1 — **Inkılâpçı Türk mülnevverî nazarında Lâyiklik "Laicite", ne suretle anlaşılmalıdır.**
2 — **Inkılâbımızın ana hatlarından birini ve belki en mühimmini teşkil eden lâyikliğin hududu ve şamilü nedir.**

Lâyikliği benimseyen, onu kendine bir ülkü yapan Türk gençliği inkılâbın bu canlı ve feyizli hamlesinden neler anlamalıdır ?

İşte kısa bir çerçeve içinde hülâsa ettiğimiz mevzu budur. En derin düşüncelere, en temiz ve heyecanlı bir inkılâpçı gözüle geniş hayat ufaklarına varan bu mevzu henüz mütefekkirlerimiz arasında işlenmemiştir. Gazetemiz bu anketin kadrosu içinde bu temiz ve asil inkılâp heyecanını yaşatacağıdır.

Enerjileri, ileri götüş hamlelerini, Türki medenî insanlık âleminde hakkı olan şeref yerini teminliyen her hareketi boğmak veya geri bırakmak için arasına sırtkan çehresini gösteren kara kuvvete karşı inkılâp cephesinde birleşen gençliğin başlıca istinatgâhi lâyiklik olduğuna göre, anketimizin ne kadar mevsiminde olduğu kolaylıkla anlaşılır. Bir kaç güne kadar mütefekkirlerimizi fikirlerini basmağa başlayacağız.

YENIASIR- 17 Mart 1933

Büyük Anketimiz:
Lâyiklik Nedir ?

Baro Reisi M. Nuri B. Diyor Ki :
'Bütün Dünyaya Mürebbilik Yapacağız. Acele Etmeyiniz...'

Lâyiklik Nereye Mi Dayanmalıdır Çankayaya.. Çankayaya Efendim..

Mustafa Nuri B.

Gazetemiz, bugün yeni ankete başlıyor. Bu anket, ne kadar acı olursa olsun, itiraz etmeyiz ki mütefekkirlerimizin bugüne kadar hiç işlemek zahmetine kalkanmadıkları geniş bir mevzua dayanıyor. Türki müstakil bir vatan kızandıran, Türki Osmanlı halitisi içinde bir hayal olan varlığını veren, hâlâ da o varlığını zengin hars kaynaklarından bol bol faydalanmamızı temin edecek tarih, dil seferberliklerini muvaffakiyetle idare eden büyük Gazi inkılâbımıza bugünkü lâyik çehresini verdiği gün bütün yükselme imkânlarına kapıları açmış, Türklüğü tükenez bir enerji, bir kudret kaynağına erişmiştir.

Dikkat edilirse görülür ki, inkılâbımızın bütün eserleri lâyiklikten doğmuştur. Osmanlı saltanatında herşeyin başı da sonu da dine dayanırdı. Devlet mekanizmasına din hükümdü. Milletten terbiyesi din bir terbiye idi. Başka türlü de olamazdı. O rejimin kuvveti milletin hayatiyetini söndürmekte, Millette göz açtırmamakta idi. Lâyik Türk Cumhuriyeti durgunluk, hareketsizlik, uyumsuzluk âleminden harekete, uyanıklığa, hayata bir sıçrayıştı. İşte bunun içindir ki bu lâyikliği, bilhassa Türk milleti için enerji yaratan ve doğutan bir selâyeye benzetebiliriz. Onun kudreti hiç tükennemeyecektir.

Baro reisi Avukat Mustafa Nuri beyi Çatal Kaya hanındaki yazıhanesinde ziyaret ediyorum. Muhterem avukatın etrafını bir çok meslektaşları almış konuşuyorlar. Meşgul buldukları müddet zarfında bir çay almama rica ettiler. Yirmi dakika sonra karşı karşıya geldik.

Ziyaretimin sebebiyi anlattım. «Giltler dolduracak geniş bir mevzu dediler. Sonra bu koca mevzuu birkaç maddetle zarfında bir çay almama

— Sonu 3 üncü sahifede —

YENIASIR- 22 Mart 1933

Büyük Anketimiz ;
Lâyiklik Nedir ?

Mahmut Esat B. Diyor Ki :

« **Lâyiklik Dini Bir Geçim Vasıtası Olmaktan, Kurtarıyor, Onu Vicdanlara Mal Ediyor** »

“Tahtların, En Temizi, En Eldeğmezli Ve Devrilmezi Vicdandır”

“Bence Bağın Dahil Halli Lâzımgeler Bir Cihet Vardır. Diyanet İşlerinin Yavaş Yavaş Devlet Bütçesinden Ayrılması, Yalnız Devletin Yüksek Nezareti Altında, Fakat Hususî Varıdadla, Meselâ Kanunla Meriyele Uygun Tesisatta İdare Edilmesi İyice Eder. ”

İzmir Meb'usa ve sabık Adıye Vekili Mahmut Esat beyefendi, Gazetemizde açığımız büyük Ankete aşağıdaki cevapları vermek lütfünde bulunmuştur :

Türk Münevveri Nazarında Lâyiklik Nedir ?

Fikirlerimizi soran ke lütfünde bulunuyoruz. Bu büyük ve ciddi düşünün mesele karşısında düşünülürüm. Ben, Lâyiklikten; devletle, din işlerinin mutlak surette ayrılmasını anlıyorum. Lâyik sistemde devlet, din işlerine ve bilhassa din,devlet ve dünya işlerine karışmaz. Yalnız devletin, dinler üzerinde umumî nezaret, umumî kontrol hakkı vardır. Devletin bu işlerinin nizamına, adabına mühalif olmamasını temine matuftur.

Din, devlet işlerine karışmaz demek, devlet, dinin prensiplerine ayak —

— Sonu 3 üncü Sahifede —

Büyük Anketimiz ;
Lâyiklik Nedir ?

Kooperatifçi Muhittin B. Diyor Ki :

“Lâyiklik Bizzat Hürriyettir Lâyiklik Hürriyette Başlar. ,”

« Hürriyet Olmayan Yerde Lâyiklik Olmaz »

Aydın İncir Müstahsleri Kooperatifinde Muhittin beyi ziyaret ettim. Eski bir gazeteci olan Muhittin bey bugüne kadar çıkan yazılarda inkılâbın gençliğe izafe edilmesine içlenmiş görünüyordu. Bizce anketimize cevap veren zevat gençlik tabirini «Heyecanlı, zinde» bir vailik ifade için kullanmışlardır. İnkılâbın sönmeyen heyecanını bütün hayatıyeti ve zindegisiyle duyan her vatandaş yaş hududu olmaksızın kendini genç inkılâpçı sayabilir. Gazinin inkılâbı gençliğe emanet etmesi de onun her zaman gençliğin kıymetler hazinesi saymağa kuvvelli bir sebep daha teşkil edebilir. Çıkan yazılarda gençlik tabirinin yanlış anlaşılmasını için bu küçük tavzihe lüzum görmekteyiz.

Muhittin bey suallerimiz şu cevapları verdiler:

—Sonu 3 üncü Sahifede —

**Kooperatifçi
Muhittin Bey**

YENIASIR- 22 Mart 1933

YENIASIR- 3 Nisan 1933

YENİ BELGELER İŞİĞINDA 1934 TRAKYA YAHUDİ OLAYLARI

"THE 1934 JEWISH POGROMS IN THRACE IN THE LIGHT OF NEW DOCUMENTS"

Erdal AYDOĞAN *

AYDOĞAN, Erdal, (2018), "Yeni Belgeler Işığında 1934 Trakya Yahudi Olayları", Belgi Dergisi, C.2, S.16, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Yaz 2018/II, ss. 878 – 894.

Öz

Yakın Dönem Türk tarihine damgasını vuran en önemli hadiselerden biri de "1934 Trakya Olayları"dır. Çanakkale ve diğer Trakya vilayetlerinde yaşanan gelişmelerin öznesi ise Trakya Yahudileridir. 1930'lu yıllarda hem dünyada hem de Türkiye'de yaşanan ekonomik ve ideolojik problemler ve arayışların bir sonucu olarak ortaya çıkan olaylar basit şekliyle bölgede yaşayan zengin Yahudilerin mallarının ve mağazalarının yağmalanması şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu süreçte yaşanan olumsuzluklar bölgede yaşayan Yahudilerin başta İstanbul olmak üzere diğer şehirlere göçleriyle sonuçlanmıştır.

Bu olumsuzluklar ülke yönetiminde bir takım anlaşmazlıkları da ortaya çıkarmış, parti-hükümet tartışmalarına yeni bir ivme kazandırmıştır. Başbakan İsmet Paşa'nın gelişmelere vaktinde el koymasıyla olaylar yatıştırılabilmektedir. Olayların hazırlayıcıları cezalandırılmış, yaşadıkları yerleri terk etmek zorunda kalan Yahudilerin evlerine geri dönmeleri teşvik edilmiş, zararları giderilmeye çalışılmıştır. Hadiselerde, Trakya Umumî Müfettişliği ve Dr. İbrahim Tali Bey'in rolü ise günümüze kadar belirsizliğini korumuştur.

Anahtar Kelimeler: *Trakya, Yahudiler, Umûmî Müfettişlik, Faşizm, CHF*

Abstract

'The 1934 Thrace Events ' is the one of the most important events which have left their marks in Recent Turkish History. The Thracian Jews are the main actors of the emerging developments in Canakkale and other provinces in Thrace. These events emerged as a result of the fact that people had economic and ideological problems both all over the world and in Turkey and their efforts to find a solution for problems mentioned above. In fact, the pogroms occurred soon after the rich Jews' goods and shops were vandalized. The problems in that period resulted in the Jews had to flee from the region and move to other cities especially Istanbul.

These troubles caused that some incompatibilities which were in the government of country emerged and also gave acceleration to the debates between party and government. The events could be quelled after Prime Minister İsmet İnönü seized control of the developments on time. People who initiated these events were punished and the Jews who had to leave their homes were encouraged to return and their losses were tried to be recovered. In these events, Thracian Public Inspection and the role of Dr. İbrahim Tali have been ambiguous up to now and still unclear.

Keywords: *Thrace, The Jews, Public Inspection, Fascism, CHF (Republican People's Party)*

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Öğretim Üyesi, Erzurum, erdalaydogan@atauni.edu.tr, (orcid.org/0000-0002-1343-951X).

GİRİŞ

1934 Trakya Olayları, Türkiye'nin Tek Parti döneminde yaşanan ve günümüze kadar tartışılmalı siyasi-toplumsal olaylarından biridir. 1934 yılının Haziran-Temmuz aylarında Çanakkale'de başlayarak kısa süre içerisinde Trakya'daki diğer şehirlere yayılan olayların sebepleri, kimin veya kimlerin yönlendirdiği, bu hareketlerde sorumluluğun Hükümete mi, CHP Merkez Yönetimine mi, yoksa CHP'nin bölgedeki yerel örgütlerine mi ait olduğu merak konusu olmuştur. Sosyal meseleleri tek nedene indirgemek mümkün olmasa da konu ile ilgili yapılan çalışmalarda 1934 Trakya Olayları iç ve dış konjonktüre bağlı olarak değerlendirilmiştir.

Olayların ortaya çıktığı dönemde dış konjonktürün etkisini değerlendiren araştırmacılar genelde Trakya Olaylarının, 1933'te Almanya'da Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi (Nazi) ile Adolf Hitler'in 1933'te iktidara gelmesinden sonra Almanya'da başlayan antisemitist siyasetin Türkiye'deki tezahürleri olarak değerlendirmektedirler. Bu bağlamda Cevat Rifat Atilhan'ın Millî İnkılâp ve Hüseyin Nihal Atsız'ın Orhun dergilerinin Türkiye'de Alman Nazizm'i etkisi ile ırkçılık propagandası yaparak kamuoyunu azınlık karşıtlığına hazırladığı iddia edilmektedir.¹ Ayhan Aktar Alman Nazizminin etkisini kabul etmekle birlikte İtalya etkisine daha fazla vurgu yapmaktadır. İtalya'da yükselen faşizan politikaların Afrika ve Asya'ya yönelmesi, Mussolini'nin 18 Mart 1934 tarihli nutkunda Akdeniz'den "Mare Nostrum" (Bizim Deniz) diye bahsetmesi Türkiye tarafından Anadolu ve Trakya'nın tehlike altında olduğu şeklinde algılanmıştır. Aktar'a göre; bu tehlike algısından sonra Türkiye, bir taraftan bölgede askerî tedbirler alırken diğer taraftan da "sakıncalı" görülen Yahudilerden bölgeyi temizlemek istemişti. Dolayısıyla olaylar Hükümet tarafından hazırlanan bir programın sonucuydu.²

Bahsedilen dış sebeplerin yanında kendisini ulus devlet olarak tanımlayan Türkiye Cumhuriyeti'nin azınlıklara bakış açısının da olaylarda etken olduğu iddia edilmektedir. Özellikle Osmanlı'dan devralınan ekonomik yapı millileştirilmek isteniyordu. İttihat ve Terakki döneminde başlayan millî iktisat anlayışının devamı olarak 1920'li yıllarda Türkiye'de ekonomi Türkleştirilmeye çalışılıyordu. Bu politika uygulanırken de öncelikle ekonomideki yabancı ve azınlıkların ağırlığı azaltılmaya çalışıldı. Zaten Lozan Antlaşması, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı gayrimüslimlerin iktisadî etkinliklerini oldukça etkilemişti. Kapitülasyonların kaldırılmasıyla iktisadî girişim ve faaliyetlerde kapitülasyonlardan güç alan yabancı ve gayrimüslimler bu olanaklarını yitirdiler. Ekonominin Türkleştirilmesi, gayrimüslimlerden Müslüman-Türklere servet aktarımı için uygun koşullar doğurmuş oldu. Nüfus mübadelesi ile de gayrimüslimlerin genel nüfus içinde oranı daha da azaldı. Bu da nüfusun homojenleştirilmesi yönünde atılacak adımları kolaylaştırdı.³ Nitekim Millî Mücadele devam ederken kurulacak olan yeni devletin türdeş olacağı, dış müdahalelere davetiye çıkaran kayıtlar ve uygulamaların kaldırılacağına işaretleri verilmekteydi. Bunun için Osmanlı millet sistemi, kapitülasyonlar ve bunların getirdiği her türlü himayeciliğe son verilmeliydi. Bu bağlamda Cumhuriyet'in ilanından sonra inşa edilmek istenen ulusun hâkimiyetine gölge düşürecek hilafet, patrikhane ve hahambaşılıklara son vermeye dönük adımlar atıldı.⁴

1 Rifat N. Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, İstanbul, 2010, s.243-244.

2 Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, 8.baskı, İstanbul 2006, s.84-88.

3 Murat Koraltürk, *Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi*, İstanbul, 2011, s.55-56.

4 Mim Kemal Öke, *Güney Asya Müslümanlarının İstiklal Savaşı ve Türk Milli Mücadelesi*, Ankara, 1988, s.151; Mim Kemal Öke, *Kutsal Topraklarda Siyonistler ve Masonlar (İhanetler, Komplolar, Aldanmalar)*, İstanbul, 1990, s.466.

Yukarıda bahsedilen iddialar Trakya olaylarının neden ortaya çıktığına dair yapılan yorumlardır. Bu yorumların yanı sıra yine yukarıda bahsedildiği üzere konu ile ilgili tartışılan bir diğer önemli nokta da olayların kim veya kimler tarafından organize edildiği konusudur. Haluk Karabatak, Avner Levi, Ayhan Aktar ve Rifat Bali gibi araştırmacılar sorumluluğun CHP Genel Merkezi ve Hükümet'e ait olduğunu ileri sürerken⁵, Zafer Toprak olayların Trakya bölgesindeki CHP'nin yerel parti örgütünden "birkaç tosuncuk" tarafından çıkarıldığını ileri sürmektedir.⁶ Bu çalışmada dönemin Trakya Umûmî Müfettişi İbrahim Tali (Öngören) Bey'in özel arşivinden bulunan birkaç belge ile olayların özellikle Hükümet mi, CHP Genel Merkezi'ni, Umûmî Müfettişlik mi yoksa CHP yerel örgütü tarafından mı ateşlendiği sorunsalı aydınlatılmaya çalışılacaktır.

A-Trakya Umûmî Müfettişliğinin Kurulması

1934 yılında Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde şu konuşmayı yapar: "Türkiye Cumhuriyeti'nin esaslarından birisi de halkçı olmasıdır. Biz, Müfettiş-i Umûmilikler ihdas etmekle hükümetin murakabe ve hizmetini halkımızın ayaklarına götürüyoruz".⁷

1930'lu yılların başında Türkiye Cumhuriyeti'nin içerde ve dışarda yaşadığı sorunlara çözüm bulmak isteyen hükümetlerin hayata geçirdiği en önemli çalışmalardan birisi; idarî alanda Umûmî Müfettişlik örgütlenmesine gitmesiydi. Umûmî Müfettişlik örgütlenmesinden beklenen öncelikli fayda; ülkede var olan geri kalmışlık ve bölgelerarası kalkınmışlık farklarının asgâriye indirilmesi, asayişin ve devlet otoritesinin tesisi idi. Atılan bu adımla bazı başarılar da elde edildi. Bu arada Avrupa'da yükselen ve dünyayı derinden etkileyen faşizan hareketler Türkiye'yi de etkilemeye başladı.⁸ Avrupa'dan kaçan Müslüman ve Yahudiler Balkanlardan Türkiye'ye gelerek buralarda zaten var olan problemlerin daha da artmasına ve düzensizliklerin yaşanmasına sebep oldu. Hükümetin bu bağlamda sorunun en çok yaşandığı veya yaşanması muhtemel olduğu Trakya'da kurulan Umûmî Müfettişlikten beklentilerinden birisi de bahsedilen sorunlara çözüm bulmasıydı⁹.

Trakya'da yaşanan siyasi ve toplumsal sorunları çözmek isteyen Hükümet, Edirne, Kırklareli, Çanakkale ve Tekirdağ'ı bir bütün kabul ederek buralarda yeni bir müfettişlik teşkilatını hayata geçirmek için kolları sıvadı.¹⁰ Yapılan hazırlıklar sonucunda Bakanlar Kurulu, 19 Şubat 1934 tarihli toplantısında Müfettişlik merkezi Edirne olmak Trakya'da bir müfettişlik kurulmasını kararlaştırdı.¹¹ Bu kararın ardından da Hükümet, Trakya Umûmî

5 Avner Levi, "1934 Trakya Yahudileri Olayı (Alınamayan Ders)", *Tarih ve Toplum*, 151 (Temmuz 1996), s.16-17; Haluk Karabatak, "Türkiye Azınlık Tarihine Bir Katkı 1934 Trakya Olayları ve Yahudiler", *Tarih ve Toplum*, 146(Şubat 1996), s.6-14; Ayhan Aktar, "Trakya Yahudilerini Doğru Yorumlamak", *Tarih ve Toplum*, 145 (Kasım 1996), s.46-47.

6 Zafer Toprak, "1934 Trakya olaylarında Hükümetin ve CHF'nin Sorumluluğu", *Toplumsal Tarih*, 34 (Ekim 1994), s.20-21.

7 Hüseyin Koca, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Dönemi Umûmî Müfettişlikler (Genel Valilikler)", *Türkler*, c.17, Ankara, 2002, s.133-134.

8 V.Sipols-M.Haalamof, *İkinci Dünya Savaşının Nedenleri (Emperyalizmin Anatomisi)*, (Çev.) İzzet Yaşar, İstanbul, 1975, s.17.

9 Bu konuda müfettişliğin 28.08.1935 tarihli Başvekalet sunduğu raporunda geniş bilgiler verilmektedir. B.C.A., 030.10./72.475.2.

10 Abidin Özmen, "Genel Müfettişlikler Hakkında Bir Düşünce", *İdare Dergisi*, (Ocak-Şubat 1948), s.240.

11 Buna göre müfettişliğin üst düzey memuriyet kadrosu; umûmî müfettiş, baş müşavir, asayiş müdürü, yazı işleri müdürü, kalem-i mahsus müdürü, evrak memuru ve iskân müdüründen müteşekkil olacaktı. Diğer kadroda ise yazı işleri kâtabi (4 kişi), kalem-i mahsus kâtabi (2 kişi), dosya memuru (2 kişi), daire müdürü (1 kişi), odacı (5 kişi) olacaktı. Müfettişliğin yıllık bütçesi de 55.556 lira olacağı uygun görülmüştü. B.C.A., 030.18.01/42.8.10; Ayrıca bkz. Koca, "Umûmî Müfettişlikler...", s.127-128.

Müfettişliği kadrolarına bazı atamalar yapmaya başladı. Müfettişlik Baş Müşavirliğine Emniyet İşleri Umûm Müdür Muavini Şükrü Bey, 4 Nisan 1934 tarihinde Bakanlar Kurulu kararı ile atandı¹² ve bunu diğer kadrolar takip etti.¹³

Yukarıda vurgulandığı gibi Balkanlardan gelen göçler ve bunların iskânı ve yaşanan sorunların çözümü Trakya'da kurulan yeni Umûmî Müfettişlikten beklenen hizmetler arasındaydı. Bunu başarabilmek için de daha önce I. Umûmî Müfettişlik yapan İbrahim Tâli Bey'in tecrübelerinden istifade edilmek istendiği anlaşılmaktadır. O tarihte İstanbul milletvekilliği sıfatını taşıyan İbrahim Tâli Bey, hükümetin teklifi ile "Trakya Umûmî Müfettişliği'ne 18 Mart 1934 tarih ve 2/303 sayılı karârname ile atandı.¹⁴

B-Trakya Umûmî Müfettişliğinin Vilayetlere Talimatı

Trakya Umûmî Müfettişliği'nin 1934'te kurulmasından sonra, bahar aylarında, Batı Anadolu ve özellikle Trakya'da bir takım Yahudi karşıtı olaylar görülmeye başlandı.¹⁵ Umûmî Müfettiş İbrahim Tâli Bey görevine başlar başlamaz, kendini çok zor problemlerin ortasında buldu. Gerçekten de yılların biriktirdiği, çözümün ise bir türlü bulunamadığı bu sorunlar karşısında kendi deneyimlerinden hareketle ve devlet ideolojisine uygun olacağını düşündüğü köklü çözümler için önemli çalışmalar yürüttü. İbrahim Tâli Bey'in bu faaliyetlerinden en dikkat çekici olanı 11 Haziran 1934'te "Vilayetlere, İsm'e ve Hususi Mektup" başlıklı Museviler hakkındaki yazısı Trakya Olaylarını aydınlatacak çok önemli bir talimattır. Bu talimatın orijinal hali şöyledir:

"Mıntıkada yaptığım seyahatte Trakya iktisat kaynaklarına doğru gittikçe kuvvetleşen bir akın olduğunu ve bu akının Türk çocuklarının kazançlarını tahdit etmekte ve Türk sermaye hareketini sarsmakta olduğu bu neticeden vali beyefendi arkadaşlarımın da müteessir bulduklarını müşahede ettim.

Seyahat sırasında geçtiğim yerlere beni takiben Yahudilerin geldiklerini ve halkla temasarımda neler görüştüğümü ve ne gibi işler üzerinde tetkikat yaptığımı öğrenmek istediklerini birbirini teyiden gelen haberlerden anladım. Yahudi unsurlarının bu dolaşmalarını Türk milletinin bu unsurlara karşı olan itimat ve emniyetini bilen ve bu vaziyetten istifade etmek isteyen ecnebler hesabına yapmakta olduğuna hiç şüphe yoktur. Bilhassa son günlerde Trakya'da bazı askerî garnizonların yeniden teessüs edeceği hakkında halk arasında dolaşmakta olan şayialar karşısında iktisadî ve içtimaî cereyanları idare etmek ve bu hususta Musevî unsurun rehberlik etmekle vazifedar Musevî kulüplerinde yeni teessüs edecek askerî garnizonlarda Yahudi iktisat elemanların yerleşmesi ve bilhassa teahhüt işlerini re'sen veya muvazaa suretiyle ele geçirilmesi hakkında kararlar alındığı ve bunun tatbik sahasına konulması hazırlıklarının yapılmakta olduğu hakkında da haberler aldım.

Trakya iktisadî hareketlerinde gün geçtikçe Türk unsuru aleyhine tesirini artıran bu unsurun Trakya'nın muhtelif tarihlerinde muhtelif devletler tarafından muvakkaten işgal edilmiş bulunduğu esnada bunlara hizmet etmek suretiyle menfaatler temin ettikleri ve hatta işgallerde yağmaya uğrayan Türk menkul mallarının birer suretle ve yok bahasına bunların ellerine geçtiği ve sevmedikleri veya iktisadî sahada kuvvetli bulunan Türk çocuklarını el altında şâğil kuvvetlere fena tanıttırarak bunları işkenceye ve takibe maruz bıraktıkları ve şu suretle mahalli piyasalara her sahada hâkim oldukları malumu alileridir.

12 B.C.A., 030.18.01/43.18.9.

13 B.C.A., 030.18.01/43.19.16.

14 Hüseyin Koca, agm, s. 72-74.

15 Aktar, age, s.55-56.

Yeni garnizonlara bu unsurun herhangi bir suretle sokulması ecnebi istihbaratın işleme ve kazanç kaynaklarının Türkler zararına kendi ellerine geçmesi noktasında çok mahzurlu olacaktır. Bütün mahzurları önlemek için zahiri ve resmi temaslar eski şeklinde devam ettirilmekle beraber hususi surette şu tedbirlerin derhal alınmasına ihtiyaç kat'ıdır.

A-Yahudilerin kasaba ve şehir hudutları haricine çıkıp köylerde dolaşmalarına bizzat ve kendiliğinden köylü münasip şekillerde mani olmalıdır. C.H. Fırkası ve halkevleri teşekkülleri ve yurtsever uyanık Türk çocukları vasıtasıyla köylüye derhal bu telkin yaptırılmalı ve geçici tesirlere mani olmak için bu telkine mütemadiyen devam etmelidir. Köylüye yapılması lazım olan bu telkin iyi tertip ve idare edilir ve idare reisleri ve bilhassa Vali Bf. Arkadaşlarım mahsus surette bu işe karşı yüksek alakalarını gösterirlerse (Trakya'da) da Türk varlığı aleyhine mütemadiyen artan iktisadî tehlikeyi önlemek ve bir taraftan da mahrem kalması lazım gelen millî ve askerî işlerimizi ecnebilere nakledecek unsurdan zamanla kurtulmak imkânı hâsıl olacağına hiç şüphem yoktur.

Ayrıca şu noktaya da ehemmiyet verilmelidir. Yeni garnizonlar ve mevcut garnizonlarda taahhüt işlerinin Türk çocuklarının eline geçirilmesini temin etmek çok mühimdir. Bunun için de küçük büyük Türk sermayelerin birleşmeğe ve bir kuvvet haline gelmeğe sevk etmek inkılabın emrettiği en yüce bir vazifedir. Vali Bf. muhite bu sermaye birlik hareketini himaye edecekleri hissi verilirse dağınık sermayelerin bir araya toplanması hareketi mutlak başlar ve devam eder.

Şu halde Vali Bf. arkadaşlarımdan dilediğim işleri şöyle kısaltabiliriz:

1-Vilayet, kaza, nahiye ve köylerde Musevilerin yeniden mağaza, dükkân açmalarına bizzat köylünün ve halkın tedbirleriyle müsaade edilmemeleri,

2-Köylere gidip gelmelerine yine halkın ve köylünün münasip tedbirleriyle müsaade etmemek,

3-T.U. Müfettişlik mıntakasına yeniden yerleşmek ve iş yapmak için gelecek olanların heman müfettişliğe haber verilmesi,

4-Vilayet dâhilinde mevcut olanların ne işle meşgul oldukları, aileleriyle isimlerinin kısa müddet içinde tespitiyle birer suretinin bana gönderilmesini rica eder, bu işte sızılıtsız muvaffakiyet haberlerine intizar ederek gözlerinden öperim ef.

11 Haziran 1934/Trakya U. Müfettişi¹⁶

Umûmî Müfettiş Dr. İbrahim Tali Bey, üstlendiği misyonu hayata geçirmek için bölge valilerine gönderdiği talimatlardan birini de 14 Haziran 1934'te verdi. "Vali Beyefendilere" diye başlayan bu talimatnamesinde; yeni askerî teşkilatın Trakya'da yerleşeceği bu zamanı fırsat bilen Musevilerin ellerinde sermayeden istifade ederek derhal piyasayı yükselttikleri askerî erzak vesaire mubayaasını ele geçirmek için müşterek harekete geçtikleri ve hatta dünkü gün Kırklareli erzakını toptan üzerlerine aldıklarını, Yahudilerin yeni garnizonlara yerleşmek ve askerî taahhüdatı ele geçirmek hakkında karar verdikleri ve hususta hazırlık yapmakta olduklarına dair alınan haberlere dikkat çekerek, bu haberlerin doğruluk derecesinin tetkik olunmasını istemiştir.

16 Dr. İbrahim Tâli Bey Evrakı; Çalışmamızda kullanmış olduğumuz belgelerin hepsi resmi ve orijinal belgelerdir. Bu evrak özel arşivimizde saklanmaktadır. Kullandığımız belgeler numaralandırılarak örnekleri ekler kısmında vermeyi uygun gördük. Dr. İbrahim Tâli Bey Evrakı, Ek: 1.

Yine “Türk çocuklarını bu sahada zaafa uğratan şey sermayelerinin kıt olmasıdır” gerçeğine dikkat çekerek bundan sonra yapılması gerekenleri de şöyle dikte ettirdi: “Bütün ihtiyaç kalemleri toptan yapılmaması ve en küçük teferruata ait ihtiyaç maddelerini ayrı olarak münâkasaya konması ve bilhassa küçük sermayedarların birleştirilerek bir blok halinde bu gibi tahütlere girmeleri teşvik ve kendilerine yardım edilmesi muvafık olur. Musevilerin bu vaziyete karşı piyasada intrika çevirmeleri veyahut zayıf şahsiyetleri alet ederek kendilerini maske etmeleri ihtimalleri de hatıra gelebilir. Bu ihtimallere karşı da tedbirli olmalıdır. Taahhütlere ve piyasalara Türk sermayesinin hâkim olması millî bir borç olarak nazarda tutulmalı. Bunu temin için hiçbir sızıltıya meydan vermeyecek münasip çareler aramalıdır. Bu andan itibaren en küçük bir işe ait olsa da kıtada mekteplere vesair devlet müesseselerine ait herhangi bir taahhüt işinin bir Türk’ten gayrisine verilmiş olduğunu duymak beni çok müteessir edecektir.” diyerek özellikle valilerin dikkatlerini çekmiş olması fevkalade önem arz etmektedir.¹⁷

Yukarıda verilen her iki belgede üzerinde durulan noktalar iktisadî ve askerî konulardır. Trakya bölgesinde mevcut olan Musevilerin iktisadî hayatta göstermiş oldukları varlık, 1930’ların sosyo-psikolojik, sosyo-ekonomik ve ideolojik ortamında farklı uygulamalara zemin hazırlamıştır. Özellikle Türklerin uzun yıllar yaşamış oldukları savaşların, ekonomik sıkıntılarını emperyalizme karşı verdikleri her türlü mücadele hem içe hem de dışa dönük politik duruşu da şekillendirmiştir. Musevilere karşı uygulanmak istenen izolasyon da bu gibi düşüncelerin bir sonucu olarak değerlendirilmelidir.

Talimatların verildiği dönem, Türkiye’nin İtalya’nın yayılcı niyetlerine karşı tehlike altında gördüğü Trakya bölgesinde askerî tedbirler aldığı döneme tekabül etmektedir. Musevilerin askerî tesislerden ve inşaat işlerinden uzak tutulması, yabancı devletlerin birer ajanı muamelesi görmeleri hep yaşanan tecrübelerin yansımaları olarak değerlendirilmelidir. Olası bir savaş durumunda bölgede bulunan Musevilerin casusluk faaliyetlerinden endişe duyulmaktadır.¹⁸ Musevilere karşı bu işlerde Türklerin korunmak istenmesi ve ekonominin her sahasında Türklerin varlık göstermesine dönük çalışmalar, dahası valilere bu yönde yapılacak işlerin dikte edilmesi yaklaşık bir ay sonra yaşanacakların da habercisi gibi durmaktadır.

C-Trakya Olaylarının Başlaması ve Hükümetin Tavrı

Trakya Umûmî Müfettişlik bölgesindeki Yahudi karşıtı olaylar, İbrahim Tali Bey’in bölge valilerine gönderdiği birinci talimattan on, ikinci talimattan yedi gün sonra 21 Haziran 1934 tarihinde, Trakya Umûmî Müfettişlik bölgesine dâhil Çanakkale’de başladı. Bu tarih daha önce imzasız mektuplarla başlayan tacizin fizikî saldırılara dönüştüğü tarihtir. Bazı Yahudiler darp edilip ve evleri yağmalandı.¹⁹ Olayların Çanakkale’de başlaması bir tesadüf değildi. Rifat Bali’ye göre Çanakkale’de ticaretin tamamına yakını Yahudilerin kontrolündeydi. Bu durumu anlatan yazılar basında ve halkevi dergilerinde sıkça gündemde tutuldu.²⁰

17 Dr. İbrahim Tâli Bey Evrakı, Ek: 2.

18 Aktar, age, s.84-88; Halil Şimşek, “Çanakkale Bağlamında 1934 Trakya Yahudi Olayları”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi/CTAD*, 5/9 (Bahar 2009), s.138.

19 Levi, agm, s.13

20 Rifat N. Bali, 1934 Trakya Olayları, 2.bs., İstanbul 2009, s.138-139; Murat Koraltürk’ün Edirne’nin sanayi ve ticaret hayatını incelediği çalışmasından görüldüğü kadarıyla 1920’li yıllarda Edirne’de ticaret gayrimüslimlerin özellikle Yahudilerin elinde idi. Koraltürk’e göre; 1920’lerde Edirne’nin ticaret hayatında Yahudilerin etkin konumu aynı dönemde başlayan sermayeyi Türkleştirme çabaları ve sürecinin 1930’lardaki en önemli yansıması olarak nitelendirilebilecek 1934 Trakya Olayları’nın arkasında yatan nedenlerden birisidir. Koraltürk, age, s.201-202.

Çanakkale’de fiili saldırıların başlaması ve evlerinin ve dükkânlarının yağmalanması üzerine Yahudiler, Vali’ye ve CHF Çanakkale il teşkilatına müracaat etti. Tehditler devam edince de yaklaşık 1500 kişilik Yahudi Cemaati, İstanbul’a göç etmek zorunda kaldı.²¹

Bu gelişmeler üzerine Trakya Umûmî Müfettişi İbrahim Tâli Bey, 30 Haziran 1934’te Çanakkale Vilâyeti’ne bir telgraf çekerek hadiselerle müdahale etmek istedi. Verdiği talimatta şu ifadeler dikkat çekicidir:

“Vatandaşların iktisadî kalkınma için gösterdikleri hassasiyet şayanı takdirdir. Ancak bunun hissiyata kapılmayarak sükûn ve devamlı bir usule bağlı olarak memleketin günlük iktisadiyatını ve emniyetini bozmayarak yaşatmaları şayan-ı arzu olduğu gibi şuna buna tecavüz edenler de nasib-i tâkbihtir. Bu gibi hallerin zuhuruna karşı konulması lazımdır”²².

Görüldüğü üzere İbrahim Tali Bey olayları “vatandaşların iktisadî kalkınma için gösterdikleri hassasiyet” olarak takdir etmektedir. Ancak bu hassasiyetin saldırılar yoluyla değil, sükûn içinde ve bir programla yapılmasını istemektedir. Zira yukarıda verilen 11 Haziran 1934 tarihli talimatta da İbrahim Tali Bey, valilerden yapılacak işlemlerin “sızıltısız” bir şekilde halledilmesini istemişti.

Çanakkale’de başlayan olaylar kısa sürede bütün Trakya’ya yayıldı.²³ 3 Temmuz’da Kırklareli’nde yaşanan olaylar daha büyük yankı yarattı. “Yahudilerin evleri, işyerleri yağmalandı. Bunun sonucunda da burada yaşayan Yahudiler trenlerle İstanbul’a sığındı. Çanakkale’de ve Kırklareli’nde meydana gelen bu gibi hadiseler; Gelibolu, Uzunköprü, Edirne Babaeski, Lüleburgaz’da da devam etti.”²⁴ Trakya Umûmî Müfettişlik bölgesinde yaşanan bu olayların büyümesi üzerine hükümet olaylara el koydu. Başvekil İsmet İnönü, 4 Temmuz’da Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde yaptığı konuşmasında:

“Arkadaşlar, size bugünün fena bir hadisesini ara yerde arz etmek mecburiyetindeyim” diye başlayıp ve “Antisemitizm, Türkiye’nin metaı ve zihniyeti değildir”, vurgusunu yaptıktan sonra bu işin sorumlularının cezalandırılacağına altını çizdi.²⁵ Başvekil İsmet İnönü, aynı gün Trakya Musevileri hakkında yayımladığı resmî bir bildiriye baskıya maruz kalanların şikâyet haklarının olduğunu ve bu anlamda suç duyurularında bulunma hakları olduğunu ifade etmişti.²⁶ Yine Trakya’da vukû bulan hadiseler üzerine Başvekil İsmet İnönü, 3 Temmuz 1930’da Trakya Umûmî Müfettişliği’ne şu talimatı verdi:

“Trakya Umûmî Müfettişliği’ne,

Bazı vilâyetlerdeki Yahudilerin hicret etmekte veya hicrete hazırlanmakta olduklarını haber alıyorum. Yahudilerin eğer bu hareketleri bir tertibin neticesi ise böyle bir tertibi asla kabul edemeyeceğimi vaktiyle bildirmeyi vazifeden sayarım. Büyük Millet Meclisi’nin memleketin ve vatandaşın mukadderatına bila kayd-ü şart hâkim olduğuna inanmak lazımdır. Eğer bir faraziye olarak herhangi bir mıntıkada bir kısım vatandaşların nakli hatta memleket haricine çıkarılması lazım ise bu lüzumu tatbik etmek için Büyük Millet Meclisi’nin ve onun İcra Vekillerinin kâfi kudreti vardır. Madun memurların veya hususî teşekküllerin tertiplerin veya arzuların memleket idâresinde kendi telakkilerini hükümete

21 Bali, age, s.141.

22 Dr. İbrahim Tâli Bey Evrakı, Ek: 3.

23 Aktar, agm, s.46-47.

24 Erdal Aydoğan, *Türk Siyasi Hayatında Dr. İbrahim Tâli (Mustafa Kemal’le Trablusgarp’tan Cumhuriyet’e)*, İstanbul, 2008, s. 78;

25 *Cumhuriyet Ansiklopedisi (1923-1940)*, I, İstanbul, 2005, s. 227.

26 İsmet İnönü, *Konuşma Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler (1933-1938)*, (Haz.) İlhan Turan, Ankara, 2003, s.82.

emri vakî olarak kabul ve tatbik ettirmelerini asla kabul edemem, eğer bunun aksine vaziyetler varsa acele tashih olunması lazımdır.

Trakya Umûmî Müfettişliği'ne Bursa, Edirne, Kırklareli, Tekirdağ, Çanakkale, İzmir vilâyetlerine yazılmıştır.

Baş Vekil

İsmet".²⁷

Başvekil İsmet Bey'in Trakya Umûmî Müfettişliği'ne gönderdiği bu talimat, bölgede yaşananlardan hükümetin haberdar olmadığı izlenimi vermektedir.²⁸ Başvekil İsmet Beyin yaşanan olaylar karşısında takındığı tavır üzerine, Trakya Umûmî Müfettişi Dr. İbrahim Tâli Bey 4 Temmuz 1934'te hadiselerin vukû bulduğu yerlerdeki ilgilileri uyaran yeni bir talimatname yayınlama ihtiyacı hissetti. Kendisinin 11 Haziran ve 14 Haziran'da verdiği talimatların bir şekliyle şerhi olan, belki de hiç beklemediği sonuçların yaşanmasında kendi payının da olabileceğini düşünerek aşağıda ifade edilen talimatnamesini ilgililere iletti. Bu talimatname şöyle idi;

"1-Başvekil Paşa Hazretlerinin emirleri vaziyeti îzâh etmiştir. Hiçbir suretle cebir ve tecavüze meydan verilmemesi lazımdır.

2-Gidecek veya işini durduracak Yahudi'nin yerine Türk yetişmemiş olduğunu Vali Bey'in dünkü şifresiyle bir daha anlamış oluyorum. Hissiyattan doğan galeyan sabun köpüğü gibi sönmeye mahkûmdur. Boykot hiçbir zaman ve hiçbir yerde fayda vermemiştir. Bunu tecrübe etmek abestir.

3-Sistematik ve bilgiye bağlı çalışarak ve teşkilâtlanarak, iktisaden yükselmeye çalışılmasını vatandaşlara anlatmak lazımdır. Bu hususta yol gösterecek mütehassıslar tedarikiyle meşgulüm. Halka anlatılmasını rica ederim.

Cevaben Trakya Umûmî Müfettişliğine; malumaten mıntıka vilayetlerine yazılmıştır. Seyahat.1/16. nlıdır.

Trakya Umûmî Müfettişi Tali"²⁹

Bundan da anlaşılıyor ki, Trakya Olaylarının asıl sebebi faşizan politikalar değildi. Asıl sebep, bütün ülkede olduğu gibi bölgenin de içinde bulunduğu ekonomik kriz idi. Bölgede yaşanan ekonomik darboğazdan çıkışı; zengin Yahudilerin mallarını gasp etmekte gören bazı menfaatperestlerin fiilleri olduğunu söylemek daha doğru bir ifade olur.³⁰

Bölgede yaşan gelişmeler ulusal basında makes bulunca³¹ yaşananları yerinde tespit etmek üzere 8 Temmuz 1934'te Başvekil İsmet Bey, Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya'yı konu hakkında incelemelerde bulunmak üzere olayların yaşandığı bölgeye gönderdi.³² Şükrü

27 Dr. İbrahim Tâli Bey Evrakı, Ek: 4.

28 Aktar, agm, s.4-vd.

29 Dr. İbrahim Tâli Bey Evrakı, Ek: 5.

30 Aydoğan, age, s.169.

31Levi, agm, s.16-17.

32 *Ayin Tarihi*, 8(1-31 Temmuz 1934), s.52-54; İnönü, age, s.85-86.

Bu konuda A.A. şu haberi geçmiştir. "Bu akşam Trakya'ya hareket eden Şükrü Kaya Beyefendi muhabirimize aşağıdaki beyanatta bulunmuştur: Başvekil Paşa Hazretlerinin emirlerle Büyük Millet Meclisindeki son nutuklarında bahsettikleri Yahudilerin Trakya'dan İstanbul'a grupça gelmeleri esbabını yerinde tetkik etmek üzere Trakya'ya gidiyorum. Bizim bildiğimize göre hadise bazı propagandalar yüzünden Yahudilerin İstanbul'a gelmeğe başlamalarıdır. Hadisenin hakiki mahiyeti yerinde daha iyi görüleceği gibi her halde işin icap ettirdiği

Kaya, incelemeleri 12 Temmuz'da tamamlayarak Ankara'ya döndü. Olaylar hakkında hükümete teferruatlı bir rapor sundu. Hükümet de bu rapor doğrultusunda Trakya Olayları hakkında kamuoyunu bilgilendirme ihtiyacı duydu.

Başvekâletin tebliğinde:

“Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya Bey, Trakya teftişinden avdet ederek raporunu Heyet-i Vekile'ye vermiştir. Anlaşıldığına göre Trakya'da Yahudi aleyhtarlığı büyük harpte başlayarak mütareke ve İstiklâl mücadelesi zamanlarında devam etmiş ve Cumhuriyet zamanında bir müddet yatıştıktan sonra son seneler zarfında dünyanın muhtelif yerlerinden antisemitizm yeni formüllerde ve daha şiddetli olarak memlekete girmiştir. Son zamanlarda bazı risalelerin Yahudi düşmanlığı üzerinde bilhassa durarak yaptıkları neşriyat Türk ve Yahudilerin birbirine karşı nazarlarını ve hislerini ehemmiyetli surette teşvîş etmiştir.” tespitinde bulunmuştur. Olayların ne şekilde cereyan ettiği hakkında önemli bilgiler verdikten sonra da bir daha bu tarz olaylara meydan verilmemesi için alınacak tedbirler bir bir sıralanmıştır.³³

Trakya'da vuku bulan Yahudi Olayları ulusal ve yerel basında da ele alınmış ve kamuoyu bilgilendirilmeye çalışılmıştır. Mesela 9 Temmuz 1934 tarihli Zaman gazetesinde Trakya'da Musevilere karşı gösterilen husumet ve hükümetin aldığı tedbirler ele alınmış, Başvekil İsmet Bey'in konu hakkındaki beyanatına dikkatler çekilmiştir. 16 Temmuz 1934 tarihli Cumhuriyet gazetesinde Yunus Nadi, başmakalesinde hükümetin yaşananlar hakkında aldığı tedbirleri değerlendirmiştir. Bütün dünyada olduğu gibi Türkiye'de de Yahudi aleyhtarlığının hakiki ve hayali bazı sebeplerle ve o sebeplerin mahalli ve mevzî telkinlerle vuku bulduğu işlenmiştir. 18 Temmuz 1934 tarihli Vakit gazetesinden Sadri Etem Bey de Türkiye'de hiç bir zaman Avrupa'daki gibi bir Yahudi meselesi olmadığını altını çizerek o da Başvekil İsmet Bey'in beyanatının böyle bir meselenin bir daha tekerrür etmeyeceğinin garantisini olarak değerlendirmiş, artık sözün adliye olduğına vurgu yapmıştır.³⁴ Hükümetin ve Müfettişlik teşkilatının bütün iyi niyetli çabalarına rağmen hem Hükümet hem de CHF kendilerinin zan altında olduklarını iyi biliyorlardı. Bunun için de üzerlerindeki şüpheli durumdan bir an evvel kurtulmak istiyorlardı. Bu bağlamda 16 Temmuz 1934'te CHF Genel Sekreteri sıfatıyla Recep Peker, CHF'nin yerel örgütlerine gönderdiği tebliğde suçluların bulunması için soruşturma açmaya karar verildiğini bildirdi. Açılan soruşturmada; yerel parti yöneticilerinin gelişmelerden ne zaman ve nasıl haberdar oldukları, olaylarla ilgili partiye şikâyetlerin olup olmadığı, parti ile vilâyet heyetlerinin toplantılarda ne konuştukları, Kırklareli'ndeki olaylarda fırka reisinin rolünün olup olmadığı gibi önemli sorular sormuşlardı.³⁵

CHF Genel Sekreterliğinin bu isteği kısa sürede ele alınmış ve Trakya teşkilatlarından konu hakkında bilgi akışı başlamıştır. Bunlardan birisi de Tekirdağ CHF il örgütünün raporudur. Bu rapor olayların ne şekilde cereyan ettiğine dair çok önemli bilgileri içermektedir. Bu maksatla belgenin orijinal halinin olduğu gibi verilmesi uygun görülmüştür. Bu belge aşağıdaki gibidir:

tedbirleri alacağım ve hükümete arz edeceğim. Türkiye'de yerli ve yabancı herkes Cumhuriyet kanunları güvencesi altındadır.” *Ayın Tarihi*, 8(1-31 Temmuz 1934), s.50-51.

³³ *Ayın Tarihi*, 8(1-31 Temmuz 1934), s.52-54; İnönü, age, s.85-86.

³⁴ *Ayın Tarihi*, 8(1-31 Temmuz 1934), s. 78-80.

³⁵ Toprak, agm, s.20-21.

“C.H.F. KATİBİ UMUMİLİĞİNE

16 Temmuz 934 tarih ve 3/54576 sayılı emirleri cevabıdır.

A- 3 Temmuz 934 Pazartesi günü zaten belediye dairesinde ikamet etmekte olan mülkiye müfettişi Hayri Beyle 61. Fırka Levazım Reisi Kaymakam Cemil Bey Belediye Riyaset odasında bendenize gelerek her yerde Yahudilerin çıkarıldıklarını, Tekirdağ'ının ölü bir vaziyet göstermekte olduğunu ve niçin harekete geçmediğimizi ve durmaklığın doğru olmayacağını tehdide yakın bir asabiyetle söylediler. Bendeniz cevap olarak vakıa Çanakkale, Gelibolu Keşan taraflarında bir takım hareketler olduğunu haber almış isem de bunların derececi sıhhatini layıkile bilmemekle beraber bu işin ne suretle idare edildiğini ve bu iş hükümetin arzusu dahilinde idi ise herhalde bizlere bir tebligat vakı olması icap eylediğini söyledim. Kendileri betekrar bunda hükümet ön ayak olmak istemiyor, yalnız müsamaha edecek ve görmeyecektir. Hükümet bunu arzu etmeseydi oralarda vakı olan bu hadiseleri görerek hemen önüne geçilmesi için emir verirdi. Biz bu işi sizden daha iyi biliyoruz ve yapılmasını söylüyoruz. Bunun teşekküllerin yapması ve gençliğin başarması ve onların vazifesi olduğunu ve benim ön ayak olmaklığım lazım geldiğini ileri sürdüler. Bendeniz hükümetten bir direktif ve fırkadan bir emir almadıkça böyle bir işe karışamayacağımı ve fırka arkadaşlarımdan hiç birinin bu işe karışmasına da müsaade edemeyeceğimi arz eyledim.

Ademi Memnuniyetlerini gizlemeyerek vatanseverliğin bu demek olmadığını söylemek kadar ileri gittiler. Bilahare daima beraber buldukları iptida tahsilini bile ikmal itmeyerek terzi çıraklığı ederken muallim vekili sıfatıyla vazife alan ve bir müddet sonra Edirne'de muallim kursundan çıkarak muallim olan Senai Efendiyi bu vazife ile tavzif ettiklerini işittim. Senai Efendi genç çocuklardan dört beş kişiyi kendine uydurarak harekete geçmiş ve o gece bütün Musevî dükkanlarına bazısı el bazısı makine yazısı ile yazılmış mektuplar atmışlardır. Ve yine o akşam Keşan'dan dört Musevî ailesinin Tekirdağ'ından vapura binmesi ve Şarköy'den ve Mürefteden vapura binerek Tekirdağ iskelesine uğrayan iki üç Musevî ailesinin Tekirdağ Yahudileri ile vakı temasları şehrimiz Yahudilerinin cesaretini kırmış ve hatta o akşam iskelede belediye bahçesinde otururken Musevî tüccarlardan Albert Mizrahi bana gelerek vapur kaptanı ile şimdi görüştüğünü Mürefteye saat tam ondörtte emir geldiğini ve iki Musevî ailesinin vapura eşyaları ile bindiğini, ve hatta vapurun bu ailelerin eşyalarını toplamaları için bilhassa beklediğini ve kendilerinin ne yapacaklarını gitmek mi lazım geldiğini sordular. Cevap olarak isteyen gider isteyen kalır biz böyle bir şey bilmiyoruz. Herkesin arzusuna karışamayız demiştim.

Yine aynı akşam halkevinde otururken Senai Efendi bize geldi. Gençler duramaz durmayacaktır biz bu işi yapacağız sizi başta görmek istiyoruz. Dediği zaman böyle bir işin çoluk çocuk işi olamayacağını ve bu işi yapmamalarını söyledim.

Kendisi Vali Azmi beye müracaat ettiğini ve mutabil kaldığını ve Mülkiye Müfettişi Hayri Beyin de bu işin heman yapılması için kendisine direktif verdiğini veya yapacaklarını söyleyerek gitti.

Şehrimiz Yahudileri o akşam evlerinde götürebilecekleri eşyaları toplamak ve denk yapmak suretile hazırlığa başlamışlar. 4 Temmuz 934 Salı günü sabahı evimden çıktığım zaman Musevî dükkanları açık idi. Fakat dükkanlarına bırakılan kağıtları da bulmuşlardı. 2-3 saat sonra mallarının gayet ehven fiatla sattıklarını ve İstanbul'a Telgraf çekerek vapur ve motör gibi vesait istediklerini ve halkın Yahudi dükkanları önlerinde toplandıklarını haber alarak çarşıya çıktım. Emniyet Memuru Beyle işbirliği yaparak herhangi bir yağma

ve uygunsuz bir hadiseye meydan vermemeye kararlaştırarak dükkanlar önünden halkı dağıttık. Museviler dükkanlarını olduğu gibi satıyorlar ve ev eşyalarını kamilen satmış bulunuyorlardı. O gün şehir bir panayırlı hayatı yaşıyordu. Bir çok köylüler de talana iştirak için şehre gelmişlerdi. Senayi efendinin eşyalarını satın alınmaması ve yağma edilmesi propagandasına başladığını haber alan Emniyet dairesi bendenize de malumat verince hadisenin büyümek istidadını ve vehamet kesb edeceğini hissederek Salı günü akşamı Musevî mahallesini ve çarşıda Musevî dükkanlarını polis ve jandarma devriyeleriyle sarmak mecburiyetinde kaldık. Ve sardık. Ve Senayi Efendiye de Emniyet Memuru Mir'at bey lazım gelen tembihatta bulundu ve bu suretle muhtemel bir fenalığın önü alındı.

5 Temmuz 934 Çarşamba günü, Belediye Riyaset odasına tekrar gelen Mülkiye Müfettişi Hayrı ve 61inci Fırka Levazım Reisi Kaymakam Cemil beyler, Yahudilerin gitme hareketlerinin gevşediğini ve buna kimlerin sebep olduğunu hiddet ve asabiyetle sorarak araştırılarken Cemil bey, Eczacı Emin Beyin Musevilere direktif verdiğini haber aldığını ve Meclisi Umumî azasından Cevdet Beyin de bu işte mes'ul olduğunu ve bu her ikisinin de dövdürülmesi lazım geldiğini söylüyorlardı. Telefonla Emniyet Memuru Beyi çağırarak Yahudilerin iki saat zarfında hepsinin şehirden çıkarılmaları emrini verdiler. Hayrı bey Muallim Senayi efendiyi telefonla hastahaneden çağırdılar. Ve o dakika bendeniz odayı terkettim. Bilâhara Cevdet beye bir tehdit mektubu verildiğini Cevdet Beyin bana vakı şikâyetinden öğrendim.

Emniyet Memurluğuna Yahudilerin çıkarılması hakkında tazyik devam ederken Başvekâleti Celilenin Telgrafı Vilâyet Makamına gelmiş ve gelen emir Vilâyet makamından Musevilere tebliğ edilmiştir. Ve hadise birdenbire durmuştur. Dolmuş ve harekete müheyya motörler de durdurulmuştur.

Bu açık emrin yanlış anlaşıldığından ve bu hareketin durmaması icap eylediğinden bahseden bu iki zatın bizleri Yahudi muhipliğiyle ittiham eylediklerini direktif vererek hareket ettirdikleri çocukların önüne gelen yerde söylemelerinden anladık.

B- Fırkaya yalnız Yahudilerden şikâyet vakı oldu. Şu şekilde (Bizim çoluk çocuğumuzun ve kendimizin hayatı tehlikedemidir, biz gideceğiz malımızı satabilirmiyiz?) idi. Çoluk çocuğunuzun ve sizin hayatınıza bir şey olmaz. Burada hükümet vardır. Mademki gitmek istiyorsunuz arzuunuza mani olacak kimse yoktur. Ve malınıza da sahipsiz dilediğiniz gibi satarsınız kimse musahale edemez. Cevabını vermiştim.

C- Vilâyet İdare Hey'etinden bu mes'ele hakkında toplu olarak bir görüşme yapmadık. Fakat fert olarak temaslarımızda bu işe müdahale etmeği görüşmüştük. Başka bir kararımız yoktur.

D- Kazalarımızdan Şarköy'de bir iki aileden gayrı yalnız Çorlu'da Musevî vardır. O günlerde Çorlu kaza Reisini görmediğim gibi şifahi veya tahriri bir görüşmemiz de vakı olmadı.

E- Ne kararla ve ne de kararsız Fırka arkadaşlarımdan hadiseye kimse iştirak etmedi. Yalnız ben asayişin temini hususunda Emniyet Memurluğu ile birlikte hareket halinde idim.

F- Şehrimizde bu iş çok ani oldu. Haber aldığım günün sabahı bu iş meydana çıktı. Başta direktif verebilecek kabiliyette bir Valimiz de olmadığından Emniyet Memuru beyle görüşüldüğü üzere asayişin temini vazifesile uğraşmağa mecbur kalınmakla beraber

Çanakkal'a Vak'asının on gün evvel vaki olduğuna ve Hükümeti merkeziyenin ve dolâyisile Fırka Merkezi Umumisinin herhalde hadiseden haberdar olacaklarını düşünerek gerek hükümetin ve gerek Fırkanın Trakyanın diğer yerlerinde de görenek olarak hadis olması ihtimalini nazarı dikkate alarak bir tebligatta bulunmaması ve ön ayak olarak da bir Mülkiye Müfettişi ve 61inci Fırka Kumandanı Paşa Hazretleri tarafından gönderildiğini söyleyen Levazım Reisi Kaymakam Cemil Beyin bulunması hükümet ve fırkanın nev'ima muvafakatleri dahilinde yapıldığı zihabına da düşürülmüştük ve bu suretle neticeye intizaren arzı malumat edilemedi.

G- Fırka arkadaşarımdan hiç kimse şahsî menfaatını düşünmemiştir.

Arzı tazimat eylerim efendim. 24/7/934.

Tekirdağ C.H. F. Vilâyet

Reisi"³⁶

Bu belge, Trakya'da yaşanan olayların çıkışı ve yayılışına dair çok önemli bilgiler vermektedir. Yukarıda verilen belgelerle birlikte düşünüldüğü zaman olayların çıkışından Hükümet'in ve CHF Genel Merkezi'nin haberdar olmadığı gibi bir intiba doğmaktadır. Tekirdağ CHF Vilayet Reisinin gönderdiği yazıdan olayın organizatörlerinin daha çok askerî ve emniyet makamları olduğu anlaşılmaktadır. Aynı yazıda ifade edilen Hükümetin olaydan haberdar olduğu fakat işleri bir kanunla ya da resmi olarak değil de kendiliğinden ortaya çıkmış bir hadise olarak göstermek istediği ve göz yumacağı şeklindeki iddialar oldukça önemlidir. Yine aynı yazıda yaklaşık on gün evvel başlayan Çanakkale Olayları ile ilgili Trakya'daki parti örgütüne, ne CHF Genel Merkezi'nden ne de Hükümet'ten herhangi bir uyarı veya talimat gönderilmemiş olması da bölgedeki örgütün olayların Hükümet tarafından çıkarıldığını düşünmesine yol açmıştır ki bu da bölge örgütü adına oldukça haklı bir değerlendirmedir.

Olayların gidişatı ve yukarıda zikredilen belgelerden Trakya Olaylarının gerçek sorumlusunun kim olduğuna dair iki farklı çıkarım yapılabilir. Bunlardan birincisi hem Hükümet'in hem de CHF Genel Merkezi'nin resmî olmayan sözlü emirleri doğrultusunda Umûmî Müfettişliğin yerel örgütleri harekete geçirdiğidir. Böyle bir emir olduğuna dair elde herhangi bir yazılı belge bulunmamaktadır. Olayların sonucunun ulusal basında yankı bulması ve açığa çıkması ile de olaylar kendiliğinden ortaya çıkmış gibi tedbirler almıştır. İkinci çıkarım ise Hükümet ve Genel Merkezin haberi olmadan Trakya Umûmî Müfettişinin kendi inisiyatifi ile bu işi yürüttüğüdür. Bu noktada ise devletin bir bürokratinin Hükümetin haberi olmadan nasıl böyle önemli bir konuda karar verebildiği konusu izaha muhtaçtır. Zira Hükümet samimi olarak yapılan hareketlerin hata olduğunu düşünse idi İbrahim Tali Bey'i hemen görevden alabilirdi. Halbuki İbrahim Tali Bey olaylardan yaklaşık bir yıl sonra Temmuz 1935'te kendiliğinden müfettişlik görevinden istifa etmiştir.³⁷

Bu çalışmada ilk defa yayınlanan belgeler sadece olayların kim tarafından çıkarıldığını dair fikir vermektedir. Aynı zamanda olayların sebeplerini aydınlatacak önemli bilgiler de ihtiva etmektedir. Olayların sebeplerine gelince iki nokta dikkati çekmektedir. Birincisi, Trakya bölgesinde ekonomik anlamda etkin olan Yahudilerin bu bölgeden çıkmaları sağlanarak onların yerine bölge halkının ekonomiye hâkim olmasının amaçlandığı göze

36 Dr. İbrahim Tali Bey Evrakı, Ek: 6.

37 Aydoğan, age, s. 177.

çarpmaktadır. Üst makamların bu niyetleri ekonomik anlamda oldukça sıkıntılı bir dönem geçiren bölge halkı tarafından da kolayca kabul görmüş olmalıdır. Bölgedeki Yahudi karşıtlığını tetikleyen ikinci sebebin de artan savaş tehlikesi olduğu ve herhangi bir savaş durumunda bölgedeki Yahudilere güvenilmediği gerçeği olduğu görülmektedir. Zira İbrahim Tali Bey'in 11 Haziran ve 14 Haziran 1934 tarihli talimatlarında özellikle bölgedeki askerî işlerin Yahudilere bırakılmaması ve Türk müteşebbislerin bir araya gelerek bu işleri üstlenmeleri gereğinin üzerinde durulmaktadır.

Sonuç

Yapılan idarî ve adlî soruşturmalar sonucunda bölgede Yahudilere karşı başlatılan eylemlerin sorumluları, kışkırtıcıları tespit edilerek, bu süreçte büyük sıkıntılar yaşayanların yaraları sarılmaya çalışıldı. Özellikle Kırklareli'nde vuku bulan olaylarda parmağı olduğu tespit edilen ve evinde birtakım eşyalar bulunan Kırklareli Emniyet Müdürüne işten el çektirildi. Jandarma Komutanı başka yere tayin olundu. Kırklareli Ticaret Odası Başkanı ve Belediye Başkanı tutuklandı. Cevat Rifat Atilhan'ın Millî İnkılâp Dergisi, Yahudilere karşı düşmanca yayınlar yaptığı, halkı kışkırttığı gerekçesiyle 16 Temmuz 1934'te Hükümetin kararıyla kapatıldı. Yahudilerden yaşadıkları yerlere dönmeleri teşvik edilirken, gasp edilen malları sahiplerine iade edilmeye çalışıldı. Yapılan adlî soruşturmaların sonucunda da suçlular çeşitli cezalara çarptırıldı.³⁸

Trakya'da yaşanan olayları Tek parti yönetiminin hanesine yazılacak olumsuz bir gelişme olarak değerlendiren Zafer Toprak, bu gibi olayların sebebinin bir anlamda fırka ve hükümet çatışmalarına bağlamıştır.³⁹ Bu gibi değerlendirilmelere rağmen nasıl olur da Umûmî Müfettişi Dr. İbrahim Tâli Bey, Başvekilin tavsiyesiyle hiç uyuşmayan yukarıda bahsedilen 11 Haziran tarihli talimatnamesini verdi? Ya da Ankara'nın izni olmadan nasıl böyle bir girişimde bulunabilirdi? İşte bu gibi durumlar izaha hâlâ muhtaçtır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

B.C.A., 030.10./72.475.2.

B.C.A., 030.18.01/42.8.10.

B.C.A., 030.18.01/43.18.9.

B.C.A., 030.18.01/43.19.16.

Dr. İbrahim Tâli Bey Evrakı.

Sürelî Yayınlar

Ayın Tarihi, 8 (1-31 Temmuz 1934).

Son Posta, 8 Temmuz 1934

Eserler

Aydoğan, Erdal, Türk Siyasi Hayatında Dr. İbrahim Tâli (Mustafa Kemal'le Trablusgarp'tan Cumhuriyet'e), İstanbul, 2008.

Aktar, Ayhan, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları, 8. bs., İstanbul, 2006.

Bali, N Rifat, Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945), 8. Baskı, İstanbul, 2010.

----- N. Rifat, 1934 Trakya Olayları, 2.bs., İstanbul 2009.

³⁸ *Son Posta*, 8 Temmuz 1934; Karabatak, agm, s.9-10; Bali, age, s.252-253.

³⁹ Toprak, agm, s. 25.

Cumhuriyet Ansiklopedisi (1923-1940), I, İstanbul, 2005, s.227.

İsmet İnönü, Konuşma Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler (1933-1938), (Haz.) İlhan Turan, Ankara, 2003

Koraltürk, Murat, Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi, İstanbul, 2011.

Öke, Mim Kemal, Güney Asya Müslümanlarının İstiklal Savaşı ve Türk Milli Mücadelesi, Ankara, 1988.

-----, Mim Kemal, Kutsal Topraklarda Siyonistler ve Masonlar (İhanetler, Komplolar, Aldanmalar), İstanbul, 1990.

Makaleler

Aktar, Ayhan, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Uygulanan Türkleştirme Politikaları", Tarih ve Toplum, 156 (Aralık 1996).

-----, Ayhan, "Trakya Yahudilerini Doğru Yorumlamak", Tarih ve Toplum, 145 (Kasım 1996).

Karabatak, Haluk, "Türkiye Azınlık Tarihine Bir Katkı 1934 Trakya Olayları ve Yahudiler", Tarih ve Toplum, 146(Şubat 1996).

Koca, Hüseyin, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Dönemi Umûmî Müfettişlikler (Genel Valilikler)", Türkler, c.17, Ankara, 2002.

Levi, Avner, "Trakya Yahudileri Olayı (Alınamayan Ders)", Tarih ve Toplum, 151 (Temmuz 1996).

Özmen, Abidin, "Genel Müfettişlikler Hakkında Bir Düşünce", İdare Dergisi, (Ocak-Şubat 1948).

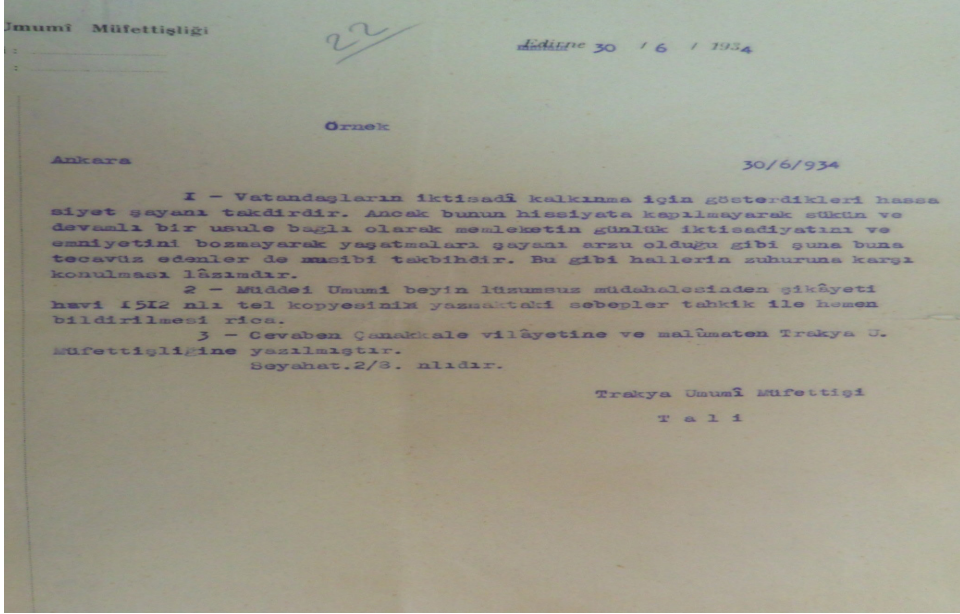
Sipols- V.-M. Haalamof, İkinci Dünya Savaşının Nedenleri (Emperyalizmin Anatomisi), (Çev.) İzzet Yaşar, İstanbul, 1975.

Şimşek, Halil, "Çanakkale Bağlamında 1934 Trakya Yahudi Olayları", CTAD, 5/9 (Bahar 2009).

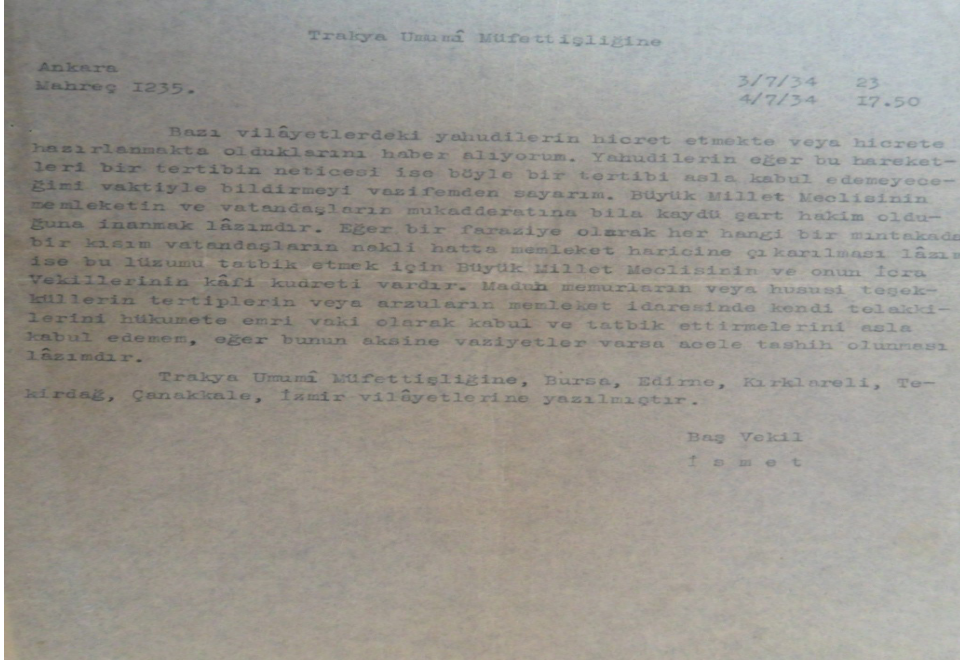
Toprak, Zafer, "1934 Trakya olaylarında Hükümetin ve CHF'nin Sorumluluğu", Toplumsal Tarih, 34 (Ekim 1994).

Ek 3

Ek 4

Yeni Belgeler Işığında 1934 Trakya Yahudi Olayları

Ek 5

Trakya Umumi Müfettişliği
Edirne / / 1934

Örnek

Ankara 4/7/34

1 - Baş Vekil Paşa Hazretlerinin emirleri vaziyeti izah etmiştir. Hiç bir suretle cebir ve tecavüze meydan verilmemesi lazımdır.

2 - Gidecek ve ya işini ~~dururacak~~ durduracak yahudinin yerine Türk yetişmemiş olduğunu Vali beyin dünkü şifresiyle bir daha anlamış oluyorum. Hissiyattan doğan galeyana sabun köpüğü gibi sönmeye mahkumdur. Boykot hiç bir zaman ve hiç bir yerde fayda vermemiştir. Bunu tecrübe etmek abestir.

3 - Sistematik ve bilgiye bağlı çalışarak ve teşkilatlanarak iktisaden yükselmeye çalışılmasını vatandaşlara anlatmak lazımdır. Bu hususta yol gösterecek mütehassıslar tedarikiyle meşgulüm. Halka anlatılmasını rica ederim.

Cevaben Trakya Umumi Müfettişliğine; malûmaten mütalaka vilayetlerine yazılmıştır.

Seyhat.I/16. nıdır.

Trakya Umumi Müfettişi
T a l i

Ek 6

Uzay

U.R.F. Müfettişliği

16 Temmuz 1934 Tarih ve 3/54576 Sayılı emirleri cevabıdır.

A - 3 Temmuz 1934 Pazartesi günü saat 10.00'de Belediye daireesinde ikamet eden ve olan Muhlis Müfettişi Hayra Beyle 61 inci Fırka Levazım Reisî Kaymakam Caharaldıkınınla Tekirdağınan 618 bir vaziyet göstermekte olduğunu ve niçin harekete geçmediklerini ve duraklığın doğru olamayacağını tehdide yakın bir nezâhiyetle söylediler.

Bendeniz cevap olarak Vakıf Vakıfları, Gelibolu, Keşan taraflarında bir takım hareketler olduğuna haber almış isem de bunların derocesi Sıhhatini lâyahkile bilmesikle beraber bu işin ne suretle işare edildiğini ve bu işin hükümetin arzusu dahilinde idi ise her halde bislere bir tebliğat vaka olması isap aylediğini söyledim.

Kendileri betokrar , bunda hükümet bu ayak olmak isteniy r,yalnız emmama edecek ve görüyecektir. Hükümet buna arzu etmeseydi oralarında vaki olan bu hadiseleri göstererek heman önüne geçilmesi için emir verirdi. Biz bu işi sizden daha iyi biliyoruz. Ve yapılmasını söylüyoruz. Buna teğakküllerin yapması ve gelişinin bagarınası ve onların vazifesi olduğunu ve benim bu ayak olmaksızın lâsıngeldiğini ileri sürdüler.

Bendeniz hükümetten bir direktifi ve Fırkadan bir emir alıncakça böyle bir işe karışmayacağımı ve Fırka arkadaşlarımdan hiç birinin bu işe karışmayacağına da istisna etmeyeceğimi arzıyledim.

Ademi memnuniyetlerini gösteriyerek Vatan Severliğin bu demek olmadığını söylemek kadar ileri gittiler. Bilgimize deimsa beraber buldukları İptidâh Mahallini bile ikmâl etmişler tersi şakıqlığı edenler husulide ve illi sifetile vazife alan ve bir müddet sonra Bilimde Muhlis Kasımında çıkarak Mahallin olan Cemal efendiyi bu vazife ile tevzif ettiklerini gördüm. Cemal efendi genç çocuklardan dört beş kişiyi kendine aydarak harekete geçmiş ve o gece bütün Musevi dükkanlarına basmış ol bazıları makine yanısıle yazılmış mektuplar atmışlardır. ve yine o akşam Keşandan gelen dört Musevi ailesinin Tekirdağından vapura binmesi ve Şarklıyan ve Hırtlıdan vapura binerek Tekirdağ iskelesine uğrayan iki üç Musevi ailesinin Tekirdağ Yahudileri vaka teessüslere behrinde yahudilerinin de cesaretini kırmış ve hatıra o akşam iskelede vapur keşanile gittiği görüldüğünü Hırtlıya saat tam 14 de emir geldiğini ve iki Musevi ailesinin vapura eşyaları ile bindiğini ve hatta vapurun bu ailelerin eşyalarını toplamlara için bilmesa beklediğini ve kendilerinin ne yapacaklarına gitecekleri lâsıngeldiğini söylediler. Cevap olarak ise ayen şifre isteniyen kalır. Biz böyle bir şey biliyoruz. Her kesin arzusuna karışmayış demistin.

DENİZLİ KENTİNİN ELEKTRİK TARİHİNE BİR BAKIŞ (1924-1954)

A LOOK AT THE ELECTRICITY PRODUCTION OF THE CITY OF DENİZLİ (1924-1954)

Ercan HAYTOĞLU *

HAYTOĞLU, Ercan, (2018), "Denizli Kentinin Elektrik Tarihine Bir Bakış (1924-1954)", Belgi Dergisi, C.2, S.16, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Yaz 2018/II, ss. 896 – 927.

Öz

Denizli’de ilk elektrik üretimi 1915’de gerçekleştirilmiştir. Cumhuriyet döneminde Denizli’de elektrik imtiyazı için ilk müracaat 1924 sonunda ‘Denizli Sanayi Şirketi’ tarafından yapılmıştır. Şirket elektrik imtiyazını almıştır. 1925’de “Mustafalar Şirketi” imtiyaz almak istemiş ise de alamamıştır. 1930’da ‘Marelli Şirketi de imtiyaz almaya çalışmıştır.

Elektrik sorununu çözmek için 1930’da İktisat Bankası ile Denizli Belediyesi birlikte hareket etmiştir. İmtiyaz 1932’de belediye tarafından Denizli Sanayi Şirketi’nden alınarak İktisat Bankasına verilmiştir. 1934’te elektrik üretimi yapmak üzere İktisat Bankası ‘Denizli Elektrik Türk Anonim Şirketi’ni kurmuştur. Şirket, Gökpınar’a hidroelektrik santrali kurmak için harekete geçmiştir. Belediye bu esnada İktisat Bankası ile işbirliği yapmaktan vazgeçmiştir.

1948’de Gökpınar I Hidroelektrik Santrali faaliyete geçinceye kadar Denizli’de elektrik sorunu sıkıntılı bir şekilde devam etmiştir. Denizli’deki sanayileşme isteği, bu santralin faaliyete geçtiği yıl yeni bir santralin kurulmasını gündeme getirmiştir. Sümerbank İplik Fabrikası’nın kurulması isteği, 1949’da Gökpınar II Hidroelektrik Santrali’nin temelini atılmasını sağlamıştır. 1954’te açılışı yapılan bu santral de kısa sürede Denizli’nin ihtiyacını karşılayamaz hale gelmiştir. Denizli’nin ulusal elektrik şebekesine bağlanmasına kadar elektrik sorunu çözülememiştir.

Anahtar Kelimeler: *Denizli, elektrik, Gökpınar, Denizli Belediyesi, Denizli Elektrik Türk Anonim Şirketi*

Abstract

The first electricity production in Denizli was brought about in 1915. The first application for the electricity concession in Denizli in the Republican period was made by ‘Denizli Sanayi Şirketi (Denizli Industrial Company) at the end of 1924. The company obtained an electricity concession. Even though “Mustafalar Şirketi (Mustafalar Company)” wanted to get a concession in 1925, they could not obtain it. In 1930s, ‘Marelli Şirketi (Marelli Company) ` tried to obtain the concession.

In order to solve the electricity problem, İktisat Bank and Denizli Municipality took joint action in 1930. The concession was taken from the Denizli Industry Company by the municipality in 1932 and it was given to the İktisat Bank. İktisat Bank founded ‘Denizli Elektrik Türk Anonim Şirketi (Denizli Electricity Turkish Corporation) in 1934 to produce electricity. The company also took action to found a hydroelectric plant in Gökpınar. Meanwhile, the municipality abandoned its cooperation with İktisat Bank.

The electricity problem of Denizli had persisted troubledly until Gökpınar I hydroelectric plant came into operation in 1948. The demand for industrialization in Denizli proposed the establishment of a new plant for the agenda in the year that this plant had entered into service. Ultimately, the demand for the establishment of Sümerbank Yarn Factory enabled laying the foundation of the Gökpınar II

* Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti ABD, ehayt@pau.edu.tr, Kınıklı Yerleşkesi, Denizli, (orcid.org/0000-0001-5910-6617).

Hydroelectric Power Plant in 1949. This plant, which was opened in 1954, became also unable to meet the needs of Denizli in a short time. The electricity problem of Denizli could not be resolved until Denizli was connected to the national electricity network.

Keywords: Denizli, Electricity, Gokpınar, Denizli Municipality, Denizli Electricity Turkish Corporation

GİRİŞ

Tarih boyunca aydınlatma insan için bir ihtiyaç olmuştur. Bu ihtiyaç insanın güvenlik endişelerinden kaynaklanmıştır. İnsan, karanlıkta vahşi hayvanlardan ve diğer tehlikelerden kendini, evini, barkını ve hayvanlarını korumayı amaçlamıştır. İlk başlarda çırallar, meşaleler, daha sonraları yanıcı yağlar ve petrol lambaları kullanılmıştır. XIX. yüzyıl başlarında gaz lambaları ve havagazı ile yüzyılın son çeyreğinden itibaren de elektrikle aydınlanma başlamıştır. Dinamoların kullanılmaya başlaması elektrik üretimini yaygınlaştırmıştır. Elektrik bundan sonra aydınlatma dâhil hayatın birçok alanında vazgeçilmez hale gelmiştir.

Avrupa kentlerinde aydınlatmanın gelişimi sanayi devrimine bağlı olmuştur. Kent nüfuslarının hızlı kalabalıklaşması ve sanayide duyulan enerji ihtiyacı, yeni bir enerji arayışı çabasını artırmıştır. Kömürün damıtılması ile elde edilen hava gazı önemli bir adım olmuştur¹. 1799'da havagazı yakma patentini alan Philippe Lebon 1801'de Paris'te bir caddeyi aydınlatma gösterisi yapmış ve bu gösterilerini Fransa ile ABD'de devam ettirmiştir. Winzler ise 1813'de Londra'da Westminster Köprüsünü aydınlatmıştır. Bundan sonra hızlı bir şekilde birçok Avrupa ülkesi ile ABD şehirlerinin cadde ve sokakları aydınlatılmıştır².

Edison'un 1879'da akkor lambayı (karbon flamanlı) bularak patent başvurusunda bulunmasından bir yıl sonra Glasgow Postanesi'nde ilk genel kapalı yer aydınlatması gerçekleştirilmiştir. 1882'de Thomas Edison'un elektrik üreten ilk güç üretim tesisi The Pearl Street Station New York'u kurması ile³ elektrik enerjisi aydınlatma, sanayi ve ulaşım gibi birçok alanda kullanılmaya başlanmıştır. Amerika'da elektrik kullanımı artarken Londra'da da elektrik kullanımı başlamıştır⁴.

Batıda bu gelişmeler olurken Osmanlı Devleti'nde aydınlatma için uzun yıllar çıra, mum ve yağ lambaları kullanılmıştır. XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar sokakların aydınlatılması pek mümkün olmamıştır kent aydınlatması için daha ziyade fener ve kandiller kullanılmış ancak bunlar da yeterli olmamıştır⁵. Tanzimat Fermanı sonrasında alınan 1846 tarihli kararlar⁶ konak ve dükkân önlerinin kandillerle aydınlatılması istenmiştir. Evlerin aydınlatılması ise balmumu, yağ mumu, zeytinyağı ve varsa sadeyağ ile yapılmıştır⁷. Fener ve kandiller ile başlayan kent aydınlatması daha sonra havagazı, gazyağı ve elektrik aydınlatması ile giderek gelişme göstermiştir.

1 Havagazı 1850'de pişirme, 1880'de evlerin ısıtılmasında kullanılmaya başlanmıştır. Naziye Özdemir, İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Elektrik Tarihsel Gelişimi (1850-1938), *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 3, Temmuz 2016, s.18.

2 Naziye Özdemir, *Türkiye'de Elektrik Tarihsel Gelişimi (1900-1938)*, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2011, s.10.

3 Mümin Ceyhan, Bursa'da Elektrik Tarihsel Gelişimi, *Elektrik Mühendisliği Dergisi*, Sayı:459, Aralık 2016, s.61.

4 Elektrik aydınlatma, ısıtma, hareket ve haberleşmede kullanılmaya başlanmıştır. Özdemir, *a.g.m.*, s.18-19.

5 Özdemir, *a.g.m.*, s.19, Özdemir, *a.g.t.*, s.12.

6 Özdemir, *a.g.m.*, s. 20, Emine Erol, *Türkiye'de Elektrik Enerjisi'nin Tarihi Gelişimi:1902-2000*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Tarihi ABD (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2007, s.42.

7 Özdemir, *a.g.m.*, 20, Özdemir, *a.g.t.*, s.12.

Havagazı ile aydınlatma 1853’de ilk kez İstanbul’da başlamıştır⁸. Sultan Abdülmecit’in isteği ile Dolmabahçe Sarayının aydınlatılması için Dolmabahçe Gazhanesi kurulmuştur. 1853’te saray aydınlatılırken İstanbul Şehremaneti 1855’de fazla üretilen hava gazı ile Beyoğlu Caddesi’nin aydınlatılması isteğinde bulunmuştur. Padişahın izni ile 1855’de Beyoğlu, 1856’da İstiklal Caddesi aydınlatılmıştır⁹. 1865’de Beylerbeyi Sarayı’nın aydınlatılması için Kuzguncuk, 1880’de İstanbul ve Anadolu yakasını aydınlatılması için Yedikule ve 1891’de Kadıköy Hasanpaşa Gazhaneleri yapılmıştır¹⁰. Havagazı aydınlatması İstanbul’dan sonra diğer Osmanlı kentlerinde yaygınlaşmıştır¹¹.

Elektrikle ilgili gelişme Osmanlı Devleti’nde Batı’daki gelişme ile aynı dönemde başlamıştır. 1875’de bir Fransız şirketine İstanbul’un 5 yıl, İstanbul-Üsküdar, Selanik, Edirne, Sinop, Konya, Tarsus ve Bursa’nın 4 yıllığına aydınlatılması için denemeler yapması için imtiyaz tanınmıştır. Ancak bu imtiyazdan farklı nedenler ile bir sonuç çıkmamıştır. Daha sonra kentlerin elektrikle aydınlatılması için imtiyazlar her kent için ayrı ayrı verilmeye başlanmıştır. İlginçtir ki İstanbul’un elektrikle aydınlatılması için adım atılmaz iken, bir İngiliz’e 1899’da 50 yıllığına İzmir ve Selanik kentlerinin aydınlatma imtiyazı verilmiştir. 1902’de Uşak¹², 1904’de Şam ve 1906’da Beyrut’ta elektrikle aydınlatma çalışmaları başlamıştır¹³. 1910’da Tarsus’ta elektrik alt yapısı kurulmuştur¹⁴.

İstanbul’un Avrupa yakası elektrik enerjisi genel dağıtım imtiyazı ise 1908’de II. Meşrutiyet’in ilanından sonra verilmiştir. İmtiyaz Macaristan-Budapeşte’de faaliyet gösteren Ganz Şirketine 1910’da telgraf ve telefon dışında diğer hizmetleri içine alacak şekilde ‘Elektrik Anonim Şirketi’ olarak 50 yıllığına verilmiştir¹⁵. Bu şirket Silahtarağa Elektrik santralini 11 Şubat 1914’de faaliyete geçirerek şebekeye ve abonelere elektrik vermeye başlamıştır¹⁶.

Cumhuriyet döneminde Türkiye’de toplam kurulu güç 32.8 MW olup, 38 santralden yıllık üretim 44.5 GWh gerçekleşmiştir. Bu santrallerin çoğu motor gücü ile faaliyet göstermiş, kişi başına yıllık üretimin 3KWh olduğu ülkede halkın % 94’ü elektriksiz bir hayat sürmüştür. Osmanlı döneminde elektrik imtiyazı alan şirketlerin Cumhuriyet döneminde sözleşmeleri devam etmiş, ihtiyaca yönelik Alman ve İtalyan şirketlerine bir kısım kentlerin elektrik üretim ve satış imtiyazları verilmiştir¹⁷. 1930’da kurulu güç 78 MW’a, elektrik üretimi 106.3 GWh’ye ulaşırken, kişi başına yıllık elektrik tüketimi de 6.7 kWh’ye yükselmiştir¹⁸.

8 Nusret Alperöz “İstanbul Elektrik İletmesinin Tarihçesi”, *Elektrik Mühendisliği Dergisi*, Cilt:15, Sayı:179, Kasım 1971, s.23.

9 Yahya Coşkun, *20.Yüzyılın İlk Çeyreğinde İstanbul’da Aydınlatma Aracı Olarak Elektrik*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi ABD, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2013, s. 42-43.

10 Özdemir, *a.g.m.*, s.20.

11 Havagazı bulunmayan yerler ise gazyağlı fenerler ile aydınlatılmaya çalışılmıştır. Ozan Arslan, Tarsus Elektrik Altyapısının Tarihi (1906-1938), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt:XXXII, Sayı:1, s.3.

12 Özdemir, *a.g.m.*, s.21.

13 Özdemir, *a.g.m.*, s.25.

14 Arslan, *a.g.m.*, s.4, Naziye Özdemir Tarsus Elektrik Santrali’nin kuruluş tarihi için 1902 yılını vermiştir. Özdemir, *a.g.e.*, s.21.

15 Özdemir, *a.g.m.*, s.24.

16 14 Şubat 1914’ten itibaren İstanbul’da elektrikli tramvaylar dönemi başlamıştır. Mehmet Karayaman, Ankara Elektrik Türk Anonim Şirketi Tarihçesi (1929-1939), *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Cilt:XVI, Sayı:1, Yıl:2014, s.51. Nusret Alperöz santralin şebekeye ilk elektriği 14 Şubat günü verdiğini belirtmiştir. Alperöz, *a.g.m.*, s.25.

17 Özdemir, *a.g.m.*, s.25, Tarhan Toker, Türkiye’de 1923’de elektrik üretiminin 77.000.000 w saat olup kişi başına 5 w olduğu bilgisini vermiştir. Tarhan Toker, *Denizli Ekonomisi*, Denizli 1977, s.29, Hakkı Uyar, 1923’te Türkiye’de 421 belediyeden yalnız 4’ünde elektrik tesisi olduğu, 1938’de belediye sayısının 537 iken elektrik tesisi sahibi belediye sayısının 150 olduğu bilgisini vermiştir. Hakkı Uyar, “Tek Parti Dönemi’nde Denizli’de Siyasi Hayat” Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu, 6-7-8 Eylül 2006 Cilt:1, Denizli 2007, s.569.

18 Özdemir, *a.g.e.*, s.27.

Osmanlı döneminde Uşak, Tarsus, Ankara gibi Anadolu'da bir kısım kentlerin aydınlatılması için adımlar atılmış ise de Denizli bu anlamda ilkler arasında yer almamıştır. 1915'de ilk atılan adım sonrası Cumhuriyet dönemi başında aydınlatma yönünde atılan adımlar da beklenen sonucu uzun yıllar vermemiştir. Denizli'de aydınlanma yönünde sürdürülen hummalı çalışmalar 1960'lı yılların başlarına kadar devam etmiştir.

Elektriğe dayalı aydınlatma ile bir elektrik dinamosu vasıtasıyla 1915'de çok sınırlı olarak tanışan Denizli, 1924'ten itibaren bu yönde çok somut ve kararlı adımlar atılan bir kent olmuştur. Devlet imkânlarının zayıf, tüm yerleşim yerlerinin devlet imkânlarıyla elektriğe kavuşma çabası gösterdiği o yıllarda Denizli, belediye ve özel girişim ile bu ihtiyacı karşılamak için büyük çaba göstermiştir. Bu çaba 1940'lı yıllara kadar kat'i çözüm yolunda umut veren somut adımlar ile karşılaşmamıştır.

Elektrik aydınlanma dışında kentlerin sanayileşmesi yönünden de etkili olmuştur. Denizli'nin sanayi atılımında var olan azmi ve kararlılığı, uzun yıllar yeterli elektrikten yoksun olması nedeniyle ertelenmiştir.

Bu çalışma ile Denizli'de elektrik motorundan, hidroelektrik santrallerine yıllarca süren kişisel ve kurumsal mücadeleleri, kent halkının beklentileri ve kentin sanayileşmesi yönünde elektriğin oynadığı rol ortaya konulmasına çalışılmıştır.

Denizli'de Elektrik

Denizli'de evler uzun yıllar çıra ile aydınlatılmıştır. Çıra sonrası zeytinyağlı lambalar, daha sonraları gaz yağı lambaları kullanılmıştır. İdare lambası olarak bilinen kokusu pis ve isi berbat lambalar ise ocak içlerine asılarak aydınlatmada kullanılmaya devam edilmiştir. Denizli kent merkezi elektrik ile kısmen XX. yüzyıl başlarında tanışmıştır. İlçeler ile köylerde elektrik daha sonra ulaşmıştır. Elektriğin hatta gazyağının ulaşmadığı köylerde uzun yıllar evlerin aydınlatılması çıra ile olmuştur. Koku ve is yaymayan gazyağı lambaları, 1950'den itibaren köylerde az da olsa ekonomik durumu iyi olanların misafir odalarında görülmeye başlanmıştır. 1950'den sonra gazyağı lambalarının köylerde kullanımı giderek artmıştır¹⁹.

Denizli'de aydınlatma için kurulan ilk elektrik tesisi 1915'te Belediye Başkanı Hacı Tevfik Bey'in Zeybek Değirmenine koydurduğu su ile dönen küçük bir dinamo olmuştur. Küçük dinamodan üretilen elektrik ihtiyaca cevap veremediği için sürekli sisteme eklemeler yapılmıştır. Buna rağmen ihtiyaç duyulan elektrik yine temin edilememiştir. 1909'da Mutasarrıf Refet Bey zamanında yaptırılmış büyük santral projesinin hayata geçirilmesi düşünülmüş, ancak bu projenin hayata geçirilmesi mümkün olmamıştır²⁰.

Denizli'de elektrik üretimi için Gıp Gıp Ahmet'te Mimar Sinan Caddesi girişinde su ile "pat, pat" diye çalışan bir elektrik dinamosunu faaliyete geçirmiştir²¹. Fırka Bahçesi arkasından çıkan su, Askeri Bahçeden çıkan suyla birleşerek önce Hacı Muhittin Değirmenini, sonra alt tarafında yer alan Merzeci değirmenini çalıştırarak Çaybaşı'na gelmektedir. Gelen bu su Çaybaşı'nda yükseltılarak Gıp Gıp Ahmet'in dinamosuna

19 Ali Vehbi, *Acıpayam "Garbikaraağaç Halkının Asırlık Tarihçesi ve Köylerimize Serpilen Maarif Işığının Temeli Yüreğilde Nasıl Kuruldu?"*, Çankaya Matbaası, Ankara 1951, s.59-60.

20 G. Şarman, "Artık Biz de Elektriğe Kavuştuk", *Denizli*, 4 Teşrini Sani 1937, Sayı:808. Çıldam, Zeybek Değirmenine ilk su ile çalışan motorun konulmasını sehven 1933 olarak yazmıştır. R. Çıldam, "Düşüncelerim", *Denizli*, 1 Temmuz 1937, Sayı:790.

21 Yazı da 'Elektrik santrali' olarak ifade edilmiştir. Y.n.

akıtılmıştır²². Üretilen elektrik ile küçük bir alan aydınlatılmıştır. Günümüzdeki Candoğan Parkı yakınındaki bu elektrik üretiminden ilk olarak birkaç sokak ile 'Saraç Adası' olarak bilinen adaya gece kısa süreli elektrik verilmiştir²³.

Elektrik üretmek ve şehri aydınlatmak için daha sonra Zeybek Fabrikası diye bilinen un fabrikası elden geçirilerek su kuvvetiyle çalışan on beygir gücünde bir dinamo konulmuştur²⁴. Bu dinamo Hüseyin Avni Nişli tarafından İzmir'den getirilmiştir. Un fabrikasında üretilen elektrik gündüzleri fabrikanın ihtiyacını karşılarken, geceleri imkân ölçüsünde çevrenin aydınlatmasını sağlamıştır²⁵. Bu amaçla ana caddeye demir direkler yerleştirilmiştir²⁶.

1)İmtiyaz Alan Elektrik Şirketleri

Denizli'de elektrik dağıtım imtiyazının ilk isteklisi "Denizli Sanayi Şirketi" olmuştur. Şirket adına başvuru şirketin vekili olan Saraçzade Ali Ragıp Efendi tarafından Nafia Vekâletine (Bayındırlık Bakanlığı) yapılmıştır. Bu müracaat Vekâlet tarafından 10 Eylül 1924'de uygun bulunarak sözleşme ve şartları İcra Vekiller Heyeti'ne (Bakanlar Kurulu) sunulmuştur. İcra Vekilleri Heyeti tarafından 2 Aralık 1924'de sözleşme ve şartları imzalanarak kabul edilmiştir²⁷. 15 Şubat 1925 de Denizli Sanayii ve Maadin Bankası Müdürü Saraçoğlu Ali Ragıp Bey'e Denizli Gökpınar suyundan "istihsal edilmek suretiyle gerek şehrin tenviri (aydınlanması) ve gerek kuvvei muharrike olarak istimali için elektrik istihsalı imtiyazı..." verilmiştir²⁸.

1925'de on kişiden oluşan "Mustafalar Şirketi" elektrik imtiyazını almak istemiş²⁹ ve hidroelektrik santrali kurarak Denizli'nin elektrik ihtiyacının karşılanmasını planlamaya çalışmıştır³⁰. Elektrik mühendisinin Türkiye'de az bulunduğu yıllarda Gökpınar suyundan elektrik üretimi için büyük zorluklar çekilerek planlar yaptırılmıştır. 250 bin liraya mal olacak tesisin 75 bin lirasını belediye, 30 bin lirasını özel idarece karşılaması ve kalan 145 bininin ise Mustafalar Şirketi tarafından temin edilmesi taahhüt edilmiştir. Ancak bu girişim 1928 yazında müteahhide ihale edileceği sırada 12 asil 24 yedek azadan oluşan Belediye meclisinde doğan farklı fikir nedeniyle meclisin istifasıyla sonuçlanmıştır.

22 Engin Ünal, "Belleğini Yitiren Kent", 20 Mayıs 2014, <http://www.denizlihaber.com/ozgun/kahve-sohbetleri/belleğini-yitiren-kent-denizli/> (Erişim tarihi:27.03.2018) Engin Ünal Denizli'nin ilk elektrik üretiminin Gıp Gıp Ahmet'in dinamosundan üretildiğini belirtmiş ise de ilk üretim 1915'te Zeybek Değirmeninde gerçekleştirilmiş olmalıdır. Y.n.

23 Ozan Saraçoğlu, bu adanın kendilerine ait olduğunu ve sonradan bu adaya Candoğan Parkı yapıldığı bilgisini vermiştir. Ozan Saraçoğlu, "Manastır, Kaşıkçı ve Saraçoğlu'ndan Bir Zamanlar Denizli" *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi*, Sayı:52, s.39-40. Saraçoğlu Kendilerine bakmak üzere Gerzele Köyü'nden gelen Ayşe teyzeleri ile yaşanan bir hikâyeyi paylaşmıştır: "Bizler küçükken Gerzele Köyü'nden bize bakmaya gelen Ayşe teyzemiz vardı. Bir gün, elektriğin verildiği günlerde bizleri yatırdıktan sonra annem ışığın nasıl söndürüleceğini ona tarif etmeden "Ayşeciğim yatarken şavkı söndürüver" dediği için Ayşe teyze bizi uyuttuktan sonra ışığı söndürmek istemiş. Önce aşçıdan ampule üfleterek söndürmeyi denemiş, olmayınca bir de sandalyeye çıkarak denemiş. Tam pes edecekken lamba bir anda sönmüş. Ayşe teyze üfleterek söndürdüğünü düşünse de, meğer o saat Gıp Gıp Ahmet'in düzenli olarak her gün elektriği kestiği saatmiş"

24 Cumhuriyetin 15. Yıldönümünde Denizli, Cumhuriyet Matbaası Denizli 1938, s.72, Ziya Tıkroğlu 1930'lu yıllarda pınarlardan söz ederken; "Mesela; Askeri Bahçe'nin içinden ve yanındaki Başpınar'dan çıkan kaynak suları sırasıyla Değirmenönü, Merzeci Değirmeni, Zeybek Değirmeni sonrasında Elektrik Fabrikası, Kimon'un Un Fabrikası, Dört Değirmen v.b. sanayi tesislerinin enerji kaynağı olup gelmiştir" Ziya Tıkroğlu, *Belleklerden Gerçeklere...*, Denizli Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli 2012, s.14.

25 Bu bilgi 1945 doğumlu Mehmet oğlu İnş. Müh. Fazıl Dağdelen'den alınmıştır. (Görüşme tarihi:05.02.2017)

26 Cumhuriyetin 15. Yıldönümünde Denizli, s.72.

27 B.C.A. (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi), 030.18.01.01.012.58.15. (Kararname)

28 B.C.A., 030.18.01.02.25.10.18 (Kararname)

29 A.R.S., "Denizli'nin Dertlerinden Yine Elektrik", *Akdeniz*, 5 Birinci Teşrin 1940, Sayı:3.

30 A.R.S., "Denizli'nin Dertlerinden Yine Elektrik", *Akdeniz*, 7 Birinci Teşrin 1940.

İstifada, belediyenin 75 bin liralık kısmını temin etmesinin zor olacağı ve belediye akarlarının satılarak 75 bin liranın temin edilmesi mümkün olsa dahi diğer kısmın temin edilemeyeceğine yönelik endişe etkili olmuştur. Mecliste daha küçük bir tesisin kurulması yönünde eğilim olduğu için meclis üyeleri istifa etmiştir. Yeni seçim ile göreve gelen üyeler de konu üzerinde çalışmış ve uzmanlardan görüş almışlardır. Onlar da değirmen ve motorlar ile elde edilecek elektriğin, suyla elde edilecek elektriğe üstün olmasının mümkün olamayacağını anlamışlardır³¹.

Anadolu'da küçük kentler ile diğer yerleşimlerde elektrik ihtiyacının karşılanmasında genel olarak belediyeler etkili olmuştur. Cadde ve sokak aydınlatması belediyelerin görevi olduğu için elektrik santrallerinin kurulması için bütçelerinden önemli maddi katkılarda bulunmuşlardır. Elektrik yatırım sermayelerinin büyük meblağlı olması nedeniyle, belediyeler bütçeleri sınırlı olduğu için yapılacak tesislerin ucuz olanlarına yönelmişlerdir. Bu nedenle belediyeler tarafından kurulan pek çok tesis, günü kurtarma çabasının sonucu üretim ve dağıtım sorunları ile boğuşan derme çatma tesisler olmuştur³². Denizli'de uzun süre belediye bu çıkmazdan kendisini kurtaramamıştır.

Zeybek Un (değirmeni) Fabrikası dinamosundan iyi bir aydınlatma sağlanamadığı için Denizli'de 'Kudret-i Elektriye Anonim Şirketi'nin bir an önce faaliyete geçerek aydınlanma sorununu çözmesi beklenmiştir³³.

Denizli'de elektrik 1929'a gelindiğinde hala belediye, özel idare ve şahıslarca işletilen elektrik fabrikalarınca karşılanmaya çalışılmaktadır. Bu tarihte iki adet belediyeye ait, 1 adet özel idare ve 1 adet şahıs tarafından işletilen 4 elektrik fabrikası faaliyet göstermektedir³⁴.

Eylül 1930'da yapılan belediye seçimlerinde yönetim değişmiş ve yeni yönetim döneminde bir ara 'Marelli Şirketi' imtiyazı devralmak istemiştir. Ancak uzun süren evrak incelemeleri sonrası Marelli şirketi imtiyazı devralmaktan vazgeçmiştir³⁵. Şehrin nüfusunun 15.787 olduğu Denizli'de³⁶ 30 Ocak 1927'de kurulan İktisat Bankası³⁷ 1930'da elektrik imtiyazını almak istemiş ve belediye ile anlaşma sağlanarak eski imtiyazın feshine çalışılmıştır³⁸.

Bu gelişmeden kısa süre sonra Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) 4 Şubat 1931'de Denizli'yi ziyaret etmiştir. Gazi bu ziyareti esnasında İzmir'den getirdiği dinamo ile Zeybek değirmeninde elektrik üreten Hüseyin Avni Nişli (Nişlizade) ile de görüşmüştür. Nişli bu

31 A.R.S., "Denizli'nin Dertlerinden Yine Elektrik", *Akdeniz*, 5 Birinci Teşrin 1940, Sayı:3.

32 Emin Yümer, *Elektrik Endüstrimizin Harp Sonu Durumu ve Elektriklendirme İşlerimiz Hakkında Etüd*, E.İ.E İdaresi: Sayı:5, Sakarya Basımevi, Ankara 1947, s.11.

33 Kemal Şakir bu şirket arzusunu belirtirken "Denizli Kudret-i Elektrikiye Anonim Şirketi'nin bir an evvel faaliyete geçmesi arzu edilen bir durumdur. Bu şirketin çalışma kuvveti çok yüksek olan Gökpınar'dan istifa edeceğine bakılırsa Denizli'yi ihya edecek bir kudret var demektir" tespitinde bulunmuştur. Kemal Şakir, *Tarihi, Coğrafi, İktisadi, Sıhhi, İktisadi, Nokta-i Nazardan Denizli*, Yayına Hazırlayan: İbrahim Balık, Denizli Türk Ocağı, Hüsn-ü Tabiat Matbaası, İstanbul 1927, s.53. Kemal Şakir, *Tarihi, Coğrafi, İktisadi, Sıhhi, İktisadi, Nokta-i Nazardan Denizli*, Yayına Hazırlayan: Tahir Kodal, Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli 2014, s.163.

34 Mehmet Ali Uysal, *Her Yönüyle Denizli Kazası*, Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli 2016, s.223. Denizli'de havagazi aydınlatmasına dair hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Y.n.

35 A.R.S., "Denizli'nin Dertlerinden Yine Elektrik", *Akdeniz*, 7 Birinci Teşrin 1940. Marelli şirketi, Ercole Marelli tarafından 1891'de elektrik üzerine kurulmuş bir İtalyan şirkettir. 1905'ten itibaren küçük elektrik motorları, pompa ve transformatörler üretmiştir. Y.n.

36 Mustafa Sarıkaya, *Denizli İli Coğrafyası, Tarihi, Şehri ve Turistik Önemi*, Denizli 1963, s.81.

37 Bakanlar Kurulu kararı ile merkezi Denizli olmak üzere 'Denizli İktisat Bankası Türk Anonim Şirketi' olarak kurulmuştur. Süleyman İnan, Yerelden Ulusa Bir Bankanın Serencamı: Denizli İktisat Bankası (1927-2001), *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi*, Sayı:5, Ocak, Şubat Mart 2005, s.12.

38 A.R.S., "Denizli'nin Dertlerinden Yine Elektrik", *Akdeniz*, 5 Birinci Teşrin 1940, Sayı:3, A.R.S., "Denizli'nin Dertlerinden Yine Elektrik", *Akdeniz*, 7 Birinci Teşrin 1940.

ziyaret esnasında un fabrikasından Cumhuriyet Halk Fırkası binasına elektrik kablosu çekerek binanın aydınlanmasını sağlamıştır³⁹.

1930'da elektrik imtiyazını almak isteyen Denizli İktisat Bankası, Denizli Belediyesini harekete geçirmiştir. Belediye 1925'de Sanayi ve Maadin Bankası Müdürü Saraçoğlu Ragıp Bey ile imzalanan sözleşmenin şartları yerine getirilmediği için 1932'de sözleşmenin feshini sağlamıştır. İmtiyaz sözleşmesinde yapılan değişiklik ile imtiyazın belediyeye bırakılması kararlaştırılmıştır. Böylece 1932'de şehrin aydınlanması ve sanayide kullanılacak elektriğin Gökpınar'dan üretilmesi işini belediye üzerine almıştır⁴⁰. Ancak bu görünüşte olup belediye aldığı imtiyaz İktisat Bankası ile yaptığı anlaşma gereği bankaya devredecektir⁴¹. Böylece 1928'de gündemde olan sudan elektrik üretimi projesine 1932'de yeniden dönülecektir⁴².

1933'de Denizli Halk Okuma odasındaki elektrik tellerinin kurşun boru içine alınması ve elektrik ödemesinin azaltılması için elektrik saati bağlanması amacıyla Maarif Vekaleti'nden (Milli Eğitim Bakanlığı) istekte bulunulmuştur. Maarif Vekâleti de 7 Ocak 1933'te kurşun boru ve saatin 20 liraya alınması için İcra Vekilleri Heyetine tezkere göndermiştir. İstek 12 Ocak 1933'te kabul edilerek onaylanmıştır⁴³.

1934'de Denizli merkezinde elektrik üretmek amacıyla 60 yıl müddet ve 175.000 TL sermaye ile "*Denizli Elektrik Türk Anonim Şirketi*" çalışmalarına başlamıştır. İktisat Vekâletine (Ekonomi Bakanlığı) sözleşme ve sermayenin % 10'unun sağlandığına dair banka mektubu ile başvuru yapılmıştır. İktisat Vekâletince başvuru İcra Vekilleri Heyeti'ne sunularak 1 Ekim 1934'te kabul edilmiştir⁴⁴. Daha sonra şirketin elektrik imtiyaz sözleşmesinin bir kısım maddelerinde değişiklik yapılmıştır⁴⁵.

20 Aralık 1934 günü gelişmeleri Denizli halkı ile paylaşmak isteyen şirket "*Denizli Elektrik Türk Anonim Şirketinden*" başlıklı duyurusunu yayınlamıştır. Duyuruda, şirketin Denizli Belediyesi ve İktisat Bankası tarafından Gökpınar kaynağındaki sudan faydalanılarak "*Kuvvei Elektrikiye*" üretmek için Denizli Ticaret Odası'nda Denizli'nin itibarlı tüccarları ile Ağustos 1934'te toplandığı, merkezi Denizli olmak üzere "*Denizli Elektrik Türk Anonim Şirketi*" unvanı ile bir şirket kurulması kararı alındığı belirtilmiştir. İktisat Vekaleti'nin 14 Kasım 1934 tarih ve 4738-55750 sayılı yazılarından anlaşılınan esas sözleşmeye göre; "*Şirket beheri 50(Elli) Türk lirası kıymetinde (3.500) hisseye münkasem 175.000 lira sermaye 60 (Altmış) sene müddet ve müessisler için bila bedel 150 müessis Hisse Senedi ihracıyla Kudreti Elektrikiye istihsali ve imtiyaz şartnamesi dahilinde tesisat vücuda getirmek ve istihsal edecek Kuvvei elektrikiye tenvirat ve sanayi vesair her türlü hususatta kullanmak üzere satmak ve buna müteferri her türlü ticari muamelat yapmak ve Denizli'de Ticaret Odası'nda veya şirket binasında tesis heyet-i umumiyesi içtima etmek üzere teşkil edilmiştir*" şeklinde belirtilen hususlar ile şirketin kazancının % 10'u ihtiyat akçası ayrılarak; "*Hisse*

39 Mustafa Kemal Paşa Fırka binasına gelişi şerefine elektrik çekerek aydınlatan Hüseyin Avni Nişli'ye memnu-niyetini bir altın hediye ederek göstermiştir. Fazıl Bey, Hüseyin Nişli'nin un değirmeni sahibi değil Çirçir fabrikası sahibi olduğunu belirtmiştir. Bu bilgi 1945 doğumlu Mehmet oğlu İnş.Müh. Fazıl Dağdelen'den alınmıştır. (Görüşme tarihi:05.02.2018)

40 B.C.A., 030.18.01.02.25.10.18 (Kararname)

41 A.R.S., "Denizli'nin Dertlerinden Yine Elektrik", *Akdeniz*, 7 Birinci Teşrin 1940.

42 A.R.S., "Denizli'nin Dertlerinden Yine Elektrik", *Akdeniz*, 7 Birinci Teşrin 1940.

43 B.C.A. 030.18.01.02.33.8.17. (Kararname) Denizli Elektrik imtiyaz sözleşmesinin 12. Maddesinde değişiklik yapılması için yapılan müracaat ile Nafia Vekaleti'nin 5 Ağustos 1934, Dahiliye Vekaleti'nin 10 Kasım 1934 tarihli görüşleri alınarak İcra Vekilleri Heyeti tarafından 18 Kasım 1934 tarihinde onaylanmıştır. B.C.A. 030.18.01.02.49.77.19. (Kararname)

44 B.C.A., 030.18.01.02.48.67.8 (Kararname)

45 B.C.A. 030.18.01.02.49.77.19 (Kararname) Sözleşmenin 2, 24, 25, 27, 28, 30, 33, 35, 36, 37, 38 ve 39. Maddelerinde değişiklik yapılmıştır.

senedi bedellerine %5 birinci temettü tediye ettikten sonra bakiyenin %10'u müessislere, % 10'u meclis idare azasına, %10'u fevkalade ihtiyaç akçasına %5ni meclisi idarenin tespit edeceği şekilde ikramiye olarak memurine ve bakiyesini ikinci hissei temettü olarak hisse senetleri ashabına tevzi edeceği" ilan edilmiştir.

Şirket, tesis heyeti tarafından halkın faydalanması için 20 Aralık'tan itibaren isteyenlerin hisse senedi almak üzere %25'ini ödeyerek Denizli İktisat Bankası'na müracaat etmeleri istenmiştir⁴⁶.

Banka Gökpınar kaynağından üretilecek elektrik için harekete geçerek mühendisler getirtmiştir. Elektrik tesisi için yaptırılan projeler Nafia Vekâleti tarafından tasdik edilmiştir. Şirket için İktisat Bankası 75.000, Belediye 50.000, Debagat Şirketi 15.000 ve 15.000 liralıkta hariçten hisse kaydedilmiştir. Diğer hisseler her biri 50 liradan satışa sunulurken, banka şirketin kuruluşu için gerekli % 10'dan 17.500 lirayı yatırmıştır.

Bu işlem sonrası İktisat Bankası Meclis İdare Reisi Denizli Milletvekili Dr. Kazım Bey (Samanlı) şirket işlemlerini tamamlamak ve ihale için gerekli işlemleri yapmak üzere Ankara'ya gitmiştir. Projenin duyulması ile Avrupa sermayedarları bile ilgilenmeye başlamış ve İsviçre'den Denizli'ye inceleme yapmak üzere bir mühendis heyeti gelmiştir⁴⁷. Dr. Kazım Bey Denizli'de elektrik sorununun bir an önce çözülmesi için İstanbul ve İzmir'de bulunan şirketler ile görüşmelerde bulunmuştur. Görüşmeler sonrası İzmir üzerinden Denizli'ye gelmiştir⁴⁸.

Hidroelektrik santrali kurularak elektrik üretilmesi işinin müteahhide ihale edilmesi için gazetelere ilanlar verildiği süreçte, Belediye bu projeden vazgeçmiştir. Bu nedenle banka ile belediyenin arası açılmıştır. Önceleri projeye istekli olan belediye projeden vazgeçmiştir. Belediye su ile elektrik üretiminden vazgeçerek lokomobil ile üretim kararı almıştır. Bu durum *"Bidayette elektriğin sudan istihsaline taraftar olan belediye, lokomobil⁴⁹ ile yapılmasının muvaffık olacağını ileri sürdü. Bu ihtilaf Devlet Şurası'na kadar aksetti. Şura'nın verdiği karardan cesaret alan belediye 80 bin lira sarfiyle ve lokomobile ceryan istihsalini kararlaştırdı. Ve Belediyeler Bankası'ndan istikraz edeceği paralarla kendi hesabına işe başlamağı düşündü, fakat bankadan da istikraz edilemediği için bu teşebbüste geri kaldı⁵⁰* şeklinde değerlendirilmiştir. Belediye işe Belediyeler Bankası'ndan alacağı borçla başlamayı düşünmüş ise de bu planı gerçekleşmemiştir⁵¹.

Denizli'de şehrin nüfusu 1935'de 17.345 olduğu⁵² dikkate alındığında elektrik sorunu köklü bir çözüme kavuşturulamamış, çabalar Denizli'nin elektrik ihtiyacını karşılama yönünde karşılık bulmamıştır. 1935'de Denizli'de elektrik, gaz, suyun dağıtımı ve temizlik işlerinde toplam 11 kişi çalışmış, çalışanlar belediyenin hizmetlere yetişmesinde yetersiz kalmıştır⁵³.

Denizli 1935'de elektrik motoru ile aydınlatılmaya devam edilmiştir. Denizli Belediyesi 29 Eylül 1935'de elektrik motorunda kullanılmak üzere 2110 lira tahmini bedelli 19.200

46 *Denizli*, 20 Birinci Kanun 1934, Sayı:580.

47 *Denizli*, 6 Eylül 1934, Sayı:566.

48 *Denizli*, 20 Eylül 1934, Sayı:568.

49 Elektrik olmayan yerlere rahatça götürülüp getirilmeye yarayan buhar veya patlar motora sahip dört tekerlekli araç. Y.n.

50 A.R.S., "Denizli'nin Dertlerinden Yine Elektrik", *Akdeniz*, 7 Birinci Teşrin 1940.

51 A.R.S., "Denizli'nin Dertlerinden Yine Elektrik", *Akdeniz*, 5 Birinci Teşrin 1940, Sayı:3.

52 Sarıkaya, *a.g.e.*, s.81.

53 Ayfer Özçelik, *"Cumhuriyetin İlk Yıllarında Denizli'nin Sosyal ve-Ekonomik Yapısı"*, Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu, 6-7-8 Eylül 2006, Cilt:2, Denizli 2007, s.541.

kilogram mazot, 79 lira tahmini bedelle 264 kg vakum yağı almak için ihale ilanı vermiştir. 165 lira geçici teminat ile isteklilerin 15 Ekim 1935 Salı günü saat 17.00'de belediyede olmaları istenmiştir⁵⁴. Denizli Belediyesi 13 Kasım 1935'de 1176 kg vakum yağı için ikinci bir ihaleye çıkmıştır⁵⁵. 186 lira geçici teminat ile isteklilerin 29 Kasım 1935 Cuma günü saat 16.00'da Belediye Encümenin de bulunmaları istenmiştir⁵⁶.

1936'da elektrik sıkıntısı devam etmekte, gerekli elektrik üretimi sağlanamadığı için elektrik kullanımında denetim sıkılaştırılarak kaçaklar önlenmeye çalışılmaktadır. Bu amaçla belediye aydınlatmada kullanılan elektrik ile ilgili üç karar almıştır. Bu kararlar; evde ve müesseselerde saat bulunması, saatin fenni olması ve kullanılan kilovat bedelinin ödenmesi olmuştur. Bunlardan birinin eksik olması durumunda elektriklerinin kesileceği kullanıcılarla paylaşmıştır. Şarman kaçaklara; *"Bu sebeple elektrik varyok derecesine indi. Ne yollar aydınlatılabildi, ne de ceryan alanlar bir nur gördü"* sözleriyle dikkat çekmiştir⁵⁷.

Elektrik ihtiyacı Denizli'de önemli sorunlardan biri olmaya devam etmiştir. 1936'da Gıyasi Şarman köşesinde Belediye Başkanı Mustafa Naili Küçüka'nın Denizli şehir planı, elektrik tesisi ve heykel meselesi için Ankara'ya gittiğini belirterek, elektrik konusunu ele almıştır. Şarman; *"Bu haber bizi çok sevindirmiştir. Çünkü tenvirat yönünden bu kadar bol vesaitte rağmen çok geri kalan ve hergün her saat halkı yanıklandırın memleket varsa o da Denizli'dir. Denizli'nin elektrik tesisi her yerden evveldir. Bununla beraber tenviratta, sönüklükte her yerden üstündür. Bu dert ne evvelki ne de şimdiki belediye işbaşlarında değildir. Tenvirattaki intizamsızlık, kuvvetsizlik birçok sebeplere istinat eyliyor. Bir kere tahammülün fevkinde kuvvet dağılmıştır. Santralde idare tam manasıyla bu işten anlayan ve takdir eden kimseler elinde değildir. Bugünkü tahsisat ile de bundan daha iyisini bulmak kabil değildir. Haftanın iki üç gününde beklenmeyen saatlerde birdenbire ceryan kesilir. Her yer ve her ev karanlık içinde kalır. Bu hal bir gecede belki defaatle tekrar eder. Misafiriniz var, sofradasınız. Elektriğe güvenerek gaz da almamışsınız. Ceryan kesilir, ne yapacağınızı şaşırırsınız. Etrafa dikkat edersiniz, diğer hususi santrallerin ceryanı var. Bu arıza yalnız belediye santralinde. Ceryan bulunduğu günlerde de kuvvet yok. Çok defa mutlaka gaz yakmaya mecbursunuz"* demektedir. Şarman; Denizli'de belediye santralinin sürekli faaliyet dışı kalması ve faaliyette bulunduğu süreçte ise yetersiz elektrik ürettiğine dikkat çekmekte, aynı zamanda başkanın çabasının başarılı olacağına dair beklentisini paylaşmaktadır⁵⁸.

Denizli Elektrik Türk Anonim Şirketi'nin elektrik imtiyazının feshi için 1937'de Maliye ve Nafia Bakanlıkları tarafından tutanaklar hazırlanmış ve imtiyaz sözleşmesi icra Vekilleri Heyeti tarafından 28 Ocak 1937'de fesih olunmuştur⁵⁹.

1 Şubat 1937'de toplanan şehir meclisinde elektrik sorunu bir kez daha ele alınmış ve sorunun çözümü için yeni kararlar alınmıştır⁶⁰. Bu kararlar doğrultusunda Zeybek Değirmeni'ndeki su ile çalışan motora küçük eklemeler yapılmıştır. Bu eklemelerin en

54 Babadağ, 29 Eylül 1935, Sayı:18.

55 Babadağ, 13 Teşrin Sani 1935, Sayı:45

56 Babadağ, 13 Teşrin Sani 1935, Sayı:45, Denizli, 15 İkinci Teşrin 1935, Sayı:624.

57 Şarman, elektrik sıkıntısını bertaraf etmek için alınan kararları paylaşmış ise de belediyenin elektriğin dağıtımında usullere uyulmasından ziyade belediye bütçesindeki kaçak nedeniyle bu kararların alınmış olunabileceğinden kuşku duyulduğunu paylaşmaktan çekinmemiştir. Gıyasi Şarman, "Belki Bundan Sonra Şehir Daha İyi Aydınlanır", Denizli, 17 Birinci Teşrin 1936, Sayı:600.

58 G. Şarman, "Beklediğimiz Elektrik Tesisatı Başlayacak mı?", Denizli, 30 Temmuz 1936, Sayı:666.

59 B.C.A., 030.18.01.02.71.8.10. (Kararname).

60 Şehir meclisi gündeminde; belediyede bulunan ancak kanuni ölçülere uymayan haritaların kanuna uygun hale getirilmesi, mezbaha yapılması, mezbahanın 1936 bütçe kalemlerinden yapılacak aktarımlar ile yapılması değerlendirilmiştir. Denizli, 9 Şubat 1937, Sayı:741.

önemlisi Belediye Başkanı Mustafa Naili Küçüka tarafından⁶¹ 25 beygirlik mazotlu bir motorun eklenmesi olmuştur⁶². Yeni eklenen mazotlu motorda ihtiyaca cevap vermekten uzak kalmıştır. 1937’de belediye bütçesine 100 beygirlik bir elektrik motoru alınması için ödenek konulmuştur⁶³. Alınan motorun montajı 29 Ekim 1937 günü yapılmıştır. Cumhuriyet Bayramı günü yapılan deneme ile yapılan işin başarılı olduğu caddeler ve sokakların aydınlanması ile görülmüştür⁶⁴. Büyük yakınmalara yol açan Denizli’nin elektrik sorunu hatlarda yapılan kısmi iyileştirmeler ile o günler için çözülmüştür⁶⁵. G. Şarman ise o kadar mutlu olmuştur ki; *“Bu suretlerle kimseyi memnun edemeyen elektrik meselesi artık bugün sona ermiş bulunuyor; o da tarihe karıştı”* demiştir⁶⁶. Oysa, çok geçmeden yeniden elektrik ihtiyacı doğmuştur.

Denizli’nin karanlıkta kalmaması ve elektrik sorununun çözümü için 1938’de çok eski bir motor getirilmiştir. Bu eski motorun çok geçmeden infilak etmesiyle sorunun çözümünde başa dönülmüştür. Yapılan belediye seçimleri ile değişen heyet, projeleri yeniden gözden geçirerek sudan elektrik üretimi projesine geri dönmüştür⁶⁷. 1925’de sudan elektrik üretiminde kararlaştırılan projeye geri dönülmesiyle 14 yıl kaybedilmiştir⁶⁸.

1938’de Türkiye’de 537 belediyeden yalnız 150’sinde elektrik vardı. Var olan elektrik de ihtiyacı karşılamaktan uzaktı. Denizli’de ihtiyacı karşılamak amacıyla dizel bir jeneratör daha devreye sokuldu. Delikliçınar’da bir direğe ampul konuldu ve daha sonra Denizli ileri gelenlerinden bazı kişilerin evlerine elektrik bağlandı. Jeneratör ile günün belli saatlerinde elektrik verilerek evler ve sokak araları ile bazı atölyeler belirli saatlerde aydınlatıldı⁶⁹. Ancak bu çabanın da yetersiz olduğu kısa zamanda anlaşıldı. 1938’de ne şehrin aydınlanması, ne de sanayinin ihtiyacını karşılayacak elektrik enerjisi olmayıp, sadece ana cadde aydınlanması için elektrik direği dikilmiştir⁷⁰.

2) Gökpınar I Hidroelektrik Santrali

Denizli Belediye Reisliği 13 Mayıs 1939’da şu ilanı vermiştir;

“Denizli Belediye Reisliğinden:

Denizli şehri elektrik tesisatının 41899 lira 66 kuruş keşif bedelli su veya yapı işlerinin ihalesi 5 Haziran 939 pazartesi günü saat on beşte Denizli Belediye Encümenince yapılmak üzere kapalı zarfla eksiltmiye konulmuştur.

Muvakkat teminat miktarı 3142 lira 48 kuruştur.

61 R. Çıldam, “Düşüncelerim”, *Denizli*, 1 Temmuz 1937, Sayı:790.

62 “Cumhuriyetin Verini”, İnanç Aylık Halkevi Dergisi, Birinci Teşrin 1937, Sayı:8, s.17.

63 Çıldam yeni motor alınmasına sevinmekle birlikte *“Bu motorun yakında geleceği ve memleketin nura kavuşacağı söyleniyor. Yalnız halledemediğim mesele; neden şimdiye kadar memleketin ihtiyacından fazla büyük teşebbüsler arkasında koşularak karanlıkta kaldık? Ve neden mevcut kuvvet güzel kullanılmayarak birden parlar, derhal söner, kuvveti azalır ve çoğalır. Yani kararsız bir ışıkla tenvirat yaptık. Bu durumun sebebini anlıyamıyorum”* demekten kendini alamamıştır. R. Çıldam, “Düşüncelerim”, *Denizli*, 1 Temmuz 1937, Sayı:790.

64 Tel değiştirme ve yenileme işlemlerinin yapılması ile bütün şehrin her tarafının aydınlanacağı belirtilmiştir. G. Şarman, “Artık Biz de Elektriğe Kavuştuk”, *Denizli*, 4 Teşrin Sani 1937, Sayı:808.

65 “Cumhuriyetin Verini”, İnanç Aylık Halkevi Dergisi, Birinci Teşrin 1937, Sayı:8, s.17.

66 G. Şarman, “Artık Biz de Elektriğe Kavuştuk”, *Denizli*, 4 Teşrin Sani 1937, Sayı:808.

67 A.R.S., “Denizli’nin Dertlerinden Yine Elektrik”, *Akdeniz*, 5 Birinci Teşrin 1940, Sayı:3.

68 Bu durumu Denizli Milletvekili Tahir Berkay; *“...artık enerjinin kömürden değil beyaz kömürden yani sudan istihşalı üzerine fikir ve kanaatler toplanabilmiştir. Davanın bu şekli alması şüphesiz ki Denizli için büyük kazançlar temin etmiş ve sanai inkişafa yol açmıştır”* şeklinde değerlendirmiştir. Tahir Berkay, “Denizli Vilayeti Dokumaları ve İplik Fabrikası”, *Akdeniz*, 1 Teşrin Evvel 1942, Sayı:445.

69 Hüsamettin Ataman, “Denizli’de Elektrik Kullanımına Başlanması”, Haziran 2011, EMO Denizli Şubesi, s.16. http://www.emo.org.tr/ekler/8809be084b12556_ek.pdf?dergi= (Erişim Tarihi:25.01.2018)

70 Özçelik, a.g.m., s.541.

Bu işe aid eksiltme şartnamesile bu şartnameye bağlı'

A-Mukavelename projesi

B-Keşif Cetveli

C-Proje resimleri

D-Hususi ve fenni şartname

"209" kuruluş bedel mukabilinde Denizli Belediyesi'nden alınabilir. Eksiltmeye girmek isteyenlerin teklif mektuplarını muvakkat teminat ile en az sekiz gün evvel müracaat ederek Denizli Vilayetinden alacakları müteahhitlik ehliyet vesikası ve Ticaret Odasına kayıtlı bulunduğu dair vesika ile birlikte 5 Haziran 1939 tarihinde saat on dörde kadar Denizli Belediye Encümeni Reisliğine vermeleri ilan olunur"⁷¹. 16 Mayıs tarihli ilanda ise Hidroelektrik tesisi için ilan yer almıştır. Bu ilanda;

"Denizli Belediye Reisliğinden:

Denizli şehri hidro elektrik tesisatının 127849 lira keşif bedelli cebri boru, makineler, yüksek tevettür havai hat ve şehir dahili şebekesi işi ihalesi 26 Haziran 1939 pazartesi saat on beşte Denizli Belediye Dairesinde Belediye Encümenince yapılmak üzere kapalı zarfla eksiltmeye konulmuştur.

Muvakkat teminat miktarı 9588 lira 67 kuruştur.

Bu işe aid eksiltme şartnamesile bu şartnameye bağlı'

A-Mukavelename projesi

B-Keşif Cetveli

C-Proje resimleri

D-Fenni şartname

"639" kuruluş bedel mukabilinde Denizli Belediyesi'nden alınabilir. Eksiltmeye girmek isteyenlerin teklif mektuplarını muvakkat teminat ile en az sekiz gün evvel müracaat ederek Denizli Vilayetinden alacakları müteahhidlik ehliyet vesikası ve Ticaret Odasına kayıtlı bulunduğu dair vesika ile birlikte 29 Haziran 1939 tarihinde saat 14 e kadar Denizli Belediye Encümeni Reisliğine vermeleri ilan olunur"⁷².

Denizli Belediye Reisliğinden Cumhuriyet gazetesinde 23 Mayıs 1939'da bir ilan yer almıştır. Bu ilanda Denizli şehri hidroelektrik tesisatına ait Cumhuriyet gazetesinin 13, 16, 19 ve 22 Mayıs 1939 tarihli nüshalarında yayınlanan ilanlarda müracaat gününün sehven 29 Haziran olarak yayımlandığının görüldüğü bu tarihin 26 Haziran saat 14.00 olarak düzeltildiğinin ilan olduğu belirtilmiştir⁷³.

71 Cumhuriyet, 13 Mayıs 1939, No:5387. (3363 nolu ilan), Cumhuriyet, 19 Mayıs 1939, No:5393. (3363 nolu ilan)

72 Cumhuriyet, 16 Mayıs 1939, No:5390. (3362 nolu ilan), Cumhuriyet, 22 Mayıs 1939, No:5396.

73 Cumhuriyet, 23 Mayıs 1939, No:5397. (3584 nolu ilan)

Bu aşamada artık Gökpınar suyundan elektrik üretimine yeniden karar verilmesi ile gerekli paranın teminine çalışılmıştır. Paranın temini ile ilk olarak Haziran 1939'da iş müteahhide ihale edilmiştir⁷⁴. Su ve inşaat kısmının ihalesini Osman Kirişçi almıştır. Kirişçi'nin asker olduğunu bildirerek işi devam ettirememesi ile iş yeniden ihale edilmiş ve işi "eski müteahhit hesabına bir miktar zam ile" yeni müteahhit Mehmet Dağdelen almıştır⁷⁵. Makine ve malzemeyi Avrupa'dan ithal edecek müteahhit ise Abdurrahman Ağaoğlu olmuştur⁷⁶.

Nihayet 29 Ekim 1939 Cumhuriyet Bayramı günü Gökpınar Hidroelektrik Santrali binasının temeli atılmıştır⁷⁷. Bu temelin atıldığı günlerde ilk öncelik Derindere kaynaklarının Gökpınar gölüne getirilmesi olmuştur. İnşaatçı-Müteahhit Mehmet Dağdelen suyun göle akıtılması için 2800 metrelik bir tünelin açılması çalışmasını başlatmıştır. Tünel kazısı yer yer dinamit yer yer el işçiliği ile yapılmıştır. Tünelden dışarıya taş ve kaya parçaları tünel içine yapılan bir dekovil hattı ile çıkarılmıştır. Yapılan tünel ile Derindere kaynaklarının Gökpınar gölüne birleşmesi sağlanmıştır. İkinci olarak göl ağzından itibaren önce denge havuzu ve bu havuzdan denge bacasına kadar 370 metrelik başka bir tünel açılmıştır. Denge bacasından 110 metrelik cebri boru ile Gökpınar I Hidroelektrik santraline suyun düşüşü sağlanmıştır⁷⁸.

Gökpınar Hidroelektrik Santrali'nin⁷⁹ çalışması için cebri borular, türbin, alternatör ile aksamaları yerleştirildi. Santral, Gökpınar kaynağından çıkan suyun eski yatağına gitmeyerek barajda toplanması ve buradan tünele akıtılması, oradan tünel vasıtasıyla cebri borulara ulaştırılan suyun cebri borulardan eğimle 100 metre aşağıya hızla akıtılarak aşağıda dere kenarında yapılan içinde türbinlerin bulunacağı santral binasına indirilmesi ve türbinden çıkan kuvvet ile dinamoların dönüşünün sağlanması şeklinde planlanmıştı⁸⁰. Bu şekilde 750 elektrik beygiri kuvvet üretecek santralde aydınlatma için 200 beygirlik bölümünün ayrılması ile kalan 550 beygirin gündüzleri tamamının sanayide kullanılması öngörülmüştü⁸¹.

II. Dünya Savaşı'nın Eylül ayında başlamasına kadar inşaatın bir kısmı yapılmıştır⁸². Ancak, İzmir gümrüğüne ihtiyaç duyulan bir kısım malzeme geldiği halde; diğer önemli kısmın gelmemesi nedeniyle iş yavaşlamıştır⁸³. Savaş nedeniyle fiyatların artması da müteahhit Ağaoğlu ile Belediye arasında anlaşmazlık çıkmasına neden olmuştur⁸⁴. A.R.S. işin yavaşlamasında II. Dünya savaşının temel etken olduğunu dikkat çekerek, iş

74 A.R.S., "Denizli'nin Dertlerinden Yine Elektrik", *Akdeniz*, 5 Birinci Teşrin 1940, Sayı:3.

75 Yazar Mehmet Dağdelen için; "...şimdiye kadar aldığı işleri ikmal eden bir şahsiyet olduğundan taahhüt ettiği bu işi de başaracağını kuvvetle tahmin edebiliriz" demiştir. A.R.S., "Elektrik İşleri Düzelmeye Başlıyor", *Akdeniz*, 12 İkinci Teşrin 1940, Sayı:28. İş Mehmet Dağdelen tarafından tamamlanmıştır. Bu bilgi 1945 doğumlu Mehmet oğlu İnş.Müh. Fazıl Dağdelen'den alınmıştır. (Görüşme tarihi:05.02.2018)

76 Belediye Başkanı İsmail Cillov, Cillov'un eşi ve Elektrik Mühendisi Abdurrahman Ağaoğlu santralin acil ihtiyacı olan hidroelektrik tesisat malzemelerinin satın alma işlemleri için Macaristan, Almanya ve İsviçre'ye görevli olarak gitmeleri için 4000 liralık serbest dövizin belediye reisine verilmesi istenmiştir. B.C.A. 030.10.133.956.13 s.2. (Dahiliye Vekaleti'nin 14.7.1942 tarihli tezkere sureti) Ancak Maliye Vekaleti tarafından masraflar için döviz talebine olumsuz cevap verilmiştir. B.C.A. 030.10.133.956.15 s.1. (Maliye Vekaleti'nin 16.7.1942 tarihli yazısı).

77 *Cumhuriyet*, 29 Birinciteşrin (Ekim) 1939, No:5556. Vaz esasları temel atma anlamına geliyor. Y.n.

78 *Bizden Anılar 2*, Editör: Mehmet Halil Arık, Denizli 2015, s.81-82. "Fazıl Dağdelen" başlıklı bölümde bilgiler verilmiştir. Bu santral inşa edilirken çocuk olan Fazıl Dağdelen babası tarafından zaman zaman inşa alanına götürülmüştür.

79 Gökpınar Hidroelektrik Santraline "Elektrik Fabrikası" da denilmiştir. A.R.S., "Elektrik İşleri Düzelmeye Başlıyor", *Akdeniz*, 12 İkinci Teşrin 1940, Sayı:28.

80 A.R.S., "Elektrik İşleri Düzelmeye Başlıyor", *Akdeniz*, 12 İkinci Teşrin 1940, Sayı:28.

81 A.R.S., "Elektrik İşleri Nasıl Bitirilebilir", *Akdeniz*, 20 İkinci Teşrin 1940, Sayı:35.

82 A.R.S., "Denizli'nin Dertlerinden Yine Elektrik", *Akdeniz*, 5 Birinci Teşrin 1940, Sayı:3.

83 A.R.S., "Denizli'nin Dertlerinden Yine Elektrik", *Akdeniz*, 5 Birinci Teşrin 1940, Sayı:3.

84 A.R.S., "Elektrik İşleri Düzelmeye Başlıyor", *Akdeniz*, 12 İkinci Teşrin 1940, Sayı:28.

için gerekli paranın bankada hazır olduğunu belirtmiştir. A.R.S. yaşanan durumu “İşte bu kuvvete güvenerek belediyemiz 15 ay evvel (Temmuz 1938) işi müteahhitlere ihale etmiştir. Müteahhitlere ihale olunan iş iki kısımdan ibarettir. Birincisi su ve yapı kısmı, ikincisi makine, tel, direk ve saire kısmıdır.

Birincisi 41 bin, ikincisi de 115 bin kûsur liraya ihale edilmiştir. Her iki müteahhide aşağı yukarı bir seneye yakın mühlet verilmiştir. Haber aldığıma göre yapı kısmı müteahhidi 18 bin liralık iş yapmış ve asker olduğundan bahsile geri kalan kısmı yapamayacağını bildirmiştir. Belediyede müteahhidin taahhüdünü ifa etmeyeceğini ve edemeyeceğini anladığı için ihaleyi fesh etmiş ve yine müteahhit hesabına tekrar münakaşaya koymuştur. Birkaç güne kadar ikinci ihalenin yapılması kararlaştırılmıştır.

Bu kısım için endişeyi mucip bir hal yoktur. Bu iş dahilinde mevcut malzeme ile ve iş adamlarımızla yapılabilir.

Asıl ehemmiyetli olan ikinci büyük kısma gelince: müteahhit dürbin ve tazyikli (cebri) boru gibi bir kısım malzemeyi Macaristan’da Ganz fabrikasına ismarlamış idi. Bunların İzmir gümrüğüne geldikleri haber alınmıştır.

Diğer malzeme Almanya’ya sipariş olduğundan harp dolayısıyla bunların gelmesine imkân kalmamıştır. Müteahhit mukavelenin feshini istiyor. Belediye feshetmeye taraftar olmuyor. Gümrüğe gelen malları alalım geri kalan için biraz daha müddet verelim diyor.

Fakat müteahhit buna yanaşmıyor ve yanaşmak ihtimali de yoktur. Çünkü Almanya’ya sipariş verilen bu malzeme gerçi diğer memleketlerde mesela İngiltere’de Amerika’da mevcuttur ama pahalıdır. Müteahhit bu memleketlerden iki misli fiyatla bunları getirtmek istemez. Belediyemizde ihale olunan 115 bin liradan fazla para vermek arzusunda değildir. Şu halde iş ne olacaktır?” şeklinde değerlendirmeye çalışmıştır. Soruna çözüm bulmanın kolay olmadığı açıktır.

A.R.S. bu konuda belediyenin müteahhide baskı uygulamasının çok anlamlı olmadığını savaş nedeniyle “Fors Major” denilen olağanüstü bir durum⁸⁵ yaşandığına dikkat çekerek; “Alışveriş normal şeklinden çıkmış, seyrüsefer zorlaşmış ve bazı mahallerde gayri mümkün bir hale gelmiştir. Bahusus fiyatlarda yükselmiştir” diyerek durumun Avrupa ile sınırlı olmayıp tüm dünyada geçerli olduğunu belirtmiştir. A.R.S. “Hükümetimiz bile müteahhitlerle olan işini bu sebepten dolayı feshetmektedir. Hükümetin tatbik ettiği bu kaideyi belediye tatbik etmek mecburiyetinde değildir. İsterse mukaveleyi fesh eder isterse etmez. İşte Belediye bu selâhiyetine güvenerek müteahhidi tazyik ediyor ve mukaveleyi feshetmiyor. Fakat bu anlaşamamazlık ne vakte kadar devam edecek” diyerek savaşın ne zaman biteceğinin belirsizliği ile malzemenin müteahhidin taahhüt ettiği fiyattan temin edilip edilememesinin büyük sorun oluşturduğunun altını çizmiştir⁸⁶.

A.R.S. savaşın ne zaman biteceği belirsiz olduğu için elektrik işinin savaş sonrasına bırakılması doğru olmayacağı için “Şu halde cezri hareket lazımdır. Türkiye’nin bu badireden harpsiz kurtulacağına ve Türkün kılına hâlel gelmeyeceğine kat’i iman

⁸⁵ Kontrol edilemeyen doğal afet, salgın hastalık, terör veya savaş gibi durumlar ile karşı karşıya kalma durumu. Y.n.

⁸⁶ A.R.S., “Denizli’nin Dertlerinden Yine Elektrik”, *Akdeniz*, 7 Birinci Teşrin 1940, Sayı:4.

ederek bir an evvel işin bitirilmesi sebeplerini araştırmak lazımdır” diyerek çalışmaya devam edilmesini istemektedir. Bu nedenle para da var olduğu için müteahhit tazyik edilemeyecekse anlaşmanın feshedilerek yeniden ihaleye gidilmesi, istekli çıkmaz ise emaneten yaptırılması istenmiştir. Eğer maliyet 115 bin liranın üstünde olursa bunun da “zarurettten doğmuş ve hüsnüniyete müstenit” olduğunun bilinmesi gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca müteahhidin 23 bin lira değerinde tahmin olunan ve İzmir gümrüğüne getirilen türbin ve cebri boruların teslim alınarak Denizli’ye getirilmesi isabetli olacağı, müteahhit işi devam ettirmez ve ihale yoluna gidilirse eski fiyatla bu işi kimsenin almayacağı da dikkate alınarak eksiklerin biran önce tamamlanmasının şart olduğuna dikkat çekilmiştir⁸⁷.

Müteahhit Ağaoğlu anlaşmanın feshi için Denizli Mahkemesinde dava açmıştır. Dava nedeniyle İzmir Gümrüğü’nde bulunan cebri borular, türbin ve altarnatör ile aksami teslim alınamamıştır⁸⁸.

A.R.S. elektrik konusunu takip etmeyi bırakmak istese de bunu yapamamıştır. “Vilayet Makamından Ricalarımız” başlıklı yazısında Denizli’nin iki önemli sorunu olarak gördüğü elektrik üretimi ile sıtma konusuna değinmiştir. Elektrik konusunda; “Denizliyi büyük bir köy deye tavsif edenler görüşlerinde hata etmiyorlardı. Onbeş seneden beri bir türlü muvaffak olunamayan elektrik Denizli’yi çok geride bıraktı. Bu ihtiyacı ön safta telakki etmek lazımdır. Yapılacak tesisat yalnız şehrin tenvirine inhisar etseydi o derece mühim görülmezdi. Hidroelektrikten çıkacak kuvvet ile sinai fabrikalar ve müesseseler vücuda getirmek mevzu bahistir. Bu da vilayetimizin istikbalile alakalıdır. Ankara, İstanbul, İzmir gibi büyük şehirler de belediyeler kendi teşebüsleriyle muvaffak olamayacakları işler için hükümetin yardımına ihtiyaçlarını arz etmekte ve dertlerini dinleterek maksatlarına muvaffak olmaktadır” diyerek Denizli Valisinin gayret ve ilgi göstermesini istemiştir⁸⁹.

Müteahhit Ağaoğlu’nun belediye ile uzlaşarak ek anlaşma yaparak süreyi altı ay daha uzatması, gümrükteki malları alarak Gökpınar’a yerleşmesi ve bedellerinin belediyece azar azar kendisine ödenmesi, teslimatın yapılarak son taksitin ödenmesi ile de müteahhidin davadan vazgeçmesi yönünde anlaşma sağlanmıştır⁹⁰. Anlaşma sonrası işlerin düzeleceği beklenirken bakır tel fiyatlarındaki üç kat artış nedeniyle müteahhit bundan sonraki tesisatı yapamayacağını belirtmiştir. Bu durum karşısında belediye de “Fors majör” yoktur diyerek işin biran önce yapılmasında ısrar etmiştir. Anlaşmaya bağlı altı aylık sürede bunların yapılıp yapılamayacağı merak konusu olmuştur⁹¹. Bunlar olurken halk ise biran önce hidroelektrik santralinin bitirilmesini beklemektedir.

A.R.S., bakır tel sıkıntısına değinirken, konunun yalnız Denizli ve Denizli sanayisi ile sınırlı olmadığını, hidroelektrik santralinin biran önce tamamlanmasının askeri ihtiyaçlar ve memleket savunması açısından önemli olduğuna dikkat çekmiştir. Bu nedenle A.R.S.; “Bu itibarla bu iş Genel Kurmayı da alakadar eder. Müteahhit 10 ton kadar ham bakır ihracına müsaade edilirse o miktar bakır teli mübadele suretiyle getirebileceğini ve taahhüdünü tamamen ifa edeceğini beyan etmesine göre işin düğüm noktası meydana çıkmış bulunmaktadır”⁹² diyerek konunun millî bir sorun haline geldiğini belirtmiştir.

Hidroelektrik santrali ile ilgili sorunun çözülmediği bir dönemde belediyenin elektrik

87 A.R.S., “Denizli’nin Dertlerinden Yine Elektrik”, *Akdeniz*, 8 Birinci Teşrin 1940, Sayı:5.

88 A.R.S., “Elektrik İş Düzelmeye Başlıyor”, *Akdeniz*, 12 İkinci Teşrin 1940, Sayı:28.

89 A.R.S., “Vilayet Makamından Ricalarımız”, *Akdeniz*, 18 Birinci Teşrin 1940, Sayı:14.

90 A.R.S., “Elektrik İş Düzelmeye Başlıyor”, *Akdeniz*, 12 İkinci Teşrin 1940, Sayı:28.

91 A.R.S., “Elektrik İş Düzelmeye Başlıyor”, *Akdeniz*, 12 İkinci Teşrin 1940, Sayı:28.

92 A.R.S bu konudaki dileklerinin uygun bulunduğu takdirde Vilayet Makamı ve Belediye tarafından girişimde bulunulmasını istemiştir. A.R.S., “Elektrik İş Nasıl Bitirilebilir”, *Akdeniz*, 20 İkinci Teşrin 1940, Sayı:35.

motoru binası yanındaki yine belediyeye ait eski Zeybek değirmeni bilinmeyen bir nedenle yanmıştır. Yangın nedeniyle Denizli şehri karanlık içinde kalmıştır. Yangının egzoz borusundan çıkan kıvılcımlarla başladığı ve orada motorun ihtiyacı için depo edilen mazot tenekelerine sıçraması ile felaketin boyutunun arttığı tahmin edilmiştir. Mazot yangının şiddetini artırmakla birlikte, mazot kıtlığı döneminde mazot tenekelerinin yanmış olması ayrıca üzüntüye neden olmuştur⁹³. Denizli bu yangın nedeniyle uzun süre elektriksiz kalmıştır⁹⁴. Yangından elektrik motoru ve dinamo kurtarılmıştır. A.R. Akan “... kim bilir kaç karanlık gece bahasına bekleyeceğiz” şeklinde yangının kendilerini elektriksiz bırakmasından doğan üzüntüsünü paylaşmıştır⁹⁵.

Yangından yirmi gün sonra Denizli Belediyesi elektrik şebekesi için ihtiyaç duyulan tanesi 5 liradan 80 ardiğ direğin 25 Şubat 1941 Salı günü saat 11.00’de ihale yoluyla satın alınması için ilan vermiştir⁹⁶. Ancak ihale için istekli çıkmadığından ihale 7 Mart 1941 Cuma günü saat 11.00’e ertelenmiştir⁹⁷.

1941 Mayıs’ında Belediye’nin elektrik motoru için 15 kuruş tahmini değerle 4.080 lira kıymetinde 27.200 kilo mazot ve yine 75 kuruş tahmini bedelle 950 kilo C.Y. 3 yağ, her bir kilosu 22 kuruş tahmini bedelle 156 kilo gazyağı ve her bir kilosu 60 kuruş tahmini bedel ile 60 kilo üstüpünün ihale yoluyla satın alınması kararlaştırılmıştır. İhalesinin 30 Mayıs 1941 Cuma günü saat 11.00’de yapılacağı ve isteklilerin % 7,5 oranında 421 lira 90 kuruşluk teminat yatırarak belirtilen tarih ve saatte belediye encümeninde hazır olmaları istenmiştir⁹⁸. 30 Mayıs günü isteklilerin belediye encümenine gelmediği görülerek ihale 10 Haziran 1941 Salı günü saat 11.00’e ertelenmiştir⁹⁹.

Denizli’de belediyenin gayretlerine rağmen geceleri kesintisiz elektrik sağlanamamıştır. N. Temuçin bu sorunu ele aldığı yazısında “*Bilmem ki Denizli içinde bu gibi şeyler kabil olabilecek midir? Ben 13 senedenberi bu memleketteyim. Böyle teferruatlı kısmını değil bir iki yıl devam eder bir elektrik görmedim. Bu gidişle göreceğimizde yok.*

Yeni bir motor alınır, beş on gün sonra bir gece ampuller söner. Ne oldu? Ne oldu? Kontak yapmış. İkinci defasında yatakların yandığını işitiriz. Tatil.

Üçüncüsünün burada tamirine imkan hasıl olamayacağı için İstanbul’a tamire raporunu alır memleket yine eski halini alır” diyerek ümitsizliğini dile getirmiştir. Elektrik halk için giderek aydınlanmanın zorunlu bir parçası olmaktan çıkarak, haber ve müzik yayınında bulunan radyoların dinlenememesi, haber almak ve eğlenmek isteyen kişilerin mahrum kalmasına neden olmaya başlamıştır¹⁰⁰.

Gökınar Hidroelektrik Santrali henüz faaliyete geçmese de, belediyenin elektrik

93 Garnizon binasında tecrübe edilmiş olan (1939’da yanan Garnizon binası) belediyeye ait yangın motoru ile yangının söndürülmesine çalışması ve içinden koskoca çay geçtiği halde, iki saat içinde elektrik motoru fabrikasının yanarak kullanılamaz hale gelmesi önlenememiştir. Yangına itfaiyeciler ve askerler müdahale etmişlerdir. A.R.Akan, “Belediyenin Elektrik ve Un Fabrikası Yandı”, *Akdeniz*, 23 İkinci Kanun (Ocak) 1941, Sayı:78.

94 A.R. Akan, “Belediye’nin Elektrik ve Un Fabrikası Yandı”, *Akdeniz*, 23 İkinci Kanun 1941, Sayı:78.

95 A.R.Akan, “Belediyenin Elektrik ve Un Fabrikası Yandı”, *Akdeniz*, 23 İkinci Kanun 1941, Sayı:78.

96 Belediye encümeninde ihale edilerek açık eksiltmeye konduğu ve isteklilerin yüzde 5 teminat akçası yatırarak belediyeye gelmeleri istenmiştir. *Akdeniz*, 13 Şubat 1941, Sayı:91. Bu ilan aynı şekilde 19 Şubat 1941’de gazetede yayınlanmıştır. Bkz. *Akdeniz*, 19 Şubat 1941, Sayı:94

97 *Akdeniz*, 1 Şubat 1941, Sayı:101.

98 *Akdeniz*, 19 Mayıs 1941, Sayı:153, *Akdeniz*, 21 Mayıs 1941, Sayı:155, *Akdeniz*, 23 Mayıs 1941, Sayı:157.

99 *Akdeniz*, 31 Mayıs 1941, Sayı:164.

100 N. Temuçin, “Yine Elektrik”, *Akdeniz*, 4 Temmuz 1941, Sayı:185. Yazısını “*Künahtır be yahu!*” diyerek bitiren yazar; elektrik ile çalışan radyoların evlerdeki tek eğlence aracı olduğu gibi, devam eden savaşa dair haberlerine duyulan ihtiyacı karşılmasına dikkat çekmektedir. Y.n.

üretimindeki çabaları ümitleri artırmıştır. 1942’de santralin faaliyete geçmesi ile üretilecek elektriğin aydınlatmadan artacak 550 kilovattının sanayiye aktarılması ile bir iplik fabrikası kurulması düşüncesi doğmuştur. Hatta bu amaçla bir milyon sermayeli bir şirket kurulması için harekete geçilmiştir. 5000 işlik bir iplik fabrikası kurulması için uzmanlara raporlar hazırlanmıştır. Bu çabanın karşılık bulacağı ve dokumacıların bu çabayı destekleyeceğine dair inanç dile getirilmiştir¹⁰¹.

Gökpınar Hidroelektrik Santrali için hummalı çalışma 1943’de de devam etmiştir. Denizli Belediyesinin 15 Mart 1943 tarihli ilanında; *“Eksiltmeye konulacak iş 64460 lira 50 kuruş keşif bedelli Denizli-Acıpayam şosesinin 13. kilometresi civarında Gökpınar mevkiinde belediyeye ait hidroelektrik tesisatından tünel hafriyatı, iksası, dolusavak, dip savağı tahmil odası ve sair noksanların inşası”* için kapalı zarf usulü ile 30 Mart 1943 Salı günü saat 15.00’de Denizli Belediyesi başkanlık salonunda ihale yapılacağı bildirilmiştir¹⁰².

Denizli Belediye Meclisi’nce 1943’te elektriğe kilovat başına iki kez zam yapılmıştır. İlk zam Temmuz 1943’te kilovat başına iki kuruş, muharrik kuvvet olarak sarf olunan elektriğin kilovat başına bir kuruş¹⁰³, ikinci zam Ekim 1943’de Denizli Belediye sınırları içinde sarf ve istihlak edilen elektriğin kilovat başına iki kuruş, muharrik kuvvet olarak sarf edilen elektriğin kilovat başına bir kuruş yapılmıştır¹⁰⁴.

Gökpınar I Santral’inin elektrik sistemleri Macar ustalar tarafından kurulmuştur¹⁰⁵. Birinci santralde 1948’de elektrik üretilmeye başlanmıştır¹⁰⁶. Üretim gerçekleştiğinde aydınlatma için gerekli miktarda ampul olmadığı görülmüştür. Mehmet Dağdelen bizzat İzmir’den 500 ampul getirmiştir. Bu ampulle ilk olarak Gökpınar Gölü çevresini aydınlatmak için kullanılmıştır. Bu ampullere elektrik verilmesiyle gece önemli bir aydınlanma sağlanmıştır. Mehmet Dağdelen’in eşi Cahide Hanım geceleri oluşan Gökpınar Gölü çevresindeki aydınlanma için *“Denizli’den geceleyin bir top ışık gökyüzünde seyrediliyor”* demiştir¹⁰⁷.

3)Gökpınar II Hidroelektrik Santrali

Belediye başkanı Hüsnü Örnek 1948’de Nazilli’ye ikinci bir Sümerbank fabrikası kurulacağını öğrenir öğrenmez bunun Denizli’de yeterli elektrik bulunmadığını kaynaklandığını düşünerek¹⁰⁸, ikinci fabrikanın da Nazilli’de kurulmasının önüne geçerek

101 Tahir Berkay, “Denizli Vilayeti Dokumaları ve İplik Fabrikası”, *Akdeniz*, 1 Teşrin Evvel 1942, Sayı:445. İplik Fabrikası Türk Anonim Şirketine 100 lira hisse ile her bir dokumacının dokumacıların hissedar olması için Tahir Berkay ikinci bir yazı kaleme almıştır. Bkz. Tahir Berkay, “Denizli Vilayeti Dokumaları ve İplik Fabrikası”, *Akdeniz*, 3 Teşrin Evvel 1942, Sayı:446. Ancak aradan geçen zamanda Denizli’de fabrika sermayesi konusunda beklenen ilgi olmamıştır. K.K, “Denizlide İplik Fabrikası” *Akdeniz*, 12 Mart 1943, Sayı:516.

102 *Akdeniz*, 15 Mart 1943, Sayı:517.

103 B.C.A., 030.18.01.02.10248.5. (Kararname) Aynı kararname ile şehirler ve uluslararası haberleşme hariç, telefon abone ve konuşma ücretlerine %20 zam yapılmıştır.

104 B.C.A., 030.18.01.02.103.76.12. (Kararname) Aynı kararname ile şehirler ve uluslararası haberleşme hariç, telefon abone ve konuşma ücretlerine %20 zam yapılmıştır.

105 Pınar Savaş Yavuzçehre, *Kentsel Mekanda Değişim Denizli*, Denizli Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli-2011, s.174.

106 Cillov *“...14 kilometre mesafede bulunan Gökpınar şelasinden 1200 beygir kuvvetinde elektrik istihsal edilerek şehre indirilmesi ameliyesi tamamlanmıştır. Denizli el tezgahlarının otomatikleştirilmesini sağlayabilecek kapasitede olan yeni santral, cereyanı ucuza da mal edebileceğinden...”* bilgisini vermiştir. Haluk Cillov, *Denizli El Dokumacılığı Sanayi*, İ.Ü. İktisat Fakültesi, İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Yayını:10, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1949, s.158. Yine Cillov s.27’de *“...Ayrıca çağlayanlardan elektrik istihsal edilmekte ve az masrafla fabrikalar çalıştırılmaktadır...”* bilgisini vermiştir.

107 *Bizden Anılar 2*, s.81-82.

108 Süleyman İnan, Feridun Alpat’ın bu konudaki değerlendirmesini; *“Ona göre, 1950’li yılların başında, ancak mum ışığının şavkı kadar ışık veren sokaklardaki lambaların varlığı bu yetersizliği göstermeye yeter”* sözleri ile vermiştir. Süleyman İnan, *“Denizli’nin Kalkınmasında Öncü Bir Kuruluş: Sümerbank –Bir Sözlü Tarih çalışması-”*,

yeni fabrikanın Denizli’de kurulması için harekete geçmiştir. Hüsnü Örnek’in fabrikanın ihtiyacı olan “*Pamuk Denizli’den gidecek ise neden fabrika Denizli’de kurulmasın*” demek için¹⁰⁹ Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün 19 Ekim 1949’da Denizli ziyaretini fırsat bilmiştir. Örnek, İsmet Paşa’dan fabrikanın Denizli’de kurulmasını istemiş ve Paşa da ikna olarak başkanın yüzünü gülerek okşamış ve “*Beni kandırdın*” diyerek isteğini kabul etmiştir¹¹⁰. Böylece Sümerbank İplik Fabrikası’nın Denizli’de kurulması kararı verilmiştir.

Denizli’de 5 Kasım 1949’da Başbakan Şemsettin Günaltay tarafından fabrikanın temeli atılmıştır. Belediye, fabrikanın elektrik ihtiyacının karşılanmasını taahhüt etmiştir. Fabrikanın ihtiyacı olan elektriğin Denizli’de üretilen toplam elektrik enerjisinden fazla olması yeni bir santralin yapımını zorunlu kılmıştır¹¹¹.

Gökpınar’da yeni bir santralin ihtiyaç duyulan elektriği üretecek bir yapıya kavuşturulması için çalışmalar başlatılmıştır. Hüsnü Örnek’in çabası ile 1949’da santralin inşasına başlanmıştır¹¹². Bunun için önce birinci santralden ikinci santrale kadar açık kanal ile suyun akıtılarak denge bacasına kadar getirilmesi, daha sonra denge bacasına kadar akıtılan suyun cebri boru ile santrale düşürülmesi¹¹³ planlanmıştır. Daha sonra hem santral binası hem de suyun getirilmesi için gerekli kanalların yapımına başlanmıştır.

1950’de yapılan belediye seçimleri ile başkan değişmiş, yeni belediye başkanı Turan Bahadır olmuştur. Santralin inşa faaliyeti 1950’den itibaren Turan Bahadır tarafından devam ettirilmiştir. Bir yandan Sümerbank İplik fabrikası inşaatına diğer taraftan Gökpınar Santrali’nin yapına hızla devam edilmiştir¹¹⁴. 1952’de Denizli’de üretilen elektrik üretimi 1.468.966 kWh olup, abonelere aydınlanma ücreti 21-15 kuruştan, muharrik elektrik kuvvet ücreti ise 9,5 kuruştan uygulanmıştır¹¹⁵.

Gökpınar Santralinin inşaatı 1953’de Sümerbank Fabrikasının açılışı öncesi tamamlanmaya çalışılmış ise de yetiştirilememiştir¹¹⁶. Sümerbank fabrikasının 1952’de yapımı tamamlandığında ve 1953’de faaliyete geçtiğinde şehirde hala yeterli elektrik yoktur¹¹⁷. Bu nedenle 1953’de Sümerbank’ın faaliyete geçmesi ile şehrin elektriğinin tamamı fabrikaya verilmiştir¹¹⁸.

1954’de Gökpınar II Elektrik Santrali’nin yapımına hız verilmiş¹¹⁹ ve Gökpınar II Hidroelektrik Santrali 26 Eylül 1954’de Cumhurbaşkanı Celal Bayar tarafından açılmıştır. Açılışa İçişleri Bakanı Namık Gedik ile Denizli ve Aydın milletvekilleri de katılmıştır. Bayar açılışı “*Denizli’nin ikinci hidroelektrik santralinin hayırlı olması*” temennisiyle açmış ve santral binasına girmiştir. Tesisi gezdikten sonra Sümerbank İplik Fabrikasına geçmiştir¹²⁰. Yapılan santralin Denizli’nin elektrik ihtiyacını karşılayacağı gibi Nazilli’ye de elektrik

Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu, 6-7-8 Eylül 2006 Cilt:1, Denizli 2007, s.655.

109 Ataman, *a.g.m.*, s.17.

110 *Bizden Anılar 2*, s.82.

111 Ataman, *a.g.m.*, s.17.

112 Ataman, *a.g.m.*, s.17.

113 Bu bilgi 1945 doğumlu Mehmet Dağdelen oğlu İnş.Müh. Fazıl Dağdelen’den alınmıştır. (Görüşme tarihi:05.02.2018).

114 Ataman, *a.g.m.*, s.17.

115 Her türlü vergi ve harçlar fiyatların dışındadır. Nafia Vekaleti, Elektrik İşleri Etüt İdaresi Umum Müdürlüğü, Türkiye’de Enerji İşleri ile İlgili Çalışmalar 1954, Ankara 1954, s. 46.

116 Ataman, *a.g.m.*, s.17.

117 Seval Uysal, Şehrin İzleri, Denizli’nin Kentleşme Süreci, Denizli 2017, s.29.

118 İnan, *a.g.m.*, s.655.

119 Hız verilmesinde 1953’te açılan Sümerbank’ın elektrik ihtiyacı etkili olmuştur. Yavuzçehre, *a.g.e.*, s.174, Seval Uysal, *Onların Hikayesi*, Denizli’nin Tekstil Serüveni, Laodikya yayınevi, İstanbul 2013, s.21.

120 *Cumhuriyet*, 27 Eylül 1954, Sayı:10833.

vereceği söylendiği halde Gökpinar II Santrali Sümerbank'ın ihtiyacı olan elektriği dahi zor karşılamıştır¹²¹. Santralin faaliyete geçtiği dönemde şehir içindeki elektrik şebekesi iyileştirilmiş¹²² ve sokak aydınlatması kenar mahallelere kadar götürülmüştür¹²³.

Küçük sanayi sitelerinin kurulmaya başlanması ile Denizli'nin elektrik ihtiyacı giderek artmıştır. Yeni santralde kısa zamanda ihtiyacı karşılayamaz hale gelmiştir¹²⁴. Turan Bahadır'ın belediye başkanlığı döneminde Etibank ile yapılan bir anlaşma ile Gökpinar II Hidroelektrik Santrali paralele alınmıştır¹²⁵.

Denizli'nin ulusal elektrik şebekesine bağlanması ile elektrik sorunu kökten çözülmüştür Gökpinar, halkın su ihtiyacı için önemli hale gelmiş bir süre sonra Gökpinar elektrik santrali devre dışı bırakılmıştır¹²⁶.

O günlerde Mimar Feridun Alpat Denizli Belediyesi Fen İşleri Memuru olarak görev yapmıştır. Denizli'deki elektrik ihtiyacının karşılanamamasından kaynaklanan durum için *"DP sanayi hamlesi başlatmıştı, kredi veriyordu. Herkes elektrik istiyordu ama biz veremiyorduk. Belediye Başkanı Hüsnü Örnek zamanında Macar mühendisler tarafından Gökpinar ayaklarında elektrik santrali yapıldı. Akımı Sümerbank'a yetmedi. İkinci santral yapıldı. 1962 yılına kadar çok büyük sıkıntı çekildi. Bu nedenle 1950'den '60'a kadar sanayi kuracak esnaf İstanbul'a, İzmir'e gitti"*¹²⁷ sözleriyle değerlendirmede bulunmuştur.

Toker Denizli'nin çözülemeyen elektrik sorunu için *"Denizli'de elektrik davası 1950'den bu yana halledilebilmiştir. Daha önceleri fenni olmayan tesisat, şuraya buraya konan gaz motorlarıyla elde edilen elektrik enerjisi, sayılı evler ve sokaklara dahi yetmeyecek kadar kıfayetsizdi. Sık sık arıza yapar, ölü gözü gibi fersiz, sokaklar zifiri karanlık içinde, evlerdeki cereyan dahi günün belli saatlerinde verilir. Yani şehir elektriği çok hazin bir durumdaydı. Elektrik direkleri ağaçtan, fırtınalı havalarda veya başka sebeplerle devrilir, açık olan tellerden çarpılma ve ölüm vakaları meydana gelirdi"* demiştir¹²⁸.

Sonuç

Elektrik uzun yıllar Denizli kentinin çözülemeyen bir sorunu olmuştur. Sorun su veya petrol türevlerine bağlı dinamo ve jeneratörler ile çözülmeye çalışılmıştır. Değirmenler elektrik ihtiyacının kısmen karşılanmasında önemli rol oynamıştır. Elektrik yalnız aydınlanmada kullanıldığı ve değirmenler için gündüz gerekli olduğu halde yapılanlar yeterli elektriğin sağlanmasından uzak kalmıştır. Belediye'nin çabalarıyla Zeybek Değirmeninde elektrik üretimi yapılmış ve ihtiyaca göre bu üretim geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu çabalara rağmen kentin tamamına elektrik verilememiş veya verilebilen yerlere de kesintisiz elektrik vermek mümkün olmamıştır.

Dağıtım imtiyazı için Denizli Elektrik Sanayi, Mustafalar, üretim ve dağıtım imtiyazı için de Denizli Elektrik Türk Anonim Şirketi gibi şirketler kurulmuştur. Denizli Belediyesi ve Denizli İktisat Bankası çözüm için birlikte hareket etmeye çalışmıştır. Su gücüne dayalı Gökpinar'da elektrik santrali kurulması sürekli gündemde tutulmasına rağmen uzun yıllar maddi nedenler ile bu konuda hiçbir adım atılamamıştır.

121 Yavuzçehre, *a.g.e.*, s.174.

122 Tarhan Toker, *Denizli Tarihi*, Yenigün Matbaası, Denizli 1967-1968, s.176.

123 Toker, *Denizli Tarihi*, s.179.

124 Ataman, *a.g.m.*, s.17.

125 Toker, *Denizli Tarihi*, s.179.

126 Ataman, *a.g.m.*, s.17.

127 Uysal, *Şehrin İzleri*, s.29-31.

128 Toker, *Denizli Tarihi*, s.174.

Türkiye’de elektrik konusunda yetişmiş yeterince mühendis ve teknik elemanın bulunmayışı, tüm belediyelerin biran önce elektrik sorununu çözmek için harekete geçmesi ve tamamına yakınına çözüm için gerekli mali desteği Ankara’dan beklemesi uzun süre çözümsüz kalınmasının temel nedeni olmuştur.

Denizli’de Gökpınar I ve Gökpınar II Hidroelektrik Santrallerinin kurulması sorunun çözümünde geç kalınmış olsa da kısmi bir rahatlama getirmiştir. 1950’lerden itibaren sanayi alanındaki gelişmelere bağlı Denizli’ye yapılan göçler elektrik ihtiyacını sürekli ve hızlı şekilde artırmıştır. Bu sorunun kesin çözümü ulusal şebekeye bağlanmak olarak görülmüş, ulusal şebekeye bağlanılmış ise de sorun kökünden uzun yıllar çözülememiştir.

KAYNAKÇA

1)Arşiv Belgeleri

- B.C.A. (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi), 030.10.133.956.13 s.2.
B.C.A. 030.10.133.956.15 s.1.
B.C.A. 030.18.01.01.012.58.15. (Kararname)
B.C.A. 030.18.01.02.33.8.17. (Kararname)
B.C.A. 030.18.01.02.49.77.19 (Kararname)
B.C.A., 030.18.01.02.10248.5. (Kararname)
B.C.A., 030.18.01.02.103.76.12. (Kararname)
B.C.A., 030.18.01.02.25.10.18 (Kararname)
B.C.A., 030.18.01.02.48.67.8 (Kararname)
B.C.A., 030.18.01.02.71.8.10. (Kararname)

2)Kitaplar

- Ali Vehbi, *Acıpayam “Garbikaraağaç Halkının Asırlık Tarihçesi ve Köylerimize Serpilen Maarif Işığının Temeli Yüreğilde Nasıl Kuruldu?”*, Çankaya Matbaası, Ankara 1951.
Bizden Anılar 2, Editör: Mehmet Halil Arık, Denizli 2015.
CİLLOV, Haluk, *Denizli El Dokumacılığı Sanayi*, İ.Ü. İktisat Fakültesi, İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Yayını:10, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1949.
Cumhuriyetin 15. Yıldönümünde Denizli, Cumhuriyet Matbaası Denizli 1938.
Kemal Şakir, *Tarihi, Coğrafi, İctimai, Sıhhi, İktisadi, Nokta-i Nazardan Denizli*, Yayına Hazırlayan: İbrahim Balık, Denizli Türk Ocağı, Hüsn-ü Tabiat Matbaası, İstanbul 1927.
Kemal Şakir, *Tarihi, Coğrafi, İctimai, Sıhhi, İktisadi, Nokta-i Nazardan Denizli*, Yayına Hazırlayan: Tahir Kodal, Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli 2014.
Nafia Vekaleti, Elektrik İşleri Etüt İdaresi Umum Müdürlüğü, Türkiye’de Enerji İşleri ile İlgili Çalışmalar 1954, Ankara 1954.
SARIKAYA, Mustafa, *Denizli İli Coğrafyası, Tarihi, Şehri ve Turistik Önemi*, Denizli 1963.
TIKIROĞLU, Ziya, *Belleklerden Gerçeklere...* Denizli, Denizli Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli 2012.
TOKER, Tarhan, *Denizli Ekonomisi*, Denizli 1977.
TOKER, Tarhan, *Denizli Tarihi*, Yenigün Matbaası, Denizli, 1967-1968.
UYSAL, Mehmet Ali, *Her Yönüyle Denizli Kazası*, Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli 2016.

UYSAL, Seval, *Onların Hikayesi*, Denizli'nin Tekstil Serüveni, Laodikya yayınevi, İstanbul 2013.

YAVUZÇEHRE, Pınar Savaş, *Kentsel Mekanda Değişim Denizli*, Denizli Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli-2011.

YÜMER, Emin, *Elektrik Endüstrimizin Harp Sonu Durumu ve Elektriklendirme İşlerimiz Hakkında Etüd*, E.İ.E İdaresi: Sayı:5, Sakarya Basımevi, Ankara 1947.

3)Makaleler-Bildiriler

"Cumhuriyetin Verini", İnanç Aylık Halkevi Dergisi, Birinci Teşrin 1937, Sayı:8.

ALPERÖZ, Nusret, "İstanbul Elektrik İletmesinin Tarihçesi", *Elektrik Mühendisliği Dergisi*, Cilt:15, Sayı:179, Kasım 1971.

ARSLAN, Ozan, Tarsus Elektrik Altyapısının Tarihi (1906-1938), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt:XXXII, Sayı:1.

CEYHAN, Mümin, Bursa'da Elektriğin Tarihsel Gelişimi, *Elektrik Mühendisliği Dergisi*, Sayı:459, Aralık 2016

İNAN, Süleyman, "Denizli'nin Kalkınmasında Öncü Bir Kuruluş: Sümerbank –Bir Sözlü Tarih çalışması-", Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu, 6-7-8 Eylül 2006 Cilt:1, Denizli 2007.

İNAN, Süleyman, Yerelden Ulusa Bir Bankanın Serencamı: Denizli İktisat Bankası (1927-2001), *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi*, Sayı:5, Ocak, Şubat Mart 2005.

KARAYAMAN, Mehmet, Ankara Elektrik Türk Anonim Şirketi Tarihçesi (1929-1939), *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Cilt:XVI, Sayı:1, Yıl:2014.

ÖZÇELİK, Ayfer, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Denizli'nin Sosyal ve-Ekonomik Yapısı", Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu, 6-7-8 Eylül 2006 Cilt:2, Denizli 2007.

ÖZDEMİR, Naziye, İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Elektriğin Tarihsel Gelişimi (1850-1938), *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 3, Temmuz 2016.

SARAÇOĞLU, Ozan, "Manastır, Kaşıkçı ve Saraçoğlu'ndan Bir Zamanlar Denizli" *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi*, Sayı:52.

UYAR Hakkı, "Tek Parti Dönemi'nde Denizli'de Siyasi Hayat" Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu, 6-7-8 Eylül 2006 Cilt:1, Denizli 2007.

4)Gazeteler

A.R. Akan, "Belediye'nin Elektrik ve Un Fabrikası Yandı".

A.R.Akan, "Belediyenin Elektrik ve Un Fabrikası Yandı", *Akdeniz*, 23 İkinci Kanun (Ocak) 1941, Sayı:78.

A.R.S., "Denizli'nin Dertlerinden Yine Elektrik", *Akdeniz*, 5 Birinci Teşrin 1940, Sayı:3.

A.R.S., "Denizli'nin Dertlerinden Yine Elektrik", *Akdeniz*, 5 Birinci Teşrin 1940, Sayı:3.

A.R.S., "Denizli'nin Dertlerinden Yine Elektrik", *Akdeniz*, 7 Birinci Teşrin 1940.

A.R.S., "Denizli'nin Dertlerinden Yine Elektrik", *Akdeniz*, 8 Birinci Teşrin 1940, Sayı:5.

A.R.S., "Elektrik İşİ Düzelmeye Başlıyor", *Akdeniz*, 12 İkinci Teşrin 1940, Sayı:28.

A.R.S., "Elektrik İşİ Nasıl Bitirilebilir", *Akdeniz*, 20 İkinci Teşrin 1940, Sayı:35.

A.R.S., "Elektrik İşİ Nasıl Bitirilebilir", *Akdeniz*, 20 İkinci Teşrin 1940, Sayı:35.

A.R.S., "Vilayet Makamından Ricalarımız", *Akdeniz*, 18 Birinci Teşrin 1940, Sayı:14.

- Akdeniz*, 1 Şubat 1941, Sayı:101.
Akdeniz, 13 Şubat 1941, Sayı:91.
Akdeniz, 15 Mart 1943, Sayı:517.
Akdeniz, 19 Mayıs 1941, Sayı:153.
Akdeniz, 19 Şubat 1941, Sayı:94
Akdeniz, 21 Mayıs 1941, Sayı:155.
Akdeniz, 23 Mayıs 1941, Sayı:157.
Akdeniz, 31 Mayıs 1941, Sayı:164.
Babadağ, 13 Teşrin Sani 1935, Sayı:45
Babadağ, 29 Eylül 1935, Sayı:18.
Cumhuriyet, 13 Mayıs 1939, No:5387. (3363 nolu ilan)
Cumhuriyet, 16 Mayıs 1939, No:5390. (3362 nolu ilan),
Cumhuriyet, 19 Mayıs 1939, No:5393. (3363 nolu ilan)
Cumhuriyet, 22 Mayıs 1939, No:5396.
Cumhuriyet, 23 Mayıs 1939, No:5397. (3584 nolu ilan)
Cumhuriyet, 27 Eylül 1954, Sayı:10833.
Cumhuriyet, 29 Birinciteşrin (Ekim) 1939, No:5556.
Denizli, 15 İkinci Teşrin 1935, Sayı:624.
Denizli, 20 Birinci Kanun 1934, Sayı:580.
Denizli, 20 Eylül 1934, Sayı:568.
Denizli, 6 Eylül 1934, Sayı:566.
Denizli, 9 Şubat 1937, Sayı:741.
G. Şarman, "Artık Biz de Elektiriğe Kavuştuk", *Denizli*, 4 Teşrin Sani 1937, Sayı:808.
G. Şarman, "Artık Biz de Elektrige Kavuştuk", *Denizli*, 4 Teşrin Sani 1937, Sayı:808
G. Şarman, "Beklediğimiz Elektrik Tesisatı Başlayacak mı?", *Denizli*, 30 Temmuz 1936, Sayı:666.
Gıyasi Şarman, "Belki Bundan Sonra Şehir Daha İyi Aydınlanır", *Denizli*, 17 Birinci Teşrin 1936, Sayı:600.
K.K, "Denizlide İplik Fabrikası" *Akdeniz*, 12 Mart 1943, Sayı:516.
N. Temuçin, "Yine Elektrik", *Akdeniz*, 4 Temmuz 1941, Sayı:185.
R. Çıldam, "Düşüncelerim", *Denizli*, 1 Temmuz 1937, Sayı:790.
Tahir Berkay, "Denizli Vilayeti Dokumaları ve İplik Fabrikası", *Akdeniz*, 1 Teşrin Evvel 1942, Sayı:445.
Tahir Berkay, "Denizli Vilayeti Dokumaları ve İplik Fabrikası", *Akdeniz*, 1 Teşrin Evvel 1942, Sayı:445.
Tahir Berkay, "Denizli Vilayeti Dokumaları ve İplik Fabrikası", *Akdeniz*, 3 Teşrin Evvel 1942, Sayı:446.

5)Tezler

- COŞKUN, Yahya, *20.Yüzyılın İlk Çeyreğinde İstanbul'da Aydınlatma Aracı Olarak Elektrik*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi ABD, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2013

EROL, Emine, *Türkiye’de Elektrik Enerjisi’nin Tarihi Gelişimi:1902-2000*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Tarihi ABD (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2007

ÖZDEMİR, Naziye, *Türkiye’de Elektriğin Tarihsel Gelişimi (1900-1938)*, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara 2011.

6)Sözlü Kaynaklar

1945 doğumlu Mehmet oğlu İnş. Müh. Fazıl Dağdelen’den alınmıştır. (Görüşme tarihi:05.02.2017)

7)İnternet Kaynakları

ÜNAL, Engin, *“Belleğini Yitiren Kent”*, 20 Mayıs 2014, <http://www.denizlihaber.com/ozgun/kahve-sohbetleri/bellegini-yitiren-kent-denizli/> (Erişim tarihi:27.03.2018)

ATAMAN, Hüsamettin, *“Denizli’de Elektrik Kullanımına Başlanması, Haziran 2011, EMO Denizli Şubesi, s.16. http://www.emo.org.tr/ekler/8809be084b12556_ek.pdf?dergi=* (Erişim Tarihi:25.01.2018)

FOTOĞRAFLAR

Denge (Çökerme-Dinlenme) Havuzu (Sağdan 7. Mehmet Dağdelen) 500 ampul ile burayı aydınlatıyor. Arkada direkler görünüyor.

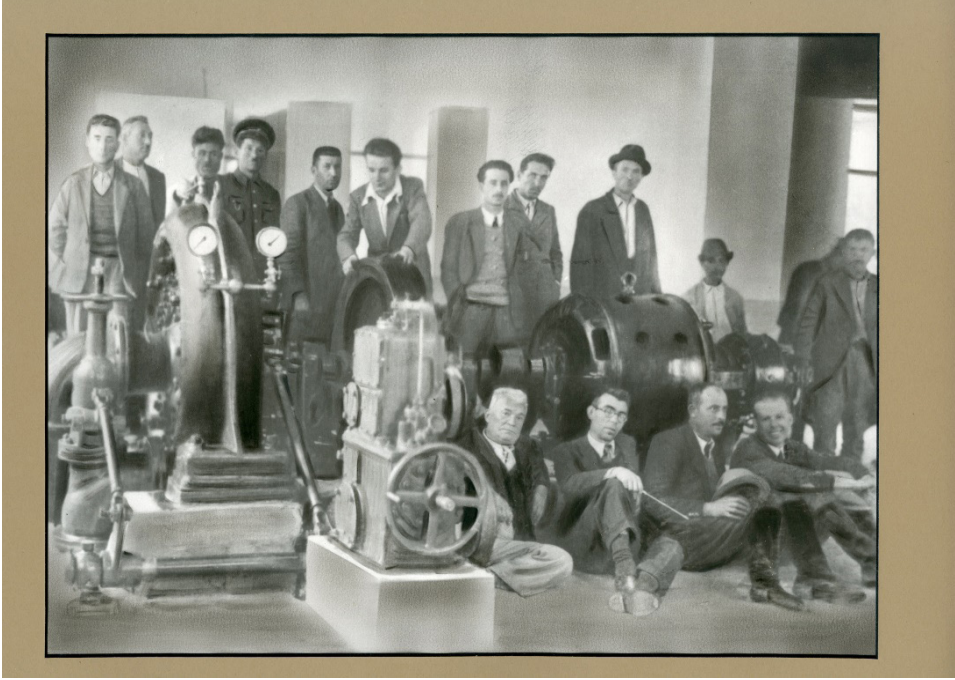

Tünel Girişi (Sağ Öndeki Belediye Başkanı Hüsnu Örnek, sağ ortada çizmeli Mehmet Dağdelen (Müteahhit), Sağ arkada Baki Bey (Kör Baki) Bayındırlıkta görev yapmıştır. Solda paltolu önde Kazım Değirmenciler (Mehmet Dağdelen'in yeğeni. İnşaatta çalışmıştır. Diğer üç kişi tespit edilememiştir)

Gökpınar I Hidroelektrik Santrali - Cebri boru santrale iniyor.

Gökpınar II Hidroelektrik Santrali İçİ (Macaristan'dan gelen trübün) (Yerde oturanlar Mustafa Mutcan, Sağdan ikinci Mehmet Dağdelen, çark kolunun sağında Mustafa Mutçalı)

Eski Belediye Önü (Sağdan 2. Mehmet Dağdelen, Sağdan üçüncü Belediye Başkanı Hüsnü örnek. Diğer kişiler tespit edilememiştir)

Denizli Kentinin Elektrik Tarihine Bir Bakış (1924-1954)

Gökpınar Baraj Gölü (2018)

Tünel Su Ayrılması (8 Şubat 2018)

Gökpınar İlk Tünel I (Tünel ağzında fotoğraf çekilen yerin bugünkü durumu) (8 Şubat 2018)

Gökpınar Tünel I Çıkışı (8 Şubat 2018)

Denizli Kentinin Elektrik Tarihine Bir Bakış (1924-1954)

Gökpınar Tünel II Girişi (8 Şubat 2018)

Tünel Çıkışı Su Kanalı (8 Şubat 2018)

Gökpınar I Hidroelektrik Santral Binası - Önden Görünüşü (8 Şubat 2018)

Gökpınar I Hidroelektrik Santral Binası - Arkadan Görünüş (8 Şubat 2018)

Denizli Kentinin Elektrik Tarihine Bir Bakış (1924-1954)

Gökpınar I Hidroelektrik Santrali Cebri Boru (solda) (Yanına sonradan içme suyu için bir başka boru yerleştirilmiştir) (8 Şubat 2018)

Gökpınar I Hidroelektrik Santral Binası İçeriden Görünüşü (8 Şubat 2018)

Gökpınar I Hidroelektrik Santrali - Ganz Şirketi Türbinlerinden Biri (8 Şubat 2018)

Gökpınar II Hidroelektrik Santral Binası Önden Görünüşü (8 Şubat 2018)

Denizli Kentinin Elektrik Tarihine Bir Bakış (1924-1954)

Gökpınar II Hidroelektrik Santrali Cebri Borusu (Aşağıdan Yukarıya Görünüşü)
(8 Şubat 2018)

Gökpınar II Hidroelektrik Santral Binası Arkadan Görünüşü ve Trafosu (8 Şubat 2018)

Gökpınar II Hidroelektrik Santral Binası Loljmanları (8 Şubat 2018)

DENİZLİ'DE DOKUMACILIK VE DOKUMA KOOPERATİFİNDE İLKLER: KALE DOKUMACILAR KOOPERATİFİ VE DENİZLİ DOKUMACILARI BİRLİK KOOPERATİFİ

WEAVING IN DENİZLİ AND FIRSTS IN WEAVING COOPERATIVE: KALE WEAVING COOPERATIVE AND UNION COOPERATIVE OF DENİZLİ WEAVERS

Funda AKOĞLU *

AKOĞLU, Funda, (2018), "Denizli'de Dokumacılık ve Dokuma Kooperatifinde İlkler: Kale Dokumacılar Kooperatifi ve Denizli Dokumacıları Birlik Kooperatifi", Belge Dergisi, C.2, S.16, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Yaz 2018/II, ss. 928 – 943.

Öz

İnsanları dış etkilerden korurken, aynı zamanda kendilerinin ve yaşadıkları çevrenin güzelleşmesine katkıda bulunması açısından dokumacılık, insanlığın en eski sanatlarından biri olmuştur. Bu sanat, tarih boyunca gelişerek ilerlemiştir. Bazı bölgelerde diğerlerine nazaran daha çok gelişme göstermiştir. Bu gelişmenin en çok gözlemlendiği illerden biri Denizli olmuştur. Denizli, tarihi çağlar boyunca daima dokumada parlayan bir yıldız olarak varlığını sürdürmüştür. Nitekim antik dönemden günümüze kadar Denizli de dokumacılık gelişerek devam etmiştir.

II. Dünya Savaşı nedeniyle, Sümerbank'ın iplik dağıtım işini 1942'de üzerine almasından önce, 1933 yılında Denizli'de ilk dokuma kooperatifleri kurulmuştur. Bu çerçevede kurulan ilk kooperatif Kale Kooperatifi olmuştur. II. Dünya Savaşı'nın getirdiği şartlar dahilinde, kooperatiflerin kurulmasının teşvikiyle Denizli'de 20 Haziran 1942'de ilk Birlik Kooperatifi kurulmuştur. Bu kooperatif sadece iplik dağıtımını sağlamakla kalmamış, aynı zamanda dokumaların müşteriye ulaştırılması ve dokunan ürünlerin kalitesinde standardı sağlama gibi önemli görevleri yerine getirmiştir. Fakat, olağanüstü şartlarda kurulan bu kooperatifler, II. Dünya Savaşı'nın bitmesinin ardından, eski önemlerini yitirmişler ve zamanla kaybolmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: *Denizli, Dokumacılık, Birlik Kooperatifi, Kale, II. Dünya Savaşı*

Abstract

Weaving has become one of the oldest arts of mankind, while at the same time protecting people from external influences and contributing to beauty of their surrounding. This art has proceed over the history. It has made progress in some regions more than the others. Denizli has been one of those cities where most of this progress has been observed. Denizli has been a leading light in weaving for ages. Thus, weaving in Denizli has been growing since ancient periods till these days.

First weaving cooperatives had been established in 1933 at Denizli before Sumerbank was contractor by the reason of Word War II in 1942. Within this scope, Kale Cooperative was the first established one. Under the conditions of World War II, first Union Cooperative was established in Denizli on 20th June 1942 with the encouragement of establishment of cooperatives. This cooperative not only provided distribution of yarn, but also delivered weavings to customers and ensured quality of the products at the same time. However, those cooperatives, which were established under extraordinary conditions, lost their significance and disappeared in time after World War II ended.

Keywords: *Denizli, Weaving, Union Cooperative, Kale, World War II*

*Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi, Tarih ABD, Türkiye Cumhuriyeti Programı, Kınıklı Yerleşkesi, fakoglu12@pau.edu.tr, (orcid.org/0000-0003-0036-1255)

Giriş

Dokuma sanatının ilk örneklerine Neolitik Çağda rastlanmaktadır. İlk olarak, saz ve benzeri bitkilerden örülerek ip elde etme usulü bulunmuştur. Çağın sonlarına gelindiğinde bir kısım hayvanların ehlileştirilmesi ile yünlü dokumalar yapılmaya başlanmıştır. Bu açıdan dokuma sanatı, köklerini tarihin derinliklerinden almıştır¹.

Orta Asya da dağlarda, nehir kenarlarında Türklere ait kurganlar ortaya çıkmaya başlamasından itibaren, Türklere dokumacılığa dair somut işlere ulaşılmıştır. Çıkarılan bazı Türkmen dokumalarında gözlenen motifler oldukça dikkat çekmiştir. Ayrıca, Orta Asya'nın bazı bölgelerinde yaşayan topluluklarda hayvancılığın gelişmesine paralel olarak dokuma sanatı da ilerlemiştir. Yine, kurganlardan tabutlar ipek kumaşlarla kaplanmış ve koridorlardaki matem işaretleri ise yağlı kumaşlardan yapılmıştır². Türklere Anadolu'ya gelmeden önce de dokuma sanatı ile ilgilendikleri anlaşılmaktadır. Anadolu'ya geldiklerinde ise yine dokuma sanatında ilerlemiş bir kültür bulan Türklere, bu kültürü daha da geliştirerek geleceğin mirası içerisine yerleştirmişlerdir. Bu mirasın en yoğun geliştiği illerden biri de Denizli ili olmuştur³.

Çağlar boyunca bazı kentler, kendilerini diğerlerinden ayıran bir takım özelliklere sahip olmuşlardır. Bu yalnızca o yörede gelişen bir ürün veya özel uğraşlar sonunda geliştirilmiş bir yöresel sanat olmuştur. Anadolu şehirleri arasında bu saptamaya uygun birçok örnek bulunmaktadır. Ankara'nın tiftik keçisi ve sof üretimini, Bursa'nın ipeklilerini, İznik'in çinilerini ve daha birçok ürünü bu değerler arasında saymak mümkündür. Bunları ön plana çıkaran sebep o bölgenin coğrafi şartlarına bağlı olduğu kadar, elbette yöre insanının elindeki kaynakları işleyebilme yeteneği ile de yakından ilgilidir. Bu beceriyi yakından görebildiğimiz etkinliklerden belki de en önemlisi dokuma olmuş ve insanlar var olduklarından bu yana, giyinme ihtiyacı hissetmişlerdir. Bu ihtiyaç çerçevesinde zamanla giyim zevki de gelişmiş ve dokuma sanayinin bir kolu haline gelmiştir. Ancak, bu sanayinin bir bölgede ortaya çıkışı ve gelişimi bir takım şartlara bağlıdır⁴. Coğrafi etken ve bunun yanında yöre halkının bunu kullanabilme beceresi bu alanda çok önemli olmuştur.

İfade edilen bu şartları sağlayabilen Denizli'de dokuma gelişmiş ve hızla ilerlemiştir. Denizli'de, önemini yitirmeden kendini korumayı başarmış dokuma sanatının köklerini, tarihin derinliklerinde bulmak mümkündür. Denizli'nin 6 km kuzeybatısında Eski Hisar Köyü yakınlarında olan Laodikya'da⁵ ulaşılan dokuma atölyeleri ve dokuma ile boyalar antik dönemden itibaren dokumacılık kültürünün var olduğunu işaret etmektedir. Laodikya, M.Ö. 192 senesinde Antiochusun yenilmesi üzerine Romalıların yönetimine geçmiştir. Roma zamanında büyüyen ve zenginleşen şehirde parlak bir dönem yaşanmıştır. Bu dönemde şehir halkı özellikle dokumacılık, bağcılık ve boyacılıkta ileri gitmiştir. Laodikya'nın "Birraz" adlı pamukları "Dal Motika" adlı çamaşırlıkları çok ünlüdür⁶. Fakat Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılması üzerine Laodikya yönetimi Bizanslıların eline geçmiştir

1 Çetin Aytaç, *El Dokumacılığı, Milli Eğitim Basımevi*, İstanbul, 1932, s.5.

2 Moğolistan'da Selenga Nehri kıyısında bulunan yirmi beşinci Noin-Ula kurganından çıkan, üzerinde bir Hun portresi görülen dokuma parçası bu mezarın en önemli yapıtıdır. Ayrıca ele geçen keçeler üzerinde genellikle yün iplikleri ile yapılmış aplike süslemelere rastlanmaktadır. Süslemelerde hayvan mücadele sahneleri kullanılmıştır. Bu teknik ise Hun sanatının en önemli özelliklerinden birini oluşturur. Aytaç, *a.g.e.*, s.155.

3 Aytaç, *a.g.e.*, s. 154-159.

4 Tanju Demir, *Kadı Sicillerine Göre Denizli (1774-1812)*, Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli, 2017, s. 80.

5 Laodikya Helen krallarında Suriye kralı Antiochus Soter tarafından kurulmuştur. M.Ö 261-246 yıllarında şehir kralın karısı Laodisea'nın adı verilmiştir. Ahmet Fuat Özkan, *Bölgemiz ve İlimiz Denizli*, Özlem Kitabevi, Denizli, 1999, s.25.

6 Ahmet Fuat Özkan, *Bölgemiz ve İlimiz Denizli*, Özlem Kitabevi, Denizli, 1999, s. 24-26.

Denizli'de Dokumacılık ve Dokuma Kooperatifinde İnkler: Kale Dokumacılar Kooperatifi ve Denizli Dokumacıları Birlik Kooperatifi

ve şehir Bizans yönetiminde gerilemiştir. Şehir 1097 yılında Selçuklu Sultanı Kılıçarslan zamanında Türklerin eline geçmiştir. 1211 yılına kadar Bizanslılar ile Türkler arasında el değıştirmeye devam eden Loadikya, en son Türklerin elinde iken 1354 yılında, şiddetli bir deprem sonucunda oturulamayacak hale gelmiştir. Bunun üzerine halk bugünkü Denizli şehrinin bulunduğu yerlere göç etmiştir⁷.

Anadolu'da Selçuklu zamanında, Selçukluların oluşturdukları geniş bir ticaret ağı kurulmuştu. Bir yandan da üretilen zirai ve hayvani ürünler ile işlenen madenlerin ticareti yapılmıştı. Ziraat ve hayvancılık ile yakından ilgili deri eşya ve dokuma sanayi gelişmiş ve bunlar da Anadolu'nun en önemli ticari metalarını oluşturmuştur⁸. Selçuklular ayrıca, kendilerinden önce Anadolu'da var olan dokumacılık sanatını da geliştirmişlerdir. O devirde özellikle Denizli'nin altın tellerle işlenmiş dokumaları çok ünlü olmuştur⁹.

Osmanlı Devleti'nin kurulmasından sonra genişleyerek güçlenmesine bağlı olarak sarayın ve ordunun giyim gereksinimlerini karşılamak üzere dokumacılıkta büyük bir gelişme yaşanmıştır. Dokumaların kalitesini korumak için, oldukça sıkı kontrol önlemleri alınmıştır. Beyliğin kurucusu Osman Bey öldükten sonra terekese arasından sarıklık Denizli bezi çıkmıştır. I. Murat Han Denizli bezinden sarık sarmış ve cübbelik kaftan için Denizli'den kırmızı kumaş getirtmiştir. Kanuni Sultan Süleyman, Rodos seferine Tavas ovasından geçmiş ve bu sırada kendisine Nikfer köyünde dokunan Nikfer bezinden¹⁰ armağan edilmiştir¹¹. Aynı zamanda sözü geçen dönemde özellikle saraya çamaşırlık bezler, bayraklık kırmızı dokumalar ve sultan hanımlar için entarilik kumaşlar gönderilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin son zamanlarına kadar Denizli'de dokunan bezler boya, desen ve evsaf bakımından çok yüksek özelliklere sahip olmuştur. Hatta her bölgenin şöhret olan dokumaları olduğu gibi (Mesela Nikfer bezleri o dönem çok meşhurdu.) bazı ustaların kendi isimleri ile anılan mamulleri de olmuştur. (Binbaşioğlunun morluualacası gibi). Bu tarihlerde Denizli halkı bez ihtiyacını tamamen kendisi karşıladı. Basmacılık ve kuşaklık bölgenin en ileri mesleği idi. Denizli basmaları yalnız şehirde değil bütün ülkede kullanılırdı. Denizli'ye ilk yabancı bez 1872'de girmiştir. Yabancı fabrika mamulünün basmacılık rekabeti 1900 yılına kadar sürmüştür. Boya üstünlüğüne rağmen, Denizli basmacılığı himayesizlik ve kapitülasyonlar dolayısı ile giderek ticari önemini kaybetmeye başlamıştır¹².

Avrupa'da sanayinin gelişmesi ile kapitülasyonların azınlıklara tanımış olduğu sosyo-ekonomik haklar sonucunda ülke ekonomisinde olduğu gibi Denizli ekonomisinde de gerileme, çözülme ve hatta çökme gözlenmiştir. Ucuz ve kalitesiz yabancı eşya piyasaya hakim olmuş, bu nedenlerle ülkedeki ata sanatlarında büyük bir kriz başlamıştır. Denizli dokumacılığı da gün geçtikçe zayıflamış ve yıldızı sönmüştür. Türk unsurlar yabancı tüccar ile birlikte hareket eden Yahudi ve Rum tüccarların insafına kalmıştır¹³.

7 Özkan, a.g.e., s. 2-24.

8 Ahmet Tabakoğu, *Türk İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları Tarih Dizisi, 1986, s.159.

9 Aytaç, a.g.e., s. 159.

10 Nikfer'de iki tür Nikfer bezi dokunmuştur. Nikfer bezi 5 cm veya başka renk, 5 cm mavi veya başka renk, araya beyaz renk dokunarak yapılan dokumalardır. Başlarda kadınlar bu bezi eteklik olarak kullanmaktaydılar. Ayrıca ham pamuktan kirli beyaz renkte dokunan Nikfer Bezleri de mevcuttur. Bu bez ilk başlarda zeytin sıkmak için çuval yapımında kullanılmıştır. Daha sonraları ise pantolon, ceket ve takım elbise için kullanılmıştır. Salih Aytekin, *Dağılan Köyün Hikayesi Attouda Hisar*, Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Yayına Hazırlayan Ercan Haytoğlu, Denizli, 2017, s. 19.

11 Özkan, a.g.e., s. 28.

12 Haluk Cillov, *Denizli El Dokumacılığı Sanayii*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1949, s.29.

13 Tarhan Toker, "İl Ekonomisine Genel Bakış", Denizli Ekonomisi, Denizli Holding AŞ, 1967, s.93.

I. Dünya Savaşı döneminde askere giden ustaların yerlerinin boş kalması nedeniyle dokumacılık sanatı yer yer gerilemiştir¹⁴. Bazı bölgelerde ustaların eşleri dokumacılığı devam ettirebilmişlerse de, sanat ve estetik kıymetini kaybetmiştir. Denizli’ de 1918’de ancak 8-10 tezgâhın faaliyette olduğu anlaşılmaktadır. Dış pazarların, özellikle de Rusya ve Japonya’nın ucuz fiyatlarla ülkemize gönderdikleri pamuklu dokuma da, Denizli dokuma sanayinin durumunu bir kat daha zor hale getirmiştir. Bu durgunluk 1930’a kadar devam etmiştir. Dokumacılık Türkiye’nin diğer bölgelerinde de savaşta da savaştan sonra da gerilemeye devam etmiştir. Dokumacılık bu zaman zarfında bütün ülkede el tezgahlarında ev imalatı şeklinde devam etmiştir¹⁵.

15 Mayıs 1919 sabahı Yunanlıların İzmir’e ayak basması üzerine, yaklaşık dört saat sonra Bayramyerinde Denizli halkının katılımı ile büyük bir protesto mitingi düzenleyen Denizli halkı, ilk andan itibaren Milli Mücadele içerisinde de yer almıştır¹⁶. Mustafa Kemal Paşa’nın önderliğinde cumhuriyet ilan edildikten sonra da ülkenin pek çok köşesinde kalkınma gözlendiği gibi Denizli’de de iktisadi ilerlemeler yaşanmıştır. Bu gelişmelerin ardından, Denizli sanayinin durumu 1927 Denizli Sanayi Sayımı sonuçlarına göre aşağıdaki gibidir.

Sanayi Kolları	İşyeri Sayısı	Çalışan Sayısı
Maden Çıkarma Sanayii	15	18
Tarıma Bağlı Sanayii	681	1608
Dokuma Sanayii	423	1093
İnşaat Sanayii	88	291
Kimya Sanayii	10	10
Kâğıt ve Basım Sanayii	1	1
Maden, Maden İşlet. ve Mak. San.	279	594
Ağaç Ürünleri Sanayii	1	15
Diğer Sanayi Kolları	1	15
Toplam	1581	3784

Tablo 1¹⁷

Tablodan da anlaşılacağı üzere, Denizli’de 1581 adet işletme bulunmakta, 3784 kişi bu işletmelerde çalışmaktadır. 1581 işletmenin 423 tanesini dokuma sanayii ve de 3784 çalışan sayısının 1093 gibi yüksek bir sayını dokuma sanayi oluşturmaktadır. Görüldüğü üzere tarıma bağlı sanayiden sonra dokuma sanayii Denizli’nin bel kemiğini oluşturmakta ve ciddi bir geçim kaynağı olmaktadır. Bu durumda, Denizli’de dokumanın o zamanlardan beri ne kadar önemli bir yeri olduğu açıktır.

Savaş sonunda 8-10 tezgahın faaliyette olduğu Denizli’de, Atatürk döneminin sağlamış olduğu barış ortamı, ev imalatı halinde olsa da, Denizli el dokumacılığının gelişmesine yardımcı olmuştur. Bu yıllarda Denizli ve çevresindeki 2.300 tane tezgah yaklaşık 15.000

14 Mesela Denizli’de yumağını bitirmeden askere giden dokumacılar yumakları yıllarca asılı kalmış, onların işlerini dokuyacak bir usta bulunamamıştır.

15 Cillov, *a.g.e.*, s.29-30.

16 Tahir Kodal, *Atatürk ve Denizli*, Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli, 2017, s. 23-24

17 Tahir Kodal, *“Atatürk Döneminde (1923-1938) Denizli Sanayisi”*, Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Denizli, 1998 s. 68.

Denizli'de Dokumacılık ve Dokuma Kooperatifinde İlkler: Kale Dokumacılar Kooperatifi ve Denizli Dokumacıları Birlik Kooperatifi

metre peştamal dokuyabilme kapasitesine ulaşmıştır¹⁸. 1927 sanayi sayımına göre Denizli'de dokuma tezgahına sahip olmayan ev hemen hemen yok gibidir. Bu tezgahlardan başka 423 tane de dokuma atölyesi vardır. Bu atölyelerde ise 1.100 kişi çalışmaktadır. Küçük ölçekli olan ve fazla iş gücü kullanmayan bu tezgahlar 1927 Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun sağladığı imkanlardan faydalanamamışlardır¹⁹.

1929'da gümrük resimlerinin eskiye nazaran ortalama %50 oranında artırılması, Denizli dokumacıları için kuvvetli bir himaye teşkil etmiştir. Ayrıca, buna ustaların cins ve desenleri yani ihtiyaçlara göre ıslah yolundaki gayretleri katılarak, önemli bir gelişme tekrar baş göstermiştir. Yer yer dokunan yeni dokumalar piyasalarda rağbet bulmuş ve 1935-1937 yılları arasında belirgin gelişmeler gözlenmiştir²⁰. 1930'lu yılların başında öne çıkan dokuma sanayi için öngörülen planlamaların içerisinde Denizli de yer almıştır. Ancak, Batı Anadolu'da Sovyet uzmanların desteği ile kurulması düşünülen basma fabrikasının temelini Denizli Sarayköy'de atılması beklenirken Nazilli'de atılması yeni bir uyanışa yol açmıştır. Denizli'ye büyük bir ivme kazandırabilecek bu girişim başarı ile sonuçlandırılmamış ise de Denizli'deki girişimcilerin kaynaklarını harekete geçirmesine yol açmıştır. 1930'lu yılların sonunda bir tekstil şehri olan Denizli, Nazilli Basma Fabrikasına tekstil işçisi göndermiştir. Yine aynı yıl yapılan sanayii kongresinde ülkenin küçük tekstil üretimi üzerinde durulmuş ve kongreye sunulan raporlardan birinde el tezgahları ile dokumacılık alanında en gelişmiş 5 şehirden biri olarak Denizli gösterilmiştir. 1933'de ise planlı ekonomiye geçilmesinden itibaren Denizli halkının büyük çoğunluğu geçimini el dokumacılığından sağlamaya başlamıştır²¹.

1939'da Denizli dolaylarında 1000 el tezgahının faaliyette olduğu bilinmektedir. I. Dünya Savaşı sırasında pamuklu dokuma ithalatı hususunda karşılaşılan zorluklar el dokumaya yönelik ilgiyi bir kat daha arttırmıştır. Bu ilgi Denizli bölgesinde dokumacılığın kuvvetli gelişmeyi göstermesinde etkili olmuştur.

A- Denizli'de Dokumacılık Kooperatifinde İlk Örnek: Kale Dokumacılar Kooperatifi

Denizli, kooperatifleşme açısından hızlı bir gelişmeye sahne olmuştur. Küçük sanayi dalında kurulan kooperatiflere, tarımsal amaçlı köy kalkınma kooperatiflerinin katılmasıyla büyük sanayi kuruluşlarının ortaya çıktığı görülmüştür. İlin sosyoekonomik kalkınmasında payı büyük olan kooperatifler, duyulan ihtiyaca bağlı olarak kurulmuşlardır. Hızla gelişen il ekonomisinde, özellikle sanayii yapısında kooperatifleşme ve şirketleşmenin payı büyük olmuştur. Küçük sanat erbabı ve köylümüz iş ve güçlerini birleştirerek bu yeni kuruluşlara katılmakla yeni atılım ve yatırım olanakları bulmuştur. Kooperatifleşme özellikle kırsal bölgelerde daha çok görülen ve kentlere göç nedeni olan gizli işsizliği kaldırmakta göçleri frenleyen bir faktör olmuştur. Çünkü yörelerinde bir kalkınma kooperatifi kuran köylüler güçlerini birleştirerek yeni ekonomik kuruluşlara olanak sağlamışlardır. Özellikle Denizli'de kooperatifleşme Türkiye ortalamasının üzerinde bir düzeye ulaşmıştır²². Denizli'de kökleşmiş ve yerleşmiş olan bu sanat zamanla ilk kooperatifleşme hareketlerinin de burada doğmasına neden olmuştur.

Türkiye'de dokumacılar 1933 yılına kadar kooperatif kuramamışlardır. Bunun başlıca nedenleri müteşebbise tabi ve sermayeden yoksun olmalarıdır. 1931 buhranından sonra,

18 Kodal, *a.g.m.*, s.68

19 Kodal, *a.g.m.*, s.68

20 Cillov, *a.g.e.*, s.30-31.

21 Günver Güneş, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Denizli'de İktisadi ve Ticari Yaşam*, Uluslararası Denizli Ve Çevresi Tarih Ve Kültür Sempozyumu, 6 Eylül 2006, Denizli, s.647.

22 Toker, *a.g.e.*, s.91.

uluslararası rekabet karşısında yalnız başına kalan küçük sanayi erbabı birleşme ihtiyacı hissetmiştir²³. Belki de bu ihtiyacı en fazla hisseden Denizli bölgesi olmuştur. 22 Aralık 1933'de Kale'de kurulan Kale Dokumacılar Kooperatifi, 20 Kasım 1934'de ilk sermayesi olan bin Türk lirasının dörtte birini Türkiye Ziraat Bankası'nın Denizli Şubesi'ne ödedikten sonra kuruluşu İktisat Vekâleti tarafından onaylanmıştır²⁴. Ancak Kale Dokumacılar Kooperatifi 15 Şubat 1935'de faaliyete geçebilmiştir²⁵.

Kale kooperatifi, kuruluşun ardından, ilk yıllarında 115.321 lira değerinde iplik, 475.278 metre bez satmış, 116.082 liralık boya almış, üyelerine 3279 top iplik dağıtmış, 1935 bilançosuna göre 2317 lira kâr etmiştir. 1939'da üyesi 153, sermayesi ise 7.780 liraya ulaşmıştır²⁶.

15 Şubat 1935'de faaliyetine başlayan Kale Dokumacılar Kooperatifi halk arasında '*Eski Şirket*' adı ile anılmıştır. Kooperatifi kurucusu Osman Gül olmuştur. Gül ailesi olarak bilinen aile özellikle ilk dönem kooperatifleşme faaliyetlerinde etkin rol almışlardır. Osman Gül'ün oğulları İsmail Gül, Mustafa Gül ve Eşref Gül kooperatifi üyeleri arasında yer almıştır. İsimleri tam olarak bilinmemekle beraber '*Celliler*' lakabı ile tanınan aile de kooperatif faaliyetleri içerisinde bulunmuştur²⁷. O dönemlerde Kale halkı büyük oranda kooperatife destek vermiştir. Özellikle kooperatif tarafından '*Nikfer Bezi*' dokutulmuştur. II. Dünya Savaşı sırasında ise kaput dokumanın önemi artmıştır²⁸.

1935'de faaliyete geçen Kale Dokumacılar Kooperatifi üyelerinden biri de '*Onat Ailesi*' olmuştur. Kooperatifte Hamdi Efendi ile çalışmışlardır. 1946'da Denizli Birlik Kooperatifi'nin dağılmasından sonra da Kale Dokumacılar Kooperatifinin varlığı devam etmiştir. 1954'de o dönem başkan olan Ahmet Erdem, Kemalettin Onat ile görüşmüştür. Babasının ilk kurulan kooperatife üyeliği olduğunu söyleyen Ahmet Erdem, Kemalettin Onat'tan kendileri ile çalışmasını istemiştir. Bu isteği kabul eden Kemalettin Onat aldığı iplikler ile dokuma yapıp kooperatife geri vermiştir. İlk satışından 115 lira, ikinci satışından 65 lira kazanmıştır. Ancak daha sonraki dokuma işlemlerinden zarar etmeye başlayınca kooperatif ile çalışmayı bırakmıştır²⁹.

Kale Dokumacılar Kooperatifinin son bulmasında en önemli neden ilçede kooperatif ile ilgili olarak başlayan dedikodular olmuştur. Kale Dokumacılar Kooperatifinin dokunan malların para değerini tam olarak ödemediğine dair ilçede çok sayıda söylenti çıkmıştır. İlçe halkı, bu söylentiler sonucunda kooperatiften kopmuş ve ona destek vermeyi bırakmıştır. Ayrıca ipliklerini tüccarlardan temin etmeye başlamışlardır. Kale Dokumacılar Kooperatifi zamanla etkinliğini kaybetmiştir³⁰.

17 Mayıs 1935'te Babadağ'da da ikinci bir dokumacılar kooperatifi kurulmuştur. Ertesi yıl Denizli, Buldan ve Kızılcabölük'te de dokumacı kooperatifleri kurulmuştur³¹. Kurulan bu kooperatifler 1939 yılından önce oluşan kooperatif faaliyetleri açısından oldukça önemlidir. Bilakis dokuma sanatının eskiye dayandığı bu bölgede sanatkarlar arasında aydın kafalı ve

23 Cillov, a.g.e., s.89.

24 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 21.11.934.6068.3.

25 Cillov, a.g.e., s.90.

26 Cillov, a.g.e., s 90-91.

27 Bu aile daha sonra Kale'den ayrılmıştır.

28 Bu bilgi 1932 Tavas doğumlu Hasan Hüseyin Uçum'dan alınmıştır. (Mülakat tarihi:19.05.2018)

29 Bu bilgi 1944 Tavas doğumlu Kemalettin Onat'tan alınmıştır. (Mülakat tarihi:19.05.2018)

30 Bu bilgi 1932 Tavas doğumlu Hasan Hüseyin Uçum'dan alınmıştır. (Mülakat tarihi:19.05.2018)

31 Aynı yıl içerisinde Türkiye'de 11 küçük sanat kooperatifi mevcuttu. Bunların 8 i dokuma kooperatifi olup, 5'i Denizli'deydi. Diğer 3'ü İstanbul İzmir Yazmacılar Kooperatifi ile Burdur Dokumacılar Kooperatifi'dir. Cillov,a.g.e.,s.90.

Denizli'de Dokumacılık ve Dokuma Kooperatifinde İnkler: Kale Dokumacılar Kooperatifi ve Denizli Dokumacıları Birlik Kooperatifi

birleşme gereğini hisseden pek çok kişi bulunmuştur. Bu kişilerin girişimi ile ilk kooperatif faaliyetleri başlamıştır.

Bu noktada ise çok dikkat çeken bir husus bulunmaktadır. 1933 yılında planlı ekonomiye geçiş ile beraber Denizli halkının büyük bir kısmı geçimini el dokumacılığından sağlamaya başlamıştır. El tezgahlarının sayısı artmış ve 10.000'e kadar yükselmiştir. Denizli'nin genelini işgal eden bu tezgahlar ise ilk kooperatiflerin kurulduğu yerlerde yoğunlaşmıştır. Nitekim bu yoğunluk ilk kooperatif hareketleri ile paralel olarak Kale, Denizli merkez, Buldan, Babadağ, Kızılcaölük ve Acıpayam gibi bölgelerde toplanmıştır³². Bu durum, dokuma sanatında daha yoğun olarak çalışan halkın zamanla birleşme ihtiyacı hissederek ilk kooperatifleri kurmuş olmasının göstergesidir.

B- Birlik Kooperatifine Giden Yol

20. yy'ın en önemli olaylarından biri hiç şüphesiz II. Dünya Savaşı olmuştur. Bu yüzyılın en büyük kitle savaşı olan II. Dünya Savaşı 1939-1945 yılları arasında altı yıl sürmüştür. Bu savaşta, çağın en gelişmiş silahları milyonları aşan ordular tarafından kullanılmıştır. İnsanlık tarihinin en büyük trajedilerinden biri olarak yaşanan II. Dünya Savaşında, pek çok insan evsiz yurtsuz ve sakat kalmış, milyonlarcası hayatını kaybetmiştir. Türkiye ise savaşa katılmadan ülkenin toprak bütünlüğünü koruma politikası izlemiştir. Savaşa katılmamasına karşın ister istemez savaş ekonomisi uygulamak zorunda kalmış ve bu politika savaş bitinceye değin uygulanmıştır. Savaş sırasında çıkarılan kanunlar ise olağanüstü koşullarda çıktığı için ülke ekonomisinde ve sosyal hayatta değişikliklere neden olmuştur³³.

1940'da gerek iplik, gerek pamuklu dokuma fiyatları devamlı artmaya başlamış ve bu durum hükümeti 1941 Ocak ayında önemli bir karar almaya sevk etmiştir. Milli Korunma Kanun'unun³⁴ 8. Maddesine dayanarak Türkiye'de Sümerbank Fabrikaları ve özel fabrikalar tarafından üretilecek ve dışarıdan ithal olunacak her çeşit pamuk ipliklerinin alımı ve satımı, İktisat Vekâleti yetkisi içerisine alınmıştır. Bunun üzerine devlet dokumacıları dağıtımını en iyi şekilde yapabilmenin çarelerini aramış ve bunun için en iyi yol olarak dokumacı kooperatiflerinin kurulmasını teşvik etmeye başlamıştır. Gerçekten de birkaç ay içerisinde Türkiye'de yüze yakın dokumacı kooperatifi kurulmuştur. Bu arada Denizli'de önceden beri mevcut 5 kooperatife ilaveten 12 kooperatif daha kurulmuştur. Sümerbank'ın elinde toplanan iplikler bu kooperatifler tarafından dokumacılar dağıtılmıştır. Denizli'de ise 1939'dan önce kurulan kooperatifler daha sonra kurulan kooperatiflere katılmışlardır. Fakat burada belirtilmesi gereken önemli bir husus vardır ki, yeni kurulan kooperatifler daha öncekiler gibi sanatkarların kendi girişim ve arzuları ile oluşmamıştır. Bu kurumlar hükümetin savaş şartlarını karşılayacak bazı tedbirler almasından doğmuştur³⁵.

1941' de kurulan kooperatifler, üyelerine ürettikleri dokumayı yine kooperatife satma yükümlülüğü getirerek tüccara bağımlılıktan kurtarmışlardır. Dokumacı üyesi, bulunduğu kooperatiften aldığı kontenjan ipliği en geç üç ay içerisinde dokumaya dönüştürüp kooperatife vermek zorunda kalmıştır. Malın tesliminde bedelinin %90'ı dokumacıya peşin ödenmiştir. Kooperatifler bu üyelerden satın aldıkları bu malları fiyatlarına yasal kar oranlarını ekleyerek tüccarlara satmışlardır. Bununla birlikte özellikle ipliği karaborsadan

32 Tahir Kodal, *Cumhuriyet Döneminde Denizli (1923-1938)*, Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli, 2015, s. 168-169.

33 Müslime Güneş, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Denizli", *Uluslararası Denizli Ve Çevresi Tarih Ve Kültür Sempozyumu*, 6.Eylül, 2006, s.667.

34 II. Dünya Savaşı içinde Ocak 1940'ta çıkarılan hükümetin fiyatları belirleme, ürünleri kendi kontrolünde değerlendirme ve madenlerle ilgili olarak zorunlu çalışma yükümlülüğü getirme hakkında yetkiler veren kanundur.

35 Cillov, *a.g.e.*, s. 91-93.

alanlar mallarını tüccara satmaktan bu dönemde de kurtulamamışlardır³⁶. Elbette bu kooperatiflere üye olmak için bazı şartlar aranmıştır. Şartların başında el dokumacılığı sanatını kendisi icra ediyor olması gelmiştir. Bunun yanında kooperatifin iş bölgesinde ikamet ediyor olması ve söz konusu mallar üzerinde komisyonculuk yapmaması üzerinde durulmuştur³⁷.

Kooperatiflerin bu üyelerine sağladıkları en büyük yarar, ucuz ham madde yani iplik temini olmuştur. Ayrıca, kooperatiflerin imalat tekniğini iletirmek gibi bazı yan faydaları da olmuştur. 1944' de Haluk Cillov'un yaptığı araştırmaya göre; kooperatif zihniyetinin en ziyade olgunlaştığı yer Buldan, Kale ve Denizli merkez olmuştur. Diğer bölgelerde dokumacı üyelerin çoğu kooperatiften fazlaca iplik aldığı zaman memnun olmuş, diğer zamanlarda kooperatifin birlik ruhunu çok iyi kavrayamamışlar ve memnun olmamışlardır. Elbette kooperatifler başarılı olduğu kadar başarısızlıkları da olmuştur. Bu durumun başlıca nedenleri arasında: şartların gelişip gelişmediğine bakılmaksızın birçok yerde kurulmuş olmaları³⁸, dokumacılar arasında birleşme arzusunun ziyade zamanın gerekliliği olarak zorunlu bir katılımın gerçekleşmiş olması gelmiştir. Ayrıca idare ve faaliyetlerinde yer yer ve zaman zaman bazı aksaklıklar olmuş, bazı yerlerde idare edenlerin kültür seviyesi ve mesleki-ticari olgunluğu yeterli düzeyde olmamıştır. Bu durum idari açıdan aksamalara yol açmıştır³⁹.

C- Denizli Birlik Kooperatifi

Denizli yalnız Batı Anadolu'nun değil, Türkiye'nin gerek dokumacılık, gerekse kooperatifçilik sahasında en mühim bölgelerinden biri olmuştur. Bu bölgede el dokumacılığını savaşın iktisadi ve teknik şartlarına uydurmak, bu sanata daha geniş imkanlar vermek ve dokumacıların geleceklerini emniyet altına almak amacıyla, hükümet ekonomi ve ticaret bakanlıklarının direktifi altında çalışacak 17 dokumacı kooperatifinden bir birlik kurulmuştur⁴⁰. Böylece Denizli bir ilk uygulama olarak "Birlik Kooperatifi" kurulmasında öncülük etmiştir. Birlik Kooperatifinin kuruluşu, Denizli için önemli bir gelişme olarak görülmüş ve bölgenin dokuma alanında bir merkez hâline gelmesine katkıda bulunmuştur.

Nitekim, 1942 yılının Eylül ayında Denizli Halkevi'nde aylık olarak çıkarılan İnanç Dergisinde ayın olayı olarak şöyle yazılmaktadır:

*"Bütün Garbi Anadolu kooperatiflerini bünyesine alarak 300.000 lira sermaye ile hazırlıklarını bitiren Denizli Dokumacılar Kooperatifi, hemşehrimiz ve ticaret vekilimiz Sayın Behçet Uz tarafından açılmış ve bir hususi törenden sonra kooperatif faaliyete geçmiştir. Memleketin iktisadi hayatında büyük bir değişiklik yaratacak olan kooperatif, Denizli'yi büyük bir dokuma endüstri merkezi olmağa namzet haline koymuştur"*⁴¹.

10 Nisan 1944 tarihinde, 679 numaralı kararname ile küçük sanat kooperatifleri ve bu kooperatiflerin birlik kooperatifleri olarak kurulması hususundaki kararnamede açıkça birliğin amaçları belirtilmiştir. Bu amaçlar:

36 Güneş, a.g.m., s.668.

37 Cillov, a.g.e., s.93-98.

38 Bu şekilde hareket tarzının yanlış olduğu devletçe de görülerek, 16.04.1944 tarihinde yürürlüğe giren K/513 sayılı kararla "küçük sanat kooperatifleri ve birliklerinin kurulması iktisadi şartların ve ihtiyaçların lüzum kılmasına bağlıdır. Bu takdiri Ekonomi Bakanlığınca yapacaktır." denilmiştir. Cillov, a.g.e., s.97.

39 Cillov, a.g.e., s.93-98.

40 Cillov, a.g.e., s.98.

41 İnanç Denizli Dolaylı Kültür Dergisi, Ayın Olayları, sayı: 67, Ülkü Matbaası, Denizli, Eylül 1942.

Denizli'de Dokumacılık ve Dokuma Kooperatifinde İlkler: Kale Dokumacılar Kooperatifi ve Denizli Dokumacıları Birlik Kooperatifi

- a. Ortakların mesleki ihtiyaçlarını teşkil eden her türlü iptidai maddeleri temin etmek,
- b. Ortakları tarafından imal olunan eşyayı satmak ve bu eşyanın en elverişli bir şekilde revacını temin etmek maksadı ile iç ve dış piyasada mahreçler aramak,
- c. Ortaklarına, teslim ettikleri mal nispetinde ve kooperatifin mali imkanları ile mütenasip avanslar vermek,
- d. Ortak kalitesini islah ve standardizasyonunu temin etmek, ihzar, ambalaj ve sevk usullerini islah ve tensik etmek,
- e. Müşterek imalathaneler veya yardımcı atölyeler açmak” (EK-A)⁴².

Yukarıda amaçları sayılan birlik kooperatifi, Denizli'deki 17 dokuma kooperatifi ile beraber 1942 yılında “Mahdut Mesulliyetli Garbi Anadolu Dokumacılar Küçük Sanat Kooperatifleri Birlik Kooperatifi” altında toplanmıştır. Birliğe katılan 17 kooperatiften 9'u 1941 yılından önce kurulmuştur. Birliğin denetimdeki tezgah sayısı tüm Türkiye'deki tezgah sayısının beşte birini oluşturarak önemli bir gücü eline almıştır⁴³.

Garbi Anadolu Dokumacılar Birlik Kooperatifi, isminden de anlaşılacağı üzere bütün Batı Anadolu'yu kavrayacak ve ileride düşünülen ‘Kooperatifler Milli Birliğine’ dahil olacaktı. Fakat ne yazık ki bu düşünce gerçekleşmemiş, otuz sene için kurulan birlik dört sene sonra dağılmıştır. Kuruluş amaçlarını inceleyecek olursak ilk amaçları arasında Batı Anadolu'daki küçük sanat kooperatiflerinin dokuma malzemelerini temin etmek, imalatı rasyonelleştirebilmek, mamulleri teknik ve ekonomik icaplara göre hazırlayıp piyasaya sürebilmek ve de sonuçta ortak kooperatiflere her bakımdan yardım ve rehberlik etmek amaçları ile kurulmuştur. Bu önemli kooperatife dahil olabilmek için, kooperatiflerin Türk Ticaret Kanunu'na ve K/513 sayılı karara bağlı tip statüye göre kurulmuş olması ve dokumacılık ile uğraşmaları şarttır. Ayrıca, ortak kooperatiflerin birlik kooperatifine taahhüt etmiş oldukları sermayenin % 80'ni devretmeleri ve mesleki ihtiyaçları olan malzemeleri onun vasıtası ile alıp satmaları; sonunda birlik tarafından hazırlanacak talimatnamelere, direktiflere tamamen uymaları gerekmektedir⁴⁴.

Gerçekten de birlik, Denizli'de kurulduktan sonra vilayetin 17 kooperatifi ona dahil olmuş, 1942 Haziran ayından itibaren Denizli ili kontenjan ipliğini, tamamen birlik kooperatifi çekmeye ve bunu, kooperatiflere tezgahları nispetinde vermeye başlamıştır. Kooperatifler ortaklara imal ettirdikleri dokumaları da doğrudan doğruya birliğe sevk ederek, Denizli'de imal edilen dokumaları tek elden müşteriye sevk etmeyi başarmışlardır⁴⁵. Kooperatifler ve Birliğe katılanlar aşağıda verilmiştir.

42 BCA 080. 18. 08. 02. 105. 71. 4.

43 M. Güneş, a.g.e., s. 668.

44 Cillov, a.g.e., s. 98-99.

45 Cillov, a.g.e., s. 99.

Kooperatifin Adı	Tezgah Sayısı	Ortak Sayısı	Kuruluş Yılı
1. Acıpayam	68	68	-
2. Babadağ No:1	1.801	1.572	1935
3. Babadağ No.2	228	215	-
4. Bekilli	59	59	-
5. Buldan No:1	2.140	1.697	1936
6. Buldan No:2	258	232	1941
7. Burhaniye	20	20	-
8. Denizli	872	699	1936
9. Gözü	222	176	-
10. Güveçlik	157	157	1940
11. Hisar	258	226	1940
12. Kale	383	347	1935
13. Çulhar	453	429	1940
14. Karahisar	222	222	-
15. Kızılcabölük	1.166	1.088	1936
16. Tavas	614	613	1940
17. Vakıfköy	84	84	-
TOPLAM	9.010	7.094	-

Tablo 2⁴⁶

1935-1940 yılları arasında kurulmuş bulunan kooperatifler, bu birliğe girebilmek için kendi sözleşmelerinin hükümlerini iptal ederek, İktisat Vekâleti daireleri tarafından hazırlanmış bulunan küçük sanat kooperatifleri statünün maddelerini sırası ile kabul ederek anılan kooperatif bünyesinde tek çatı altında toplanmışlardır⁴⁷. Nitekim birliğin kararnamesinde; *“kooperatifin ortak adedi hudutsuzdur. Ortaklık sıfat ve hukuku şahsidir. Ancak kuruluşta en az ortak adedi yedidir.”*⁴⁸ maddesi yer almaktadır. Bu maddeye uygun olarak toplamda on yedi ortak ile var olmuştur.

Birliğe dahil olan kooperatiflere, devlet destekte bulunarak onları himaye etmiştir. Ayda ucuz fiyatla 26.700 paket iplik dağıtmıştır⁴⁹. Böylece elde edilen gelir oldukça artmıştır. Aynı zamanda çeşitleri çoğaltıp, desenleri modernize ederek yenilikler getirme çabası içerisinde girilmiştir⁵⁰.

46 M. Güneş, *a.g.m.*, s. 669 Ayrıntılı bilgi için bakınız Fetki Aktan, *“Denizli Dokumacılar Kooperatifi”*, *Karınca Dergisi*, Sayı: 99, Ankara, Mart 1945, s. 10.

47 BCA 23. 1. 942. 560. 3.

48 BCA 080. 18. 08. 02. 105. 71. 4.

49 İpliklerin tutarı aşağı yukarı 600.000 lira tutmaktadır. Kooperatif tezgahlarının bu ipliklerden bir ayda elde ettikleri bezlerin bedeli ise 1.250.000 lirayı bulmakta ve buna göre yalnız bu birliğin üretim değeri 15 milyon lirayı aşmaktadır.

50 Fethi Aktan, *“Denizli Dokumacılar Kooperatifler Birliği”*, *Karınca Dergisi*, Sayı: 99, Ankara, Mart 1945, s.10-11.

Denizli'de Dokumacılık ve Dokuma Kooperatifinde İlkler: Kale Dokumacılar Kooperatifi ve Denizli Dokumacıları Birlik Kooperatifi

Birlik, her ortak kooperatif için, geleneklere ve piyasanın isteklerine uygun imalat programları hazırlayarak, bu programların uygulanmasını daimi surette takip ve kontrol etmiştir. Ayrıca bölgenin en gerekli gördüğü boya ve apre santrali işini de ele almış ve bu sahada ciddi çalışmalar başlatmıştır⁵¹. Nitekim bu çalışmalar dönemin dergilerine de yansımış ve İnanç Dergisinin 68. Sayısında ayın olayları bölümünde şöyle bir haber kaleme alınmıştır: “*Halk bankası tarafından Denizli’de bir iplik boyama fabrikası kurulması için son etütler yapılmış, fabrikanın yeri tespit edilmiştir. Yakın zamanda inşaatla başlanacaktır*”⁵².

Gerçekten de, yukarıda bahsedildiği gibi, Denizli’de büyük bir boya santrali inşaatına girilmiş ve 700.000 lira masrafla fabrika binası vücuda getirilmiştir. Ancak, makinelerini tedarik edemeden 1946 da bu fabrika tasfiyeye uğramış ve bu teşebbüs sonuçsuz kalmıştır⁵³.

C- Birlik Kooperatifinin Sonu

Birliğin başarısızlığında sermaye yetersizliği önemli olmuştur. Ortak kooperatiflerin birliğe dahil olurken en az 500 lira iştirak sermayesi ödemesi kararlaştırılmıştır. Fakat daha sonra bu sermayenin yetersiz olduğu anlaşılmış ve her dokumacının kooperatife tezgah başına 100 lira iştirak hissesi vermesi karar altına alınmıştır. Ortak kooperatiflerinin üyelerinden aldığı bir milyona yakın sermaye ve Halk Bankasına açtığı 500.000 liralık kredi ile birliğin amaçlarını gerçekleştirmesi mümkün olmamıştır. 17 kooperatifin alış verişini bir elden idare etmesiyle birliğin iş hacmi gittikçe büyümüş, mesela 1945’de üretimin aylık ortalama değeri 1.500.000 liraya, iplik kontenjan bedeli de 750.000 liraya çıkmıştır. Ancak satışlar artmakla beraber, piyasanın icaplarına göre mal dokutturulamaması ve fiyatların çok yüksek tespit edilmiş olması nedeniyle arzu edilen seviyeye ulaşamamıştır⁵⁴.

Babadağ dokumacılarından 301 kişi tarafından imzalanarak, TBMM Başkanına çekilen ve ilgisi dolayısıyla da İktisat Vekâletine gönderilen telgraf da Babadağ’da bulunan dokumacılara daha fazla iplik talebinde bulunulmuştur. Bu isteğin nedeni olarak bazı dokumacıların kendilerine verilen ipliği dokumak yerine sattıkları belirtilmiştir. Asıl dikkat çekici unsur ise bu telgrafa cevap olarak hazırlanan metinden anlaşılacağı üzere, bu durumun İktisat Vekaleti’nce de bilindiğidir⁵⁵. Yine bu gibi durumlarla Hisar köyünde de karşılaşmıştır. Sümerbank’tan 3 top iplik alan yaşlı dokumacılar bunu dokumayarak diğer dokumacılara satmışlardır. Üstelik kooperatif üç topunu 20 liradan satarken, onlar üç topunu 60 liraya satmışlardır. Yani bu araçların, öğretmen maaşının 70 lirayı geçmediği bir devirde bu fiyatlarla satışlar yaparak, kooperatifleri kendi çıkarları adına nasıl da suiistimal ettikleri açıkça görülmektedir⁵⁶.

Elbette bu durum bütün dokuma ustaları için geçerli değildir. Şüphesiz sistemi kendi çıkarları için kötüye kullananlar olduğu gibi işlerini hakkıyla yapan insanlar da olmuştur. Bunun yanında birliğin iç organizasyonunda bozulmalar görülmüştür. Idareciler seyahatlere çıkmışlar ve vazifelerinden uzak kalmışlar, müdürler ise sık sık değiştiğinden ve her gelen yeni müdürün birliğin işlerini kendi prensibince yapmak istemesinden idarede istikrar sorunları yaşanmıştır. Ayrıca birlik, bir süre sonra kooperatiflere söz geçiremez olmuştur. Birliğin imalat programlarına rağmen üretim gelişi güzel yapılmış ve ambarlarda zararlı

51 Cillov, a.g.e., s. 100-101.

52 İnanç Denizli Dolaylı Kültür Dergisi, Ayın Olayları, sayı: 68, Ülkü Matbaası, Denizli, Birinci Teşrin, 1942.

53 Cillov, a.g.e., s. 101.

54 Cillov, a.g.e., s. 101.

55 BCA 030. 01. 76. 478. 14.

56 Salih Aytekin, *Dağılan Köyün Hikayesi Attouda Hisar*, Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Yayına Hazırlayan Ercan Haytoğlu, Denizli, 2017, s. 34.

stoklar birikerek dolaşım tıkanmıştır. Birlik ellerindeki malları çeşitlendirmemiş, depolarında sürülemeden mallardan büyük stoklar kalmaya başlamıştır. Bu kritik durumda piyasada baş gösteren bir buhran neticesinde birliğin durumu büsbütün bozulmuştur. Bu durumlar çerçevesinde kooperatifler ise ellerindeki stokları ve mevcut krizi ileri sürerek birliğin tasfiyesini istemişlerdir⁵⁷.

II. Dünya Savaşı içerisinde açılan kooperatifler olağanüstü dönemin kuruluşları olmuşlardır.⁵⁸ *"Normal zaman avdetiyle vakti geçirmiş birer meyve gibi teker teker ağacından kopup yere düşeceklerdir."*⁵⁹ Nitekim Birlik Kooperatifi, 1946 senesine kadar varlığını sürdürmüş olmasına rağmen, serbest ticaretin başlaması ile eski önemini yitirmiştir. Böylece otuz sene için kurulan Birlik Kooperatifi, üyelerinin de isteği ile dört yıl içerisinde dağılmıştır.

Sonuç

1933'de kurulan, ancak 15 Şubat 1935'te faaliyete geçen Kale Dokumacılar Kooperatifi, Türkiye'de ilk olması bakımından önemlidir ve bu yolda kurulan kooperatiflere örnek olmuştur. II. Dünya Savaşı'nın olağanüstü şartlarından önce Kaleli dokuma ustalarının bilgi ve birikimleri doğrultusunda kurulmuştur. Bu durum dokumacılık alanında Kale'nin o dönem içerisinde ileri bir seviyede olduğunun ispatıdır.

II. Dünya Savaşı'nın koşulları içerisinde gerek iplik, gerek pamuklu dokuma fiyatları devamlı artmaya başlamıştır. Bu durum üzerine Milli Korunma Kanunu çevresinde Sümerbank Fabrikaları ve özel fabrikalar tarafından üretilecek ve dışarıdan ithal olunacak her çeşit pamuk ipliklerinin alımı ve satımı, İktisat Vekaleti yetkisi içerisine alınmıştır. Sümerbank'ın elinde toplanan iplikler, kooperatifler tarafından dokumacılara dağıtılmıştır. Denizli'de bulunan beş kooperatife ilaveten on iki kooperatif daha kurulmuştur.

1942' de Garbi Anadolu Dokumacılar Birlik Kooperatifi adıyla kurulan kooperatif, Denizli'de bulunan on yedi kooperatifin birleşmesi sonucunda oluşmuş ilk birlik kooperatifi olmuştur. Üyelerine, o dönem şartlarında zor bulunan ipliği sağlamış ve dokumacıların mallarını satın alarak piyasaya hakim olmuştur. Birlik, tüm Türkiye'deki tezgah sayısının beşte birini elinde bulundurması açısından çok önemli bir gücü oluşturmuştur.

1946'da tarihi serüvenini tamamlayan Birlik Kooperatifi, bölgedeki el dokumacılığını, II. Dünya Savaşı'nın iktisadi ve teknik şartlarına uydurmuştur. Bu sanata daha geniş imkanlar tanımış ve dokumacıların geleceklerini de güvence altına almıştır. Böylece dokumacılığın ağır savaş şartlarında yok olmaktan korunmuştur. Bu durum Birlik Kooperatifi'nin bölge için ne kadar önemli olduğunun önemli bir göstergesidir.

57 Cillov, a.g.e., s.102-103.

58 *Akdeniz Gazetesi'*nde 12 Mart 1943 tarihli Denizli İplik Fabrikaları ile ilgili haberde;

"... bugün devlet tarafından dokuma sanatkarlarına milli fabrikalarda imal edilmiş iplikler gayet ucuza dağıtmakta ve bunların mamülleri yine devlet tarafından teşekkül edilmiş kooperatiflerce satın alınmaktadır. Aynı zamanda dokumacı da mevadiptidaiye tedarikindeki müşkülyattan ve malını satmak için müşteri arama mecburiyetinden kurtulmaktadır.

Maalesef burada söylemek mecburiyetindeyiz ki bu vaziyet tamamıyla muvakkattır ve tevzi edilen iplikler milli korunma kanununun hükümete vermiş olduğu salahiyyete istinaden dağıtılmaktadır. Eğer harp biter bu kanunda mehiriyetten kaldırılırsa muayyen bir zümreye devletçe verilen iptidai maddelerin tevzide nihayet bulur.

Şimdiye kadar emsali görülmemiş bu fırtına bir gün gelirden biter ve her şeyi de tabii haline revaç ederse harp için çalışan bütün kuvvetler tekrar eski sahalılarında faaliyete başlarlar. İşte o vakit bugün tekrar canlanan süratle inkişaf alametleri gösteren bu küçük sanatlar yine cihan ekonomi alemine hakim olan büyük sanayi karşısında aciz ve zebun kalır." cümleleri yer almıştır. Akdeniz, 'Denizli İplik Fabrikaları', 12 Mart 1943, Sayı: 512.

59 Cillov, a.g.e., s. 104

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri

BCA 080.18.08.02.105.71.4

BCA 23.1.942.560.3

BCA 21.11.34.6068.2

BCA 030.18.01.02.106.71.18

BCA 030.18.01.02.106.79.19

BCA 030.18.01.02.106.79.20

BCA 030.18.01.02.109.71.4

BCA 21.11.934.6068.3

II. Gazete ve Dergiler

"Denizli İplik Fabrikaları", *Akdeniz, Günlük Siyasi Halk Gazetesi*, Yeni Basımevi, Denizli, Sayı: 512, 12 Mart 1943

"Aydın Olayları", *İnanç Dergisi*, Sayı: 67, Ülkü Matbaası, Denizli, Eylül 1942

"Aydın Olayları", *İnanç Dergisi*, Sayı: 68, Ülkü Matbaası, Denizli, Birinci Teşrin, 1942

"Denizli Vilayeti Dokumacılar Küçük Sanat Kooperatifleri ve Birlik Kooperatifi", *İnanç Dergisi*, Yıl:7, Birinci Teşrin, 1943, sayı: 80

III. Kitaplar

AYTAÇ, Çetin, *El Dokumacılığı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1932

AYTEKİN, Salih, *Dağılan Köyün Hikayesi Attouda Hisar*, (Yay. Haz.: Ercan Haytoğlu), Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Yayına Hazırlayan: Ercan Haytoğlu, Denizli, 2017

CİLLOV, Haluk, *Denizli El Dokumacılığı Sanayii*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1949

DEMİR, Tanju, *Kadı Sicillerine Göre Denizli (1774-1812)*, Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli, 2017

KODAL, Tahir, *Atatürk ve Denizli*, Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli, 2017

KODAL, Tahir, *Cumhuriyet Döneminde Denizli (1923-1938)*, Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli, 2015

TABAKOĞU, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları Tarih Dizisi, 1986

IV. Makaleler

AKTAN, Fethi "Denizli Dokumacılar Kooperatif Birliği", *Karınca Dergisi*, Sayı:99, Ankara, Mart 1945

ATLI, Kemal, "Denizli Vilayeti Dokumacılar Küçük Sanat Kooperatifleri ve Birlik Kooperatifi", *İnanç Dergisi*, Yıl:7, Birinci Teşrin, 1943, sayı: 80

GÜNEŞ, Günver, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Denizli'de İktisadi ve Ticari Yaşam", *Uluslararası Denizli Ve Çevresi Tarih Ve Kültür Sempozyumu*, 6 Eylül 2006

GÜNEŞ, Müslime, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Denizli", *Uluslararası Denizli Ve Çevresi Tarih Ve Kültür Sempozyumu*, 6 Eylül 2006

KODAL, Tahir, "Atatürk Döneminde (1923-1938) Denizli Sanayisi", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Denizli, 1998

TOKER, Tarhan, "İl Ekonomisine Genel Bakış", Denizli Ekonomisi, *Denizli Holding AŞ*, 1967

V. Sözlü Kaynaklar

1932 Tavas Doğumlu Hasan Hüseyin Uçum

1944 Tavas Doğumlu Kemalettin Onat

EK-A

(I)

KARARNAME

Kararname no.679

Küçük sanat kooperatifleri ve bunların birlik kooperatifleri kurulması hakkındaki ilişik K/513 sayılı kararın meriyete konulması, İcra Vekilleri heyetince 10.04.1944 tarihinde kabul olunmuştur.

10.4.1944

REİSİ CUMHUR

İSMET İNÖNÜ

Karar Sayısı 513

Milli korunma kanununun ek 3 cü maddesinin II sayılı fıkrasına dayanılarak küçük sanat kooperatif ve birlik kooperatiflerinin teşekkülü ile faaliyetlerinin murakkabe, takyit ve meni maksadıyla aşağıdaki hususlar kararlaştırılmıştır.

Yukarıda tanımlandığı üzere birlik kooperatifleri, Küçük sanat kooperatifleri ve bunların birlik kooperatifleri kurulması hakkındaki 513 sayılı koordinasyon sayılı kararının ve ilişkisi bulunan tip ana makavelenamenin meriyete konulmasına dair kararname ile kurulmuştur.

Amaçları yine adı geçen kararnamede şöyle izah olunmaktadır:

- a. Ortakların mesleki ihtiyaçlarını teşkil eden her türlü iptidai maddeleri temin etmek,
- b. Ortakları tarafından imal olunan eşyayı satmak ve bu eşyanın en elverişli bir şekilde revacını temin etmek maksadı ile iç ve dış piyasada mahreçler aramak,
- c. Ortalarına, teslim ettikleri mal nispetinde ve kooperatifin mali imkanları ile mütenasip avanslar vermek,
- d. Ortak kalitesini ıslah ve standardizasyonunu temin etmek, ihzar, ambalaj ve sevk usullerini ıslah ve tensik etmek
- e. Müşterek imalathaneler veya yardımcı atölyeler açmak⁶⁰

---

60 BCA (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi) 080. 18. 08. 02. 105. 71. 4.

Denizli'de Dokumacılık ve Dokuma Kooperatifinde İlkler: Kale Dokumacılar Kooperatifi ve Denizli Dokumacıları Birlik Kooperatifi

EK-1

Şahitlik

T. C. BAŞVEKÂLET KARARLAR MÜDÜRLÜĞÜ Sayı: <u>2</u> <u>1592</u>		T. C. BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ	Dosya işaretleri <u>179</u> <u>05</u>
Erakin	Numarası <u>3/98</u>	Kararname <i>K</i> Her çeşit istiklak aygacını satın almak ve yakıt istiklak ederek gerek seğmesi ve gerek müstahaklara satmak ve bunların temiz işlerle uğraşmak maksadile merkezi (Denizli merkezinde) "21" sene müddet ve <u>bin</u> Türk lirası sermaye ile teşkiline başlanan (<u>Kale istiklak Kooperatifi</u>) nin İktisat Vkkâletinden gönderilen esas mukavelename lâihası ve sermayenin yüzde onunun tedavik olduğunu gösteren banka mektubu İcra Vekilleri Heyetinin <u>22-11-984</u> tapan mısında telkik edilerek ilişik mukavelenamenin tasdiki kabul edilmiştir. <i>yaz K.</i> <i>K</i> İktisat Vekilliğine: K Neşriyat Müdürlüğüne: <u>20-11-984</u> tarih ve <u>3/98</u> sayılı tezkere karşılığıdır. (<u>Kale istiklak Kooperatifi</u>) esas mukavelenamesinin tasdiki hakkında İcra Vekilleri Heyetinin kararnamesi ile merbutu esas mukavelenamenin suretleri (banka-mektubu ile birlikte) gönderilmiştir efendim <i>yaz K.</i> Başvekil namına Müsteşar	
Yazan memur	<u>22-11-984</u>		
Yazı tarihi	<u>24-11</u>		
Muavin	<u>5</u>		
Beyaz eden	<u>3251</u>		
Beyaz tarihi	<u>3</u>		
Karşılaştıranlar	<u>28-11-84</u>		
Sadıra No.			
Merbutatı			
Sevk tarihi			
Kaydeden			
Düğünceler			

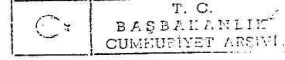
Başvekil Matbaası

EK-2

T. C.
BAŞBAKANLIK
MUAMELÂT UMUM MÜDÜRLÜĞÜ
Kararlar Müdürlüğü
Karar sayısı
3
3391

Karar

16/5/1942 tarihli ve 2/1/918 sayılı kararla kurulmasına izin verilmiş olan " Garbi Anadolu Dokumacılar Küçük San'at Kooperatifleri Birlik Kooperatifi"nin Ana sözleşmesinin ilişik şekildeki gibi değiştirilmesi; Ticaret Bakanlığının 24/11/1945 tarihli ve 6/6408 sayılı yazısı üzerine, Bakanlar Kurulunca 6/12/1945 tarihinde kararlaştırılmıştır.

CUMHURBAŞKANI

Başbakan 	Adalet Bakanı R. Tunalı	Millî Savunma Bakanı A. B. Akın	İçişleri Bakanı H. Ş. Şen	Değişleri Bakanı H. Çakay
Maliye Bakanı 	Millî Eğitim Bakanı V. H. Ş. Şen	Bayındırlık Bakanı Y. Ş. Şen	Ekonomi Bakanı A. Ş. Şen	Sa. ve So. Y. Bakanı D. S. Köksal
Gümrük ve Tekel Bakanı 	Tarım Bakanı B. H. H. H.	Ulaştırma Bakanı A. F. Çelebi	Ticaret Bakanı R. H. H. H.	Çalışma Bakanı B. S. Köksal

030 18 07 02 109 41 4

TÜRKİYE İŞÇİ TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ VE İŞÇİLERİN İLK KİTLESEL YÜRÜYÜŞÜ: ÇORUM BELEDİYE İŞÇİLERİNİN YÜRÜYÜŞÜ

A BRIEF OUTLOOK ON REPUBLIC OF TURKEY'S HISTORY OF LABOURER AND THE FIRST MASSIVE MARCH OF LABOURERS: THE MARCH OF MUNICIPALITY OF ÇORUM WORKERS

DOĞAN DUMAN* - BERRİN BAYBURT **

DUMAN, Doğan- BAYBURT, Berrin, (2018), "Türkiye İşçi Tarihine Kısa Bir Bakış ve İşçilerin İlk Kitlesele Yürüyüşü: Çorum Belediye İşçilerinin Yürüyüşü", Belgi Dergisi, C.2, S.16, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Yaz 2018/II, ss. 944 – 960.

Öz

Türkiye’de çalışanların bazı kazanımlar elde etmek ve sahip oldukları hakları korumak amacıyla 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren başta iş bırakma olmak üzere birçok farklı eyleme giriştikleri bilinmektedir. Bu eylemler çoğunlukla yasal bir zeminde gelişmemekle birlikte Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. İşçilere sendikal hakların tanınması ise 20 Şubat 1947’de çıkarılan kanunun yürürlüğe girmesiyle mümkün olabilmıştır. Böylelikle daha önce fiili olarak faaliyet gösteren sendikalar yasal nitelik kazanabilmişlerdir. Grev ise, 1961 Anayasası’nda bir hak olarak yer almış, fakat bu hakkın kullanılabilmesine yönelik düzenlemeler 1963 yılında tamamlanabilmiştir.

İşçi eylemleri sözkonusu olduğunda ilk akla gelen grev olmakla birlikte, grev dışında birçok eylem türünden de sözedilebilir. Araştırmanın ana konusu olan “Çorum Belediye İşçilerinin Yürüyüşü” de bu eylem türlerinden biridir. Araştırmada öncelikle Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinden 1960’lı yıllara kadar geçen süreçte Türkiye’deki işçi eylemlerinin tarihçesine genel olarak değinilmiş, daha sonra ise nitelik açısından Türkiye’de bir ilk olma özelliği taşıyan Çorum Belediye İşçilerinin eylemlerinin neden ve sonuçları üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İşçi hareketi, Örgütlenme, Grev, Yürüyüş

Abstract

It has been known that employees in Turkey get started on several protests including primarily strike action since the last quarter of 19th Century. Those protests which were developing without legal basis, also kept going on during the term of Republic of Turkey. According union rights for labourers could be possible by means of evoking a law which enacted on February 20th 1947. Thus syndicates which operating as being de facto, could gain legal status. As for right to strike, it was a part of 1961 constitution act as being a right; however regulations that were aimed at exercising a rights could be completed in 1963.

When it comes to protests of labourers, the first thing that spring to mind is strikes, in addition to strikes there are many kinds of labour unrest. “March of Municipality of Çorum Workers” which is the major issue in this academic research is one of these kind of labor unrest. In this research history of labour unrests that from late Ottoman Empire era to 1960s’, have been mentioned and then causes and effects of protests that put through by Municipality of Çorum Workers that has been the first in term of quality, have been stressed.

Keywords: Labour Movement, Organization, Strike, March

*Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Buca Eğitim Fakültesi, Türkçe Ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Sosyal Bilgiler Eğitimi ABD, İzmir, dogan.duman@deu.edu.tr, (orcid.org/0000-0002-4662-9942)

**Dr, Turgutlu Bilim ve Sanat Merkezi, İzmir, berrinbayburt82@gmail.com, (orcid.org/0000-0003-2237-4583)

Giriş

Grev, miting, iş durdurma, iş yavaşlatma ve yürüyüşlerden oluşan ve çeşitli nedenlerle işçiler tarafından girilen eylemler bir bütünsellik içerisinde göz önünde bulundurulmadan işçi sınıfının tarihi sağlıklı bir şekilde değerlendirilemez. İşçi eylemleri denildiğinde öncelikle, örgütlü işçilerin yaptıkları eylemler ya da sendikalaşmak için gerçekleştirilen girişimler akla gelir. Oysa işçi hareketi, ne sadece sendikaların, ne de sendikalaşmak isteyen işçilerin yaptıkları eylemlerden ibarettir. İşçilerin fabrikasında, mahallesinde, evinde, kısacası tüm ekonomik-sosyal-kültürel yaşamında ortaya çıkan ilişkilerden etkilenen eylemlerinin, öteden beri işyeri merkezli ve işçilerin inisiyatifine dayanan grevler, fabrika işgalleri, kısa süreli iş durdurmalar, yürüyüşler şeklinde hayata geçirildiği görülmektedir.¹

Türkiye işçi tarihinde çalışma yaşamına ilişkin ilk düzenlemelerin Osmanlı Devleti'nin son döneminde yapıldığı ve bunun 1850'li yıllara kadar geri götürülebileceği ileri sürülmektedir.² Bu düzenlemelere bağlı olarak ilk işçi eylemlerinin de bu süreçte yaşandığı söylenebilir. Toplu iş ilişkilerine yönelik ilk yasa 1909 tarihli Tatil-i Eşgal Kanunu, çalışma ilişkilerini bütünsel bir biçimde düzenleyen ve grev hakkına ilişkin katı yasakların yer aldığı ilk iş yasası ise 1936 tarihli 3008 sayılı bu yasa aynı zamanda örgütlenmeye ilişkin de bir yasak getirmekteydi. Bu yasak, 1946 yılında II. Dünya Savaşı sonrasında yaşanan görece özgürlük ortamında Cemiyetler Kanunu'nda yapılan düzenleme ile sona ermiştir. 1947 tarihli ilk Sendikalar Kanunu'nun çıkarılmasıyla ise örgütlenme hakkı sınırlı bir biçimde de olsa yasal düzenlemeye kavuşmuştur. Bununla birlikte toplu sözleşme ve grev konusundaki yasak 1961 Anayasası'nın yürürlüğe girmesine kadar devam etmiştir.³ 1961 Anayasası ile anayasal güvenceye kavuşturulan grevli toplu sözleşmeli sendikal hakların 1960-1963 sürecinde yasallaşması aşamasında ise birçok işçi eylemi gerçekleşmiştir. 31 Aralık 1961 tarihinde yapılan "Saraçhane Mitingi", 3 Mayıs 1962 tarihli "Açların Yürüyüşü", ve 28 Ocak 1963'teki "Kavel Grevi" 1961-1963 döneminde yaşanan önemli eylemler olarak verilebilir.

Belediye işçilerinin grev hakkının kazanılmasından sonra gerçekleştirdikleri ilk eylem ise, 7 Kasım 1963 tarihinde başlayan Bursa Belediyesi otobüs şoförlerinin grevidir. Grev, 27 Kasım'da işçilerin haklarını elde etmeleriyle sonuçlanmıştır. Araştırmanın konusu olan ve 27 Temmuz 1966'da Çorum'da başlayan ve 31 Ağustos'ta İstanbul'da sona eren "Çorum Belediyesi İşçilerinin Yürüyüşü" eylemi ise, niteliği açısından bir ilk olması ve sadece Türkiye'de değil, uluslararası işçi sendikaları arasında da yankı bulması açısından dikkat çekicidir. Örneğin Uluslararası Kamu Çalışanları Sendikaları Federasyonu (PSI), yürüyüşü desteklediğini açıklamış ve Genel-İş Sendikası Başkanı Abdullah Baştürk'ü Helsinki'de yapılacak konsey toplantısına davet etmiştir. PSI ayrıca sorunun çözümü için Başbakan Süleyman Demirel nezdinde de girişimde bulunmuştur. Bazı siyasal partiler de dahil olmak üzere çeşitli çevrelerden ilgi ve destek gören bu eylem, işçilerin taleplerinin büyük ölçüde kabul edilmesiyle sonlanmıştır.

1-Osmanlı Devleti Döneminde İşçi Hareketleri

Türkiye'de işçi hareketinin tarihi, Cumhuriyet öncesinde yaşanan gelişmelere kadar uzanır. Genellikle Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'da yoğunlaşan fabrikalarda çalışan işçilerin gerçekleştirdikleri ilk örgütlenmeler, Avrupa'daki işçi hareketinden çok

1 Erkan Aydoğanoglu, "60'lı Yıllarda İşçi Sınıfı Mücadelesi ve DISK'in Kuruluş Süreci", *Özgürlük Dünyası*, S. 245, Eylül 2013, <https://ozgurlukdunyasi.org/yazarlarimiz/527-erkanaydoganoglu>. Son erişim tarihi: 24 Şubat 2018.

2 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Kadir Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922): Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler*, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

3 Feyza Turgay, "1960-1963 Dönemi İşçi Eylemlerine Aşağıdan Bakmak", *İnsan&İnsan*, Y. 4, S.13, Yaz 2017, s.253-254.

Türkiye İşçi Tarihine Kısa Bir Bakış ve İşçilerin İlk Kitlesele Yürüyüşü: Çorum Belediye İşçilerinin Yürüyüşü

sonra ortaya çıkmıştır. Bu gecikmenin en önemli nedeni ise Osmanlı coğrafyada yaşayan insanların neredeyse tamamının toprağa bağlı olarak yaşamaları ve sanayileşme çabalarının çok geç bir dönemde başlamasıdır.

Çalışanların haklarının savunan örgütlerin ortaya çıkması, öncelikle işçi sınıfının varlığını gerektirir. Batı toplumlarının sanayi devrimine öncülük etmiş olmaları, kapitalist topluma özgü sınıflaşmayı hazırlayan koşulların da öncelikle burada yaşanmasına neden olmuştur. Sanayi devrimini ve bu oluşuma eşlik eden yeni üretim ilişkilerini geç kurabilen toplumlarda ise işçi sınıfının ve buna bağlı olarak işçi hareketinin ortaya çıkışı da aynı ölçüde geç olmuştur.⁴ Buna paralel olarak Türkiye tarihinde işçi hareketi Batı ile kıyaslandığında bir hayli geç başlamıştır.

Sanayileşme sonrasındaki modern dönemler sözkonusu olduğunda Osmanlı Devleti'ndeki ilk grev, herhangi bir yasal dayanağı olmamasına rağmen 1863'te Zonguldak kömür madenlerinde gerçekleştirilen işçi grevidir. Ardından Şubat 1872'de İstanbul'da Beyoğlu Telgrafhane işçilerinin grevi baş göstermiştir.⁵ 1870'li yıllarda ise ülkede yaşanan çok ciddi ekonomik sorunlar nedeniyle özellikle devlet sektöründe çalışanlar, aylarca ücretlerini alamamışlardır. Bunun bir sonucu olarak demiryolu işçileri, iskele hamalları, terzihane işçileri, duvarcılar gibi farklı iş kollarında da grevler sıklaşmaya başlamıştır.⁶ Grev için o dönemde kullanılan terim "*tatil-i eşgal*"dir. Bu tarihten II. Meşrutiyet'in ilanına kadar geçen süreçte yaklaşık altmış grev hareketinden söz etmek mümkündür.⁷ İşçi grevlerinin yaşandığı bu yıllar ilk işçi örgütlenmelerinin de kurulduğu yıllar olmuştur. Bu ilk örgütlenmeler sendika veya işçi örgütü olmaktan çok bir tür hayır cemiyetleriydi. Yapılan araştırmalar, işçilerle ilgili kurulan ilk cemiyetlerden birinin 1871'de kurulan Ameleperver Cemiyeti olduğunu göstermiştir.⁸ *Grand Orient'e* bağlı *I Prodos* locası tarafından kurulan ve aralarında Türk, Rum ve bazı gayrimüslim hayırsever kişilerin de bulunduğu "Ameleperver Cemiyeti" gerek nizamnamesinde gerekse 1874 yılı genel meclis toplantısı için basına verdiği ilanda kuruluş amacının "*fakir ve muhtacine iane*" sağlamak olduğunu açıkça belirtmiştir.⁹ Sınıfsal özellik taşıyan ilk örgütlenme olan, Amele-i Osmani Cemiyeti (Osmanlı Amele Derneği) ise 1894'te Tophane Fabrikalarında çalışan bir grup işçi tarafından kurulmuştur. Gizli oluşu ve II. Abdülhamid'e karşı takındığı tavırdan dolayı yarı sendikal, yarı siyasal bir görüntü arz eden "Amele-i Osmanî Cemiyeti" o sırada Paris'te faaliyet gösteren Jön Türklerle temasa geçmiş, yabancı basın yayın organları vasıtasıyla Avrupa kamuoyunun dikkatini Türk işçi sınıfının sorunlarına çekmeye çalışmıştır.¹⁰ Gizli bir örgütlenme olan bu cemiyet, varlığının öğrenilmesi ile üyeleri sürgün edilmiş ve bir yıllık faaliyetinin ardından kapatılmıştır.¹¹

1908 yılında ise II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile ortaya çıkan özgürlükçü ortamın da etkisi ile grevlerde çok sayıda artış yaşanmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanından yılın sonuna kadar

4 Engin Sezgin, *Bir Sendika Tarihi: Genel-İş (1962-1980)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı, Ankara 2006, s.6-7. Türkiye'de işçi sınıfının teorik arka planı tartışmaları için bkz. Engin Berber, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Domino Etkisi Yapan Bir Eylem: İzmir Liman İşçileri", *EJTS*, 11, 2010.

5 Yavuz Selim Karakışla, "Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, (der. Donald Quataer Eric Jan Zürcher, çev. Cahide Ekiz), İstanbul: İletişim Yayınları, 1988, s.30.

6 Oya Sencer, *Türkiye'de İşçi Sınıfı*, İstanbul: Habora Kitabevi Yayınları, 1969, s.113, s.134-136.

7 Sezgin, a.g.t., s.8.

8 Karakışla, a.g.m., s.38.

9 Serkan Erdal, "Osmanlı Sanatkâran Cemiyeti", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2015 19 (1), s.164.

10 Erdal, a.g.m. s.165.

11 "Osmanlı'da İşçi Hareketleri ve Osmanlı Sosyalist Fırkası", www.dunyabulteni.net/tarihten.../osmanlida-isci-hareketleri-ve-osmanli-sosyalist-firka. Son erişim tarihi: 14 Şubat 2018.

birkaç ay içerisinde toplam 111 grev yapılmıştır.¹² Bunun üzerine grev hareketlerindeki artış karşısında, İttihat ve Terakki Cemiyeti, 8 Ekim 1908'de "Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat" adı ile yaptığı bir düzenlemeyi, Mebusan Meclis'ine sevk bile etmeden "Heyet-i Vükela" (Bakanlar Kurulu) kararıyla yürürlüğe koymuştur.¹³ Bu kanun grevi yasaklamamış ve belli koşullara bağlamış olmasına rağmen, sendikalaşmayı kesin olarak yasaklamıştır.¹⁴ Dikkat çekilen konulara bakıldığında bu geçici kanun hakkında bir fikir edinilebilmektedir.

1. Demiryolu, liman, rıhtım, tramvay, su havagazı, elektrik gibi kamu hizmeti gören işlerinde çalışan hizmetli ve işçiler devlet daireleri, Düyun-ı Umumiyye ve Reji idarelerinde çalışan memurlar gibi greve gidemezler.

2. Bu tür işyerlerinde grev girişimleri genel menfaatle bağdaşmaz.

3. Halinden memnun olmayan ya durumunun düzeltilmesine dilekçeyle başvurarak talep eder ya da işyeriyle kesin kez ilişkisini kesmek üzere istifa eder.

4. Ticaretin ve genel güvenliğin sektöre uğramasına mahal bırakmamak üzere Takvim-i Vakayi'nin on birinci nüshasıyla grevlerin yasaklanmasına dair bir yasa yayınlanmıştır. Yukarıdaki, gerekçe ve genelgeçerlik yönü sıra, dönemin dergi ve gazetelerinde de yaşanan grevleri yasaklayıcı yönü birçok kez vurgulanmıştır: 1909 başlarında yayın yaşamına giren İşçiler Gazetesi kanun-ı muvakkattan söz ederken "grevler aleyhinede bir kanun" olduğunu belirtmişti. Cavit Bey, Ulum-ı İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası'nda, hükümeti eleştirerek işçiyi memura benzetip grev hakkından mahrum bıraktığına değinmişti.¹⁵ Dolayısıyla bu geçici kanuna bağlı uygulamada grevler de neredeyse imkansız hale getirilmiştir. 8 Ağustos 1909'da Mebusan Meclis-i tarafından onaylanan ve kesinleşen bu kanun¹⁶ ile kamu hizmeti yapan işçilerin, yani demiryolları, tramvay, liman işletmeleri, su ve havagazı şirketleri, Duyun-u Umumiyye ve reji idarelerine bağlı çalışan işçilerin grev yapması yasaklanmış, buna uymayanlar hakkında ağır hapis ve para cezaları getirilmiştir.¹⁷ Bu yaptırımlarla birlikte grevler yok denecek noktaya gelmiştir Nitekim Tatil-i Eşgal Kanunu'nun çıktığı 1909'dan 1915 yılına kadar ancak 38 grev yapılmıştır. Bu dönemde yapılan grevlere bakıldığında ise, grevlerin çoğunun dokuma, gıda sanayii ve madencilik işkollarında yapıldığı görülmektedir.¹⁸ Bu süreçte grev sayılarında yaşanan düşüş İttihat ve Terakki yönetiminin işçi hakları alanındaki örgütlenmeleri ne ölçüde baskı altına aldığının da göstergesidir.

12 Şehmus Güzel, *Türkiye'de İşçi Hareketleri 1908-1984*, İstanbul: Kaynak Yayınevi, 1996, s.31.

13 Cem Doğan, "Türk İş Hukuku ve Çalışma Alanına Uzlaşma Kurulunun Girişi: Tatil-i Eşgal Kanunu Üzerine Bir Değerlendirme", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 31 (2012), s.282.

14 Mesut Gülmez, *Türkiye'de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi)*, Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, 1991, ss.314-320. Grevin bütünüyle yasaklanmadığını ileri süren Gülmez'e karşılık farklı yorumlarda bulunan araştırmacılar da vardır. Bu konuda ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Zafer Toprak, "1909 Tatil-i Eşgal Kanunu ve Grev Yasağı", *Toplum ve Bilim*, S. 13, Bahar 1981, ss.141-156.

15 Zafer Toprak, "1909 Tatil-i Eşgal Kanunu ve Grev Yasağı", *Toplum ve Bilim*, S. 13, Bahar 1981, s.144.

16 8 Ağustos 1909'da Mebusan Meclis-i tarafından onaylanan ve geçici kanunun yerine geçen bu kanunda "hizmet-i umumiyye" kavramı geliştirilmiştir. Genel ilgilendiren hizmetleri yerine getiren işyerlerinde, sendika kurma yasağı getirilmiştir. Aynı zamanda, kurulu sendikalar da kapatılmıştır. Grev hakkı kısıtlanmış, grev uygulamasında önce uzun bir uzlaşma süreci yaşanması öngörülmüştür. 1936 yılında yürürlüğe giren 3008 sayılı iş sözleşmesi kanununa kadar yürürlükte kalmıştır. Kanunun tam metni ve Mebusan Meclisi'ndeki görüşme tutanakları için bkz. A. Gündüz Ökçün, *Tatil-i Eşgal Kanunu 1909, Belgeler Yorumlar*, Ankara: Ankara Üniversitesi SBFY, 1982.

17 Gülmez, *a.g.e.*, s.359.

18 Güzel, *a.g.e.*, s.62. Ayrıca Cumhuriyet öncesinde Türkiye'de işçi ve işletme sayısı konusunda bkz. Tevfik Çavdar, *Milli Mücadele Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzara-i Umumiye*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1971.

2-Cumhuriyet'in İlanından 1960'lara Kadar İşçi Hareketinin Tarihsel Geçmiş

1923 yılında Cumhuriyet kurulduğunda, Türkiye'de özellikle ekonomi alanında büyük bir çöküntü vardı. Çünkü bağımsızlık savaşı, zaten çok sınırlı olan sermaye birikiminin de erimesine neden olmuştu. Bu durumun doğal sonucu olarak 1923 Türkiye'sinde işsizlik ve yoksulluk çok yaygındı. Buna rağmen kısmen de olsa örgütlü bir işçi kitesinden söz etmek mümkündür. Bu yıllarda Türkiye'de işçi nüfusu genellikle sanayinin geliştiği bölgelerde toplanmıştı. Ülke çapındaki toplam işçi sayısı ise 110.000 civarındaydı. İşçilerin durumu sendikal hak ve özgürlükler açısından incelediğinde ise, Osmanlı döneminden kalma Tatil-i Eşgal Kanunu ile sınırları belirlenmiş bir tablo ile karşılaşmaktadır.¹⁹

1924 yılında yürürlüğe giren yeni Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda sosyal ve ekonomik haklarla ilgili net ifadeler olmamasına ve çalışma ilişkileriyle bağlantılı olarak sendika, toplu pazarlık, grev, sosyal güvenlik, sağlık, konut gibi sosyal ve ekonomik haklar bulunmamasına rağmen²⁰ 1925'e kadar işçi örgütlenmeleri anlamında hızlı bir gelişme gözlenmektedir. Örneğin hükümetle çıkan sorunlar nedeniyle 1924'te kendini fesh eden Türkiye Umum Amele Birliği'nin sol eğimli yöneticileri Amele Teali Cemiyeti'ni kurmuşlardır.²¹ 12 Ağustos 1924 tarihinde, İstanbul'daki işçi örgütlerinin bir araya gelip kurduğu bu örgüt, 1925 yılında "ulusal sendikalar zirvesi" niteliğindeki toplantıyı düzenlemiştir. Bu toplantıya Türkiye'nin dört bir yanından çeşitli sendika ve derneklerden temsilciler katılmış, toplantı sonunda kurulan komisyon, mesai saatleri ile ilgili bir yasa tasarısı hazırlamış ve TBMM'ye sunmuştur. Bu gelişmeler yaşanırken, aynı dönemde Şeyh Sait İsyanı patlak vermişti. Bu isyanın bastırılması için 1925 yılında çıkartılan Takrir-i Sükun Kanunu ise Amele Teali Cemiyeti ve diğer tüm işçi örgütlerini baskı altına aldığı için Türk örgütlenme ve sendikacılık tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Süreç içerisinde tüm örgütlenmelerin ortadan kalkmasıyla birlikte, Amele Teali Cemiyeti de 1928 yılında kapatılmıştır. Bu baskı ve yasaklara rağmen işçilerin çalışma ve yaşam koşullarında bir gelişme olmadığı için, grevler yine de devam etmiştir. İstatistiklere göre, 1925 yılından 1933'e kadar 35 grev yaşanmıştır. Bu grevler sırasında ulaşım ve iletişim gibi stratejik kurumlarda çalışan işçiler, İstiklal Mahkemeleri tarafından yargılanıp ağır cezalara çarptırılmıştır.²²

1933 yılında Ceza Kanunu'nda değişikliğe gidilmiş ve grev, cezai müeyyideye tabi tutulmuştur. Bu dönem içerisinde, işçi örgütlenmelerinin farklı bir niteliğe kavuşturulmak istendiği görülmektedir. Örneğin bu örgütlenmeler, sendikal yapının dışında, cemiyetler biçiminde organize edilmiştir. Bu örgütlenmelerin belirleyici yönü ise, siyasal iktidar tarafından oluşturulmaları ve diğer bazı toplumsal kesimlerle birlikte işçileri de etki altına almaya yönelik olmalarıdır. Böylelikle tek parti yönetimi 1930'lu yıllarda parti içerisinde bir "İş Bürosu" ile "Cumhuriyet Halk Fırkası Esnaf ve İşçi Birlikleri Teşekkülleri Bürosu" kurmuş ve işçi kitesini de denetim altına almaya çalışmıştır. Bu amaçla çeşitli meslek ve işkolundaki işçiler tek bir dernek veya birlikte toplanmıştır. Örneğin deniz taşımacılığı işkolundaki yedi ayrı cemiyet "Deniz Amelesi Cemiyeti" adı altında birleştirilmiştir. Kamuya yönelik hizmet veren şirket işçileri "İmtiyazlı Şirketler Memur ve Müstahdem Birliği"nde bir araya getirilmiştir. Fabrika işçileri için, "Sanayi İşçileri Birliği" kurulmuştur.

19 Kemal Hikmet, "Tek Partili Dönemde İşçi Örgütlenmeleri ve Sendikal Hareketler", *Tek partili dönemde işçi örgütlenmeleri ve sendikal hareketler-Kemal ... sendika62.org/.../tek-partili-donemde-isci-orgutlenmeleri-ve-sendikal-hareketler-kema...*. Son erişim tarihi: 12 Şubat 2018.

20 Bu konuda bkz. Suna Kili, A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000.

21 Gülsüm Tütüncü, "İngiltere ve Türkiye'de Erken Dönem Sendikacılık Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Eylül 2015, Y. 8, S. XXIII, s.529.

22 Kemal Hikmet, "Tek Partili Dönemde İşçi Örgütlenmeleri...". Son erişim tarihi: 12 Şubat 2018.

²³ Böylelikle tek parti yönetimi, kendi kontrolünde çeşitli işçi örgütleri oluşturmuş, işçileri buralarda örgütlenmeye yöneltmiştir. Bu örgütlerin ise siyasal iktidar karşısında bağımsız davranmaları mümkün olmamıştır.

CHP, 15 Haziran 1936 tarihli İş Kanunu'na grevi yasaklayan maddeler getirmiştir.²⁴ Bu kanun dönemin siyasal anlayışını yansıtan hükümler içermektedir. Kanunun 72. maddesi grevi yasaklamıştır. 1938'de kabul edilen Cemiyetler Kanunu ise sınıf esasına dayalı her türlü dernek kuruluşunu yasakladığı için işçiler, grev yapmak bir yana, sendika kurma hakkından bile yoksun kalmışlardır.²⁵ CHP böylelikle denetimi dışındaki her türlü işçi örgütlenmesinin önüne geçmiştir. Bir başka deyimle CHP'ye bağlı olan bazı işçi dernekleri, daha doğrusu işçi örgütünden çok yardımlaşma sandıklarına benzeyen dernekler dışında kalanlara yaşam hakkı tanınmamıştır.²⁶ Tek parti yönetimi tarafından işçilere uygulanan bu baskı ortamı 1946'da cemiyet kurma yasağı kaldırılana kadar devam etmiştir.

1939-1946 yılları arasında II. Dünya Savaşı'nın etkisiyle "savaş ekonomisi" uygulandığı görülmektedir. Savaşın getirdiği olağanüstü koşullar çalışma ilişkilerini negatif yönde etkilemiştir. 1938'de yürürlüğe konan "sınıf esasına dayalı cemiyet kurma yasağı" bu dönemde de devam etmiştir. Savaş nedeniyle çıkarılan Milli Korunma Kanunu ile bütün işçilerin yaşam ve çalışma koşulları dayanılmaz derecede kötüleşmiştir. 1940 tarihli bu kanun ile günlük çalışma süresi "iş mükellefiyeti" gereğince 11 saate çıkarılmış hafta tatili kaldırılmıştır. İşçilere çalışma zorunluluğu getirilmiş, izinsiz olarak işyerlerinden ayrılmaları yasaklanmıştır. Ücretler bu dönemde reel olarak yarı yarıya düşmüş, buna karşılık enflasyon yükselmiştir.²⁷

Bununla birlikte savaşın bitiminden sonra uluslararası konjonktürün de etkisiyle Türkiye'de çok partili yaşama geçilmesi ile yaşanan değişim ve dönüşümler işçi hareketi üzerindeki etkisini hemen göstermiştir. Örneğin 1938 tarihli Cemiyetler Kanunu'ndaki sınıf esasına dayalı dernek kurma yasağı, 1946 yılında kaldırılmış ve bu durum çok sayıda sendikaların kurulmasına yol açmıştır. Dönemin demokratik eğilimlerinin etkisiyle iki sosyalist parti de kurulmuş ve bu sosyalist partilerin etkin olduğu, kısa ama etkili bir sendikacılık hareketi yaşanmıştır.²⁸ Fakat bu olumlu tablo fazla uzun sürmemiş, ABD-Sovyetler Birliği arasındaki gerginlik ve Türkiye'nin uluslararası konumlandırılma bulduğu yerin de etkisiyle bu dönemde kurulan sosyalist partiler ve onunla bağlantılı görülen sendikalar 1946 yılı sonlarında kapatılmıştır.

1950-60 dönemi çalışma ilişkilerinin ana hukuksal zeminini 1947 yılında çıkartılan 5018 Sayılı Sendikalar Kanunu oluşturur. İşçilere bireysel olarak, hatırı sayılır düzeyde haklar ve sosyal koruma sağlayan bu kanun, toplu haklar konusunda sınırlandırıcı ve yasakçıdır. Dönem boyunca ufak tefek değişiklikler dışında, esasen CHP tarafından oluşturulmuş olan bu yasada, temel hiçbir değişiklik yapılmamıştır. Soğuk Savaş Dönemi'nin de etkisiyle 1950'lerde Türkiye'de işçi hareketi, anti-komünizmin ve milliyetçiliğin çok etkili olduğu bir ortamda ve gittikçe otoriterleşen DP iktidarı altında varlığını sürdürmeye çalışmıştır.²⁹ DP,

²³ İlkü İleri, "Tek Partili Dönem'de (1923-1946) İşçi Örgütlenmelerini Güçleştiren ve Hazırlayan Etmeler", *TUHYS İş Hukuku ve İktisat Dergisi*, C. 21, S. 5-6 Ağustos-Kasım 2008, s.72-73.

²⁴ www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3330.pdf

²⁵ *Türkiye'de Yapılan Grevlerin Nicel ve Nitel Değerlendirmesi (1963-1980)*, Türkiye Denizcilik Sendikası, İstanbul: Sema Matbbacılık, 1987, s.25.

²⁶ M. Şehmus Güzel, *Türkiye'de İşçi Hareketi (Yazılar-Belgeler)*, Sosyalist Yayınlar, 1993, s.163. Alıntılardan İleri, *a.g.m.*, s.74.

²⁷ İleri, *a.g.e.*, s.90.

²⁸ Yıldırım Koç, *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihinden Yapraklar*, İstanbul: Ataal Yayınları, 1992, s.123.

²⁹ M. Hakan Koçak, "Salonlardan Meydanlara Doğru 50'lerden 60'lara İşçi Hareketi Grev Hakkının Peşinde", *Toplumsal Tarih*, S. 245, Mayıs 2014, s.59.

Türkiye İşçi Tarihine Kısa Bir Bakış ve İşçilerin İlk Kitlesele Yürüyüşü: Çorum Belediye İşçilerinin Yürüyüşü

iktidara geldikten sonra grev hakkı konusundaki ve memurlara sendika kurma hakkının tanınacağı yönündeki vaatlerini bir tarafa bırakmıştır. Bu vaatler, yerini “ülke ve toplum bu haklar için henüz hazır değildir”³⁰ şeklinde özetlenebilecek bir söyleme bırakmıştır.

1950-1960 dönemine ilişkin işçi hareketleri üzerine yapılan değerlendirmelerin genelinde, bu dönemin bir sessizlik ve tepkisizlik dönemi olduğuna ilişkin bir yargı hakimdir. Oysa yetersizliklerine, baskıcı ortama ve kısıtlayıcı hukuksal düzenlemelere rağmen sözkonusu dönemde canlı ve gelişen bir işçi hareketi olduğundan sözedilebilir. Bu dönemde Türkiye'nin birçok yerinde irili ufaklı birçok sendika kurulmuştur. Hatta günümüzde garipsenebilecek kimi alanlarda bile örgütlülüğe rastlanmaktadır. Örneğin simit fırını çalışanları, lokanta garsonları, müzisyenler gibi kesimlerin kendi sendikalarını kurmuş oldukları görülmektedir. Türkiye'nin ilk konfederasyonlaşma süreci de bu dönemin başında yaşanmış ve 1952'de Türk-İş'i ortaya çıkartmıştır.³¹ Yine bu dönemde İş Kanunu kapsamındaki işçilerin sayısı iki kat artmıştır. Sendikalı işçi sayısı 3 kat artarak 281,000'e ulaşmıştır. Ancak işçiler grev yaşağı sebebiyle sadece 27 kez greve gidebilmişlerdir.³² 1950'li yılların işçi hareketi açısından çok önemli bir gelişmesi ise 1952 yılında Türk-İş'in kurulmuş olmasıdır.

Yaşanan bu gelişmelerden dolayı 1960 sonrası işçi hareketinde ortaya çıkan ivmenin yasal düzenlemeler sayesinde bir anda ortaya çıktığını düşünmek 1950'lerin birikimini yok saymak anlamına gelir. Bu gelişme, 1950'ler boyunca biriken deneyim ve enerjinin 1960'ların başında uygun kanallar bularak ortaya çıkması şeklinde değerlendirilmelidir. Aksi takdirde, İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'ne bağlı sendikalar tarafından 1961 yılında gerçekleşen Saraçhane Mitingi'nde sıkıyönetim koşulları altında, 100 bin civarında işçinin sendikal yasaların çıkması için bir araya gelmesini sadece yasal ve kurumsal yapı değişikliği ile açıklamak doğru değildir.³³

3- 1960-1965 Döneminde İşçi Eylemleri

1960'lı yıllar, gerek siyasal ve gerekse ekonomik açıdan önemli gelişmelerin yaşandığı yıllardır. Bu dönem sendikal-siyasal mücadeleler açısından önemli mücadelelerin yaşandığı bir dönem olarak da öne çıkmaktadır. Bunun nedeni ise 1961 Anayasası ile işçi ya da memur ayrımı yapmaksızın tüm emekçilere grev ve toplu sözleşme hakkının öngörülmesi, ancak bu hakların sınırlandırılmış olması ve yasallaşmasının gecikmesidir. Bu hakların yasallaşması için iki yıl geçmesi gerekmiştir. Grev ve toplu sözleşme hakkı, işçilerin tepkileri ve mücadelesi ile ancak 24 Temmuz 1963 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Çıkarılan 275 sayılı yasa ile grevlerin yapılması belli şartlara bağlanmış, genel grev hakkı tanınmamış ve işçi sınıfının grevi siyasal amaçlarla kullanması 1961 Anayasası tarafından yasaklanmıştır.³⁴

Aslında işçi eylemlerindeki artış, 274 ve 275 sayılı yasalardan önce başlamıştır. Çünkü 1961 yılına gelindiğinde mevzuat anlamında bir değişiklik yapılmamış olmasına rağmen, varolan görece özgürlüğü ortam nedeniyle işçi eylemleri daha kolay yapılabilmektedir. Bu eylemlerin ana eksenini elbette ki işçi hakları konusundaki yasal düzenlemelerin bir an önce yaşama geçirilmesi talebi oluşturmaktaydı. Fakat bununla birlikte işten atmalar ve düşük

30 Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, (çev. Yavuz Alogan), İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1995, s.158.

31 Koçak, *a.g.m.*, s.59-60.

32 Yüksel Akkaya, “Düzen ve Kalkınma Kısacasında İşçi Sınıfı ve Sendikacılık”, *Neo liberalizmin Tahribatı*, (edt. N. Balkan ve S. Savran), İstanbul: Metis Yayınları, 2004, s.144-145.

33 Turgay, *a.g.m.*, s.261.

34 Erkan Aydoğanoglu, “60'lı Yıllarda İşçi Sınıfı Mücadelesi ve DİSK'in Kuruluş Süreci”, *Özgürlük Dünyası*, S. 245, Eylül 2013, <https://ozgurlukdunyasi.org/yazarlarimiz/527-erkanaydoganoglu>. Son erişim tarihi: 24 Şubat 2018.

ücretler nedeniyle de gerçekleştirilen işçi eylemleri olmuştur.³⁵ 1961-63 döneminde 10 grev, 6 oturma grevi, 7 sakal grevi, 12 sessiz yürüyüş, 5 miting ve gösteri gerçekleştirilmiştir. 25 Kasım 1961 tarihinde Türk-İş'e bağlı İzmir İşçi Sendikaları Birliği Başkanı Burhanettin Asutay'ın öncülük ettiği İzmir İşçi Yürüyüşü bu dönemin dikkat çeken eylemlerinden biridir. Yüksek Hakem Kurulu'nun iş anlaşmazlıklarını sürüncemede bırakmasını protesto etmek ve "İzmir işçilerinin haklarını almak" amacıyla düzenlenen yürüyüşe yaklaşık 3000 işçi katılmıştır. Çıplak ayaklarla ve takunyalı çok sayıda kadın ve erkek işçinin katıldığı sessiz yürüyüş halktan büyük destek görmüş ve yabancı basın tarafından filme alınmıştır. Eylem, 1960 sonrası yapılan ilk toplu işçi eylemi olması bakımından önemlidir.³⁶

Bu süreçte gerçekleştirilen eylemler arasında özellikle İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'nin çabasıyla 1961 yılının son günü, 31 Aralık 1961 tarihinde yapılan Saraçhane Mitingi büyük önem taşımaktadır. Miting, Cumhuriyet tarihinin ilk işçi mitingi olarak sembolik bir anlam taşımaktadır. Bunun yanı sıra yaklaşık yüz bin kişinin katılması nedeniyle kitleliliği ile de işçi hareketinin 1960'lardaki mücadelesinin dönüm noktası olmuştur. Miting, sendikalaşma ve grev haklarının yasalaşması talebini ortaya koymak amacıyla düzenlenmiştir.³⁷ Bu mitingin bir başka özelliği de, o güne kadar sınırlı bir güce sahip olan ve ağırlıklı olarak siyasal iktidarların etkisinde kalan sendikaların daha etkin kuruluşlar olarak öne çıkmalarına yol açmasıdır. Ayrıca işçiler de bu mitingle, politik bilinçlerinin sınırlılığına karşın ilk defa kendi taleplerini bu kadar kitlesel bir şekilde ortaya koyma olanağı bulmuşlardır.³⁸ Bu miting farklı işkollarında çalışan işçiler için bir moral kaynağı olmuş ve onu izleyen süreçte birçok eyleme esin kaynağı olmuştur.

Saraçhane Mitingi'nden sonra 5 bine yakın işsiz Ulus Meydanı'ndan TBMM'ye yürüyüşü ve polisle çatışmaları (Açların Yürüyüşü, 3 Mayıs 1962), Yapı-İş Sendikası'nın Zonguldak Ereğlisi'nde düzenlediği miting ve işten atmalara karşı protestolar (12-13 Ağustos 1962) ve Kavel Grevi (Ocak 1963)³⁹ 1961-1963 döneminde yaşanan diğer önemli eylemler olarak verilebilir.

Grevin anayasal bir hak olarak yürürlüğe girmesiyle birlikte tüm işçi kesimlerinde görülen hareketlilik, belediye işçilerine de yansımıştır. Belediye işçilerinin grev hakkının kazanılmasından sonra gerçekleştirdikleri ilk eylem, Bursa Belediyesi otobüs şoförlerinin grevidir. 7 Kasım 1963 tarihinde başlayan grev, yirmi gün sonra, 27 Kasım'da işçilerin haklarını elde etmeleriyle sonuçlanmıştır. Bu grev Türkiye işçi hareketinin ilk yasal grevi olması açısından önemlidir.⁴⁰

Bu eylemlerden sonra da işçilerin dayanışmasını gösteren grevler yaşanmıştır. 10 Mart 1965'te Zonguldak Kozlu bölgesinde Ereğli Kömür İşletmesi'ne ait Karadeniz Gelik, Çaydamarı ve Kilimli ocaklarında çalışan 6.000 işçi, liyakat zamlarının dağıtımındaki eşitsizlikleri protesto etmek amacıyla işbaşı yapmayı reddetti. Kozlu Olayları işçilerin, mühendis, ustabaşı, çavuş gibi diğer çalışanlara verilen bir hakkı elde edebilmek için

35 Engin Sezgin, *Bir Sendika Tarihi: Genel-İş (1962-1980)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı, Ankara 2006, s.51.

36 Turgay, *a.g.m.*, s.256.

37 M. Hakan Koçak, Aziz Çelik, "Türkiye İşçi Sınıfının Ayağa Kalktığı Gün: Saraçhane Mitingi", *Çalışma ve Toplum*, 2016/2, s. 647.

38 *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, Cilt: II, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 568.

39 Turgay, *a.g.m.*, s.255.

40 Sezgin, *a.g.t.*, s.51. Ayrıca bkz. Yüksel Akkaya, "Cumhuriyet Döneminde Belediye İşçi Hareketleri (1923-1980)", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 7 (3), 1998, s.24

Türkiye İşçi Tarihine Kısa Bir Bakış ve İşçilerin İlk Kitlesele Yürüyüşü: Çorum Belediye İşçilerinin Yürüyüşü

giriştikleri ve başarılı oldukları bir grevdi. Ayrıca, bu grevde, Türk-İş'in takındığı tavır, işçileri ve Türk-İş'e bağlı bazı sendikaları rahatsız ederek, Türk-İş içerisinde ilk ayrılıkçı fikirlerin oluşmasına da neden olması açısından dikkat çekicidir.⁴¹ Bu süreç, 13 Şubat 1967 tarihinde Türk-İş'ten ayrılanların, "Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu"nu (DİSK) kurmalarıyla sonlanmıştır.

4-Çorum Belediyesi İşçilerinin Yürüyüş Kararı Almalarının Nedenleri ve Eylemin Gelişimi

Ey sen Johnson Kemal, Çorumlu ağa

Medeni kanunu kaldırdın dağa

Sendika var tek işçiyi sokağa

Keyfin için atamaz atamazsın

Âşık İhsani

Yukarıdaki dizeler Âşık İhsani tarafından, çalışma haklarını tekrar elde etmek amacıyla Genel-İş Sendikası Genel Başkanı Abdullah Baştürk'ün liderliğinde Türkiye'deki ilk kitlesele yürüyüşü başlatan Çorum Belediye İşçilerini desteklemek üzere yazılmış ve bestelenmiştir.⁴²

Akşam gazetesine göre dünya sendikacılık tarihindeki bu en uzun yürüyüşü⁴³ başlatan Çorumlu Belediye İşçilerinin yürüşlerinden önce de, çeşitli nedenlerle dünyanın farklı bölgelerinde benzer eylemleri görmek mümkündür. Bunların ilki 1930 yılında Hindistan'da İngilizlerin koyduğu tuz vergisini ve tuz üretme yasağını protesto amaçlı yapılan "Tuz Yürüyüşü"dür. Mahatma Gandhi, 24 gün ve 400 kilometre süren yürüyüşünü çıplak ayakla gerçekleştirmiştir. Tuz Yürüyüşü, Hindistan'ın bağımsızlık sürecini hızlandıran bir gelişme olarak yorumlanmaktadır. Dikkat çekici bir başka yürüyüş de 1934-1935 yıllarında Mao'nun önderliğinde Çin Milliyetçi Partisi'ne karşı savaşan komünistlerin, çekilme hareketleri boyunca 370 günde 12.500 kilometre yol katettikleri yürüyüşüdür. Bu yürüyüş, Çin Halk Cumhuriyeti'nin 1949'daki kuruluşuna dek, Çin Komünist Partisi'nin "güç ve direncinin simgesi" olarak kabul edilmiştir. Diğer bir yürüyüş ise, 1963 yılında düzenlenen "Washington Yürüyüşü"dür. Yürüyüşü başlatanların talepleri; devlet okullarında ırkçı uygulamalara son verilmesi, istihdam konusunda ırk ayırımına son verecek yeni bir medeni haklar yasası, asgari 2 dolar/saat ücretinin tüm çalışanlar için geçerli olmasıydı. Yürüyüşün son noktası olan Lincoln Anıtı önünde Martin Luther King, 28 Ağustos 1963'te 200 bin kişiye hitap ettiği ve "I have a dream" sözleriyle başlayan ünlü konuşmasını yapmıştır: King, tarihe geçen bu ünlü konuşmasında şunları dile getirmiştir:

"Bir rüyam var. Gün gelecek, eski kölelerin çocuklarıyla eski köle sahiplerinin çocuklarını, Georgia'nın kızıl tepelerinde kardeşlik sofrasına birlikte oturacaklar. Bir rüyam var. Gün gelecek, Mississippi eyaleti bile, adaletsizliğin ve baskıların sığağıyla bunalıp çölleşmiş olan o eyalet bile, bir özgürlük ve adalet vahasına dönüşecek. Bir rüyam var. Gün gelecek, dört küçük çocuğum, derilerinin rengine göre değil, karakterlerine göre değerlendirildikleri bir ülkede yaşayacaklar."⁴⁴

41 Özgün Millioğulları, *Türkiye'de 1960-1980 ve 1980-2005 Dönemlerinde Grev Hareketlerinin Karşılaştırılması*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı, Ankara, 2007, s.79.

42 "Çıplak Ayak Yürüyüşünden İşçi Kıyımına", *gazete.viransehirgazetesi.com/mobil/.../ciplak-ayak-yuruyusunden-isci-kiyimina.html*. Son erişim tarihi: 22 Şubat 2018.

43 Akşam, 17 Ağustos 1966.

44 Martin Luther King'in tarihi "Benim Bir Hayalim Var" konuşmasının 50 ...

t24.com.tr/.../martin-luther-kingin-tarihi-konusmasi-benim-bir-haylim-var-50-yili-kut...Son erişim tarihi: 12

Türkiye işçi tarihinde ilk olma özelliği taşıyan “Çorum Belediyesi İşçilerinin Yürüyüşü”, Türk-İş’e bağlı Genel-İş Sendikası ile belediye arasında yapılan toplu iş sözleşmesi görüşmelerinin uyuşmazlıkla sonuçlanmasına bağlı olarak gerçekleşti. Görüşmelerin olumsuz sonuçlanması üzerine alınan grev kararından hemen sonra, belediye, sendikanın taleplerini kabul etmiş ve toplu iş sözleşmesi imzalanmıştı. Bu yeni sözleşmeden sonra Belediye Başkanı Kemal Demirer, belediye meclisinden bir karar çıkartarak, SSK’ya bağlı olan ve sözleşme gereğince aylık 300-350 lira ücrete hak kazanan temizlik, fen ve park-bahçe işlerini Emekli Sandığı kadrolarına devrederek 250 lira ücretle çalıştırmak istemiştir. İşçiler bu duruma tepki gösterince de, bunlardan 27 kişinin görevine son verilmiştir. Ayrıca, “cadde ve sokakların temizlik işlerinde çalışamayacakları”na ilişkin rapor alan 10 işçi de işten çıkarılmıştır. Bu arada Emekli Sandığı’na geçmeyi kabul eden 10 işçinin toplu sözleşmeden doğan hakları belediye tarafından ödenmemiştir. Yasaya aykırı bir biçimde uygulanan bu lokavt üzerine Genel-İş Sendikası, işçilerin hak ettikleri tazminat, kıdem ve ihbar ödeneklerinin alınabilmesi amacıyla dava açmış, bu girişimin yanı sıra, belediye başkanını kanunsuz ve keyfi uygulamalarından dolayı protesto etmek amacıyla yürüyüş düzenleme kararı almıştır. İşlerine geri dönmek amacıyla Genel-İş Sendikası Başkanı Abdullah Baştürk’ün öncülüğünde yürüyüş başlatan işçilerden 54’ü, 27 Temmuz 1966’da Çorum’dan yola çıkarak, yirmi yedi günden beri protesto amaçlı kesmedikleri sakalları ve çıplak ayakla Ankara yürüyüşünü başlatmışlardır.⁴⁵ Eylemci işçilere iki servis otomobili ve sağlık ekibini taşıyan bir otomobil eşlik etmekteydi.⁴⁶ İşçilere destek veren Genel-İş Sendikası, basın aracılığı ile aydınlara da yürüyüşe katılmaları çağrısında bulunmuştur.⁴⁷

Sendika, işçilerin Ankara’ya yaklaşmaları üzerine Çorumlu işçileri Ankara Belediyesi’nin on bin işçisi adına Mamak’ta köprü altında, her işçiye bir ekmek ve bir testi su vererek karşılamayı kararlaştırmıştır.⁴⁸ Mamak’ta mola veren işçiler, “şu partiden, bu partiden olduğu için değil, zalim işveren olduğu için”⁴⁹ belediye başkanını protesto etmek ve haklarını elde etmek için çıplak ayakla yola çıktıklarını belirtmişlerdir. Bir gazetenin ifadesiyle; Türk sendikacılık tarihinin “ilk Amerikanvari yürüyüşü”nü⁵⁰ yapan işçiler, yalınayak 260 km yol kat etikten sonra 3 Ağustos’ta Ankara’ya varmışlardır.

Daha sonra Anıtkabir’i ziyaret etmek için yola çıkan işçilere, TİP Genel Sekreteri Rıza Kuas, aynı partiden milletvekili Şaban Erik, Adalet Partisi milletvekili Enver Turgut ile Türk-İş Genel Başkanı Seyfi Demirsoy ve çeşitli gençlik örgütlerinin temsilcileri de katılmışlardır.⁵¹ Anıtkabir’i ziyaretinden sonra Başbakan Demirel ile görüşmek üzere başbakanlığa yürüyen işçiler, amaçlarına ulaşamayınca, isteklerini belirten dilekçe ve afişleri başbakanlığın kapısına bırakarak buradan ayrılmışlardır.⁵²

İşçilerin protesto eylemleri devam ederken Danıştay, Türkiye Genel Hizmetler Sendikası’nın başvurusu üzerine 5 Ağustos tarihinde, temizlik işçilerinin Sosyal Sigortalar Kurumu ile olan ilgilerinin kesilerek Emekli Sandığı’na aktarılmasını iptal etmiş ve işçilerin görevlerine dönmelerinin yolunu açmıştır.⁵³ Ancak Çorum Belediye Başkanı bu

Şubat 2018). Çok farklı gerekçelerle değişik ülkelerde gerçekleştirilen yürüyüşlerin ayrıntılı bir değerlendirmesi için bkz. Rebecca Solnit, *Yol Aşkı: Yürümenin Tarihi*, (çev. Elvan Kıvılcım), İstanbul: Encore Yayınevi, 2016.

45 *Akşam*, 29 Temmuz 1966.

46 *Milliyet*, 30 Temmuz 1966.

47 *Cumhuriyet*, 2 Ağustos 1966.

48 *Cumhuriyet*, 3 Ağustos 1966.

49 *Milliyet*, 3 Ağustos 1966.

50 *Hürriyet*, 3 Ağustos 1966.

51 *Akşam*, 4 Ağustos 1966.

52 *Son Havadis*, 4 Ağustos 1966.

53 *Hürriyet*, 6 Ağustos 1966.

Türkiye İşçi Tarihine Kısa Bir Bakış ve İşçilerin İlk Kitlesel Yürüyüşü: Çorum Belediye İşçilerinin Yürüyüşü

kararı uygulamaya koymadı. Hükümetin de sorunu çözmek konusunda devreye girmemesi üzerine Ankara’da bulunan işçiler, 11 Ağustos’ta bu haksızlığı bütün ülkeye duyurabilmek için çıplak ayakla yürüyüşlerine devam etmeye karar verdiler. Plana göre önce İstanbul’a, oradan da Bursa, Balıkesir, Manisa ve İzmir’e yürüyeceklerdi.⁵⁴ Türk-İş de bir açıklama yaparak işçilerin bu kararına destek vermiş ve yürüyüşün devam edeceğini belirtmiştir. Açıklamasında ise şunlara yer vermiştir: “Anayasamız yargı organlarının kararlarının mutlaka uygulanmasını emreder... Bugüne kadar Türk-İş ve Genel İş Sendikası, muhatap olarak Çorum Belediyesini almış bulunuyorlardı. Bu andan itibaren muhatap, Danıştay kararlarının uygulanmasına ve dolayısıyla Anayasa’nın çiğnenmesine göz yuman bütün ilgililer olacaktır.”⁵⁵ Yürüyüşün ilk durağı olan İstanbul yürüyüşü 15 Ağustos’ta başlamış, yürüyüşe Fikir Kulüpleri Federasyonu Genel Başkanı Hüseyin Ergun ile Merkez Yönetim Kurulu üyesi Ahmet Arlı da destek vermek amacıyla katılmışlardır.⁵⁶

Bu eyleme başta Türkiye İşçi Partisi (TİP) ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) olmak üzere birçok çevreden de destek verilmiştir.⁵⁷ Özellikle o dönemin en güçlü gençlik örgütü olan Fikir Kulüpleri Federasyonu (FKF) ve Türkiye Öğretmenler Sendikası (TÖS) kamuoyuna çağrıda bulunarak bu eyleme destek verme çağrısında bulunmuşlardır.⁵⁸ Destek verenler arasında Metal-İş Sendikası Genel Başkanı ve aynı zamanda AP İstanbul Milletvekili Kaya Özdemiroğlu’nun bulunması ise o dönemdeki sendika ve işçi dayanışmasını göstermesi açısından çok önemlidir. Gerede’ye kadar işçilerle birlikte yaklaşık 5 km yürüyen Özdemiroğlu⁵⁹ onlara seslenerek, “*Davanızda tamamen haklısınız bozulmadan mücadelenize sonuna kadar devam ediniz... Danıştay kararlarını tanımayan bir Belediye Başkanı ile tesadüfen aynı partide bulunuyoruz...*”⁶⁰ demiştir. Genel-İş Sendikası da “*Yürüyüş sırasında ölen işçilerimiz olursa öldükleri yere gömülecek ve adlarına da sendika şehidi anıtı dikilecektir. Ölümlere sebep olanlar ise daima işçi düşmanları olarak anılacaklardır*” açıklamasını yaparak kamuoyu dikkatini çekmeye çalışmıştır.⁶¹

Yürüyüş güzergahında bulunan bir çok yerleşim biriminde de işçilere yakın ilgi gösterilmiş ve destek verilmiştir. Örneğin Bolu’nun Yeniçağ ilçesinde belediye başkanı ve kalabalık bir halk topluluğu tarafından karşılanan işçilere yemek ve barınma konusunda yardımcı olunmuş ve Belediye Gazinosu’nda geceyi geçirmeleri sağlanmıştır. Bolu’ya 25 km kala ise karayolları dördüncü bölge müdürlüğündeki işçiler aralarında topladıkları 400 lirayı işçilere dağıtmak üzere sendika temsilcisine teslim etmişlerdir.⁶² Eylem devam ederken Çorum Belediye Başkanı işlerine son verdiği işçilerden sadece 10 kişiyi işe geri alabileceğini, diğerlerinin ise başka yerlerde istihdam edilmesini sağlamaya çaba göstereceğini söylemiş ve eylemin bitirilmesini istemiştir. İşçiler ise Danıştay kararlarının uygulanmasını ve bütün işçilerin işe geri alınmalarını talep etmişlerdir.⁶³

Eylemlerine devam eden işçiler Bolu girişinde belediye başkanı ve halk tarafından, kendi deyimleriyle “krallar gibi karşılanmışlar”dır. Burada aş kazanları kurulmuş, Bolu Belediyesi işçileri kendi elleriyle yemek servisinde bulunmuşlar, Bolu Folklor Ekibi de

54 *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, Cilt:1, İstanbul. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s.246-247.

55 *Cumhuriyet*, 14 Ağustos 1966.

56 “İkinci Ölüm Yürüyüşü Bugün Başlıyor”, *Akşam*, 15 Ağustos 1966; *Cumhuriyet*, 16 Ağustos 1966.

57 *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, s.247.

58 İsmail Asil, “Çıplak Ayakların Yürüyüşü”, www.realitehaber.com. Son erişim tarihi:22 Kasım 2017.

59 *Milliyet*, 20 Ağustos 1966.

60 *Akşam*, 20 Ağustos 1966.

61 İsmail Asil, “Çıplak Ayakların Yürüyüşü”, www.realitehaber.com. Son erişim tarihi:22 Kasım 2017.

62 *Akşam*, 21 Ağustos 1966.

63 *Milliyet*, 20 Ağustos 1966.

Çorum yöresinden oyunlar oynamışlardır.⁶⁴ İzmit'te ellerinde taşıdıkları, "Reyimizi aldılar, işimizden attılar", "Dünya duydu sesimizi, kanunsuzlar dumadı", "Ellerimizden alınan hakları ayaklarımızla geri alacağız", "Anayasada yazılı haklarımızı çiğnetmeyeceğiz" gibi pankartlarla eylem yaparken, TİP İzmit Senatörü Fatma Hikmet İşmen tarafından karşılanmışlardır. İşmen, işçilere anayasa kitapçıkları dağıtmış, kafile başkanı da bu kitapçıkları Cumhurbaşıkanı Sunay, Başbakan Demirel ve Çorum Belediye Başkanı'na postalamıştır.⁶⁵

Yürüyüşe başından beri ilgisiz kalan Cumhuriyet Halk Partisi ise, eylemin sonlarına doğru Zonguldak milletvekili Bülent Ecevit aracılığı ile bir basın açıklaması yapmıştır. Ecevit bu açıklamada, "Çorumlu işçilerin ayakları, Demirel'in yüreği nasırlanmış" derken⁶⁶, başbakanı, hukuk devleti anlayışından uzak ve sorunun çözümünde duyarsız olmakla suçlamıştır.

Çeşiti çevreler ve sendikalardan bu eyleme destek verirken, kimileri de mesafeli durmayı veya karşı çıkmayı tercih etmişlerdir. Yürüyüşçülerin Düzce'de karşılaştıkları tutum buna örnek olarak verilebilir. 22 Ağustos'ta Düzce'ye ulaşan işçiler, "Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu"na göre 48 saat önceden haber vermedikleri gerekçesiyle kaymakam tarafından ilçeye sokulmamışlardır. Kaymakamlık sıkı güvenlik önlemleri alarak, işçilerin ve onları karşılayan kitlenin ilçe merkezinden geçmesine izin vermemiştir. Düzce sınırında belediye bandosu tarafından törenle karşılanan işçiler, geceyi ilçe dışında geçirmek zorunda kalmışlardır.⁶⁷ Ayrıca İzmit'te de temsilcilikleri bulunan birçok sendika, eylemcileri karşılayıp destek verirken, İzmit Belediyesi Temizlik İşçileri Sendikası yürüyüşün, "*Genel İş'in bir tertibi olduğunu*" ileri sürerek eyleme destek vermeyeceğini açıkladı. Dönemin belediye başkanı da yürüyüşün hükümete karşı olduğunu iddia ederek, karşılama için talep edilen belediye bandosuna izin vermedi.⁶⁸ Ancak genel anlamda bu yürüyüşe, güzergah üzerinde bulunan birçok yerde eyleme ağırlıklı olarak destek verildiğini belirtmek mümkündür. Örneğin dayanışma girişimleri sonucu oluşturulan Türkiye İşçi, Gençlik, Öğretmenler Dayanışma Konseyi (TİGÖK) işçileri, Hendek'te karşılamış ve yürüyüşçülere katılarak onlarla birlikte Taksim meydanındaki Atatürk Anıtı'na gelmişlerdir.⁶⁹ Bu eylem ayrıca uluslararası işçi sendikaları tarafından da desteklenmiştir. Örneğin Uluslararası Kamu Çalışanları Sendikaları Federasyonu (PSI), yürüyüşü desteklediğini açıklamıştır. Ayrıca federasyon başkanı, Genel-İş Sendikası Başkanı Abdullah Baştürk'ü Helsinki'de yapılacak konsey toplantısına davet etmiştir. Baştürk, 20 Ağustos'ta sözkonusu toplantıya katılmak üzere Helsinki'ye gitmiştir. Bunun dışında PSI sorunun çözümü için Başbakan Süleyman Demirel nezdinde de girişimde bulunmuştur.⁷⁰ Eylem başladığından beri sessiz kalmakla suçlanan Türk-İş⁷¹ ise, eylemin Türkiye ve dünya kamuoyunda yankı bulması üzerine, 19 Ağustos tarihinde bir bildiri yayımlayarak, sorunun çözümü için iyi niyetli girişimlerini sürdürdüğünü ama bir sonuç alınmadığını açıklamıştır. Ayrıca Sendika Genel Sekreteri Halil Tunç, sorun konusunda Başbakan Demirel ile görüştüğünü, başbakanını

64 *Akşam*, 22 Ağustos 1966.

65 *Akşam*, 28 Ağustos 1966.

66 *Akşam*, 29 Ağustos 1966.

67 *Cumhuriyet*, 23 Ağustos 1966.

68 Aziz Çelik, "İşçilerin 51 Yılı Önceki Adalet Yürüyüşü", *Birgün*, 19 Haziran 2017.

69 "Çorum Belediye İşçileri", Çorum Haber Gazetesi, www.Corumhaber.Net/Corum-Belediye-İscileri-Makale,5072.Html. Son erişim tarihi: 22 Kasım 2017.

70 *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, s.247.

71 Türk-İş'in kuruluşundan beri hükümetin kontrolünde olduğu görüntüsüne sahip olması ve darbe sonrasında da hükümetle daha uyumlu bir politika izlemesi, Kavel Grev'i boyunca pasif kalması gibi nedenlerle daha önce de eleştirilere uğradığı görülmektedir. Bu konuda bkz. Erdiç Yazıcı, *Osmanlı'dan Günümüze Türk İşçi Hareketi*, Ankara: Aktif Yayınları, 1996, s.141.

Türkiye İşçi Tarihine Kısa Bir Bakış ve İşçilerin İlk Kitlesele Yürüyüşü: Çorum Belediye İşçilerinin Yürüyüşü

“Meselenin halli için bizzat meşgul olacağını” belirtmesine rağmen sorunun devam ettiğini söylemiştir.⁷² Eylemin uluslararası sendikalar tarafından sahiplenilmesi üzerine ise Türk-İş daha açık ve sert bir tutum takınarak Genel Sekreter Halil Tunç aracılığı ile şu açıklamayı yapmıştır:

“... Haklar kanunlara saygı gösterilerek alınamamaktadır. Çorumlu işçiler yargı organlarının kararlarına rağmen görevlerine iade edilmemektedir. Artık görülmektedir ki yurdumuzda kanunsuzluklar himaye ve hatta teşvik edilmektedir. Bu olay yurdumuzda mutlaka bir rejim münakaşası açılması gerektiğini göstermiştir. Bu münakaşaya açılmalı, demokrasi adı altında oynanan oyun, kamu oyunun gözleri önüne serilmeli ve rejimimizi kurtaracak tedbirler derhal alınmalıdır.”⁷³

İşçiler 31 Ağustos'ta İstanbul'a ulaştılar. İstanbul'da bulunan elli yedi sendika temsilcisi ile birlikte Taksim'e yürüyüşe geçtiler. Kortej İstanbul Teknik Üniversitesi önüne geldiğinde çoğunluğu Türkiye Millî Talebe Federasyonu'na (T.M.T.F.) üye olan öğrencilerden bazıları Türk-İş'i protesto eden sloganlar attılar. Taksim'e ulaşan işçiler Atatürk Anıtı'na çelenk koydular. Burada Genel-İş Sendikası yöneticileri yürüyüşün amacını belirten konuşmalar yaptılar. Türk-İş adına konuşmak isteyen temsilci ise protestolar nedeniyle konuşamadı. Bu sırada göstericilere müdahale eden polis, aralarında Deniz Gezmiş'in de olduğu dört kişiyi gözaltına almıştır.⁷⁴

İstanbul'a ulaşan işçiler eylemlerine hemen son vermeyip burada beklemeye başladılar. Bu gelişmeler üzerine eylül ayının ilk haftasında başbakanın daveti üzerine Ankara'ya gelen Çorum Belediye Başkanı, önce Başbakan Demirel ile, daha sonra ise İşçileri ve Çalışma Bakanları ile sorun hakkında görüşmüştür. Yapılan toplantılardan sonra 26 işçinin yeniden işe alınması, hasta oldukları gerekçesiyle daha önce doktor raporu alan 9 işçinin emekli edilip SSK'dan maaş bağlanmasına, geri kalan işçilere de Çorum'da başka kurumlarda iş bulunmasına karar verilmiştir. Alınan bu karar Türk-İş ve Genel-İş Sendikası temsilcilerine bildirilmiştir.⁷⁵ Fakat sendikalar bu kararı kabul etmeyip bütün işçilerin talepleri doğrultusunda işe alınmalarını istemiştir. Özellikle daha önceki tavırları nedeniyle sıklıkla eleştirilen Türk-İş, sendika adına Genel Sekreter Halil Tunç aracılığı ile çok sert bir açıklama daha yapmıştır. Tunç, Türkiye'de artık kanunların hiçe sayıldığını ifade edip, Çorumlu işçilerin hakları alınana kadar “Çok sert, çok cetin mücadele vereceklerini” belirtmiştir. Tunç, temizlik işçileri hakkında Çorum AP İdare İl Kurulu'nun karar aldığını ve belediye meclisi tarafından da uygulandığını, son olarak Çalışma Bakanı Ali Naili Erdem'in Çorum İl Başkanı'nı ikna edemediği için Belediye Başkanı'nın işçilere haklarını vermediğini iddia etmiş ve şunları eklemiştir:

“Bu, Türkiye'de bir parti meselesi oldu. Bundan böyle karşımızda Çorum Belediyesi değil, mücadele için hükümeti bulacağız... Türk sendikacılığına darbe indirilmek isteniyor. Bundan böyle Hükümete karşı Türk-İş'in tepkisi çok sert olacak. Hakları korumak, kanunları uygulamak için her türlü çaraya başvuracağız. Mücadele hedefimiz Hükümettir. Bu memlekette kanunlar çiğnenecekse ve bu devam edecekse, gerekirse kanunlara saygı sağlamak için, kanunsuz olduğu halde, biz de genel greve gidebiliriz...”⁷⁶ Bu açıklamanın yanı sıra Türk-İş, Çorumlu işçilerin sorunları çözülmezse, 750.000 üye işçisiyle yurt genelinde Ankaraya yürüyüşe geçeceğini de açıklamıştır.⁷⁷

72 Cumhuriyet, 20 Ağustos 1966.

73 Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, s.247.

74 Son Havadis, 1 Eylül 1966.

75 Hürriyet, 5 Eylül 1966.

76 Hürriyet, 7 Eylül 1966.

77 Yaşar Üstel, “Çorum'a Döndüler, Davalarından Dönmediler”, Yurdun Sesi, S. 39-40, Eylül-Ekim 1966, s. 9.

Açıklamalardan hemen sonra Türk-İş, İstanbul Taksim’de 36 iş kolunda kurulu bulunan sendikaların katılımı ile büyük bir miting yapılması kararını almış ve hazırlıklara başlamıştır.⁷⁸ 31 Ağustos’ta İstanbul’a ulaşan işçiler ise eylemlerini bitirmeyip İstanbul’da beklemeye başlamışlardır. Nihayet eylül ayı ortasında Çorum Belediyesi işçilerin işe geri dönmelerini kabul etmiş ve 720 kilometrelik Türkiye tarihinin en uzun işçi yürüyüşlerinden biri zaferle sonuçlanmıştır. İşçiler yürüyerek geldikleri İstanbul’dan, otobüslere binerek Çorum’a dönmüşlerdir.⁷⁹ Böylece işçiler uzun süren bir mücadelele sonucunda taleplerinin bir kısmını elde etmişlerdir.

Belediye işçilerinin 51 yıl önceki yalınayak yürüyüşü, pek çok başka örnekle doğrulandığı gibi yürümenin hak ve adalet arayışının en etkili aracı olduğunu da göstermiştir.⁸⁰ 54 gün süren ve toplam 750 km’yi bulan bu yürüyüş, hem eylem biçimi olarak ve hem de aldığı olumlu sonuçla, kendisinden sonrakilere örnek olmuştur. “Ölüm Yürüyüşü” adı verilen bu eylem, işçilerin kazanımı ile sonuçlanmıştır. Bu kazanım, sadece Çorum’lu temizlik işçilerinin bir kazanımı olmakla kalmamış, Anayasa ve yasalarla verilen çalışma özgürlüğünü ve sendikal hakların korunması mücadelesini de yükseltmiş ve yüceltmıştır.⁸¹

Yürüyüşün başarılı bir şekilde sonuçlanmasında önemli rol oynayan Genel-İş Sendikası yaptığı açıklamada, yürüyüşün başarıya ulaşmasında sendikal dayanışmanın önemli bir rol oynadığını, Ges-İş, Yol-İş, DYF-İş, Lastik-İş, Sağlık-İş, Teksif ve Metal-İş’in bu dayanışmada öne çıkan sendikalar olduğunu belirtmiştir.⁸² Türkiye’nin en büyük sendikası olan Türk-İş’i ise eyleme yeterli desteği vermemekle suçlamıştır. Bu eylemden kısa bir süre sonra da 1976 yılında Devrimci İşçi Sendikası Konfederasyonu’na (DİSK) üye olmuştur.⁸³

Sonuç

Türkiye işçi tarihinde çalışanların örgütlenme çabaları ve ilk eylemleri 19.yy’ın son çeyreğine kadar geri götürülebilir. Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde başlayan bu hareket, hak ve özgürlüklerin genişletilmesine bağlı olarak gelişmiş, yine bu alandaki kısıtlamalara bağlı olarak ise güç kaybetmiştir. Cumhuriyet’in kuruluşundan sonra da uzun bir süre Osmanlı döneminden kalma düzenlemeler geçerli olduğu için haklar konusunda herhangi bir gelişme sağlanamamıştır. II. Dünya Savaşı’ndan sonra Türkiye’de çok partili yaşama yeniden geçilmesi ve göreceli olarak siyasal baskıların azalması ile birlikte yeni yasal düzenlemeler yapılmış, böylelikle işçilerin örgütlenmeleri ve hak talebinde bulunmaları daha da kolaylaşmıştır.

1950 yılında gerçekleşen iktidar değişimi işçi hareketine de olumlu yansımış, 1952’de Türkiye’nin ilk işçi sendikası olan Türk-İş kurulmuştur. Bu dönemde grev hakkı elde edilememekle birlikte ve grevin yasak olmasına rağmen birçok işçi eyleminin gerçekleştirdiği de bilinmektedir. Bu nedenle 1950-1960 dönemi, işçi örgütlenmeleri ve eylemleri açısından dikkat çekici bir hareketliliğin olduğu bir dönem olarak kabul edilebilir. Bununla birlikte çalışanlarla ilgili asil gelişmeler 1961 Anayasası ile elde edilebilmiştir. Çünkü 1963 yılına kadar yürürlüğe girmemekle birlikte, ilk kez işçilere grev hakkı tanınmıştır. Bu süreçte yaşanan çeşitli siyasal ve ekonomik gelişmelerin de etkisiyle işçiler arasındaki dayanışma bilincinin de güçlendiği görülmektedir. Araştırma konusu

78 *Hürriyet*, 8 Eylül 1966.

79 *Hürriyet*, 16 Eylül 1966.

80 “İşçilerin 51 Yıl Önceki Adalet Yürüyüşü”, *Birgün*, 19 Haziran 2017.

81 “Abdullah Baştürk’ün Yaşam Öyküsü”, *portreler.fisek.org.tr/abdullah-basturk-yasam-oykusu/*. Son erişim tarihi: 26 Şubat 2018.

82 *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, s.247.

83 Çelik, a.g.m., *Birgün*, 19 Haziran 2017.

Türkiye İşçi Tarihine Kısa Bir Bakış ve İşçilerin İlk Kitlesele Yürüyüşü: Çorum Belediye İşçilerinin Yürüyüşü

olan ve niteliği açısından Türkiye’de bir ilk olarak kabul edilen Çorum Belediye İşçilerinin yürüyüşünü de çalışanların o güne kadar elde ettikleri kazanımların bir sonucu olarak görmek yanlış bir değerlendirme olmaz. Çorum-İstanbul arasında gerçekleştirilen ve 34 gün süren bu yürüyüş, başta dönemin basını olmak üzere birçok kesim tarafından ilgi ile takip edilmiş ve desteklenmiştir. Dönemin en büyük işçi sendikası olan Türk-İş, destek konusunda eylemin başlangıcında yeterince aktif davranmasa da süreç içerisinde eylemi sahiplenmiştir. Özellikle başlangıcından itibaren eylem destek veren ve organize eden Genel-İş Sendikası’nın çabaları ve çeşitli uluslararası işçi sendikalarının da devreye girmesi ile eylem çalışanların lehine sonuçlandırılmıştır.

Gerek 1960’lı yıllarda gerçekleştirilen işçi eylemlerinin bütününe, gerekse araştırma konusu olan Çorum Belediye İşçilerinin eylemine bakıldığında genel anlamda bu eylemlerin temel özelliğinin önemli ölçüde ekonomik nedenlere dayalı olarak ortaya çıkmış olmasıdır. Bir başka deyimle 1960’lı yıllardaki bu eylemlerin siyasal niteliği yoktur ve sınıf bilincine dayalı olarak gelişmemiştir. Türkiye’de işçi hareketinin siyasal bir karaktere bürünmesi ancak 1970’lerde gerçekleşecektir.

KAYNAKÇA

A-Gazete ve Dergiler

Akşam

Birgün

Cumhuriyet

Hürriyet

Milliyet

Son Havadis

Yurdun Sesi

B-Kitap ve Makaleler

Ahmad, Feroz (1995), *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, (çev. Yavuz Alogan), İstanbul: Sarmal Yayınevi.

Akkaya, Yüksel (2004), “Düzen ve Kalkınma Kısacasında İşçi Sınıfı ve Sendikacılık”, *Neo liberalizmin Tahribatı- Türkiye’de Ekonomi, Toplum ve Cinsiyet*, (edt. Neşecan Balkan, Sungur Savran), İstanbul: Metis Yayınları.

Akkaya, Yüksel (1998), “Cumhuriyet Döneminde Belediye İşçi Hareketleri (1923-1980)”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 7 (3).

Çelik, Aziz (2017), “İşçilerin 51 Yıl Önceki Adalet Yürüyüşü”, *Birgün*, 19 Haziran 2017.

Doğan, Cem (2012), “Türk İş Hukuku ve Çalışma Alanına Uzlaşma Kurulunun Girişi: Tatil-i Eşgal Kanunu Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s.273-296.

Erdal, Serkan (2015), “Osmanlı Sanatkâran Cemiyeti”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19 (1), ss.163-178.

Gülmez, Mesut (1991), *Türkiye’de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi)*, Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları.

Güzel, Şehmus (1996), *Türkiye’de İşçi Hareketleri 1908-1984*, İstanbul: Kaynak Yayınevi.

İleri, Ülkü (2008), “Tek Partili Dönem’de (1923-1946) İşçi Örgütlenmelerini Güçleştiren ve Hazırlayan Etmenler”, *TUHYS İş Hukuku ve İktisat Dergisi*, C. 21, s. 5-6.

Karakışla, Yavuz Selim (1988), "Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, (der. Donald Quataer Eric Jan Zürcher, çev. Cahide Ekiz), İstanbul: İletişim Yayınları.

Kili, Suna ve Gözübüyük, A. Şeref (2000), *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Koç, Yıldırım (1992), *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihinden Yapraklar*, İstanbul: Ataol Yayınları.

Koçak, M. Hakan (2014), "Salonlardan Meydanlara Doğru 50'lerden 60'lara İşçi Hareketi Grev Hakkının Peşinde", *Toplumsal Tarih*, S. 245, s.58-62.

Koçak, M. Hakan, Çelik, Aziz (2016), "Türkiye İşçi Sınıfının Ayağa Kalktığı Gün: Saraçhane Mitingi", *Çalışma ve Toplum*, 2016/2, s. 647-678.

Sencer, Oya (1969), *Türkiye'de İşçi Sınıfı*, İstanbul: Habora Kitabevi Yayınları.

Solnit, Rebecca (2016), *Yol Aşkı: Yürümenin Tarihi*, (çev. Elvan Kivilcim), İstanbul: Encore Yayınevi.

Ökçün, A. Gündüz (1982), *Tatil-i Eşgâl Kanunu 1909, Belgeler Yorumlar*, Ankara: Ankara Üniversitesi SBFY.

Toprak, Zafer (1981), "1909 Tatil-i Eşgâl Kanunu ve Grev Yasağı", *Toplum ve Bilim*, S. 13, Bahar 1981, s.411-156.

Turgay, Feyza (2017), "1960-1963 Dönemi İşçi Eylemlerine Aşağıdan Bakmak", *İnsan&İnsan*, Y. 4, S. 13, Yaz: 2017, s.253-263.

Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi (1996), C. 1, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Türkiye'de Yapılan Grevlerin Nicel ve Nitel Değerlendirmesi (1963-1980), Türkiye Denizcilik Sendikası, İstanbul: Sema Matbbacılık, 1987.

Tütüncü, Gülsüm (2015), "İngiltere ve Türkiye'de Erken Dönem Sendikacılık Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Eylül 2015, Y. 8, S. XXIII, s. 493-539.

Üstel, Yaşar (1966), "Çorum'a Döndüler, Davalarından Dönmediler", *Yurdun Sesi*, s. 39-40.
Yazıcı, Erdinç (1996), *Osmanlı'dan Günümüze Türk İşçi Hareketi*, Ankara: Aktif Yayınları.

C-Tezler

Millioğulları, Özgün (2007), *Türkiye'de 1960-1980 ve 1980-2005 Dönemlerinde Grev Hareketlerinin Karşılaştırılması*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı, Ankara.

Sezgin, Engin (2006), *Bir Sendika Tarihi: Genel-İş (1962-1980)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı, Ankara.

D-İnternet Erişimleri

"Abdullah Baştürk'ün Yaşam Öyküsü", *portreler.fisek.org.tr/abdullah-basturk-yasam-oykusu/* (26 Şubat 2018).

"Çıplak Ayak Yürüyüşünden İşçi Kıyımına", *gazete.viransehirgazetesi.com/mobil/.../ciplak-ayak-yuruyusunden-isci-kiyimina.html*. Son erişim tarihi: 22 Şubat 2018.

"Çorum Belediye İşçileri", *Çorum Haber Gazetesi*, *Www.Corumhaber.Net/Corum-Belediye-Iscileri-Makale,5072.Html*. Son erişim tarihi: 22 Kasım 2017.

Erkan Aydoğanoglu, "60'lı yıllarda işçi sınıfı mücadelesi ve DİSK'in Kuruluş Süreci", *Özgürlük Dünyası*, S. 245, Eylül 2013, <https://ozgurlukdunyasi.org/yazarlarimiz/527-erkanaydoganoglu>. Son erişim tarihi: 24 Şubat 2018.

İsmail Asil, "Çıplak Ayakların Yürüyüşü", *www.realitehaber.com*, Son erişim tarihi:22 Kasım 2017.

Türkiye İşçi Tarihine Kısa Bir Bakış ve İşçilerin İlk Kitlesele Yürüyüşü: Çorum Belediye İşçilerinin Yürüyüşü

İşçilerin 51 yıl önceki adalet yürüyüşü, <https://www.birgun.net> › Çalışma Yaşamı.

Kemal Hikmet, “Tek Partili Dönemde İşçi Örgütlenmeleri ve Sendikal Hareketler”, sendika62.org/.../tek-partili-donemde-isci-orgutlenmeleri-ve-sendikal-hareketler-kema...). Son erişim tarihi: 12 Şubat 2018.

Martin Luther King’in tarihi ‘Benim Bir Hayalim Var’ Konuşmasının 50 ...

t24.com.tr/.../martin-luther-kingin-tarihi-konusmasi-benim-bir-haylim-var-50-yili-kut...
Son erişim tarihi: 12 Şubat 2018.

“Osmanlı’da İşçi Hareketleri ve Osmanlı Sosyalist Fırkası”, www.dunyabulteni.net/tarihten.../osmanlida-isci-hareketleri-ve-osmanli-sosyalist-firka. Son erişim tarihi: 12 Şubat 2018.

GALİP KEMALÎ (SÖYLEMEZOĞLU) BEY'İN HATIRATINDA ATİNA MÜSTEŞAR VE MASLAHATGÜZARLIĞI SIRASINDA BALKAN SORUNU

BALKAN PROBLEM IN HIS MEMORIES DURING THE UNDERSECRETARY AND CHARGE D'AFFAIRES IN ATHENS OF GALİP KEMALÎ (SÖYLEMEZOĞLU)

Mithat AYDIN **

AYDIN, Mithat, (2018), "Galip Kemalî (Söylemezoğlu) Bey'in Hatıratında Atina Müsteşarlığı Sırasında Balkan Sorunu Belgi Dergisi, C.2, S.16, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Yaz 2018/II, ss. 962 – 978.

Öz

Galip Kemalî Bey (1873-1960) 87 yıllık hayatının 30 yılı aşkın uzun bir dönemini dışişlerinde muhtelif görevlerde bulunarak geçirmiştir. Dışişlerinde 1902 yılında atandığı Bükreş Sefareti Başkâtipliği (1902-1911) görevini Atina Müşavir ve Müsteşarlığı (1911-1912), Berlin Sefareti Müsteşarlığı (1912-1913), Atina Elçiliği (1913-1916), Tahran Sefareti Vekilliği (1917-1918), Petrograd/Brestlitovsk temsilcilikleri(1918), Moskova Büyükelçiliği (1918), Muhtelit Mütareke Komisyonu Reisliği (1918-1919), Roma Büyükelçiliği (1919-1920), Kopenhag ve Stockholm Orta Sefirlikleri (1921-1922) görevleriyle devam ettirmiştir. Roma Elçiliği sırasında Görevi sırasında başından geçenleri "Hariciye Hizmetinde Otuz Sene, Başımıza Gelenler, Canlı Tarihler: Galip Kemalî Söylemezoğlu Hatıraları, Siyasi Dağarcığım" gibi hatıratlarında toplamıştır. Roma Büyükelçiliği sırasında San Remo ve Paris konferanslarında alınan kararlara gösterdiği tepki ve Kuva-yı Millîye'yi destekleyen tavrı nedeniyle görevinden alınmıştır. Kuşkusuz bu noktada kaleme aldığı eserler arasında öne çıkan, Sevr'in imzalanması üzerine Türk milletinin maruz kaldığı haksızlığı bütün dünyaya duyurmak amacıyla Avrupa'nın önde gelen siyaset, devlet ve düşünce adamlarına gönderdiği "L'Assassinat d'un Peuple (Bir Milletın Katli)" adlı kitabıdır. Ne var ki Kemalî Bey'in şahsî gayretleriyle basılan bu eser suç sayılmış ve Sadrazam Damat Ferit tarafından toplatılmıştır. Çalışmamızın esası, Galip Kemalî Bey'in bir yıla yakın Atina Müsteşarlığı dönemini kapsamaktadır. Bu dönemde Kemalî Bey'in Türkiye ile Yunanistan arasında öne çıkan hususlardaki görüş ve diplomatik çabaları değerlendirilmeye çalışılmıştır. Söz konusu dönemde taraflar arasında belirleyici olan hususlar ise "Girit Sorunu, komitacılık faaliyetleri, Balkan ittifakı, Makedonya Sorunu, Trablusgarp Savaşı" şeklinde sıralanabilir.

Anahtar Kelimeler: *Galip Kemalî Bey, Girit Sorunu, Balkan İttifakı, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Atina*

Abstract

Galip Kemalî Bey (1873-1960) spent more than 30 years of his 87-year life in various positions in his foreign affairs. He served as Deputy Prime Minister of Bucharest in 1902 with his duties as Deputy Undersecretary of Athens (1911-1912), Undersecretariat of Berlin Embassy (1912-1913), Deputy of Athens Embassy (1913-1916), Deputy of Tehran Embassy (1917-1918), Representative of Petrograd / Brestlitovsk (1918), Embassy of Moscow (1918), Head of Mutual Armistice Commission (1918-1919), Roman Embassy (1919-1920), Copenhagen and Stockholm Mid-Embassies (1921-1922). During his duty, he passed on his memories such as "Thirty Years in the Service of the Foreign Affairs, Those Who Passed, Live Histories: Galip Kemalî Söylemezoğlu's Remembrances, Political Wallet". He was removed from his post because of his reaction to the decisions taken at the San Remo and Paris conferences and his attitude to support the National Forces during the Roman Embassy. Undoubtedly, from this point one of the most outstanding work he wrote up was a book named

*Bu çalışma 25-27 Nisan 2018 tarihleri arasında Türk Tarih Kurumu ile Adnan Menderes Üniversitesi işbirliğiyle düzenlenen "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hatırat Uluslararası Sempozyumu"na sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

** Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, Kınıklı Yerleşkesi Pamukkale-Denizli, maydin@pau.edu.tr, (orcid.org /0000-0002-2066-845X)

“L'Assassinat d'un Peuple”, which was sent to Europe's leading politicians, states and thinkers to announce the unjustness that the Turkish nation had been subjected to the signing of Sevres. However, this work, which was produced by Kemalî Bey's personal efforts, was considered a crime and caused to be confiscated by Damat Ferit Pasha. The essence of our work includes the reign of the Undersecretary and charge d'affaires of Athens, who is one-half of Galip Kemalî Bey. During this period, Kemalî Bey's opinion and diplomatic efforts among the prominent issues in Greece and Turkey have been evaluated. The main determinants among the parties in this period can be listed as “Crete Problem, Committee Activities, Balkan Alliance, Macedonian Problem, Tripoli War”.

Keywords: Galip Kemalî Bey, Crete Problem, Balkan Alliance, Committee of Union and Progress, Athens

A-Giriş

Abürrezzak Galip Kemalî Bey, eski Konya valisi ve İntihabat Komisyonu Reisi Ali Kemalî Bey'in oğludur. 23 Ekim 1873 tarihinde Bingazi'de dünyaya gelmiştir.¹ Dışişlerindeki ilk görevine 1892 yılında on dokuz yaşında mülazemetle Tahrirat-ı Hariciye Kalemî'nde başlamıştır. 1897 yılında kalemdaki görevi uhdesinde kalmak üzere Konya valiliğinde bulunan babasının refakatinde istihdam edilmiştir. Hariciye Nezaretî'nde elçilikler bünyesindeki ilk görevine 11 Kasım 1902 tarihinde Başkâtiplik göreviyle Bükreş Sefareti Başkıtabetî'nde başlamıştır. Bükreş'teki görevini Atina Sefareti Başkıtabetî'ne Müsteşar olarak atandığı 18 Temmuz 1911 tarihine kadar devam ettirmiştir. Çalışmamıza konu olan bu görevinde Berlin Sefareti Müsteşarlığı görevine tayin edildiği 24 Mayıs 1912 tarihine kadar yaklaşık on ay kalmıştır.² Bükreş Başkâtipliği, Atina ve Berlin elçiliklerindeki müsteşarlık görevlerinden sonra Atina Elçiliği (1913-1916), Tahran Sefareti Vekillliği (1917-1918), Petrograd/Brestlitovsk temsilcilikleri (1918), Moskova Büyükelçiliği (1918), Muhtelit Mütareke Komisyonu Reisliği (1918-1919), Roma Büyükelçiliği (1919-1920), Kopenhag ve Stockholm Orta Sefirlikleri (1921-1922) görevlerinde bulunmuştur. Roma elçiliğinde bulunduğu sırada Sevres'e temel oluşturan San Remo ve Paris konferansı kararlarına karşı çıkıp Millî Mücadele'den yana tavır almıştır. Sadrazam Damat Ferit Paşa'ya 18 Mayıs 1920 tarihinde gönderdiği raporda Paris'te Türk delegelerine 11 Mayıs'ta verilen sulh şartlarını “Türk'ü itlâf faciası” olarak adlandırmış ve buna müsaade edilemeyeceğini belirtmiştir. Tepki gösterdiği hususları açıklarken de “... Bu böyle iken esası sırf mevcudiyet, istiklâl ve ittihadı Osmaniye müdafaa matuf olan civanmerdane Millî Hareketi bir kıyam gibi göstermek doğru mudur?” sorusunu sormuştur. Kemalî Bey'in gösterdiği millî reaksiyon “hükümetin siyaseti mülahazasını ihlal edebileceği ve bir memur için misli namesbuk böyle bir serbestane ve hotserane asla tecviz edilemeyeceği” gerekçesiyle 6 Haziran 1920'de görevinden azledilmesine neden olmuştur.³ 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevres Antlaşması'ndan Roma'da bulunduğu sırada azledilmiş bir diplomat olarak haberdar olmuştur. Sevres'den on gün sonra Türk milletinin “hakkını son dereceye kadar müdafaa

1 Galip Kemalî Bey'in Erzurumlu doğumlu olduğu ileri sürülse de, Bingazi'de dünyaya geldiği Sicilli Ahval Defteri'nde sabittir. BOA., DH.SAİDd.,38/245, 29.12.1290, s.487. Galip Kemalî Bey hakkında tek biyografi kitabı olan Selim Yapıcı'nın “Erzurum'un Yüzleri: Abdürrezzak Galip Kemalî Söylemezoğlu (Erzurum 2016)” adlı kitabında onun Erzurum'da doğduğu ileri sürülmüştür. Kemalî Bey'in babasının Trablusgarp Valiliği sırasında dünyaya geldiği anlaşılmaktadır. Fakat Kemalî Bey, babasının Trablusgarp valiliğini 1877 yılı olarak belirtmektedir ki, bu tarih doğum tarihinden 4 yıl sonradır. Bu ise Kemalî Bey'in babasının Trablusgarp'taki görev yılını tam olarak hatırlamadığını akla getirmektedir.

2 Galip Kemalî Bey esas itibarıyla Atina Müsteşarlığı görevinden Berlin Müsteşarlığını görevine 1 Şubat 1912 atanmış olmakla beraber aynı yılın 24 Mayısına kadar mevcut görevini ifa etmesine müsaade edilmiştir. BOA., DH.SAİDd.,38/245, 29.12.1290, s.488.

3 Galip Kemalî Söylemezoğlu, *Başımıza Gelenler/Yakın Bir Mazinin Hatıraları Mondros'tan Mudanya'ya 1918-1922*, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1939, s.235-242; Galip Kemalî Söylemezoğlu, *Otuz Senelik Siyasi Hatıratım Üçüncü Cildi, Kısım: 1, 1918-1922*, Ülkü Basımevi, İstanbul, 1953, s.408-410.

Galip Kemalî (Söylemezoğlu) Bey'in Hatıratında Atina Müsteşar ve Maslahatgüzarlığı Sırasında Balkan Sorunu

etmek" amacıyla "L'Assassinat d'un Peuple/Bir Milletin Katli" adlı kitabını⁴ kendi parasıyla bastırıp Avrupa'nın önde gelen siyaset, devlet ve düşünce adamlarına göndermiştir.⁵ Bu kitabında Sevrés'i dünya tarihinin en korkunç sosyal ve siyasi cinayeti olarak tanımlar ve bu cinayetin adalet, insanlık ve mukaddes değerler adına işlendiğini belirtir. Sevrés'de alınan kararların Türk milleti için ne anlama geldiğini ise şu şekilde şöyle açıklar: "*Doğunun en asil ve kahraman milletlerinden biri olan ve mevcut olduğu günden beri hür yaşamış bulunan Türk milleti ani bir hoyratlıkla siyasi hürriyetini ve millî istiklâlini kaybetti. Hâkim kuvvetine, yaratılışındaki müsamaha ve hududsuz alicenaplık faziletini katmış olan bu millet, on asırdan beri üç kıtaya hükmetmiş bulunuyordu. Ve ne fecidir ki, bizzat hak ve hürriyet uğrunda savaştıklarını iddia edenler tarafından büyük bir soğukkanlılıkla tasarlanan ve itina ile hazırlanan bu iğrenç hareket, dünyanın en ince ve san'at ocağının mükellef salonlarında tevsik edildi.*" Ne var ki Kemalî Bey'in şahsî gayretleriyle basılan bu eser suç sayılmış ve Damat Ferit Paşa tarafından toplatılmıştır.

Galip Kemalî Bey, Roma'dayken Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi sıfatıyla Mustafa Kemal Paşa (Atatürk)'nin kendisinin Millî harekete katılmasını isteyen 5 Haziran 1920 tarihli mektubunu almıştır. Davet mektubunda "*Yeni teşekkül eden Halk Hükümetinin Hariciye teşkilatının, gerek yeniden tanzimi, gerek hükümetin hariçte temsili için lazım gelen mesai ve eşhasın tayini için, aramızda bulunmanıza, yeni hükümet ve millet mefkûrelerini beraberce tetkik ettikten sonra mesaimizin yeni sahasında muavenetinize ihtiyacımız vardır*" denilmekteydi. Ne var ki Kemalî Bey 17 Temmuz 1920 tarihli cevabî mektubunda söz konusu davete mazereti nedeniyle müspet cevap vermemiştir. Mazeretine içinde bulunduğu mali sıkıntı ile eşinin –Eylül ayı- itibarıyla doktorlar tarafından yapılması zaruri görülen ameliyatını ve bunun için de bir İtalyan bankasından aldığı yüksek meblağlı parayı gerekçe göstermiştir. Nihayetinde Kemalî Bey kararını Mustafa Kemal Paşa'ya şu şekilde arz etmiştir: "*...İşte bu hal ve vaziyette iken, hemen oraya nasıl geleyim? Beş on günde gelip dönmek mümkün olsa bir aralık bunu da ihtiyar eylerim. Fakat, her ihtimal derpiş edilerek, ailesinin esbabı maişet ve refahını temin eylemek lazımdır. Hiçbir emel ve fikirle değil, sırf vatan ve milletimin hukuk ve menafiini müdafaa için kendimi zaten feda etmiş olduğumdan, ve hiçbir taraftan bir ümit ve intizar eylemediğimden, şimdi açık olarak vaki beyanatım şüphesiz sui tesir edilmez. Şimdi bu hale nazaran istenilen ne ise bildirmenizi rica ederim.*"⁶ Kemalî Bey, Tefvik Paşa hükümetinin kurulmasıyla Kopenhag ve Stockholm Orta Sefirliklerinde bulunmuştur. Galip Kemalî Bey, Hariciye Nezareti bünyesinde görev yaptığı süreç içinde Millî Mücadele'yi fikren ve fiilen desteklemiştir. Hatta 1922 yılında yeni Türk devletinin Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'den takdir ve teşekkür mektubu almıştır.⁷ Ancak hiçbir zaman kendisine Anadolu'da kurulan yeni Türk devletinin dışişlerinde görev verilmemiştir. Bu durum muhtemel Mustafa Kemal'in 5 Haziran 1920 tarihli davet mektubuna müspet cevap vermemesiyle ilgilidir. Bununla beraber O, ölümüne kadar Cumhuriyet ve Atatürk'e bağlılığını her fırsatta dile getirmiştir. Mudanya Ateşkesinin imzalandığı günlerde Anadolu'da bulunduğu sırada bu yöndeki hissiyatını şu şekilde ifade etmiştir: "*Yedi asırlık kocaman bir imparatorluğu muzmahil eden sekiz senelik bir harpten,*

4 Söylemezoğlu, *Başımıza Gelenler...*, s.253. Bu kitap daha sonra "Yok Edilmek İstenen Millet" adıyla yayımlanmıştır. (Selek Yayınları, İstanbul, 1987) Kitabın kapağında bir İtalyan generale ait olan bir resim Avrupalı devletlerin "Doğu Sorunu"nun çözümünü için tasarladıkları projeyi ortaya koymaktadır. Bu resimde Yunan Başbakan Venizelos'un yer düşmüş ve ayağa kalkmaya çalışan bir Türk'ü elindeki baltayla parçalamaya çalıştığı bir sahne tasvir edilmiştir. Resmin sağ üst tarafında bir daire içinde yer alan İngiliz Başbakan Lloyd George ise cereyan eden olayı seyretmektedir.

5 Galip Kemalî Bey'in bu kitabın kimlere gönderildiği ve ne tür tepkiler aldığına dair bakınız: Söylemezoğlu, *Otuz Senelik Siyasi Hatıratımın Üçüncü Cildi*, s.506-512

6 Söylemezoğlu, *Başımıza Gelenler...*, s.246-252; Söylemezoğlu, *Otuz Senelik Siyasi Hatıratımın Üçüncü Cildi*, s.424-429.

7 Söylemezoğlu, *Başımıza Gelenler...*, s.292.

Türk milleti azim ve imanı sayesinde, nihayet muzaffer çıkmış ve o enkaz üzerine genç, dinç geçmiş bütün fenalıklarını unutmaya yemin etmiş, yeni bir devlet kurulması imkânı bu suretle temin edilmişti... Var olsun Gazi... Var olsun, onun sözüne inanıp arkasında koşan yüce Türk milleti...”⁸

Galip Kemalî Bey görevi sırasında başından geçenleri Hariciye Hizmetinde Otuz Sene, Başımıza Gelenler, Canlı Tarihler: Galip Kemalî Söylemezoğlu Hatıraları, Siyasi Dağarcığım gibi hatıratlarında toplamıştır. Kemalî Bey’e göre Birinci Dünya Savaşı sonrasında hatırat yayımlamak adet idi ve bunların birçoğu hatırat yazarlarının kendisini müdafaa etmek amacı taşımaktaydı. Kemalî Bey, kendisinin hatıratını kaleme almaya sevk eden sebeplerin ise millî olduğunu ifade etmiştir. Buna dair görüşlerini şu şekilde açıklamıştır: *“Meşrutiyet ilanından beri başımıza öyle büyük gaileler çıkmış, tebcil edilmeye layık inkılâplar arasında öyle büyük hatalar yapılmıştır ki, bu felaket girdabı içinde selâmet sahilini aramış olanların bildikleri ve gördükleri vakaları, vatan kaygusundan başka hiçbir şey düşünmeyerek, mert, fedakâr ve çok âlicenap milletimizin ve onun bütün ümitlerini bağladığı gençliğimizin dikkat ve basiret nazarına olanca çıplaklığı ile arz etmeleri hamiyet, millet ve vatan muhabbeti icabındandır.”* Açıklamaya çalıştığı millî gayeyi üç noktaya istinat ettirmiştir: 1-Mütareke senelerinde Türk milletinin başından geçen faciaları kendi bildikleriyle ortaya koymak. 2-Bütün vatan evlatlarının Millî Mücadele senelerinde olduğu gibi el ele verip millî birlikten ayrılmamak gayelerine yürümelerine hizmet etmek, vatan ve millet aşkıyla Türk istiklal savaşına emeği geçmiş Avrupa’daki Türk vatandaşlarını şükranla yâd etmek. 3-Geçmişin siyasi olaylarını nakledip muhakemesini yaparak ileriye doğru yürümek.⁹

B-Galip Kemalî Bey’in Atina Maslahatgüzarlığı’na tayini, Sınır Güvenliği ve Çete Faaliyetleri

Galip Kemalî Bey, Bükreş’te 8 yıl 7 ay 25 gün süren Sefaret Başkâtipliği görevinden sonra 5 Temmuz 1911 Atina Maslahatgüzarlığı’na tayin olunmuştur. Görev yerine ulaşmak üzere 28 Temmuzda Pire limanına gelen Kemalî Bey, İstanbul’daki koleradan dolayı Salamine adasında 24 saat bekletilmiş ve nihayet 2 Ağustos 1911 tarihinde Atina’daki Omonya caddesindeki Sefaret binasına yerleşerek görevine başlamıştır. Atina’da görevine başladığı sırada Türk-Yunan ilişkileri ve Balkanların geleceğini tayin edecek ciddi sorunlar çözüm beklemekteydi. Bu sorunlar şöyle sıralanabilir: Sınır güvenliği ve çetecilik, Girit sorunu, Selanik boykotu, Türk-Yunan demiryollarının birleştirilmesi.

Belirtmek gerekir ki, Galip Kemalî Bey’in göreve başladığı sırada Osmanlı hükümeti Yunanistan ile ilişkilerinde “dostane” ve “karşılıklı güvene” dayalı bir politika takip etmek istemiştir. Bu bakımdan iki devlet arasındaki sorunların sühuletle çözülmesi için gösterilen iyi niyet bu politikanın bir sonucuydu. Kemalî Bey’in göreve başladığında acilen çözümü gerekli görülen sorunlardan biri Yunan çetelerinin faaliyetleri ve bunun ortaya çıkardığı sınır güvenliği meselesiydi. Öyle ki çete faaliyetleri sınırda her gün birkaç Osmanlı askerinin şehit düşmesine neden olmakta, özellikle Manastır ve Yanya vilayetlerinde *“boyuna icra-yı faaliyet ve fezaht”* ediliyordu.¹⁰ Kemalî Bey Yunan Dışişleri Bakanı Griparis ile ilk görüşmesinde bu konu ile ilgili olarak *“hemen her gün kanlı olayların zuhur ettiği”* Osmanlı Devleti’nin civar vilayetlerine *“ikide bir”* gelen eşkıya çetelerine ilişkin endişesini iletilmiştir. Bu endişesinin izalesi için de *“her şeyden evvel”* sınır meselelerinin ve eşkıya çetelerinin ortadan kaldırılmasından işe başlamak gerektiğini ifade etmiştir. Bu hususta

⁸ Söylemezoğlu, *Başımıza Gelenler...*, s.302.

⁹ Söylemezoğlu, *Başımıza Gelenler...*, s.3.

¹⁰ Galip Kemalî Söylemezoğlu, “Büyük Bayramımız ve Harici Siyasetimiz”, *Siyasi Dağarcığım*, Ekicigil Matbaası, 1957, s.92.

Yunan hükümetinin iyi niyet göstermesi durumunda Osmanlı hükümetinin Selanik'te Yunanistan'a karşı 'halkın infialiyile doğmuş olan' boykotun ortadan kaldırılmasında aktif rol oynayacağı sözünü vermiştir.¹¹ Kemalî Bey'in Griparis'ten sonra Yunan Başbakanı Venizelos'la yaptığı görüşme sırasında da taraflar arasındaki iyi ilişkilerin geliştirilmesi yönündeki arzusunu tekrarlarlarken bu ilişkilerde öne çıkan sınır güvenliği ve çeteler konusundaki hassasiyetini dile getirmiştir. Her iki görüşmede çetelerin teşkiline meydan verilmeyeceğine ilişkin Yunan tarafının serdettiği güvence Kemalî Bey'in 11 Ağustos 1911 tarihli tahriratiyle Hariciye Nezareti'ne bildirilmiştir. Bu tahriratta gerek Griparis gerekse Venizelos'un, genelde çeteciler, özelde çete şeflerinden Fortuna'nın tasvip edilmeyecek her türlü faaliyetinin men edilmesi için ilgili memurlara talimat verildiğine dair beyanından bahsedilir. Hatta çeteciliğe kalkışacak olanlar aleyhinde adli tatbikat icrası için bir kanun teklifinin hazırlanacağı garantisini vermiştir. Bununla beraber çete faaliyetlerinin "*kuvveden fiile çıkmadığı*" sürece zan üzere herhangi bir cezanın verilemeyeceği de ifade edilmiştir.¹² Bu noktada Griparis gibi Venizelos'un da ifadelerinde görüldüğü üzere Yunan tarafının çetecilik ile birlikte ele alıp önceledikleri sorun, Selanik'teki boykotun sonlandırılması idi. Belirtmek gerekirse söz konusu boykot Yunanistan'ın yumuşak karnıydı. Açıkçası Kemalî Bey'in şahsi gayretlerinin de etkisiyle boykotun sonlandırılmasından sonra bile Yunanistan'ın boykotun yeniden başlayacağı yönünde kaygısının hep mevcut olduğu görülmüştür. Kemalî Bey'in Asım Bey'e Yunan Kralı Jorj ile yapmış olduğu mülakata dair 26 Kanunuevvel 1911 tarihli ve "mahrem" notuyla gönderdiği raporda Selanik'teki boykotun İttihat ve Terakki'nin Yunanlılar lehinde fikir beslememeleri nedeniyle yeniden başlayabileceği endişesi taşınmaktaydı.¹³

Yunan Başvekili ve Dışişleri Bakanı ile yapılan görüşme ve teminata rağmen Osmanlı makamları sınırdaki çete faaliyetlerine dair istihbarat almaktaydı. Aynı günlerde Korfu şebhenderinden alınan telgrafa göre, çete mensuplarının toplanarak "asayiş ihlal etmek maksadıyla" "Ligne des İntrepides" adında bir gizli cemiyet kuruldukları anlaşılmıştır.¹⁴ Yine de Osmanlı Maslahatgüzarının, Yunan teminatının fiiliyatta çetecilik faaliyetlerini durduracağı yönünde bir beklenti içinde olduğu açıktır.

Yunan hükümetinin çete faaliyetleri konusundaki iyi niyet ve samimiyetini olayların seyrine göre tespit etmek zordur. Ancak bir gerçek var ki, o da Çete faaliyetlerinin Osmanlı Devleti için önemli bir sorun olarak devam etmesidir. Bu nedenle Galip Kemalî Bey; Pire, Yenişehir, Tırhala, Colos ve Şıra konsoloslarına idareleri dâhilinde çeteler teşkil edilmesi konusunda dikkatli olunması ve bu hususlarda sefaretin uyarılması talimatı vermiştir. Zira bu sıralarda Yanya konsolosundan vilayet topraklarında 40 kişilik bir Yunan çetesinin teşkil edilmiş olduğu bilgisinin alınması, Yunan Başbakanı nezdinde girişimlerde bulunulması ve yeniden çeteler ve sınır güvenliği konusunda güvence alınması sonucunu ortaya çıkarmıştır. Fakat daha 1911 yılı Ekiminde Yunan çeteleri hakkında gerekli istihbaratın yapılması için şiddetle "yerli" muhbirlerle ihtiyaç duyulması sorunun Osmanlı açısından hiç de iç açıcı noktada olmadığını göstermiştir. Galip Kemalî Bey'in 6 Ekim 1911 tarihli tahriratına göre "*çete teşkilatından haberdar olmak ve buraya geçmek isteyenleri men ve tenkil etmek amacıyla*" gerekli olan yerli üyeleri çete içerisinden elde etmek zaruri idi. Ancak böyle birisini bulmak hem Osmanlı hükümeti hem de şebhenderhanelerce çok zordu. Yunanistan'da Osmanlı hükümetinin yararlanacağı ya da kullanacağı hiç kimse yoktu. Zira Yunanistan'da "*Yunan fikir ve amaline sadık binlerce hem cinsleri*

11 Galip Kemalî Söylemezoğlu, *Hariciye Hizmetinde Otuz Sene, Mutlakiyet-Meşrutiyet ve Millî Mücadele Yıllarında Gördüklerim ve Başımıza Gelenler, 1892-1922*, c.1, Şaka Matbaası, İstanbul, 1949, s.219.

12 BOA., *HR.SYS.*, 2906/135, 15.08.1911, s.1.

13 Söylemezoğlu, *Hariciye Hizmetinde Otuz Sene...*, c.1, s.273.

14 BOA., *HR.SYS.*, 2906/135, 15.08.1911, s.2.

kendilerine malen ve canen zahirdir."¹⁵ Bu nedenle Kemalî Bey gerekli olan muhbirin Osmanlı topraklarında temin edileceği görüşündedir. Bunu gerekli kılan bir başka etken ise Yunanistan'daki çetecilerle irtibat içinde olan çete teşkilatının önemli bir kısmının Osmanlı topraklarında bulunması idi. Bu bağlamda Kemalî Bey, çete faaliyetlerinin takibi için Osmanlı topraklarında muhbir temin etmek için izlenecek birkaç yol ve yöntem teklif etmiştir:¹⁶ Devlete sadık Hıristiyan tebaa arasından birkaç kişi Rumeli'deki çete teşkilatına intisap ettirilebilir; tütüncülük, bakkaliye ve meyhanecilik gibi farklı mesleklerle meşgul olmak üzere Yunanistan'a gönderilecek kimseler çete mensupları arasına dâhil olunabilirdi. Bu suretle bu kimseler toplayacakları bilgiyi Şehbenderhane'ye bir vesile ile gizli bir şekilde gelip aktarabilirlerdi.

Herhalde asıl mesele, Yunan çetelerinin Rumeli'de Osmanlı Devleti'ne karşı faaliyetlerini sonlandırıp sonlandırmaması değil; Bulgar, Sırp, Arnavut, Ulah çeteleriyle ilişkilerinin nasıl seyredeceği idi. Balkanlı yerel güçler ve büyük devletlerin çıkarlarının 20. yüzyıl başlarında Rumeli'deki çete faaliyetlerini ne yöne kanalize edeceği düşünülmesi gereken esas nokta idi. Özellikle Makedonya Balkan devletlerinin nüfuz yarışı ve uzlaşma çabalarının olduğu esas saha idi. Bu bakımdan söz konusu çete faaliyetleri, yerel güçleri Balkan ittifadına sürükleyecek bir süreci destekleyebilir miydi? Kemalî Bey'in Romanya'nın Atina Sefiri Floresco'ya dayanarak yaptığı değerlendirmeye göre¹⁷ Yunan, Bulgar ve Karadağ ittifakı söz konusu olabilirdi, ancak Yunan ordu ve donanması ittifakı destekleyecek "mükemmellikte" değildi.

C-Girit Meselesi

Türk-Yunan ilişkileri ve 1912-1913 yılı savaşlarına giden süreçte Yunanistan'ı Balkan ittifadına sevk eden etkenlerden biri de Girit meselesiydi. Gerçekten de Kemalî Bey'in Atina Maslahatgüzarlığı'na atandığı 1911'in Temmuzunda Girit Meselesi Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasındaki can alıcı sorunların başında gelmekteydi. Kendisine görevi tevdi edilirken Hariciye Nazırı Rifat Paşa "*İlk işin sefaretimizin semtine uğramayan Başvekil Venizelos'la temasa geçmek ve Girit meselesinin kabule şayan bir şekilde tesviyesine bir çare bulmak olacaktır*" diyordu.¹⁸ Rifat Paşa'nın talimatına uygun olarak Girit sorunu Kemalî Bey'in Atina'da göreve başladığı ilk günlerden itibaren Yunan makamlarıyla yaptığı görüşmelerin de öne çıkan sorunu olmuştur. Kemalî Bey, bu görüşmeler sırasında Girit'te Osmanlı hükümrancılığını tesis etmeye çalışmış, meselenin çözümü için kabul edilebilir bir 'formül' bulmayı ilk işlerden addetmiştir. Büyük devlet elçileriyle temasa geçer geçmez onlara "*Babialî'nin Girit meselesini silahla değil bilakis muslihane ve makul bir şekilde halletmeye mütemayil olduğunun*" altını çizirken, Girit'in mevcut durumda Osmanlı Devleti'nin fiili nezareti altında bulunması hasebiyle Yunan hükümetinin yola getirilmesinin ve "*Balkan sulh ve sükûnunun korunması ve kurulmasının*" bir sorumluluk gereği olduğu yönündeki fikrini açıklamıştır.¹⁹ Galip Kemalî Bey, 25 Eylülde Yunan Başbakanı Venizelos'la görüşmesi sırasında Girit Meselesini, çözüm bekleyen en önemli sorun olarak görmüştür. Bu görüşmede artık sınır olayları ve Selanik'teki boykot sorununun halledildiği ve "*Girit*

15 BOA., DH.EUM.EMN., 2/48, 25 Z. 1329, s.1

16 BOA., DH.EUM.EMN., 2/48, 25 Z. 1329, s.4.

17 Söylemezoğlu, *Hariciye Hizmetinde Otuz Sene...*, c.1, s.235.

18 Söylemezoğlu, "Türk Yunan Dostluğu Yalnız Balkanlarda Değil Dünya Sulhunun Temeli, Romanya da Bunun En kuvvetli Taşdır", *Siyasi Dağarcığım*, s.357. Anlaşılan o ki, Girit dönemin kanayan yarasıydı. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra hürriyet, meşrutiyet, ihtilal kelimeleri dillerden düşmezken, Girit söz konusu olduğunda bu kavramlar yasaklanmıştı. Çünkü Girit yarası deşilmek istenmiyordu. Bu tarihlerde İngiltere ve Fransa'dan alınan borç paranın bir kısmı bile Girit'teki isyanın yatıştırılmasına ayrılmıştı. N. Ahmet Banoğlu, *Tarihte Girit ve Osmanlılar Dönemi*, 1. Baskı, Kırmızı Beyaz Yayınları, İstanbul, 2005, s.95.

19 Söylemezoğlu, *Hariciye Hizmetinde Otuz Sene...*, c.1, s.218, 226.

meselesinin halline bir yol aramak zamanı geldiği" anlaşıyordu. Kemalî Bey, Girit meselesinde Osmanlı hükümetinin egemen hukukunu teyit eder bir çare bulunabilirse, *"menafii müşterek olan iki millet ve devlet arasında hakiki bir sulh ve sükûn eyleyebileceği"* şeklindeki görüşünü kabul edilebilir bir çözüm yolu olarak öne sürmüştür. Aynı gün Sadrazam ve Hariciye Nazırına bildirilen telgrafta Venizelos'un, Kemalî Bey'le aynı fikirde olduğu beyan edilmiştir.²⁰

Venizelos'un görüşlerinde ne ölçüde samimi olduğu bilinmez ama Girit Millî İhtilal hareketi ileri gelenleri Girit'in Yunanistan tarafından *"ilhak"*ının uzamasından rahatsızdı. İhtilal hareketinin ileri gelenleri *"ilhak"* lehine mitingler tertip etme ve fiilen Yunan Meclisine bir mebus seçerek gönderme kararı almışlardır. Gelinen nokta İngilizlerin tespitinde de görüldüğü üzere Girit'teki *"köpürmeye/galeyana (effervescence)"* yeni bir *"olağanüstü tehlike (exceptional danger)"* nin eklenmesiydi.²¹ Kemalî Bey, Yunan Dışişleri Bakanı Griparis ile görüşmesinde Adalardaki *"kaynamalar"*ın ortaya çıkaracağı olumsuz havaya işaret ettikten sonra, Girit mebuslarının Atina'ya gelip Yunan meclisine kabul edilmesi durumunda bunun Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında *"yeniden teessüsüne bu kadar samimiyetle çalışılan dostluk münasebetlerinin kökünden yıkılmasına"* ve Osmanlı hükümetince bir *"casus belli (savaş nedeni)"* sayılmasına neden olacağını ifade etmekten çekinmemiştir.²² Anlaşıldığı üzere Girit, 1897 savaşında olduğu gibi Osmanlı Devleti için bir hayat memet sorunu olarak görünüyordu.

Esas itibariyle İtalyanlarla Trablusgarp'ta 29 Ekimde başlayan savaş, Girit meselesinin çözümünü zaruri kılmaktaydı. Atina'daki Rus elçi Sverbeeff de, Kemalî Bey'e Girit'ten gelecek olan mebuslara değinerek *"İtalya ile muharib vaziyette iken başınıza yeni bir gaille çıkmasını elbette istemezsiniz. Gelirlerse ne yapacaksınız?"* diyerek nabız yokluyordu. Kemalî Bey'in verdiği cevap Türk tarafının meseleye ilişkin görüş ve hassasiyetini şu şekilde aksettirmektedir: *"Girit Meselesi hakkında Babıalî'nin ne kadar samimi davrandığını hukuk hükümranimize halel gelmemek şartile makul ve musib bir hal çaresi bulunur ise memnun olacağını size sırası geldikçe söylemiştim. Ne kadar gergin olan münasebetlerimizin şu beş, altı ay içinde ne kadar düzeldiğini görüyorsunuz. Ortada bir Girit meselesi kaldı. Şimdi Girit mebuslarının intihabını ve bundan Yunan Millî Meclis'ine kabul edilmesini Yunan hükümetinin terviç edebileceğine ihtimal vermem. Çünkü böyle bir hareket ortaya derhal bir 'sebebi harb' çıkarır."*²³ Gerçekten de Giritlilerin seçtiği mebuslar, vapurla denize açıldığında Venizelos'un gönderdiği bir torpilot ile yolu kesilerek geri dönmeye mecbur bırakılmışlardır. Bu suretle Yunanistan'a ulaşmak üzere vapurla yola çıkan Giritliler Kandiye'ye geri dönmüşlerdir.

Venizelos'un bu tavrının Kemalî Bey'in etkin diplomatik çabalarıyla mümkün olduğunu belirtmekte yarar vardır. Galip Kemalî Bey'in Girit meselesinin halli konusunda izlediği politika müspet bir şekilde dönemin Sabah gazetesinde Diran Kelekyan Efendi'nin 19 Kasım 1911 tarihli yazısına yansımıştır. Kelekyan, Yunanistan'ın Trablusgarp meselesinde takip ettiği siyaseti akıllı ve barışçı olarak addediyor. Bu siyasetin Osmanlı çevrelerinde takdirle karşılandığı belirtilirken; iki seneden beri iki devlet arasındaki müşkülâtın aşılması ve hüsn-ü idarenin tesisinde Venizelos ile Galip Kemalî Bey'in rolüne dikkat çekilmiştir. Kelekyan, Kemalî Bey'in rolünü *"...Bu işte muktedirin-i memurin-i haricimizden bir*

20 Söylemezoğlu, *Hariciye Hizmetinde Otuz Sene...*, c.1, s.230-233.

21 *British Documents on Foreign Affairs (B DFA): Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, Series B: The Near and Middle East 1856-1914, Vol.20: The Ottoman Empire under the Young Turks 1908-1914*, General Editors: Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, University Publications of America, 1985, p.395.

22 Söylemezoğlu, *Hariciye Hizmetinde Otuz Sene...*, c.1, s.233.

23 Söylemezoğlu, *Hariciye Hizmetinde Otuz Sene...*, c.1, s.234.

zatin da hissesi vardır. Galib Kemalî Beyefendi geçen yaz mevsiminde Bükreş Sefareti Başkatabetinden Atina Sefareti Müsteşar ve Maslahatgüzarlığına tayin edildiği sırada kendisile mülâki olan erbabı matbuata: *Mesaili muallâka ne kadar mühim olursa olsun, bir diplomatın vazifesi münasebatına vesatet ettiği iki hükümet arasında teyidi itilâfa çalışmaktır. Ben hamiyeten ve vazifeten devlet ve milletimin hukuk ve menafiini müdafaa ile mükellefim* şeklinde izah etmektedir.²⁴ Anlaşılan o ki, taraflar Girit meselesinin çözümünü istemektedirler; ancak aşağıda görüleceği üzere iki tarafın beklentileri arasında bir köprü kurabilmek çok zordur.

Girit meselesinin bir çözüme kavuşturulması isteği, 1911 yılı sonu, 1912 yılı başlarında Osmanlı Devleti ve Yunanistan gibi Büyük Devletleri de ciddi beklentiye itmiş idi. Kemalî Bey'in 1 Ocak 1912 tarihli telgrafına göre Büyük Devletler Girit meselesinin *"kesin olarak çözüme kavuşturulması zamanının geldiğini"* düşünmekteydiler.²⁵ Bundan 9 gün sonra Yunan hükümeti Atina'daki Büyük devlet sefirleri nezdinde bir takım görüşmeler gerçekleştirmiştir. Bu *"arız ve amîk (enine boyuna)"* görüşmelerden Girit Sorunu'na dair bir formül üzerinde uzlaşmaya varıldığı görülmüştür. Fransız elçisi Deville'in *"Babiali'nin Girid meselesini muslihane surette halletmek azminde olduğunu öteden beri söylüyor ve bizi Yunan hükümeti üzerinde müessir olmağa teşvik ediyorsunuz... Teminatınız samimi ise işte fırsat çıkıyor. Yapılacak bu teklifi kabul etmek suretiyle Babiali hüsnü niyetini isbat etsin"* diyerek ifade ettiği formülün içeriği şöyle idi:²⁶

1-Ada Osmanlı hakimiyeti altında bulunacak (Souverainete) ve Osmanlı bayrağı dalgalanacaktır.

2- Adanın idaresi Yunan kralına bırakılacaktır.

3- Girit, mebuslarını Yunan mebuslar meclisine gönderecektir.

Fransız elçi bu şartları Kemalî Bey'e sunarken Osmanlı Devleti'nin bunları kabule mecbur olduğunu ima etmekten de geri durmamıştır: *"Fakat birkaç ay sonra ne gibi mesâil karşısında bulunacağınız meşkükdür. Muhakkak olan bir şey var ise o da Martda Girit meselesinin yeniden ve eskiden daha şiddetli olarak ortaya çıkacağıdır. Mösyö Venizelos Re's-i kârda bulduğucha ittihaz eylediği meslek makul ve metinde devam edecek bu def'a Atina'ya gelebilecekleri muhakkak olan Girid mebuslarının meclise girmeye çalışdıkları sırada bir iğtişâş çıkarsa hükümet şiddet gösterecek fakat Mösyö Venizelos bittabi sükût edecektir. Bunun üzerine devletler adayı tekrar işgal eyleyecekleri ve artık ağleb-i ihtimal bir daha çıkmayacaklardır. Bu halden Devlet-i Aliyye ne istifade edecektir. Halbuki teklif-i hazır kabul edilir ise ada hâkimiyet-i Osmaniye altında kalacaktır. Binaenaleyh her türlü ihtimalât ve ahvalin ehemmiyeti hal-i hazır ve ati itibariyle nazar-ı dikkate alınarak bir müşkilden olsun tahlis-i nefis eylemeniz gayet akilâne bir hareket olacaktır."*²⁷ Anlaşılaçağı üzere bu şartlar, Girit'te Osmanlı yönetiminin fiilen bitirilmesi anlamına geliyordu. Zira adanın idaresi Yunan Kralına bırakıldığı gibi Girit mebuslarının Yunan Meclisine kabul edilmekte idi. Bu ise Girit'in Yunanistan'la birleşmesi yönünde önemli bir adımın atılmış olduğu anlamına geliyordu. Dolayısıyla da önerilen şartların Osmanlı Devletince kabul edilmesi mümkün değildi.

Yunan kralının 25 Ocak 1912 tarihinde Kemalî Bey ile yaptığı görüşmede soruna ilişkin

24 Söylemezoğlu, *Hariciye Hizmetinde Otuz Sene...*, c.1, s.240-241.

25 BOA., BEO., 3985/298865, 13 M. 1330.

26 BOA., HR.SYS., 517/6, 27.02.1912, s.2.

27 BOA., HR.SYS., 517/6, 27.02.1912, s.2.

olarak “Berlin Kongresinde Bosna Hersek üzerinde Avusturya işgali ve idaresine benzer bir hukuk üzerine” bir çözüm teklifi önermesi, sorunu bir adım daha ileri taşımış oluyordu. Çünkü bu durum adada Yunanistan’ın asker yazımı ve Yunan meclisine mebus göndermesi anlamına geliyordu. Bu ise adada Osmanlı Devleti’nin hükümler hukukunu ortadan kaldırmaktaydı.²⁸ Yunan kralı, söz konusu teklifini sunarken Kemalî Bey’i de teklifin Giritlilerin Yunanistan’la birleşme hissini ve gümrük merasiminin ortadan kaldırılması gibi yararlar sağlayacağı, bunun da Sultanın metbuiyet hukukunu koruyacağı yönünde temin etmek istiyordu. Görüldüğü gibi Yunan penceresinden Girit, Yunanistan’ın bir parçası olarak addedilmekte, bunun hukukî bir zemine oturtulması için bir yol aranmaktaydı.

Bu noktada dış baskılar ve Yunanistan’la iyi ilişkilerin sürdürülebilmesi gerekliliği Osmanlı Devleti için Girit meselesinin bir uzlaşya varılması zarureti ortaya çıkarmaktaydı. Ancak bunun, Osmanlı Devleti’nin adada hükümler hukukunu ortadan kaldıran şartlar çerçevesinde olmayacağı açıktı. Osmanlı hükümetinin soruna ilişkin öngördüğü çözüm yolu ise Girit’te Şarkî Rumeli idaresine benzer bir idarenin kurulması idi. Kemalî Bey bu çerçevede Yunanistan’dan ayrılacağı günlerde Yunan Başbakanı’na Osmanlı hükümetince kabul edilebilecek şartları şu şekilde sıralamıştır:

1-Ada Sultanın metbuiyeti altında kalmalıdır (suzera ineté du Sultan).

2- Şarki Rumeli örneğinde mümtaz bir vilayet olarak adanın idaresi Yunan Prenslerinden birisine verilmelidir.

3-Girit mebuslarının bir meclise girmesi tabii olduğuna göre, adanın Osmanlı hâkimiyeti altında kalması itibariyle, bu meclisin Osmanlı Mebusan Meclisi olması gereklidir. Bununla birlikte bir iyi niyet eseri daha olmak üzere, bunların ne İstanbul, ne de Atina’ya gitmeyerek, vaktiyle Abdülaziz devrinde Giritlilere ihsan buyurulmuş bazı hakları içeren Halepa mukavelesiyle adada açılması kabul edilmiş olan Girit Meclisi’nde yer almaları uygundur.

4-Bu mümtaz eyalet Babıalye her sene belli bir vergi vermelidir.

5-Adadan Yunan jandarma sınıfında kullanılmak üzere hiç bir Giritli de Yunanistan’a getirilmemelidir.²⁹

Bu şartlar, Osmanlı Devleti açısından iç ve dış şartlar göz önünde bulundurulduğunda Girit için uygun bir çözüm yolu olarak görünmekteydi. Kemalî Bey, Yunanistan ile söz konusu şartlar bağlamında bir anlaşmanın yapılmasını muhtemel bir “Balkan ateşini söndürecek” bir gelişme olarak görmüştür. Nitekim kendi his dünyasında Girit üzerinde muhtemel bir uzlaşmanın Balkan Sorununun geleceği üzerindeki etkisini şu şekilde ifade etmiştir.³⁰ “... İçimden yarabbi! Şu meselenin de inşallah hemen halline imkân bulunur ise üstümüzden ne büyük yük kalkacak! Barut fıçısı üzerinde duran Balkanları ateşliyecek en mühim bir fesad ateşi, beş on sene için olsun sönmüş olacak diye seviniyor, Allah’a şükrediyordum.” Ona göre Girit sorunu çözülmüş olsaydı Yunanistan tabii olarak Balkan ittifadına girmeyecek, Balkan harbi olmayacak, hatta Birinci Dünya Savaşı geç başlayacak, belki de hiç çıkmayacaktı.³¹ Girit Sorunu kuşkusuz Türk-Yunan ilişkilerinde bir mihenk taşıydı; ancak bunu Balkan ve Birinci Dünya Savaşı’nın ortaya çıkışının temel faktörü

28 Söylemezoğlu, *Hariciye Hizmetinde Otuz Sene...*, c.1, s.269-271. Kemalî Bey ile Yunan Kralı arasındaki görüşme Jeune Turc gazetesinde çıkan “Girit İhtilafı-Muhtemel Bir Tesviye Şekli” başlıklı yazıya da konu olmuştur.

29 Söylemezoğlu, *Hariciye Hizmetinde Otuz Sene...*, c.1, s.297; Söylemezoğlu, *Siyasi Dağarcığım*, s.358.

30 Söylemezoğlu, *Hariciye Hizmetinde Otuz Sene...*, c.1, s.298.

31 Söylemezoğlu, *Siyasi Dağarcığım*, s.359.

olarak görmek abartılı bir yorum olsa gerektir.

Anlaşıldığı üzere Girit Sorunu en önemli bir “fesat ateşi” olarak görülmekte, Balkanlardaki gelişmelerin seyrini belirleyecek bir unsur olarak addedilmekteydi. Bu nedenle Kemalî Bey, Girit Sorunu’nu stratejik bir konu olarak görmüş, Atina’daki görevi boyunca sorunun çözümünü temel gayelerinden biri haline getirmiştir. Kemalî Bey’e göre, Yunan Başbakan Venizelos Girit sorununun Türk tarafının öngördüğü -yukarıda bahsi geçen- esaslar üzerinde konuşulabileceği düşüncesindeydi. Fakat gerçek böyle değildi. Venizelos’un çalışmaları, Osmanlı hükümetinin görüşlerini tam bir suiistimal düşüncesiyle ele aldığını göstermekteydi.³² Denebilir ki, tarafların uzlaşma şartları arasında bir uçurum bulunmaktaydı.

C-Balkan İttifakı’na Doğru

Trablusgarp’ın İtalyan işgaline maruz kaldığı bir sırada Balkan devletlerinin Osmanlı Devleti’ne karşı takip edecekleri politika hayati önem arz etmekteydi. Balkanlı devletlerin izleyeceği politikaların kendileriyle sınırlı olmadığı, Rusya, Avusturya, İtalya gibi büyük devletlerin çıkarları adına Balkan coğrafyasına ilgileri dikkate alındığında çok daha kapsamlı olduğu belliydi. Kemalî Bey, Osmanlı Devleti’nin bölgedeki çıkarlarını emniyet altına almak için Balkan devletleriyle ittifak antlaşmalarının yapılmasını beka sorunu olarak görmekteydi: *“El haletü hazihi (şimdiki zamanda) geçirmekte olduğumuz dâhilî ve haricî buhranın ehemmiyet ve nezaketi müstağni-i arz ve beyandır (sunulması ve beyanı gereklidir). Başımıza daha büyük bir gail çıkmadan hükûmat-ı mütecevire (komşu hükümetler) ile münasebatı hazıramızı islâh, ve âtiyemizi de bir tarik-i metin itilâfa ircâ pek mühimdir. Balkanlarda daha büyük âmalı siyasiye beslemekte olan düvel-i malûme istilasına karşı Devlet-i Aliyye ile akdi itilâf küçük hükümetlerce de hayatî bir meseledir.”* Benzer şekilde Kemalî Bey, Balkan devletleri arasında güç kazanan muhtemel bir ittifak ve bu suretle Avusturya’nın bölgeye olan ilgisini³³ analiz ettiği sırada ise şunları söylemiştir: *“El haletü hazihi, her türlü ihtimalâta karşı, Balkan hükümetleri menfaatlerini temin çarelerine tevessül eylemiş (girişmiş) bulduklarından, fevkaled nazik olan şu halde devlet-i ebed-i müddetimizin dahi tarik-i itilâf (uyuşma yolu) ve islâhatta artık kat’i adımlarla yürüyeceği şüphesizdir.”³⁴*

Kemalî Bey’in Atina müsteşarlığına atandığı sırada Balkan devletleri arasında bir ittifak ihtimali mevcut olduğu gibi, 1912 yılı ilk aylarından itibaren bu ihtimal daha fazla konuşulmaya başlanmıştır. Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ arasında vuku bulabilecek muhtemel bir ittifakta Romanya’nın adı da zaman zaman zikredilmekteydi.³⁵ Avrupalı devletlerden Avusturya ve İtalya ile Rusya’nın Balkanlardaki gelişmelerde etkin

32 BDFa, vol.20, Doc.58, p.396.

33 Avusturya’nın Osmanlı-Yunan savaşında Yunanistan’ın Selanik sahiline donanma göndermesine karşı çıkması ve İtalyan donanmasının Arnavutluk sahillerine saldırısına karşı müdahaleci olması onun Balkanlar ile olan ilgisi ve siyasi emellerinin pek açık bir surette göstergesi olmuştur. Söylemezoğlu, *Hariciye Hizmetinde Otuz Sene...*, c.1, s.255.

34 *Hariciye Hizmetinde Otuz Sene...*, c.1, s.253, 256.

35 Balkan ittifakının temeli Bulgaristan ile Sırbistan arasında varılan uzlaşma ile atılmıştır. 1903 yılından sonra iki hükümet arasındaki ilişkilerin iyileşmiş olduğu bilinmekteydi. Bununla birlikte, 13 Mart 1912 tarihinde imzalanan Bulgar-Sırp Antlaşması’na giden süreçte taraflar arasındaki görüşmeler 1911 Ekiminde başlamıştı. Bu antlaşma temelde tarafları Makedonya üzerindeki çıkarlarını uzlaştırmıştı. Buna göre Osmanlı Devleti’nin yenilgiye uğraması durumunda Makedonya topraklarının Şar dağlarının kuzeyindeki kısmı Sırbistan’a, Struma Nehri ve Rodop Dağlarının doğusunda kalan kısmı Bulgaristan’a kalacaktı. Bu durumda Makedonya’nın büyük bir kısmı paylaşılmadan kalıyordu. Söz konusu kısımlar için de taraflar anlaşmaya varamazsa Rus çarı arabuluculuğuna başvurulacaktı. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti’yle yapılacak olan savaşa Bulgaristan 200 bin, Sırbistan 150 bin asker gönderecekti. Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi 2, 20. Yüzyıl*, 3. Baskı, Küre Yayınlar, İstanbul, 2013, s.102; Necdet Hayta, *Ege Adaları Sorunu 1911’den Günümüze*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2006, s.69.

rol oynayacakları, olayların gelişiminde ve aldıkları politik tavır tutumlardan belliydi.

Osmanlı Devletine karşı Balkan devletleri arasında bir ittifak ihtimalini Kemalî Bey'in Atina'daki görevine başladığı ilk günlerde tespit ettiği bir durumdu. Bu tespitinde Yunanistan'ı ittifaka sürükleyecek asıl meselenin Girit olduğunu düşünmüştür. Ona göre Osmanlı Devleti komşuları hakkında asırlardan beri hiçbir saldırı düşüncesinde olmadığı halde, Yunanistan kara ve deniz kuvvetlerini ikmal ederek büyük bir güç olma yolunda hırs ve gayretle çalışmakta idi. Yunan hükümetinin "hedef-i harekâtı" "Türkiye'den gayri bir yer" değildi. Eskiden olduğu gibi hazırlanmaksızın bir takım "harekât-ı mecnunane" atılmayıp, vakit kazanıp kuvvetini artırdıktan sonra, müttefikler edinmek ve bir dereceye kadar zafer kazanmak ümidiyle işe girişmekten başka bir maksadının olmadığını gösterecektir.³⁶ Yine de, Galip Kemalî Bey'in şahsi gayretlerinin Türk-Yunan ilişkilerinin müspet bir seyir izlemesindeki etkisi yadsınmaz. Fakat bir gerçek vardı ki Yunanistan'ın atacağı adımların Bulgaristan'ın icra edeceği politikaya bağlı olacağı açıktı. Yunan resmî gazetesi Ajans Daten'in Yunanistan'ın Trablusgarp Savaşında takip edeceği politikaya dair -Kemalî Bey'in de hem fikir olduğu- bir yazı Yunan politikasındaki Bulgaristan faktörünü açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Söz konusu yazıda Yunanistan'ın, Trablusgarp Savaşı sırasında tarafsız kalacağı, ancak üçüncü bir hükümet (kastedilen Bulgaristan'dır) işe müdahale ederse o zaman kendi menfaatlerinin muhafazası üzere hareket edeceği ilan edilmişti. Kemalî Bey, Yunan politikasının gazetede serdedilen istikamette seyredeceği kanaatini taşımıştır: "*Ahiren benim resmi gazetelerde Devlet-i Osmaniyye tarafından hükümet-i müteccavireye ve betahsis Yunanistan'a karşı verilen teminatı sulhcûyane her ne kadar mühim ise de, şayet Türkiye Yunanistan'a karşı muhafaza-i sükûnet eylediği halde bile Bulgaristan'a taarruz ederse, Yunanlıların dahi Türkiye'ye ilan-ı harb eylemeleri lazım geleceği hakkında bir takım makalat manzuru çakeranem olmakla, düveli saire süferasının lisanı münasible nazarı dikkatleri celbedilmiş...*" Yunan Dışişleri Bakanı Griparis resmî olmayan bir surette gazeteye konu olan görüşün Yunan hükümetinin görüşü olmadığını söylese de Kemalî Bey yukarıdaki düşüncesinden emindir: "*Maahaza, evvel ve ahir arz eylediğim veçhile muhakkak olan bir şey var ise o da aralarında bir gûna taahhüdü resmi olmamakla beraber Bulgaristan ve Yunanistan herhangisiyle harb edecek olursak diğerinin derhal müsellâhan müdahale eyleyeceğidir.*"³⁷

Bulgarlar ile Yunanlılar arasındaki yakınlaşmanın gelecekte bir ittifaka delalet edeceği Kemalî Bey'in 21 Şubat 1912 tarihli telgrafında³⁸ kendini göstermiştir. Kemalî Bey'in Rusya sefiriyle yaptığı bir mülakata dair bilgileri içeren bu telgrafta Bulgarlarla Yunanlılar arasında kilise, seçim ve başka konularda bir uzlaşmanın mevcut olduğu belirtilmiştir. Bu bilginin Rus elçisi gibi diğer devletlerin elçileri tarafından da bilindiğine işaret edilmiştir. Rus elçisi, mevcut durumda Osmanlı hükümetine tavsiyede bulunmayı dostane bir görev kabul ederek, vakit kaybedilmeksizin Rumeli'de halkın hükümete ısındırılması için siyasi ve idari islahatların yapılması gerekliliğinden söz etmiştir. Bulgar-Yunan yakınlaşmasına dair bilgilerin takip eden günlerde arkası kesilmemiştir. İttifaka doğru giden söz konusu yakınlaşma Kemalî Bey'in 17 ve 22 Nisan 1912 tarihli raporlarına³⁹ yansıdığı üzere endişe verici boyuta ulaşmıştı. Kemalî Bey 17 Nisan tarihli raporunda Balkan devletlerinin nüfuz yarışı ve uyuşma teşebbüslerinin ana noktasının Makedonya olduğunu ve bu çerçevede Bulgarlar ile Yunanlıların bölgede nüfuz alanlarını taksim yoluna gittiklerini belirtmiştir. Bunun için de bir Bulgar-Yunan uzlaşma zemininin ortaya çıktığına ve taraflar aralarındaki

36 *Hariciye Hizmetinde Otuz Sene...*, c.1, s.235.

37 *Hariciye Hizmetinde Otuz Sene...*, c.1, s.249-250.

38 *BOA., DH.MUİ.*, 153/97, 21.03.1330. Bu telgrafta Rus sefirinin izahatından halihazırda Avusturya, Bulgaristan ve Yunanistan arasında bir siyasi yakınlaşmanın mevcut olmadığı kanaati edinilmiştir.

39 *Hariciye Hizmetinde Otuz Sene...*, c.1, s.287-288.

mücadeleye son vermek amacıyla kralları nezdinde gizlice haberleşmelerin vaki olduğuna dikkat çekmiştir. Ancak taraflar arasındaki uzlaşmanın Avusturya aleyhinde olduğu, bunun ise kendi memleketleri için korkunç addedilecek bir takım tezvirat ve tahrikâtı sonuçsuz bırakmak için olduğu ilan edilmişti. Kemalî Bey, bu bilgileri Sofya elçisinden almıştır. Bu bilgilerin doğruluğunu kanıtlamak üzere farklı bilgi kaynaklarına ulaşmaya çalışmıştır. Bu bağlamda 22 Nisan 1912 tarihli yeni raporu söz konusu bilgileri doğruladığı gibi yeni bilgiler elde ettiğini göstermiştir. Times gazetesinin Balkanlar muhabiri Bouchier'in verdiği bilgileri ihtiva eden 22 Nisan tarihli raporda, Bulgar kralı tarafından Kral Yorgi'ye tarafların Makedonya'da birlikte hareket etmenin ortaya çıkaracağı menfaatler konusunda bir tebligatta bulunulduğu söyleniyordu. Bu arada Yunan ve Bulgar patrikhaneleri arasında iyi ilişkilerin teessüs etmeye başladığı belirtiliyordu. Kemalî Bey, Yunan ve Bulgar Komiteleri arasında birkaç ay önce varılan uzlaşmaya işaret ettikten sonra Bulgar-Yunan uzlaşmasının geldiği noktayı şu şekilde aktarmaktadır: *"Bulgar ve Yunan devletlerinden biriyle ihtilafımız zuhur eder ise diğerinin artık muhafaza-i bitarafi eylemeyeceğine, ve hele Bulgarlar ile zuhur edecek bir harp üzerine Yunanlıların behemahal aleyhimize kıyam eyleyeceklerine çakerlerince kanaati kamile vardır."*

Kemalî Bey'in, Bulgar-Yunan yakınlaşmasının doğrudan doğruya Osmanlı Devleti'ni hedef alacağı yönündeki kanaati diyebiliriz ki Sofya elçisi Nabi Bey'in verdiği malumatla güç kazanmıştı. Kemalî Bey 9 Mayıs'ta Bulgar ve Rum patrikhaneleri arasında tesis edilen iyi ilişkilerin sonucu olarak "şimdilik" sırf millî ve idari meseleler hakkında uzlaşmanın hâsıl olduğunu tekrarlamıştır. Fakat uzlaşmanın henüz siyasi bir mahiyet almamış olduğunu da eklemiştir. Bu tahriratında Bulgar-Yunan yakınlaşmasının Avusturya'yı hedef almayacağından emindir: *"Herhalde hükümeteynin (Bulgar ve Yunan hükümetlerinin) Avusturya aleyhine her ne suretle olursa olsun tevhid-i harekât yolunda bir gûna taahüdât altına girmemiş olduğu çakerlerince muhakkaktır."*⁴⁰ Görüldüğü gibi Kemalî Bey, Bulgar-Yunan yakınlaşmasının "şimdilik" siyasi bir mahiyet kazanmamış olduğunu düşünmekle beraber, bu yakınlaşmanın Avusturya değil Osmanlı Devleti'ni hedef alacağına inanmıştır.

Bu cümleden olarak Kemalî Bey, bu ikaza rağmen Osmanlı hükümetinin ne Sırbistan ile bir anlaşma, ne de Girit hakkında Yunanistan'la yapılması elzem ve acil bir anlaşmanın vücuda getirilmemiş olması nedeniyle "Timurlenk" in devletin başına açmış olduğu felaketten sonra en büyük bir musibete neden olduğunu düşünmüştür. Rus etkisiyle iki Slav devleti olan Bulgaristan'la Sırbistan arasında akdedilen 1912 ittifakı, Osmanlı Devleti'nin Yunanistan'ı pek kolaylıkla elde etmek imkânının ihmal edilmesi ve Yunanistan'ın bu ittifaka dâhil olmasının bir sonucu idi. Bu ise Balkan Savaşı denilen bir savaşın çıkarılarak Osmanlı Devleti'nin canına okunması anlamına geliyordu.⁴¹

D-Balkan Sorununda Avusturya Faktörü

Avusturya, çıkarları açısından Balkanlarda gelişmeleri hayati önemde gören devletlerin başında gelmekteydi. Gerek toprak edinmek arzusu, gerekse topraklarındaki halkların Balkan uluslarıyla akrabalığı, Balkanları kendisi için bir rekabet sahası haline getirmiştir. Bu bakımdan Avusturya için Balkanlar devamlı ilgi alanı olmuş ve buradaki gelişmelere göre payına düşeni alma yoluna gitmiştir. Balkanlı güçler de Avusturya'nın bölge üzerindeki ilgisinin fakında idi ve kendi çıkarlarının temininde Avusturya'yı hep hesaba katmaktaydılar. Bosna Hersek, Avusturya için 93 Harbini takip eden yıllarda başlıca ilgi ve nüfuz sahasıydı. Harbi sonlandıran Berlin Antlaşması'yla bölgenin işgalini, 1908'de de

40 BOA., HR.SYS., 2910/14, 16.05.1912.

41 Hariciye Hizmetinde Otuz Sene..., c.1, s.288, 296.

ilhakını gerçekleştirmiştir. Yine, Avusturya'nın Osmanlı-Yunan savaşında Yunanistan'ın Selanik sahiline donanma göndermesine karşı çıkması ve Arnavutluk sahillere karşı İtalyan donanmasının saldırısına karşında müdahaleci bir tavır alması, onun Balkanlar üzerindeki siyasi emellerini çok açık bir şekilde ortaya koymuştur.

Avusturya, Bosna-Hersek'in ilhakından sonra Balkan sorununun bir savaşa doğru gittiği sırada ilgisini Yeni Pazar Sancağı (Novibazar)'na çevirmiştir. Buradan Selanik vilayetine uzanmak istediği açıktı. Bu amaçla da Balkan hükümetleri nezdinde bazı tahrikkâr eylemlerde bulunduğu dair Osmanlı makamlarınca bilgiler alınmaktaydı. Kemalî Bey'in edinmiş olduğu gizli bir bilgiye göre daha 1911 yılı başlarında Avusturya, "güya" Osmanlı Devleti'nin menfaatini muhafaza etmek "bahanesiyle" Yeni Pazar Sancağı'nda bazı önemli noktaları işgale hazırlanmaktaydı. Böyle bir işgalin Almanya tarafından desteklenip Babialî'nin bu oldu-bittiye zorlanacağı uyarısında bulunulmaktaydı. Bu amaca matuf olarak Avusturya'nın Bulgaristan ile ittifak yapabileceği de ifade edilmekteydi. Kemalî Bey, edindiği bilginin gerçekleşmesi durumunda ortaya çıkacak durumun ciddiyetine binaen Osmanlı Devleti'nin Yeni Pazar'da konumunu güçlendirmesinin lüzumuna işaret etmiştir. Ona göre, arazisi engebeli olan Yeni Pazar'ın muhafazası için gerekli tedbirlerin alınması durumunda bölgenin istila edilebilmesi mümkün değildi.⁴²

Avusturya'nın Balkanlarda izlediği yayılcı politikanın ana unsurlarından biri Arnavutluk olmuştur. Arnavutlar, Balkanlarda Osmanlı egemenliğinin sona doğru gittiği ve büyük bir rekabetin savaşın kapısını çaldığı bir sırada kendi varlıklarını korumak, yaşadıkları toprakları kurtarmak gayesi gütmekte idiler. Genel olarak Müslüman Arnavutlar mevcudiyetlerini Osmanlı idaresinde kalarak devam ettirmek arzusunda iseler de, "*Devlet-i Osmaniye'nin sarsıldığı ve civar hükümetinin Allah göstermesin birer suretle temin-i menfaat edeceklerini hiss ederler ise bu ufak hükümlere parça parça tabi olmakdan ise bütün Arnavutluk'un büyük bir hükümet-i ecnebiye idaresine dâhil olmasını tercih eyleyecekleri*" kesindir. İşte böyle bir ihtimal karşısında Avusturya hükümeti Arnavutluk'ta öteden beri propaganda yaptığı ve "*hamiyet-i vataniyesi akıl ve serveti kadar mefkûd (bilinmeyen)*" bazı Müslüman Bey ve ağaları dahi yoldan çıkardığı şüphesizdir. Avusturya, Arnavutları elde etme siyasetinde daha kapsamlı sonuçlar elde etmeyi düşünmekteydi. Gerçekte Avusturya'nın Slav tehdidine karşı çıkarları için Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünden yana olduğunu belirtmek gerekir. Osmanlı Devleti'nin dağılması durumunda Avusturya için Arnavutlar, Slav saldırılarına karşı önemli bir araç olarak düşünülmüştür. Bu nedenle de Avusturya, gerek Arnavut-Sırp mücadelesinde veya Malisora (dağlılara) yardımından dolayı Arnavutlar üzerindeki Karadağ sempatisine karşı Arnavut halkını yanına çekmeyi ve müdahaleci bir tavır almayı zorunlu görmüştür. Bu bakımdan Kemalî Bey'e göre Avusturya hükümetinin nazarında Osmanlı vilayetlerinde en önemli mevkiyi Arnavutlar tutmaktaydı.⁴³ Kemalî Bey'e göre Arnavutlar, nihayetinde İtalya ve Avusturya arasındaki rekabetin hedefi haline gelmiş, bu suretle yabancı aldatmalarına kapılmaları nedeniyle de parçalara ayrılarak küçük hükümetlerin idaresi ve himayesine girmişlerdir. Arnavutların elde tutulamamasının Osmanlı yönetimiyle de ilgili gören Kemalî Bey, İttihat ve Terakki yönetiminin Arnavutluk'a bölgeyi tanımayan kaymakam ve mutasarrıflar atması ve bu yöneticilerin Hristiyanlara dokunmadığı halde Müslümanların silahlarını toplamasının düşmanın ekmeğine yağ sürdüğü görüşündedir. Kısaca Arnavutların hoşnutsuzluğu ve Osmanlı karşıtı propagandaya kapılmaları kötü idare biçimine atfedilmiştir. Osmanlı yönetiminin ihmal ve zaafı ne ölçüde Arnavut hoşnutsuzluğunu tetiklemiştir bilinmez ama

42 BOA., BEO., 3985/298870, 01 M.1329.

43 BOA., HR.SYS., 149/57, 19.10.1911.

bu gerekçelerin tek başına yeterli olmayacağı muhakkaktır. Kemalî Bey'in altını çizerek belirttiği nokta ise Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşları sırasında Arnavutlar gibi "mühim bir kuvvetten" istifade edememiş olduğudur.⁴⁴

Her hal ve şartta Osmanlı makamları, Avusturya'nın gerek Balkan devletleriyle olan ilişkilerini, gerekse Avrupa güçler dengesi açısından takip ettiği politikayı büyük bir dikkatle takip etmekteydi. Bu noktada Avusturya'nın muhtemel bir Balkan ittifakı içinde yer alıp almayacağı, bu bağlamda Bulgaristan'la bir yakınlaşma ihtimalinin bulunup bulunmayacağına dair görüşler 1911 sonlarından itibaren yapılan yazışmaların konularından biri olmuştur. Kemalî Bey'in 1 Aralık 1911 tarihli tahriratında, Avusturya'nın Yeni Pazar'ı elde etme politikasının bir sonucu olarak Bulgaristan ile ilişkilerinde bir yakınlaşmanın olduğu yönündeki bilgilere yer verilmekteydi.⁴⁵ 1912 yılı Ocak ortalarındaki başka bir yazışma mevcut bilgiyi teyid etmektedir. Fakat önceki tahrirattan yaklaşık bir buçuk ay sonra yazılan bu yeni tahriratta bu süre zarfında Avusturya ve Bulgaristan arasındaki ilişkilerde bir olağanüstülüğün yaşanmadığı belirtilmiştir. 1912'in Ocak ayı sonunda Kemalî Bey'in yazışmaları Avusturya ile Bulgaristan arasındaki ilişkilerde havanın değiştiğini göstermiştir. Tarafların Rumeli'de birlikte hareket etmek esaslarıyla meşgul oldukları ve iki devlet arasındaki ilişkilerin "hissolunacak derecede iyileştiği" konusunda Hariciye Nezareti'ni uyurma ihtiyacı duymuştur.⁴⁶

Bu noktada belirtmek gerekir ki Bulgaristan ile Romanya arasındaki ilişkilerin seyrinde Avusturya diplomasisi belirleyici bir rol oynamıştır. Çünkü bu tarihlerde Bulgaristan ile Romanya arasında bir ihtilafın bahsedilmekteydi. Bu ihtilaf, Bulgaristan'ın Osmanlı devleti ile bir uyumsuzluğa düşmesi durumunda Romanya'nın Bulgaristan'a karşı harekâta geçeceği yönündeydi. Böyle bir ihtimal ciddi esaslara dayanmamakla beraber Romanya'nın Avusturya'dan ayrı hareket etmeyeceği düşünülmekteydi.⁴⁷ Anlaşıldığı üzere Avusturya, gelinen süreçte siyasi etkisiyle Balkanlardaki rekabet ve güçler dengesinin yapı taşlarından bir olmaya devam etmiştir.

E-Sonuç

Galip Kemalî Bey'in diplomasi hayatına dair hatıratı, onun olaylara bakışında kuvvetli bir millî hassasiyeti göstermekle beraber, dönemin siyasi sorunları ve diplomatik ilişkilerine dair önemli bilgiler içermektedir. Hatıratındaki bu bilgiler, gerek geniş bir şekilde resmî dokümanlara dayanması, gerekse doğrudan doğruya olaylara tanıklık etmesi nedeniyle birincil kaynak hüviyeti taşımaktadır. Bu bağlamda Balkan savaşlarına giden süreçte Balkan devletleri arasındaki ilişkileri, Balkan ittifakının siyasi ve diplomatik boyutlarını ortaya koyacak faktörleri tespit etmek mümkündür. Özeldir Yunanistan'ı Balkan ittifakına sürükleyen şartların Girit sorununda düğümlendiği, söz konusu sorun karşısında Osmanlı Devleti'nin izlediği politikanın dayanaksız, güçsüz ve çaresiz zemini görülmektedir. Açıkçası uluslararası ittifaklar sisteminden yararlanamayan Osmanlı hükümeti, sorunlarını tavizlerle çözmek gibi aciz ve pasif bir diplomasiyi benimsemiştir. Sanki ölümcül bir hastalığa yakalanmış bir hastanın kaderine razı olması gibi. Nitekim Balkan savaşları hastayı yatağa düşüren ve onu ölüme götürecek hastalığın en önemli belirtilerinden biri olmuştur. Niyazi Ahmet Banoğlu, Osmanlı Devleti'nin 1897'de Osmanlı Devleti'nin Yunanistan'a karşı kazandığı zafere atfen Balkanların yerel güçleri ile Büyük Devletler karşısındaki gücünü ve elde edebileceklerini, daha doğrusu mazbut pozisyonun gelmiş olduğu noktayı özetler

44 Hariciye Hizmetinde Otuz Sene..., c.1, s.239.

45 BEO, 3985/298870, 01.01.1329

46 Hariciye Hizmetinde Otuz Sene..., c.1, s.257-258.

47 BOA., HR.SYS., 2908/52, 24.01.1912.

gibidir: "Türk mağlup olursa çok şey verir, galip gelirse hiçbir şey alamaz."⁴⁸ Kemalî Bey'in hatıratı onun farklı bilgi kaynaklarından istifade ettiğini göstermekle beraber, meseleleri ele alış biçimi yetenekli bir diplomat olduğunu göstermiştir. Fakat Hariciye Nezareti'nin kendine intikal eden bu bilgi ve görüşleri gerekli bir şekilde değerlendirdiği söylenemez.

F-Kaynakça

1-Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BEO., 3985/298865, 13 M. 1330.

3985/298870, 01 M.1329.

DH.EUM.EMN., 2/48, 25 Z. 1329.

DH.MUİ., 153/97, 21.03.1330.

DH.SAİDd.,38/245, 29.12.1290, s.487.

HR.SYS., 149/57, 19.10.1911.

517/6, 27.02.1912,

2906/135, 15.08.1911.

2908/52, 24.01.1912.

2910/14, 16.05.1912.

2- Galip Kemalî Söylemezoğlu'nun Eserleri

Galip Kemalî Söylemezoğlu, *Başımıza Gelenler/Yakın Bir Mazinin Hatıraları Mondros'tan Mudanya'ya 1918-1922*, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1939.

....., *Canlı Tarihler: Galip Kemalî Söylemezoğlu Hatıraları/ Atina Sefareti (1913-1916)*, Türkiye Yayınevi, 1946.

....., *Hariciye Hizmetinde Otuz Sene, Mutlakiyet-Meşrutiyet ve Millî Mücadele Yıllarında Gördüklerim ve Başımıza Gelenler, 1892-1922*, c.1, Şaka Matbaası, İstanbul, 1949.

....., *Hariciye Hizmetinde Otuz Sene, Mutlakiyet-Meşrutiyet ve Millî Mücadele Yıllarında Şahidi ve Âmili Olduğum Hadiselere Ait Vesikalar*, Maarif Basımevi, İstanbul, 1955.

....., *Siyasi Dağarcığım*, Ekicigil Matbaası, 1957.

....., *Otuz Senelik Siyasi Hatıratımın Üçüncü Cildi, Kısım: 1, 1918-1922*, Ülkü Basımevi, İstanbul, 1953.

3-Araştırmalar

Banoğlu, N. Ahmet, *Tarihte Girit ve Osmanlılar Dönemi*, 1. Baskı, Kırmızı Beyaz Yayınları, İstanbul, 2005.

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, Series B: The Near and Middle East 1856-1914, Vol.20: The Ottoman Empire under the Young Turks 1908-1914, General Editors: Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, University Publications of America, 1985.

Hayta, Necdet, *Ege Adaları Sorunu 1911'den Günümüze*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2006.

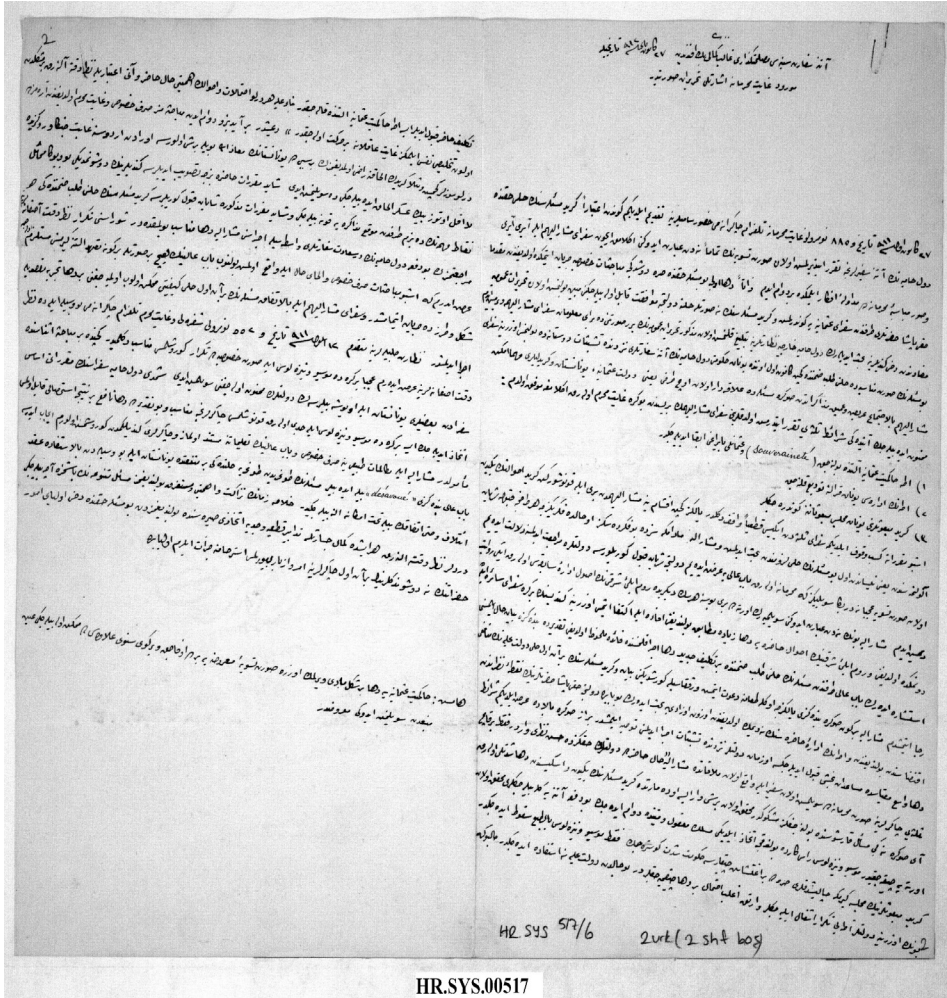
Jelavich, Barbara, *Balkan Tarihi 2, 20. Yüzyıl*, 3. Baskı, Küre Yayınlar, İstanbul, 2013.

Yapıcı, Selim, *Erzurum'un Yüzleri: Abdürrezzak Galip Kemalî Söylemezoğlu*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, No.1159, Erzurum, 2016.

48 Banoğlu, a.g.e., s.85.

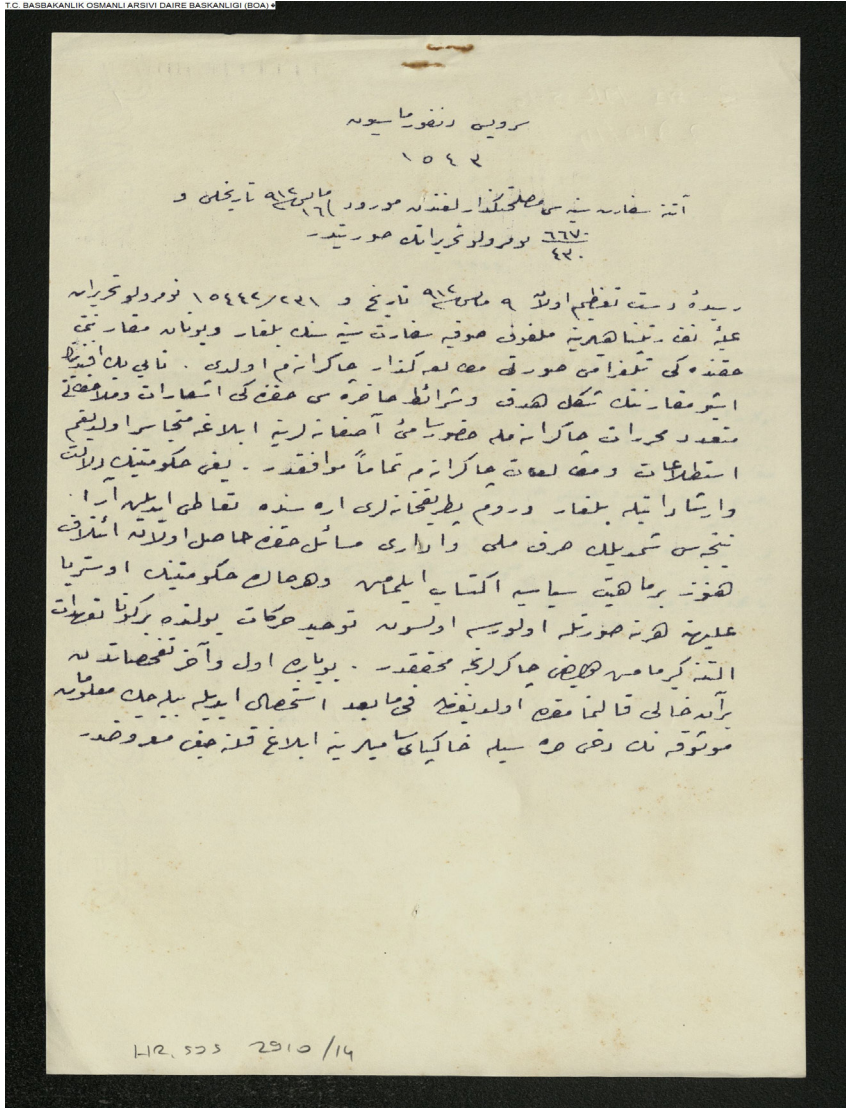
G-Ekler

Ek1 : Galip Kemalî Bey'in Girit Meselesi hakkındaki tahriratı (BOA, HR.SYS., 517/6, 27.02.1912)

HR.SYS.00517

Ek 2: Galip Kemalî Bey'in Bulgar-Yunan İttifakı hakkındaki tahriratı (BOA., HR.SYS.,
1910/14,16.05.1912)

HR.SYS.02910.00014.001

1742 İZMİR YANGINI SONRASINDA YANGINDAN ZARAR GÖREN BİNA VE ARSALAR ÜZERİNDEKİ MÜLKİYET PROBLEMLERİ

PROPERTY PROBLEMS ON THE BUILDINGS AND LOTS DAMAGED BY THE FIRE AFTER THE İZMİR FIRE OF 1742

Bülent ÇELİK *

ÇELİK, Bülent, (2018), "1742 izmir yangını sonrasında yangından zarar gören bina ve arsalar üzerindeki mülkiyet problemleri", Belgi Dergisi, C.2, S.16, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Yaz 2018/II, ss. 980 – 990.

Öz

Tarihte insanoğlunun çaresiz duruma düştüğü pek çok büyük felaket anları bulunmaktadır. Doğa ya da insan kaynaklı ortaya çıkabilen bu felaketlerde insanın çevresine karşı takındığı tavır, çoğu kez şaşkıncı bir hal alabilmektedir. Bu türden felaket anlarında işi fırsata dönüştürmek isteyenler, daha düne kadar komşuluk yaptığı, tanıdığı insanlara karşı fırsatçı yaklaşımlar sergileyenler tarihte hep olagelmişlerdir. 1742 yılında İzmir’de ortaya çıkan büyük yangın sonrası Osmanlı resmi kayıtlarına geçen bu türden olay örneklerinden yola çıkarak hazırlanan bu çalışma, İzmir şehir tarihine ve bu büyük felaket sonrasına dair bilgiler sunmaktadır. Yangın sonrası arsa ve binalar üzerinde görülen mülkiyet problemlerinden bazıları birer şikâyet konusu olarak Osmanlı resmi kayıtlarına geçmişti. Bu türden şikâyetleri inceleyen Osmanlı merkezi idaresinin yangın sonrası anlaşmazlıklara bakışı, bireyler arasındaki anlaşmazlık konuları, arsa ve binaların nasıl el değiştirdiği ve merkezi bir yapının olmadığı anlarda insanların takındıkları tavır değişiklikleri bu kayıtlarda açık bir şekilde görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı Devleti, İzmir, Şikâyet Defterleri, Yangın*

Abstract

There were many great disasters in history in which man kind became desperately helpless. During these calamities which could stem from nature or human factors, attitudes of some people often turned to an astonishing manner. People who wanted to turn the occasion into an opportunity or those who acted opportunistically towards their neighbours and acquaintances during such times, always existed. This study, which treated the similar cases occurred after the great İzmir fire of 1742, registered by the Ottoman official records, provides information concerning to civic history of İzmir and to the period after this disaster. Some property problems of plots and buildings after the fire, were registered in the Ottoman official records as complaint matters. Perspective of the judging Ottoman central administration on the post-fire disputes, grievance to pics among individuals, how the plots and buildings were handed over and how people changed their attitudes in the absence of a central authority, can be seen clearly in these registers.

Keywords: *Ottoman Empire, İzmir, The Complaint Registers, Fire*

GİRİŞ

Büyük felaketler karşısında insanların aynı felakete maruz kalmış başka insanlara karşı takındıkları tavırları anlamlandırmak bazen zor olabiliyor. Bir anda hayatı da dâhil olmak üzere her şeyini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalıp, bu tehlike geçince bazı davranışları fırsat olarak gören ve aynı felakete uğramış insanların çaresizliğinden yararlanmaya çalışın başka insanlar, yakın ve uzak tarihte hep vardılar. Thomas Hobbes,

*Dr. Öğr. Üyesi, Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Efeler/Aydın, bcelik@adu.edu.tr, (Orcid ID:0000-0002-3882-7877)

insan insanın kurdudur benzetmesiyle *doğa durumunda* yani hukukun ve devletin olmadığı durumlarda insanların amaçları uğruna birbirlerini yok etmeye veya egemenlikleri altına almaya çalıştıklarından bahseder¹ ve doğa durumunu kargaşanın yaşandığı bir dönem olarak tasarlar. Bu tasarı, aslında hiçbir toplumun bu koşullarda varlığını sürdürmeyeceğini gösterir. Ayrıca, doğa durumu Hobbes'ta sanki insana aykırı gelen bir durumu da gösterir. Bu aykırılığı giderecek bir düzen, güvenli bir ortam düşünülür². Böyle güç anlarda, felakete uğramış insanlara kayıplarının acısını azaltmak, onlara her konuda yardımcı olmak yerine, uğradıkları felaketlerden kaynaklanan çaresizliklerinden yararlanarak maddi çıkar peşine düşmek kabul edilemez bir tavidir. Bu tavır değişikliğini yaratan olaylar arasında tarihte gerçekleşmiş büyük yangınlar da sayılabilir. 1742 yılında İzmir'de ortaya çıkan ve elbette binaların yangına olan mukavemetsizliklerinden dolayı hızla yayılan yangın, kentte var olan mahalleler ve sakinlerine büyük bir zarar vermiştir.

Osmanlı Devleti'nde evler genellikle taşa göre daha ucuz ve bol olarak tedarik edilebilen ahşap malzeme kullanılarak inşa edildiğinden³, en küçük, kontrol edilemeyen bir ocak ateşi veya kışın ısınmak için kullanılan mangalın devrilmesi, koskoca mahalleleri saran büyük yangınlara neden olabilmekteydi. Başka türden felaketlerde de yapı malzemesi olarak ahşap tercih edilmekteydi. Örneğin 1766 yılında İstanbul'da meydana gelen deprem sonrasında yapılacak binalarla ilgili en önemli meselelerden birisi de yeniden yapılacak yerlerin devlet tarafından kârgir olarak inşasının istenmesine karşılık ahalinin ahşabı tercih etmesiydi. İstanbul'un daha önceki tarihlerde geçirdiği yangınlar sebebiyle evlerin ahşap olarak yapılması istenmiyordu. İnşaatin daha çabuk tamamlanması ve yeni bir depremde taş binalarda yaşamayı tehlikeli bulan ahali, binalarını ahşaptan yapmak için uğraşmış, devlet tarafından ise yapıların çoğunun kârgir olması, sadece bazı kısımlarının ahşaptan yapılması yönünde emirler çıkmıştır⁴. Ahşabın nakli taş malzemeye göre daha kolaydı. Cami, medrese, hamam gibi binalar hariç, evler, konaklar, saraylar, bazı mescitler, hatta bir kısım hanlar bile ahşap yapılmıştı. Osmanlı yapılarında kerestenin bol ve evlerin ucuz mal edilmesi yüzünden, pek çok yangına rağmen, ahşap malzemenin vazgeçilmemiştir⁵. Bu yangından hem evler hem de ticaretin yapıldığı dükkân ve hanlar zarar görmekteydi. Binaları pek çok Osmanlı şehri gibi genellikle ahşap malzemenin yapılan İzmir, 1738, 1741, 1742, 1752, 1761, 1763, 1795, 1797, 1825, 1841, 1845, 1852, 1857, 1861 ve 1882 yıllarında büyük yangınlar geçirmiştir. XVIII. yüzyıl'da İzmir'de İngiliz ticari teşekkülleri tarafından iki yangın söndürme cihazı faaliyete geçirilmişse de büyük yangınlara tamamen engel olunamamıştır. Gerçekten 7 Nisan 1738 ve 27 Ocak 1741 yangınlarının fazla tahribat yapmadan söndürülmesi mümkün olmuşsa da 8 Temmuz 1742'de Yahudi mahallesinde çıkan yangın Türk mahalleleriyle Frenk sokağına sıçramış, kırk sekiz saat sonunda şehrin

1 Yavuz Kılıç, "Hobbes, Locke ve Rousseau'da 'Doğa Durumu' Düşüncesi", *Temaşa*, Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi, 1/2 (2015), s. 102.

2 Kılıç, "Hobbes, Locke ve Rousseau'da 'Doğa Durumu' Düşüncesi", s.104.

3 Türk evinin yapımında ana taşıyıcı strüktür malzemesi ahşap olup, dolgu malzemesi olarak da kerpiç kullanılmıdır. Kerpicin ana malzemesi killi toprak olmakla birlikte içine saz ve kamışın da katıldığı güneşte kurutulmuş kerpiçten duvarlar oluşturulmuştur. Sibel Özer, "Geleneksel Yiğma Yapılarda Strüktürel Elemanların Analizi", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Kayseri 2006),s.43-45.

4 Erhan Afyoncu-Zekai Mete, "1766 İstanbul Depremi ve Toplum Yaşantısına Tesirleri", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri* 22-23 Mayıs 2000 Bildiriler içinde, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 2002, s. 92

5 Fatma Ürekli, "Osmanlı Döneminde İstanbul'da Meydana Gelen Afetlere İlişkin Literatür", *TALİD*, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 8/16(2010):112. Yazar, İstanbul yangınlarının âfete dönüşmesine yol açan belli başlı faktörler olarak; sokakların dar ve dolambaçlı oluşu, saçak, cumba, çardak çıkıntıları, özellikle konutların ahşap ve çoğu yerde bitişik nizamda yapılması ev aralarında yangın duvarı bulunmaması, kentin bir yarımada üzerinde bulunması dolayısıyla rüzgârın ve fırtınaların eksik olmaması, itfaiye örgütünün ve yöntemlerinin geliştirilememesini sayar. Ürekli, "Osmanlı Döneminde İstanbul'da", s.113.

üçte ikisini kül etmiştir⁶. Bu tür olayların kayıtları kadılar tarafından tutulan Şer'iyye Sicilleri'nin klasik döneme ait olanlarında bulunmaktadır. Ancak İzmir yangınının çıktığı döneme ait Şer'iyye Sicilleri günümüze kadar ulaşmadığı için kaynak olarak ahkâm ya da şikâyet defterleri olarak adlandırılan defterlerden yararlanılmıştır.

OSMANLI DEVLETİ'NDE SOSYAL KONULARDA BİR KAYNAK OLARAK ŞİKÂYET DEFTERLERİ

Osmanlı'da mahkeme başkanı olan kadılar tarafından çözülmeye çalışılan bazı meseleler taraflarca beğenilmeyebiliyordu. Ayrıca merkezi otoritenin zayıflamasıyla beraber; merkezden uzak bölgelerde bulunan yöneticilerin keyfi muamele içerisine girmeleri ve özellikle XVII. asrın ikinci yarısında fazlalaşan asayişsizliğe bağlı olarak şikâyetlerin arttığı görülüyordu. Osmanlı devlet geleneğine göre padişahlar halkı yani reaya'yı zalimlere karşı korumakla görevliydi. Bundan dolayı gerek kadı tarafından verilen kararın sonucunu beğenmeyen, gerekse herhangi bir haksızlığa uğrayan/uğradığını düşünen kişilerin şikâyet amacıyla, çözülmesi için meseleyi padişah'a veya Divân-ı Hümâyûn'a götürme hak ve imkânı bulunuyordu⁷.

Anadolu'daki çeşitli yerleşim birimlerine ait şikâyetleri ve devletin bunlara getirdiği çözümleri içeren bu defterler, özellikle sosyal tarih için son derece önemli bir kaynak niteliğindedir. Halk kendi arasındaki anlaşmazlıkları, bunların sebeplerini tespit etmek suretiyle genellemelere gidilebilmesi açısından da önemlidir. Yine bu defterlere yansıyan Müslüman ve gayrimüslimler arasındaki davalarda veya bu defterlere yansımış gayrimüslimlerin kendi aralarındaki davalardan toplumun problemlerini öğrenmek mümkün olmaktadır. Bu defterlerdeki hükümler içerisinde halkın şahsi ve grup halindeki şikâyetleri ile devlet tarafından bunlara getirilen çözümler yer almaktadır. Söz gelimi; alacak verecek davaları, boşanmadan sonra ortaya çıkan anlaşmazlıklar, diyet talebi, mala ve cana kastedilmesi, miras paylaşılırken düşülen anlaşmazlıklar, ticari anlaşmazlıklar, tımar tevcihi konusunda karşılaşılan problemler, vakıf, vasilik, vergi ve toprak ile ilgili anlaşmazlıklar gibi pek çok şahsi ve toplumsal şikâyetleri bu defterlerde bulmak mümkündür. Hükümler genelde üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde yörenin şer-i yetkilisine veya hem şer-i hem örf-i yetkilisinin her ikisine birden hitapla hüküm başlamaktadır. İkinci bölümde hükmün asıl konusunu oluşturan şikâyet özetlenmektedir. Belgenin sonunda ise getirilen çözüm belirtildikten sonra *hüküm şer'le görülmek için yazılmıştır, ihkak-ı hak olunmak babında, emr-i şerifim yazılmıştır, mahallinde ilam olunmak babında, mahallinde şerle görülmek babında, kanun üzre amel olunmak babında ve emr-i şerifim yazılmıştır* gibi ibareler yer almaktadır⁸. İzmir ile ilgili hükümler 1, 2, 3 ve 4 numaralı Anadolu Ahkâm defterleri taranılarak çıkarılmıştır

1742 YILI İZMİR YANGINI SONRASINDA MÜLKLER ÜZERİNDEKİ ŞİKÂYET KONUSU OLAN ANLAŞMAZLIKLAR

1155 ve 1156 yıllarına ait olan bu defterlerden konuyla ilgili olarak 1 numaralı Anadolu Ahkâm defterindeki vereceğimiz ilk örnek yangın sırasında zarar gören bir dükkân sahibi tarafından yapılan şikâyettir. 1742 yılı Ekim ayı başlarında İzmir sakinlerinden Hacı Hüseyin'in Bitpazarı sukûnda kiracısı olduğu dükkân, içindeki 1.200 guruşu aşkın

6Mübahat S. Kütükoğlu, "İzmir" DİA, İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, 23 (2001), s. 518-519.

7 Ramazan Günay, "Osmanlı Arşiv Kaynakları İçerisinde Ahkâm Defterleri: Gelişim Seyri, Muhtevası ve Önemi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17 (2013), s. 14-15.

8 Nadide Şimşir, "Ahkâm defterlerinin Tarihi Kıymeti ve 107 No'lu Anadolu Ahkâm Defteri'ndeki İzmir İle İlgili Hükümler", *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, IX/9 (1994), s. 361-362.

değerindeki eşya ve mallarıyla yanmıştı. Dükkân Hacı Hüseyin'e ait olmamakla beraber gedik⁹ kendisine aitti. Yangından zarar gören dükkânı kendi parasıyla onarmış ve işler duruma sokmuşken belgede eshâb-ı ağrâz olarak nitelenen ve yine İzmir'de oturan Hüseyin adlı kimse dükkânı zorla elinden almıştı¹⁰. Aynı defterde konuyla ilgili ikinci hüküm güvenlikle ilgili yapılan bir şikâyetti. İzmir'de oturan Sipahi sûku ahalisinden bazı kişiler, hayrat sahibi bir kişi olarak kayıta geçen Morali Hacı Hüseyin'in İzmir'deki vakfının mütevellisi olan Hacı Mustafa Efendi ile birlikte şu şekilde bir şikâyette bulunmuşlardı: Odun pazarındaki halen buldukları sûkun etraf-ı erba'ası güvenli olmadığından pek çok defa geceleri dükkânlarına giriliyor, mal ve erzakları çalınıyordu. Oysa vakfın Cami-i atik mahallesinde Çerçioğlu hanı olarak bilinen bir gayrimenkulü vardı. Her ne kadar bu han kısmen yanmış olsa da arka duvarları kargir (taş/tuğla), metin ve müstahkemdi. Üstelik mütevellî, hanı yeniden bina eyleyecekti. Yeni Sipahi sûku olarak bu yapıyı kullanmak ve binanın yenilenmesine kimsenin engel olmaması için bir emir istiyorlardı. İstanbul'daki yönetim; halkın yararına olacağı ve bu değişikliğin kimseye zararı olmaması koşuluyla 1742 yılı kasım ayı ortalarında gerekli izinleri vermişti¹¹. İzmir'deki yangınla ilgili başka bir belge Darüssaade Ağası Hacı Beşir Ağa tarafından padişaha yollanan bir arzdı. Buna göre İzmir'de Cami-i atik mahallesinde hayır sahibi ve Balyambolulu olarak da bilinen müteveffa Hacı Mehmed'in yaptırdığı cami-i şerif, medrese, han ve imam ile şeyhin oturması şartıyla yapılmış evler, İzmir'de meydana gelen yangında yanmışlardı. Bu yapılara Darüssaade Ağası Hacı Beşir Ağa tarafından nezaret edilmekteydi. Söz konusu yapıların yenilenmesi için gereken meblağ toplam 5.115 guruş olarak belirlenmiş, bu meblağ, vakfa ait gelir getiren gayrimenkullerin kiracılarından kalan alacaklardan vakıf mütevellisi tarafından talep edilmiş ancak bir türlü toplanamamıştı. 1742 yılı Aralık ayı sonunda İzmir Naibi Yusuf'tan bu alacakların toplanması ve vakıf mütevellisine teslim edilmesi istenmişti¹².

2 numaralı Anadolu Ahkâm defterinde, Ağustos ortaları 1742 yılı Ağustos ayı ortalarında, yangın sonrasında zarara uğrayan iki tüccarın şikâyeti, bu defterden tespit edilen ilk örnektir. İzmir sakini tüccarlardan Hacı Mustafa ve Hacı Hasan İzmir dışına çıkarken ortaklaşa sahip oldukları 826 kile¹³ pirinç ve 405 vukiyye¹⁴ kahveyi İzmir'de Çerçioğlu hanında bir mahzene koymuşlardı. Malı koruması için de hizmetlerinde bulunan Hasan'ı görevlendirmişlerdir. Bu süreçte Hasan ölmüş, mahzende bulunan pirinç ve kahveye ise İzmir sakinlerinden Morali oğlu Hacı Mustafa ve Halil Ağa tarafından el konulmuştu. Tüccarlar İzmir'e gelip durumu öğrendiklerinde sahip oldukları malı haksız yere gasp eden bu kişilerden istedikleri zaman yangın sırasında yandı cevabını almışlardı. Mallarının kendilerine iadesini isteyen tüccarlar bu konuda bir de şeyhülislâmdan fetva çıkartmışlardı¹⁵. Öte yandan insanların bu fırsatçılığı sadece İzmir'de değil İstanbul'da da görülmekteydi. Yangının İstanbul toplumuna yaşattığı sosyal gerçek, "kül fukaralığı"

9 Gedik mal ve hizmetleri üretmek satın alabilmek ve satmak haklarına dair esnafa ve tüccara devletçe verilen senette kaydedilmiş bulunan tekeller ve imtiyazlardır. Ayrıca Gedik rehin edilebilmekte ve tüccardan esnafın veresiye aldığı mala karşılık gösterilebilmekteydi. Bu açıdan baktığımızda gedikler esnaf için yeni bir kredi müessesesi oluşturmuş oluyordu. Yine gedik, esnafın borcunu ödeyememesi durumunda tüccara ve diğer alacaklılara bir nevi ipotek edilmiş olduğundan alacaklılara önemli bir güvence oluşturuyor, veresiye-kredili alış-verişin uygulanabilirliğini temin ediyor, üretimin kesintiye uğramadan devamlılığını sağlıyordu. Ahmet Kal'a, "Osmanlı Esnaf ve Sanayisi Üzerine Yapılan Çalışmalarla İlgili Genel Bir Değerlendirme", *TALİD, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1/1(2003), s. 250.

10 1 No'lu Anadolu Ahkâm Defteri, Hüküm no 339.

11 1 No'lu Anadolu Ahkâm Defteri, Hüküm no 554.

12 1 No'lu Anadolu Ahkâm Defteri, Hüküm no 633.

13 1 İstanbul kilesi(1500'ler)=18 okka 350 dirhem=24.215 kg. Halil İncalick, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, Çeviren Ruşen Sezer, (Yapı Kredi Yayınları İstanbul 1995), s. 251. Buradaki pirinç 20 tondan fazladır.

14 1 vukiyye ya da okka (standart)=4 ratl-ı rûmî=400 dirhem=1.2822945 kg. İncalick, *Osmanlı İmparatorluğu*, 253. Tüccarların burada sahip oldukları kahve miktarı 519 kg.'ı aşmaktadır.

15 2 No'lu Anadolu Ahkâm defteri, Hüküm no 132.

1742 İzmir Yangını Sonrasında Yangından Zarar Gören Bina ve Arsalar Üzerindeki Mülkiyet Problemleri

deyimi ile ifade edilmekteydi¹⁶. Beklenmedik bir anda zenginler yoksul düşebiliyor, buna karşılık yangını ve kargaşa ortamını fırsat bilip yükte hafif pahada ağır ne bulursa yağma ve talan eden kimseler de yangın zengini oluyordu. Yangın mallarını el altından ucuza kapatıp sonra peyderpey satan bir esnaf zümresi dahi türemiştir¹⁷.

Yine 1742 yılı Haziran ayı ortalarında İzmir kadısı ve voyvodasına yazılan bir hüküm bulunmaktadır. İzmir'deki Yahudi taifesi İstanbul'a gönderdikleri arz-ı hâl'de meydana gelen yangında ev ve kiliseleri yandığından; yangından kurtulan evlerde toplanıp, Tevrat okuyup, ayin yaptıklarını, ancak ehl-i örfe mensup bazı kişilerin kendilerine bu yüzden baskı yaptıklarını şikâyet etmektedirler. İstanbul'dan gelen yazıda bu durumun engellenmesi kadı ve has voyvodasından istenmektedir¹⁸. Yangın en çok Yahudilerin yoğun olarak yaşadıkları yerleri etkilemişti. Bu yerlerdeki dini yapılar da yangın yüzünden zarar görmüştü. 1743 yılı Şubat ayı sonlarında İzmirli Yahudiler yangından zarar görmüş ve fetihten beri kendilerine ayrılmış Kadimî havra denilen havralarının tamiri için izin istemişlerdi. Bununla beraber toplam 8 adet havranın usullerine uygun olarak keşif ve yenilenmesi için İstanbul yönetimi gerekli izinleri vermişti¹⁹. Başka bir örnek ise 1743 yılı Nisan ayı başlarında 1742'deki yangın sonrası bazı hanlar üzerinde gerçekleşen tasarruf değişikliğine dair yapılan şikâyettir. Derya ümerâsından Derviş Paşazade İsmail, İstanbul'a bir arz-ı hâl yazarak İzmir'de gerçekleşen yangında tasarrufunda olan mülk hanın yanmış olduğunu, hanın arsa ve ahırına dışarıdan müdahalenin söz konusu olamayacağını, kendi hanına yakın Ebubekir hanı olarak bilinen hana İzmir sakinlerinden ve yine derya ümerâsından Maryol zade Mustafa Paşa'nın iştirâ ile arsa üzerine bina ve ahır inşa ettiğini, bu arada kendi hanının arsasına da el koyduğunu şikâyet etmişti. Maryol zade ayrıca, handa bulunan İsmail'e ait prangalı esirleri ve hana ait parke taşlarını da kendi hanına nakletmişti²⁰. İnşaat konusundaki anlaşmazlıklar sadece ticari mekânlar için geçerli değildi. Defterdeki son örnek İzmir sakinlerinden Hacı İbrahim ile komşusu Hamza oğlu Hacı Ahmed arasındaki anlaşmazlığa aittir. Hacı Ahmed, yangında zarar gören evini tekrar inşa ederken evin eski planına uygun bir yapı ortaya çıkmamış ve bu durum Hacı İbrahim tarafından şikâyet edilmişti²¹.

3 numaralı Anadolu Ahkâm defterinde yangında zarar gören bir cami ile ilgili bir kayıt bulduk. 1743 yılı Haziran ayı sonlarında İzmir naibine gönderilen hükümde Kasap Hızır mahallesinde, Mısır çarşısında Niflzade tarafından yaptırılan Şadırvan camii'ni şerifi yangında yandığından bundan önce yollanan emri-i şerifle tamiri için keşif yapılması istenmişse de bu yerine getirilememiştir. Bunun üzerine mahalle ahali bu yapıyı kendileri tamir etmek için izin istemişler söz konusu izin, İzmir naibine gönderilen hükümle verilmişti²².

4 numaralı Anadolu Ahkâm Defterinde ise yangın sonrasında zarar gören binaların

16 Şimdi unutulmuş olan bu deyim, büyük İstanbul yangınlarının ardından gelen ümitsizliği ifade etmek için kullanılıyordu. İnsanların sahip oldukları, maddî değeri olan her şey yangın sonrası küle dönüşüyordu.

17 Ürekli, "Osmanlı Döneminde İstanbul'da", s. 113.

18 2 Nolu Anadolu Ahkâm defteri, Hüküm no 279.

19 2 Nolu Anadolu Ahkâm defteri, Hüküm no 805. Aslında defterde bu konuda birden fazla hüküm bulunmaktadır. Yahudi havraları için gönderilen evasit Zilkade 1155/Ocak başları 1743 tarihli 714 no'lu hükümde herhangi bir dini yapı sayısı belirtilmemiştir. Yine evasit Zilkade 1155/Ocak başları 1743 tarihli 715 no'lu hüküm Ermeni kiliseleri için yazılmış genel bir izin yazısıdır. Yine Yahudilere ait yangında zarar gören 8 adet havranın tamir öncesi ve sonrası görevli mimar ve işten anlayan Müslümanlarca teftişi ve tamirin yapıların eski ölçülerine göre yapılması hakkında evasit Rebiülahir 1156/Haziran başları 1743'de gönderilen hüküm için 3 No'lu Anadolu Ahkâm defteri, Hüküm no 111.

20 2 No'lu Anadolu Ahkâm defteri, Hüküm no 861.

21 2 No'lu Anadolu Ahkâm defteri, Hüküm no 1045.

22 3 No'lu Anadolu Ahkâm Defteri, Hüküm no 181.

tamirine ve anlaşmazlık konularına ait sekiz kayıt bulunmaktadır. Bunlardan ilki 1743 yılı Haziran ayı başlarında İzmir’de Ermeni cemaatine ait Kasap Hızır mahallesindeki Stefanos kilisenin tamir çalışmaları ile ilgilidir²³. Yola bitişik kilise duvarlarının *mürûr-ı eyyâm ve kürûr-ı i’vâm* ile harab olduğu gerekçesiyle kilise mensupları yenileme çalışmaları için padişah’tan izin istemişlerdi. Belirtilen kayıta geçen gerekçenin anlamı yapının inşa tarihinin veya en son gördüğü tamirin üzerinden uzunca bir sürenin geçmiş olduğudur. Çıkan büyük yangın, kiliseye zarar vermemiş olsa da ki eğer olsaydı bu kilise mensuplarının arzlarında ve naibe yollanan Osmanlı kaydında mutlaka yer alır ve kilisenin yenilenmesi için bir fırsat olarak görülmüş olabilir. Söz konusu istek; başkent tarafından, gerekli tamirin kilisenin kadim bina ölçülerine uygun ve bunları aşmayacak şekilde yapılması koşuluyla kabul edilmişti. Tamirden sonra kiliseye ayrılmış mahaller ve üzerinde kurulduğu arsa ölçülerinin uygunluğu kontrol edilecekti. Defterdeki ikinci şikâyet konusu İzmir sakinlerinden Kangırızade Hacı Mehmed’in arzuhalindeki şikâyet kayıdır. 1743 yılı Haziran ayı ortalarında tarihli belgede, Hacı Mehmed’in 18 yıldan beri tasarruf ettiği arsası üzerindeki mülk dükkânlarına Şerbetçioğlu Ahmed adlı bir kişi, arsa üzerinde yeniden inşa edilmiş olduğu anlaşılan dükkânlara yangından önceki sınırlarını aşmış olduğu gerekçesiyle müdahale etmekteydi. Hacı Mehmed bu müdahalenin engellenmesini istemekteydi²⁴.

Üçüncü hüküm İzmir naibi ve İzmir hassı voyvodasına gönderilmişti. Musa zade Abdullah, cedit Halil Musa’nın evlâdiyet üzere kurucusu olduğu vakfin mütevellisiydi. İzmir’de Arasta sükunda bulunan Nitioğlu arsası olarak bilinen arsayı bundan önce dedesi Abdülkadir, günlük 5 akçe kira ve üzerine sonradan yapılacak her türlü bina ve mallar kendi mülkü olmak şartıyla, İzmir’de ikamet eden Musa Veleddi Efraim ve David Veleddi Avram adlı Yahudilere kiralamıştı. Arsa üzerinde bulunan mülk bina yangın sırasında tamamen yanmış, Yahudi kiracılar da ölmüşlerdi. Yine İzmirli Yahudilerden Kemal adındaki bir kişi, kiracıların ölümlerini gizleyerek ve mütevellisinin izni olmadan, senetsiz olarak arsayı zapt etmiş, bunu yaparken de bazı âyân ve mütegalibeden destek almıştı. Mütevellî bu durumu şikâyet ediyor ve arsanın vakfa iadesini istiyordu.

1743 yılı Temmuz ayı başlarında tarihli bu belgeye göre; İzmir sakinlerinden Hacı Mustafa ve Mehmed Emin adlı kişilerin tasarruf ettikleri bir bâb mülk dükkân yangında zarar görmüştü. İzmir’de yaşayan ve belgede adı geçmeyen bir kişi, dükkân sahipleri ondan herhangi bir talepte bulunmadıkları halde dükkânı bunlardan almış ve kendi imkânlarıyla onarmaya girişmişti. Onarım için harcanan parayı dükkân sahipleri vermeye razılar iken, onarımı gerçekleştiren kişi harcamanın üzerinde para talep etmişti. Hacı Mustafa ve Mehmed Emin, talep edilen miktarı ödemeye güçlerinin olmadığını belirterek dükkâna yapılan harcamanın bir keşifle belirlenmesini istemişlerdi. Keşif sonucu belirlenecek meblağı ödemeye de hazırlardı²⁵.

Başka bir kayıt dinsel farklılıkların önemini göstermekteydi. İzmir’de Hasan Hoca mahallesinde Hasan Hoca’nın yaptırdığı mescid-i şerifin cemaatinden Seyyid Hacı Ahmed Ağa ibn Muhammed Efendi ve Hacı Mustafa ibn Hacı Muhammed ve Hüseyin Ağa ibn Hamza ve Hafız Hacı Mehmed Efendi adlı kişiler gelerek mescidin yakınlarında bulunan evlerin sahiplerinden şikâyetçi olmuşlardı. Bu evler eskiden beri sadece Müslümanlara kiralanırken yangın sonrası bazı ev sahipleri daha fazla paraya Yahudilere kiralamaya başlamışlardı. Yahudilerin gürültü ve pisliklerinden (şamatat ve telvisât) rahatsız olan şikâyetçiler kiralamaların yasaklanmasını istiyorlardı. İstanbul’dan naibe yazılan ve 1743

23 4 No’lu Anadolu Ahkâm Defteri, Hüküm no 109.

24 4 No’lu Anadolu Ahkâm Defteri, Hüküm no 192.

25 4 No’lu Anadolu Ahkâm Defteri, Hüküm no 358.

1742 İzmir Yangını Sonrasında Yangından Zarar Gören Bina ve Arsalar Üzerindeki Mülkiyet Problemleri

yılı Eylül ayı sonlarında tarihli hükümde şikâyetçiler haklı bulunarak *kadime mugayir* olan bu durumun engellenmesi isteniyordu²⁶.

Yine Defterlerde yer alan bir kayıta yangından etkilenen bir kişiye yapılan yardımın nasıl olumsuz bir sonuca dönüştüğünü göstermesi bakımından ilginçtir. İzmir naibi ve İzmir hasları voyvodasına yine 1743 yılı Eylül ayı sonlarında yazılan bu hüküm İstanbul'a gelip şikâyetçi olan Seyyid Mustafa'nın ifadesi üzerine gönderilmişti. Seyyid Mustafa büyük yangın sırasında sahip olduğu emvâl ve eşyasını yangından korumak için mahzenine koyarken, İzmir'de sakin Palandüz oğlu da denilen Hacı Mustafa adlı kişi ortaya çıkmıştı. Hacı Mustafa kendisine ait eşyaları da aynı mahzene koymak istediğini, mahzen sahibinden izinsiz mahzeni açmayacağını, emvâl ve eşyasından bir şey kaybolursa kendisinin tazmin edeceğini taahhüt etmişti. Ancak Hacı Mustafa mahzeni kendisinin izni ve haberi yokken 15-20 nefer adamlı gelerek açmış, kendi mallarını alırken mahzen sahibi olan Seyyid Mustafa'nın 7 kese eşyasının bazısı yağmalanmış bazısı da yanmıştı. Konuyla ilgili şeyhülislâmdan aldığı fetvasının da olduğunu belirten mahzen sahibi, zararının giderilmesini istiyordu²⁷.

1744 yılı Ocak ayı ortalarında tarihlenen İzmir'den gelen Yusuf adlı bir kişinin şikâyetine göre, İzmir'de Keten hanı yakınlarında, çeşme önünde temessükle mutasarrıf olduğu 7 adet dükkânları ve boş mülk arsasına kimsenin müdahale etmeye hakkı olmamasına rağmen eshâb-ı ağrâz bazı kimseler tasarrufuna engel olmaya kalkmışlardı. Yusuf bunun engellenmesi için bir emir istemişti²⁸. Ayrıca 1744 yılı Ocak sonlarında dergâh-ı muallâ kapıcıbaşlarından Abdüllatif'in şikâyeti üzerine yazılıp İzmir naibi ve İzmir hasası voyvodasına gönderilen bir hüküm bulunmaktadır. Buna göre Abdüllatif'in İzmir'de Cami-i atik mahallesinde bulunan evi yangında hasar görmüştü. Evinin iki yanında bitişik Yahudi havralarını onarmak isteyen Kemal ve Köse adlı Yahudiler, onarım için gereken taş, duvar ve sair levazımı, kendisinin İstanbul'da olmasından yararlanarak yanmış olan evinden sağlamışlardı. Üstelik evin bulunduğu arsadan Kemer kapısı adlı yere kadar olan 2 zıra'²⁹ yerini de gasp etmişlerdi. İzmir'de belgede adı belirtilmeyen bir kişiyi kendisine vekil olarak tayin eden Abdüllatif, evinden gasp edilen malzemenin ve havralara dâhil edilen arsasının iadesini istiyordu³⁰.

SONUÇ

Bütün bu örnekler İzmir'de 1742 yılında gerçekleşen bu büyük yangın sonrasında, özellikle yanan ev ve dükkânların yeniden inşası sırasında pek çok problemin ortaya çıktığını göstermektedir. Yangının halk üzerindeki en büyük etkisi barınma konusunda olmuştur. Arsa, ev ve dükkân sahipleri ile kiracıları veya yerler üzerinde hak iddia eden veya gayrimenkullere ait bazı yapı taşlarını çalan, el koyan kişiler arasındaki anlaşmazlıkların çoğu bu tip olayların var olan düzeni nasıl bozduğunu göstermesi açısından ilginçtir. Öte yandan merkezi yönetim de bu tip olağanüstü durumlar sonrasında

264 No'lu Anadolu Ahkâm Defteri, Hüküm no 550. Ek I.

27 4 No'lu Anadolu Ahkâm Defteri, Hüküm no 575.

28 4 No'lu Anadolu Ahkâm Defteri, Hüküm no 852.

29 Zıra' Türk lehçelerinde arşun, arçın, arjin ve alçin şeklinde yer alan kelime. Pehlevce areşnden (yeni Farsça eş, eş) gelmektedir. Dirsekle orta parmak ucu arasındaki kısmı ifade eder: Arapça'sı ziriî' dir (çoğulu ezrû', zur'an). Buradaki zıra bina arşını veya zıra-ı mi'mari de denilen ölçü birimidir. Adından da anıldığı üzere mimarlık işlerinde kullanılırdı. Ekrem Hakkı Ayverdi'nin yayımladığı Süleymaniye Camii inşaatı ile ilgili kayıtlar XVI. yüzyıl mimar arşınının değerini 73,3333 cm. olarak vermektedir. Mehmet Erkal, "Arşın" *DİA*, İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, 3(1991), s. 412.

30 4 No'lu Anadolu Ahkâm Defteri, Hüküm no 884. Ek II.

şehir yapılanması ile ilgili bir takım değişiklikleri kabul ederek kadim uygulamaları veya yerleşimlerin yerini değiştirmekte ve yeni bir organizasyona yol açmaktadır. İncelenen yangın sonrasında bazı esnaf gruplarının eskiden buldukları hanı terk edip yeni bir ticari yapıya taşınmaları ve bu yeniliği merkezi yönetimin de uygun görmesi, aslında şehrin ekonomik yapılanmasındaki değişikliğe işaret etmektedir. Eskiden beri var olan ya da başa gelen felaket nedeniyle yeni ortaya çıkan sorunlar, merkezin aldığı kararlarla ortadan kaldırılmaya çalışılıyor, bu yapılırken de şehrin ticari merkezleri yeniden düzenleniyordu. Yine bazı Vakıfların gelirlerinin yıkılan binaların yeniden inşasına veya tamirine harcanması da buralardan yararlananların mağduriyetini daha da arttırmıştır. Yangın sonrasında vakıf dükkân ya da evlere ait kiralari ödemekten kaçınanlar görülmektedir. Yine vakıf olmayan binaların mal sahipleri ve kiracıları arasında da bazı anlaşmazlıklar görülmektedir. Kira miktarlarında yükseltmeler veya kiracıları dükkânlarından çıkarmaya çalışan mülk sahipleri görülebilmektedir. Gerek bireyler, gerek lonca grupları, gerekse devlet, başa gelen bu felaketten eskiden beri var olan ya da durumdan dolayı yeni ortaya çıkmış olan sorunları çözmek için yararlanmaktaydı. Bu gibi büyük çaptaki yangınlar sonrasında; şehir planlarında değişiklikler, mahallelerdeki ticari veya ikamet için kullanılan yapıların tamiri veya yeniden inşası gibi faaliyetler görülmekteydi. Ancak bunlar yapılırken bazı kötü niyetli kişilerin durumdan yararlanmaya çalışmaları, kendi lehlerine olmak üzere bir takım haksızlıklara soyunmaları, fırsattan istifade ederek arsa ve yapılar üzerindeki tasarruf haklarını kendi lehlerine değiştirmeye çalışmaları, sonuçları çok acı olan bu felaketi bir fırsat olarak görmeleri olağanüstü durum nedeniyle ortaya çıkan otorite boşluğu yüzündendi. İncelenen defterlerde “harîk-i kebîr”, “harîk-i azîm” ya da “ihrâk-ı azîm” şeklinde geçen ve İzmir’de 1742 yılında görülen bu büyük yangın, şehir sakinleri üzerinde başta ekonomik, sosyal ve psikolojik boyutlarıyla felakete dönüşmüş, ağır hasarlara yol açmıştır. Osmanlı Devleti’nin değişik şehirlerinde bu türden büyük yangınlar hep görülmektedir. Yangın sonrası kayıplar, zarar ziyan, resmi otoritelerin bu türden elim olaylara karşı gösterdikleri reaksiyonun hızı ölçüsünde sarılmakta, yaşayanların mal ve can güvenliği konuları ilk etapta olmasa da sonraki günlerde ele alınıp çözüme kavuşturulmaya çalışılmaktadır. İzmir gibi ticari önemi çok fazla olan bir kentin böylesine büyük bir yangından sonra ayakta kalması, var olan ticari kimliğini devam ettirmesi gerçekten şaşırtıcıdır. Yukarıda vermeye çalıştığımız örneklerden bazıları bu büyük yangından zarar gören ticaret erbabına aittir. Bu felaketin söz konusu ticaretten yarar sağlayan tüccar, hancı, simsar ve çeşitli meslek ehline epey zararının dokunduğu rahatlıkla söylenebilir. Buna rağmen özellikle yabancı devletlere ait ticaret hacmi ve Osmanlı merkezi devletinin İzmir’e biçtiği Batı Anadolu’nun bir çıkış noktası olma özelliği ile İstanbul halkı ve Saray tarafından talep edilen çeşitli malların yüklendiği bir iskele olma rolü ileriki yıllarda da devam etmiş ve gelişmiştir. İzmir’in yangın sonrasında yeniden inşasına dair elimizde henüz yeterli ve ayrıntılı bilgilerin olmayışı bu yangının şehre yaptığı tahribatın boyutlarını tam anlamıyla anlamamıza olanak vermemektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı arşivi (BOA)

*Anadolu Ahkâm Defterleri (A.DVNS. AHKA)*1, 2, 3, 4.

Kitap ve Makaleler

AFYONCU, Erhan- METE, Zekai, “1766 İstanbul Depremi ve Toplum Yaşantısına Tesirleri”, *Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Âfetler ve Deprem Semineri* 22-23 Mayıs 2000

1742 İzmir Yangını Sonrasında Yangından Zarar Gören Bina ve Arsalar Üzerindeki
Mülkiyet Problemleri

- Bildiriler içinde, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 2002, s. 85-92.
- ERKAL, Mehmet, "Arşın" *DİA*, Cilt 3, 1991, s. 411-413.
- FROMM, Erich, *Kendini Savunan İnsan. Ahlak Felsefesinin Psikolojisine İlişkin Bir Araştırma*, Türkçesi Necla Arat, Say Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 1994.
- GÜNAY, Ramazan, "Osmanlı Arşiv Kaynakları İçerisinde Ahkâm Defterleri: Gelişim Seyri, Muhtevası ve Önemi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 17, Yıl 2013/1, s.9-29.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, Çeviren Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995.
- KAL'A, Ahmet, "Osmanlı Esnafı ve Sanayisi Üzerine Yapılan Çalışmalarla İlgili Genel Bir Değerlendirme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 2003, s.245-266.
- KILIÇ, Yavuz, "Hobbes, Locke ve Rousseau'da "Doğa Durumu" Düşüncesi", *Temaşa, Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi*, Sayı:1, Cilt 2, 2015, s. 97-117.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., "İzmir", *DİA*, Cilt 23, 2001, s.515-524.
- ÖZER, Sibel, *Geleneksel Yiğma Yapılarda Strüktürel Elemanların Analizi*. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Kayseri, 2006.
- ŞİMŞİR, Nadide, "Ahkâm defterlerinin Tarihi Kıymeti ve 107 No'lu Anadolu Ahkâm Defteri'ndeki İzmir İle İlgili Hükümler", *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, IX/9, İzmir 1994, s.357- 390.
- ÜREKLİ, Fatma, "Osmanlı Döneminde İstanbul'da Meydana Gelen Âfetlere İlişkin Literatür", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 8, Sayı 16, 2010, s.101-130.

EKLER

A. [DVNS.AHK.A.00004

Ek I.4 No'lu Anadolu Ahkâm Defteri, Hüküm no 550.

1742 İzmir Yangını Sonrasında Yangından Zarar Gören Bina ve Arsalar Üzerindeki Mülkiyet Problemleri

A. [DVNS.AHKA].d.00004

Ek II. 4 No'lu Anadolu Ahkâm Defteri, Hüküm no 884.

DEVLET BİLİMİ BAKIMINDAN KÖPRÜLÜ'NÜN ORTAÇAĞ KAMU HUKUKU KURUMLARI MAKALESİ VE TÜRK DEVLETİNİN VARLIĞI

KOPRULU'S MIDDLE AGES PUBLIC LAW INSTITUTIONS REPORT AND
TURKISH STATE'S BEING REGARDING STATE SCIENCE

Tekin AVANER *

AVANER, Tekin, (2018), "Devlet Bilimi Bakımından Köprülü'nün Ortaçağ Kamu Hukuku Kurumları Makalesi ve Türk Devletinin Varlığı", Belgi Dergisi, C.2, S.16, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Yaz 2018/II, ss. 992 – 1013.

Kabul Tarihi/Accepted: 30.06.2018

Öz

Türkler var oldukları uzun tarihi süreçte en çok devlet kuran uluslardandır. Ancak bu kadar çok ve etkili devlet kurmuş olmalarına karşın çoğu kez kendine özgü uygarlığı ya da devlet felsefesi olduğu göz ardı edilmeye çalışılmıştır. Türk kültürünün step özellikleri ile üzerinden geçtiği toprakların etkisiyle harmanlanmış bir bireşim yaratması pek çok kez itibarsızlaştırılma adına etki ve nüfuz altında olduğu şekliyle açıklanmak istenmiştir. Köprülü, 1937'deki Türk Tarih Kongresi'nde sunduğu bildirisini ile bu görüşlere itiraz etmekte ve ortaçağ Türk hukuk kurumlarına dair kanıtlarıyla Türk devletinin varlığını bilimsel delilleriyle göstermeye çalışmaktadır. Bildiri bu anlamda oldukça etkili olmuştur. Devletin tarihte aranması yöntemiyle Köprülü, bir yandan araştırmacının formasyonunu diğer yandan izlemesi gereken düşünsel yolu ortaya koymuş ve "Türk devleti"nin varlığını bilimsel olarak kanıtlamıştır. Bu yazı anılan bildirinin izlediği yöntem üzerinden tarihte devleti anlama çabasıdır.

Anahtar Kelimeler: Tarih, Devlet bilimi, Türk devleti, Türk hukuk kurumları, M. Fuad Köprülü

Abstract

During their presence in long historical period Turks are one of the most state founding nations. But although they founded that much and influential states their original civilization and state philosophy is tried to be neglected. Turkish Culture compounding the steppe characteristics with the territories involved by blending, often, to degrade, tried to be explained as under custody and influence. Köprülü, at the 1937 Turkish History Congress, with his proclamation objected these views and with evidences regarding the Turkish Law Institutions during the middle ages tried to present the presence of the Turkish state with scientific evidences. The proclamation was very influential in this respect. With his methodology of searching the state in history; Köprülü, presented the formation of an academic and the intellectual path as well and proved the existence of the Turkish state scientifically. This paper is the search for understanding the state in history with the path of the mentioned proclamation.

Keywords: History, state science, Turkish State, Turkish Law Institutions, M. Fuad Köprülü

Geliş Tarihi/Received: 08.06.2018

Giriş

Bellek yoksulu toplumların "bilimsel" görüş ve açıklamalar içeren çalışmalar bir yana gündelik tartışma konularında bile muarızlarına karşılık verememeleri doğal karşılanmalıdır. Ancak bu durumda sosyal bilimler bir dezenformasyon alanına dönüşecek ve olaylar ve olgular yeteri netlikte seçilemeyebilecektir. Böylesi bir durumun belirleyicileri hedeflerine ulaşırken, karmaşa her durumda ortaya atılan fikrin etkilediği mekânın mukimlerinin

*Dr. Öğr. Ü., Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi, Güvenlik Bilimleri Enst., Kamu Yönetimi ABD., Ankara, tekinavaner@hotmail.com, (orcid.org/0000-0003-4014-0131).

sorunu olarak kalacaktır. Tüm sorun bu yumağın çözülmesi sorunudur.

İşte 1930’larda genç Türkiye Cumhuriyeti devletinin de benzer bir durumla karşılaştığı anlaşılmaktadır. Bu tarihte yeni kurulmakta olan bir devletin önceki dönemden farklılaşmasını sağlayacak yeni arayışları olağandır. Ancak temel sorun bir ulus inşası sorunu ise bunun için dil ve kültür alanlarında olduğu gibi tarih alanında da kimi ulusal savların geliştirilmesi beklenmelidir. Bu savlarda romantizmin gereği olarak ve inşanın ivediliği nedeniyle zaman içinde kimi aksaklıklar görülebilir ancak onlar da kuşkusuz giderilmelidir.¹

Bu dönemde tarih alanında karşılaşılan sorun Türk devletinin varlığı/yokluğu sorunudur. Sorunun ortaya çıkışı tarihte Türk devleti, kimi önemsiz örnekler bir yana bırakılacak olursa, yoktur savından kaynaklanmaktadır. Fuad Köprülü’nün 1937 tarihli “*Ortazaman Türk Hukuki Müesseseleri: İslam Amme Hukuku’ndan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok Mudur?*” (Köprülü, 1937) adlı bildirisini bu savı ortaya koyanları ve bunların savlarını incelemekte ve bilimsel yanıtlarını etkili olarak ortaya koymaktadır. Ancak çalışmaya asıl olarak Türk devletinin varlığını Türk kamu hukuku kurumlarından yola çıkarak açığa çıkarması bakımından önemlidir.² Nitekim bu çalışma önemli bir dönüm noktası olmuş ve izleyenleri açılan yoldan giderek Türk toplumunun tarihteki yapısını olabildiğince aydınlatmışlardır. Ne var ki araştırılması gereken konuların sayısının çokluğu bir yana ortaya konulan çalışmaların bile unutulmaya terk edildiği gözlemlenmektedir.³ Bu anlamda yazarın yukarıda belirtilen makalesi devlet incelemeleri bağlamında bu yazıda yeniden gün ışığına çıkarılmaktadır. Bir diğer deyişle burada devleti arayan bir araştırmanın kapsamı içinde ve yazarın Ortaçağ Türk Hukuk Kurumları makalesi temelinde bir inceleme yapılmak istenmektedir.⁴

Köprülü çalışmasını, ‘Meselenin Bugünkü Hali’, ‘Usul Meselesi’, ‘Geriye Bir Bakış’ ve ‘Müslüman Türk Devletlerinde Amme Hukuku’ başlıkları altında ele almaktadır. Çalışmanın başlığından güncel bir sorunun varlığı anlaşılmaktadır. Nitekim başlıkta yer alan soru çalışmanın içeriğini tam anlamıyla ortaya koyar niteliktedir. Sorunun İslam kamu hukukundan ayrı bir Türk kamu hukuku yoktur diyenlere yönelik bir yanıt niteliği taşıdığı açıktır. Bu yanıtın kapsamında genetik ve karşılaştırmalı bir yöntem içerisinde Türklerin bir devlet olarak İslamı benimsemelerinin irdelenmesinin gerçekleşeceğine kuşku yoktur. Bunun için öncelikle İslam öncesi Türk devlet ve toplum yapılarına yönelerek buradaki oluşumun her bir dönemdeki aşamalarının ortaya konulacağı beklenmelidir.

İslamın kabul edilmesinden sonra İslam hukukunun etkilerinin Türk devlet yapısı

1 Bu savların gerçekte dönemin ulusal ve uluslararası koşulları içinde doğrulduğu unutulmamalıdır. Nitekim uzun yıllar süren savaşlardan perişan çıkmış, harabeye dönmüş bir ülke, nüfusunun dörtte biri olan en dinamik genç nüfusu yitirmiş bir ulus, ilkel ziraat ve yabancıların elinde bulunan bir ekonomi, yokluk, dış borçlar, iç ve dış politika gibi büyük sorunlar genç Cumhuriyet’in çözmesi gereken sorunlardan bazılarıdır.

2 M. Fuat Köprülü, 4 Aralık 1890’da İstanbul’da doğmuş olup 1907–1910 yıllarında Hukuk Okuluna devam etmiş ancak burada verilen eğitimi yetersiz bularak okuldan diploma almadan ayrılmıştır. Kısa bir süre sonra ise, 20 Aralık 1913’de, Halit Ziya Uşaklıgil’in istifasıyla boşalan İstanbul Darülfünunu Türk Edebiyatı Tarihi profesörlüğüne (müderris) genç yaşta tayin edilmiştir. Köprülü’nün çalışma alanı asıl olarak Türk Edebiyatı Tarihidir ve o, bu konudaki çalışmaları ilerledikçe Türk Tarihinin başka dalları üzerinde de araştırmalar yapmıştır. 1912–1950 yılları arasındaki yalnız bilimsel yazılarını içine alan 406 eseri bir bibliyografyada toplanan Köprülü’nün, bu tarihten sonra da bilimsel çalışmaları bulunmakla beraber, önceki eserlerinin ikinci, üçüncü baskıları yapılmış durumdadır. 28 Haziran 1966’da ölmüştür. Daha ayrıntılı olarak bkz. Fahri Çoker, *Türk Tarih Edebiyatı Tarihidir ve o, bu konudaki çalışmaları ilerledikçe Türk Tarihinin başka dalları üzerinde de araştırmalar yapmıştır. 1912–1950 yılları arasındaki yalnız bilimsel yazılarını içine alan 406 eseri bir bibliyografyada toplanan Köprülü’nün, bu tarihten sonra da bilimsel çalışmaları bulunmakla beraber, önceki eserlerinin ikinci, üçüncü baskıları yapılmış durumdadır.*

3 Nitekim Divitçioğlu, uzun yıllar önce Köprülü (1941–42) tarafından şöyle bir sözü edilen Kök Türk toplumundaki kutsal kağanlık konusuna değinerek, bırakın antropologları, şimdiki dek hiçbir Türkologun bile bu konuda araştırma yapmadığını ifade etmektedir. Sencer Divitçioğlu, *Nasıl Bir Tarih? Kök Türkler, Karahanlılar*, Bağlam Yayınları, Şubat 1992, s.37.

4 Köprülü adı altında bundan sonraki kaynağı belirtilmemiş göndermeler bu bildiriye aittir.

üzerinde tamamen etkili olduğu iddia edilmektedir. Ancak bu durumda Köprülü, Türkler gerçekte İslam hukukundan etkilenmiş olsalar bile bu etkilendikleri hukuk, başka toplumların daha önce etkilemiş oldukları hukuk anlayışıdır diye yanıt vermektedir. Üstelik bu etkilenme sonucunda bile Türklerin tamamen kendi yapılarını bir tarafa bırakmaları da beklenmemelidir.

A. TÜRK DEVLETİ ARAŞTIRMALARINDA FARKLI YAKLAŞIMLAR

19. yüzyılın sonlarından itibaren arkeoloji, Türkoloji, linguistik, antropoloji, etnoloji, etnografya ve tarih bilimleri arasında adları sayılamayacak kadar çok olan bilginler topluluğunun Orta Asya Türk Tarihi üzerinde yoğun bir çalışma içinde oldukları anlaşılmaktadır.⁵

Ne var ki Türk devleti üzerine yapılan neredeyse tüm araştırmalarda, araştırma alanına yönelik çözümlerlerin yetersizliği vurgulanmaktadır. Araştırmaların yetersizliği nedeniyle bu sahada çok çeşitli ancak kaynağı belli olmayan bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgilerde Batıda geliştirilen kimi kuramların ya da Batı devletlerine ait bilgilerin varlığı önemlidir.⁶ Bu durum tarihi ya da hukuki tüm araştırmaların dikkatlice ayıklanma ihtiyacını ortaya koymaktadır. Bu alanda özellikle oryantalist, İslamcı ya da resmi tarih ya da ırkçı açılardan ortaya çıkan ve nesnelliği tartışmalı bilgilerin varlığı söz konusudur.

1. Oryantalistler

Bunlardan oryantalizm, doğu toplumlarını ısrarla “öteki” olarak tanımlaması ve bu toplumların kendilerine ait bir tarihleri ve dinamikleri olduğu gerçeğini kabul etmemesi sonucu ortaya koyduğu sığ ve tek taraflı görüşleri nedeniyle tartışmalı kabul edilmektedir. Üstelik bu yaklaşımda çok eski zamanlardan kalma edebi kaynaklara aşırı derecede bel bağlandığından, önyargılar, yüzyıllar boyunca tarihsel gerçekler dikkate alınmadan nesilden nesile aktarılır haldedir.⁷ Örneğin Ortaylı’ya göre, “16. ve 17. yüzyılın Avrupalısı Doğuya yabancı bir diyar olarak bakar, ancak bu bakışta yine de bir saflık vardır, önyargılırsa dine yöneliktir.”⁸ Öte yandan oryantalist dünya görüşünün pek çok unsuru ilk olarak bu dönem gezginlerinin yazdıklarında şekillenmiştir. Bunların en ünlülerinden girişimci bir tacir ve mücevheratçı olan Tavernier, Seyahatnamesinde, “şark despotizmi” olarak gördüğü şeyle ilgili pek güvenilir olmayan betimlemeler yapabilmıştır.⁹

Dönemin Avrupalı gezginlerinin siyasi yaklaşımlarının¹⁰ yanı sıra, genelde söz konusu bölgeyi kendilerinden önce gezmiş olanların yazdıklarını okumuş olmaları da sorun yaratmaktadır.¹¹

5 Orhan Türkdoğan, *Türk Tarihinin Sosyolojisi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2003, s.22.

6 Öyle ki İzgi, Batılı bilim adamlarının daha 17. yüzyıldan itibaren Orta Asya Türk Tarihi ile ilgilendiklerini ancak Türklerin bu saha ile ancak 19. yüzyılda ilgilenmeye başladıklarını ifade etmektedir. Bkz. Özkan İzgi, “İslamiyetin Kabulünden Önceki Türk Tarihi”, *Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu*, (ed.) Abdulkadir Yuvalı, 21–26 Mayıs 1984, Elâziğ, Bildiriler, Elâziğ, 1990, s.135.

7 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir? Kaynaklara Giriş*, çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Ekim 2001, s.15.

8 İliber Ortaylı, *Gelenekten Geleceğe*, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2001, s.30.

9 Faroqhi, a.g.e., s.15.

10 Ortaylı’ya göre bu seyyahlar iki ayrı dönemde incelenebilir. Örneğin Ortaçağ ve Rönesans devrinin gezginleri Doğuya düşman da olsa sadece kendilerinden farklı bir toplum olarak bakmışlardır. Hiçbir zaman bir küçümseme yoktur. Yapılan karşılaştırmalarda bu tutum daim vardır. 18. yüzyılın gezgini ise çoğunlukla iktisat bilgisi olan bir tüccar, olası bir siyasi müdahale için ülkenin iç durumunu araştıran bir diplomat veya bilimsel tavırla öne çıkarılan bir tarihçidir ve bu ülkelere karşı değişik bir yaklaşımı vardır. Sonuç olarak Avrupalıların, Doğu ülkeleriyle geri kalmış, değişime kabiliyeti olmayan bir dünya olarak ilgilendikleri anlaşılmaktadır. Bkz. Ortaylı, a.g.e., s.30.

11 Faroqhi, a.g.e., s.16. Prusyalı A.J. Mordtmann Sen (1811–1879) ve Çek Alois Musil (1868–1944) gibi bazılarının ise casuslukla diplomatik misyonu eş anlamlı yürüttükleri bilinmektedir.

Bilindiği gibi Çin, Hint, Arap, Fars, Ermeni, Süryani, Grek, Rus, Macar, Bizans ve Latin yani Türklerle temas etmiş olan her ulusun dilinde kaynaklar mevcut olmuştur. Türkler kendi tarihlerini genellikle bu kaynaklar yolu ile öğrenmek zorunda kalmışlar dolayısıyla da bu ulusların tarihçilerinin yazdıklarıyla yetinmek zorunda olmuşlardır.¹² Böylece Orta Asya Türk Tarihi için özellikle çok önemli bir konunun kaynak sorunu olduğu ortaya çıkmaktadır. Faroqhi'nin Osmanlı tarihçilerinin kullandıkları paradigmaların neredeyse hiçbirini kendileri üretmemişlerdir tespiti de bu anlamda değerlendirilmelidir.¹³

Birinci Türk Tarih Kongresinde Köprülü, üçüncü oturumda yaptığı konuşmayla tüm bu durumu şöyle özetlemektedir: *“Türk tarihi hakkında şimdiye kadar Avrupa’da yapılmış olan incelemeler itiraf etmelidir ki, henüz başlangıcında denilebilecek bir haldedir ve bu tarih henüz eskiliği oranında daha etraflı ve daha derin zamanları kapsayacak şekilde incelenmiş de değildir.”*¹⁴ Ne var ki günümüz Türk tarihçisinin Batı entelektüel formasyonu yoğunluğu karşısında üstelik yetersiz Batılı araştırmalar karşısında kalışı ve doğu kaynaklarını birinci elden okuma yeterliliklerini kaybediyor oluşu, kapsamlı inceleme kabiliyeti ve onca birikimin yeni nesillere aktarılmasını engelliyor gibidir.

2. İslam Hukukçuları

Öte yandan bütün bunların dışında ülkemizde de özellikle teoloji okumuş bazı yazarların İslam ülkelerinde ve özel olarak da Müslüman Türk devletlerinde, “şeriat” dışında geçerli bir hukuk olmadığını ve olamayacağını savundukları görülmektedir.¹⁵ Böyle düşünenlerin İslam Tarihini de sadece Arap tarihi olarak aktardıklarını belirtelim.¹⁶ Köprülü de, *“... müslüman hukukçulara göre, İslam hukuku çerçevesinden ayrı bir ortaçağ Türk hukukundan bahsetmeye ya da bu kurumların varlığını kabul etmeye olanak yoktur”* demektedir. Ancak bu düşünceyi savunanlara karşı aşağıda ayrıntılı incelenecek Köprülü dışında üç tarihçinin görüşleri de ileri sürülebilir. Bunlar; Zeki Velidi Togan, Barthold ve Halil İnalıcık’dır.

Zeki Velidi, Orta Asya’daki Kazakları örnek vererek, *“şimdiki Kazakistan’da yaşayan Türkler, M.S. 940 yılında toptan müslüman olmuşlardı. Bin yıldan fazla bir zamandan beri müslüman olan Kazakistan Türkleri’nde hiçbir zaman şeriat, zan denilen örfi kanuna galip gelememiştir.”* *“Giriş ... eserimde ilk Osmanlı “yasak”ı ve kanunlarından şer’iatla koşut yaşayan bir antitez olarak bahsedilmiştir (330–378)”* diyerek Şer’iatın Türkleri hiçbir zaman tam olarak kuşatmadığını ve Türklerin kendi özgürlük alanlarını hep sürdürdüklerini ifade etmektedir.¹⁷

Barthold ise, Müslümanlardan cizye alınması gibi tamamen şer’iate aykırı örnekler göstererek, *“Timur ve Uluğ Beğ zamanında Semerkant’ta hayatın dini hükümlerin kayıtlarına ne kadar az tabi olduğunu”* saptamaktadır.¹⁸

Türk egemenliğinin 11. yüzyıl ortasında yayılmasıyla, kanun ilkesinin de İslam hukuku uygulamasına yerleştiğini belirten İnalıcık, Türklerce egemenliğin, *“hükümlerlik”* in hükümdarın kanun koyması (törü) ile doğrudan doğruya ilgili görüldüğünü vurgular. Yazar, *“Türk hükümdarlar, siyasi otoritelerine herhangi bir sınır tanımak istemiyorlardı. Kanun*

12 İzgi, a.g.m., s.137.

13 Faroqhi, a.g.e., s.5.

14 Türkdoğan, a.g.e., s.40. Birinci Türk Tarih Kongresi 2-9 Temmuz 1932’de gerçekleştirilmiştir.

15 Yazar bunlara örnek olarak Abdülhak Kemal Yörük, Şemsettin Turkut ve Tahir Taner gibi bir kısmı kendi hocası olan kimi isimleri vermektedir. Bkz. Turgut Akpınar, *Türklerin Din ve Hukuk Tarihi*, İletişim Yayınları, 2.baskı, İstanbul, 1999, s.183.

16 Zekeriya Kitapçı, *“Türk Tarihinin İslam Tarihi İle Birleşmesi ve Bütünleşmesi”*, *Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu*, Abdulkadir Yuvalı (ed.), 21–26 Mayıs 1984, Elâzığ, Bildiriler, Elâzığ, 1990, s.273.

17 Akpınar, a.g.e., s.183.

18 Akpınar, a.g.e., s.183.

(prensibi) Osmanlıların doğuşundan hemen önceki devrede Yakın Doğu'da yerleşmiş durumdaydı" der ki bütün bu açıklamalar, İslam ülkelerindeki "şer'iat dışında kanun" ilkesinin Türkler tarafından getirildiğini ve bunun aşağıda görüleceği gibi, Osmanlılar devrinde en ileri şeklini aldığını ortaya koymaktadır.¹⁹

Tam da burada "örfi" hukuk ve "örf'ü adet" hukuku farkını belirtmek gerekir. Örf-ü adet hukuku pozitif hukukun yazılı olmayan hukuk hükümleri, normlarıdır. Örfi hukuk ise yetkili organlar tarafından konulan yazılı hukuk kurallarından olup, burada kanun koyucu Osmanlı padişahıdır.²⁰ Nihayet örfi hukuk İslami esaslardan kaynaklanmaz (örneğin, kardeş katli).²¹

3.Etnik Milliyetçiler

Öte yandan Berktaş, milliyetçiliğin, 19. yüzyılın ikinci ve 20. yüzyılın ilk yarısındaki Akçura, Gökalp ve Köprülü gibi bazı büyük ideologlarının, insanlığın genel gelişiminin esaslı bir parçası olarak kavradıkları Türklerin tarihinin ve Türk-İslam tarihinin evrimsel bütünlüğünü kurmak yolunda çok önemli adımlar atmış olduklarını belirtmektedir. Ancak bunlar "her ne kadar partikülarist deformasyonlardan kendilerini tamamen arındıramamışlarsa da, burjuva-demokratik sürecimizin 1908 ve 1919-1923 gibi hamleleri içinde edindikleri çağdaş zihniyet sayesinde, Batı Ortaçağını aydınlatmada kullanılmış yaklaşımları bizim Ortaçağımıza da uygulamakta ısrar ettikleri ölçüde, en azından "klanların başlangıcından Osmanlı İmparatorluğuna kadar devam eden karanlık devirler" in Batılı halkların tarihlerindeki benzer dönemlerle karşılaştırılabilirliğini son tahlilde esas almışlardır."²²

Köprülü'nün de tarihsel oluşum ile sürekliliğe, olaylar arasındaki bütüncüllüğe (holistik) son derece dikkat ettiği gözlenmektedir. Yazarın bu yöndeki görüşleri, bir yandan Türk toplumunun kendi iç meselelerini bir kopukluk yaratmadan tarihsel perspektifi içinde yorumlamayı sağlarken, öte yandan İslam dünyasının tarihini anlamak açısından da yine döneminin Türk tarihine başvurmadan hiçbir konuyu gereği gibi açıklamak olası değildir.²³

Köprülü'nün ileri sürdüğü tezin ilk izleri, 1913-1918 yılları arasında çıkan Bilgi Mecmuası ile Milli Tettebbu'lar Mecmuası'nda bulunmaktadır. Yazar burada "Bütün Türk tarihi ve Türk kültür tarihi, kaynaklarından bugüne kadar zaman ve mekân içinde bir bütün olarak incelenmelidir." demektedir.²⁴

Kısacası Köprülü'ye göre;²⁵

19 Akpınar, a.g.e., s.183-184.

20 Akpınar, a.g.e., s.187- 188.

21 Uzunçarşılı ve Shaw, tarihte Türklerin kurduğu en büyük devlet olan Osmanlı Devleti'nin kudreti ve uzun yaşamasının sebebini onun yarattığı ve uyguladığı, zaman ve zemine uygunluk gösteren hukuk sistemine bağlamaktadırlar. Bkz. Akpınar, a.g.e., s.261.

22 Yazara göre, "En çok Köprülü'nün, bütün ayrıntılarında sağlıklı bir şekilde, fakat fazla teorileştirmeksizin çalışmalarını ortaya koyduğu görülmektedir." Halil Berktaş, *Kabileden Feodalizme*, Kaynak Yay., 2.baskı, 1989, s.153. Faroqhi ise milliyetçi tarihyazımına tepki duyan yazarlara işaret etmektedir. Faroqhi, a.g.e., s.14.

23 W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Fuad Köprülü tarafından yazılan başlangıç, s.XIII., 3.basım, 1973'e atfen Türkdoğan, a.g.e., s.51-52.

24 Bunun için de, "... çeşitli Türk toplumlarını (şubelerini) birbirleriyle ilgisi olmayan ayrı milletler sayarak aralarındaki bağıntı ve ilişkileri anlamayan, genel Türk tarihini bir "bütün" şeklinde incelemeye ihtiyaç görmeyen" bir tarih düşüncesine Köprülü taraftar gözükmemektedir. Türkdoğan, a.g.e., s.52. Köprülü din tarihi alanında da edebiyat alanında olduğu gibi, Anadolu'yu Orta Asya Türk medeniyetine bağlayan ipuçlarını meydana çıkararak, Anadolu'da asırlarca hâkim olan birtakım dini ve sofiyane akımların niteliğinin anlaşılmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Bkz. Fuad Köprülü, *Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları*, TTK Basımevi, Ankara, 1943. Edebiyat tarihi için de bkz: Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 1.basım, İstanbul Matba'a-i Amire, 1919 (2.basım Ankara Üniversitesi Basımevi, 1966.). Ayrıca, Fuad Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, TTK Basımevi, 3.baskı, Ankara, 1999 (ilk baskı 1966, 2. baskı 1986).

25 Türkdoğan, a.g.e., s.53.

1) Bir dönemde tarihsel olguyu açıklamak söz konusu ise, her şeyden önce o döneme damgasını vuran, çeşitli kültür merkezlerindeki gelişmeleri göz önünde tutmak gerekir.

2) Bir ulusun sosyal tarihi onun geçmişiyle bütünleştiğinden, herhangi bir noktadan itibaren olguların yorumlanması kopukluk yaratabileceğinden tarafsızlık ilkesi tehlikeye düşebilir. Bu nedenle, “süreklilik” ve “bütüncüllük” tarihsel yöntemin vazgeçemeyeceği bir kavram çiftidir;

3) Sadece bu ulusun folklorunu araştırmak demek, onun temelinde yatan “çok bataryalı” etkenleri –iktisat, hukuk, ahlak ve genel ideolojisini bilmeyi gerektirir.

Gerçekten de Fuad Köprülü İkinci Türk Tarih Kongresinde, İslam Hukukundan Ayrı Bir Türk Kamu Hukuku’nu bu anlayışla ve tarihi seyri içinde ele alarak tam bir aydınlığa kavuşturmuştur.²⁶

Önce bütün İslam ülkeleri hakkında ilgi çekici bilgiler veren Köprülü, sonunda şeriat ve dini hukuku inceleyerek, İslam ülkelerinde hiçbir zaman tek hukuk sistemi olmamıştır sonucuna ulaşmıştır. Öncelikle ona göre İslam hukukunda özellikle kamu hukuku alanında büyük boşluklar vardır. Devlet hayatı bunların tamamlanmasını zorunlu kılar. Ayrıca dini hukuk özelliği nedeniyle ve özellikle dört büyük hukuk ekolünün teşekkülünden sonra 10. yüzyılda içtihat kapısının fiilen kapanmasından sonra katılaşmış ve devletlerin, hayatın, toplumun binbir ihtiyacını düzenleme zorunluluğu, şeriat dışında “laik” denebilecek hukuk kaidelerini arama ve bunları vaz’etme zorunluluğu doğurmuştur.²⁷

Batılı bilginler arasında I. Goldziher başta olmak üzere, A. Mez, R. Levy, Jaeschke, U. Heyd gibi tanınmış birçok bilim adamı da bu hukuk ikiliğine işaret etmişler ve Müslim ve gayrimüslim eski bazı yazarların ifadelerini aktarmışlardır.²⁸

B. ORTAÇAĞ²⁹ TÜRK HUKUK KURUMLARI

Köprülü yanıt arayışında ilk olarak sorunun 1930’lardaki güncel konumunu ortaya koyarak işe başlamaktadır.³⁰ Bunun için öncelikle kültür tarihinin verilerini ele almakta ve Türklerin İslam uygarlığının oluşumundaki rolünün yeterince anlaşılmadığını belirlemektedir. O günlerde yeni yeni anlaşılmaya başlansa da on asırdan fazla zamanda içinde yer aldığı dini ve kültürel topluluğun en önemli bileşeni olan Türklerin askeri, siyasi yönlerden olduğu kadar kültürel yönlerden de hâkim rolünün varlığı kaçınılmazdır. Ancak Köprülü’ye göre, kültürel yönün bir miktar geriden gelmesinde, asıl çalışma konusu da olan ve hukuki kurumlar tarihi adını verebileceğimiz alandaki Müslüman hukukçuların olumsuz yaklaşımının payı büyüktür. Bunlara göre, İslam hukuku çerçevesinden ayrı bir ortaçağ Türk hukukundan bahsetmeye ya da bu kurumların varlığını kabul etmeye olanak yoktur. İslam hukukçularının bu bakış açıları son derece dar, şematik ve dogmatik bir yaklaşımı benimsemelerinden kaynaklanmaktadır. “Değişmez bir İslam hukuku” anlayışı 26 İkinci Türk Tarih Kongresi 20–25 Eylül 1937’de, İstanbul’da Dolmabahçe Sarayında, yapılmış ve yerli ve yabancı uzmanlar tarafından çeşitli bildiriyle desteklenmiştir.

27 Akpınar, a.g.e., s.182.

28 Akpınar, a.g.e., s.182–183.

29 Bugün ülkemizde de kabul edilen tarihi çağlar tasnifi, ilk olarak 17. yüzyıl sonlarında Almanya’da Halle Üniversitesi profesörlerinden Ch. Cellarius tarafından yapılmıştır. Fakat bu tasnifin sadece Avrupa tarihine uygun düştüğünü belirtmek gerekir. Nitekim Batı tarihinde yönetim biçimi, din, hukuk, sosyal durum ve kültür gibi toplumun 5 ana cephesi bakımından İlk, Orta, Yeni ve Son çağlar arasında büyük ayrılıklar bulunduğu kesindir. Ancak Türk tarihinin Eskiçağ, Ortaçağ, ya da Yeni ve Son çağları açıkça tayin edilememiştir. İbrahim Kafesoğlu, Abdulkadir Donuk, “Türk Tarihinin Taksimatı (Türk Tarihinde Çağlar Mes’esi”, *Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu*, Abdulkadir Yuvalı (ed.), 21–26 Mayıs 1984, Elâziğ, Bildiriler, Elâziğ, 1990, s.37–41.

30 M.Fuad Köprülü, “Ortaçaman Türk Hukuki Müesseseleri: İslam Amme Hukuku’ndan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok Mudur?”, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937.

Türklerle birlikte tüm Müslüman kavimlerde oldukça etkili izler bırakmıştır. Bu durum son dönemlere dair Türk hukukçularını da etkilemiş bulunmaktadır.

Öte yandan batı hukukçularının yaklaşımı da yukarıda anlatılanlardan pek farklı değildir. Bu araştırmacılar, İslam ve Türk tarihi üzerinde çalışırken siyasi kurumlar (yani kamu hukuku) üzerinde de araştırmalar yapmışlar ve bu araştırmalarından yukarıdaki olumsuz yaklaşımı destekler sonuçlara ulaşmışlardır. Bunlardan P. Bisoukides'in değerlendirmesinde sadece Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki gelişme nedeniyle Osmanlı Türklerinin özel bir hukukundan bahsedilebileceği ileri sürülmektedir ki bundan önceki dönemler ise İslam ve Bizans kurumlarının alındığı ve benimsendiği zaman dilimlerini gösterir.

Köprülü tam da burada yaptığı çalışmanın amacının yerli ya da yabancı yazarların yanlışlıklarını düzeltmek veya ayrıntıya kaçacak konuların eleştirisi olmadığını ikaz etmektedir. Bu yazarların Türklerin yalnız özel hukuk alanında değil, kamu hukukunda da taklit ve aktarmacılıkla yetindiklerine dair iddialarına başka çalışmalarında yazar, ayrıca ve ayrıntılı açıklama ve eleştiriler de getirmektedir.³¹

Ancak yine de Köprülü, Batılı yazarları bu denli yanlış ve olumsuz sonuçlara yönelten başlıca sebepleri de kısaca açıklamaktan kendini alamaz. Varsayımı iki husus üzerine yükselmektedir. Buna göre, Batılı yazarlar; a) Türkler hakkında olumsuz yaklaşımlara sahiptirler, b) Türklerin tarihi ve sosyolojik kültürlerinin bilgisinden yoksundurlar.

Türkler hakkında, her türlü çağdaş teşkilattan yoksun ve göçebe geleneklerinden kurtulamamış basit askerler olarak bir kabul oluştuğunda, Batılı yazarlar bu kabulden yola çıkarak, İslam kültürü etkisi dışında bir Türk hukuku aramaya zaten girişmemektedirler. Gerçekte ise, bu gibi bilim adamları, Türklerin daha İslamlığı kabul etmeden önce de özel bir kültür sahibi olduklarını hatırlarından geçirmemektedirler.

Öte yandan Türk hukuk tarihiyle şu ya da bu şekilde araştırma yapmış olanların içinde bulunduğu akademik kısıtlılıklar da bu sorunun anlaşılmasının önünde önemli diğer bir engeldir. Çünkü filologlar ya da İslam hukukunu araştıran hukukçular son derece sınırlı bir çerçevede konuya yaklaşabilirler ve yaklaşmışlardır. Geniş anlamda tarihi ve sosyolojik kültürden yoksun bulunan bu araştırmacıların yaptığı, metinlerin eleştirisi ya da durumun açıklanmasıdır ki bu son derece yetersizdir. Kaldı ki bunlar Türk hukuk sisteminin nasıl aranacağına dair ne yapılması gerektiğine de akıl yürütebilecek donanıma sahip değillerdir. Burada tarihçilerin konumu ilginçtir. Bunlar gerçekte araştırma alanları nedeniyle hiç değilse siyasi ve yönetsel kurumlarla az çok ilgilenirler, ancak onlar da tarihin daha fazla askeri ve diplomatik olaylarıyla ilgilenmişler ve kurumsal yapıları gözden kaçırmışlardır. Dolayısıyla burada sosyal tarih araştırmacılığının eksikliğini açıkça görmekteyiz.³²

1. İslam Öncesi Türklerde Kamu Hukuku Kurumları

Türklerin İslam kültürü çerçevesinde kendilerine özgü bir kamu hukuku yaratıp yaratmadıkları konusunun araştırmasına başlamadan önce, bununla bağlantılı diğer bir sorunun aydınlatılması da zorunludur. Köprülü'ye göre bu konu Türklerin İslamiyet'i kabul etmeden önce, kendilerine özgü hukuki kurumlara sahip olup/olmadıkları üzerinedir. Bu konuda ilk olarak, ilkel toplulukların bile kendi yapılarına uygun hukuki kurumlara sahip oldukları temel sosyolojik bilgisi yeterince aydınlatıcıdır. Bu durumda Türkler gibi, tarihin en eski zamanlarından beri büyük siyasi yapılar kurmuş bir ulusun, yalnız özel hukuk alanında değil, kamu hukuku bakımından da kendine özgü kurumlar meydana getirmiş olması doğal bir sonuç olmalıdır. O döneme kısaca göz atmak gerektiğinde; öncelikle

31 Bkz. M. Fuad Köprülü, "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, Cilt 1, 1931.

32 Köprülü, "Ortazaman...", a.g.m., s.25.

tüm Türkleri göçebe olarak değerlendirmek tamamen yanlıştır: Göçebe veya yarı-göçebe Türk toplulukları da bulunmakla birlikte, Eftalitler, Bulgarlar, Güney Uygurlar gibi Türk boylarının / şubelerinin yerleşik olduklarını da bütün kaynaklar ortaya koymaktadır. Ayrıca göçebeliliğin de farklı şekilleri olduğunu vurgulamak gerekir.³³ Çünkü coğrafi şartlar ve ekonomik zorunluluklar bu yapıların üstünde son derece etkilidirler. Öte yandan, bu yaşayış tarzında da yüksek bir kültür seviyesine erişmenin olası olduğunu ortaya koyan, özellikle Karadeniz'in kuzeyinden geçen Türk kavimleri hakkında yapılan araştırmalar bulunmaktadır. Bu araştırmalarda askeri teşkilat, savaş araçları ve tekniği gibi konulardaki Türklerin üstünlüğü rakiplerinin kronikçileri tarafından bile itiraf edilmiştir. Bu arada bazı göçebe Türk topluluklarının bu istilacı atlı göçebelere yönetsel ve siyasi kurumlar bakımından da daha ileride olmaları da doğaldır. Bu bölümde Köprülü göndermelerinde yanlış bulduğu batılı yazarların görüşlerini yine batılı yazarlara dayanarak çürütmektedir. Ancak yazar şunu da vurgulamaktadır; istila sürecinde Türklerin yönlendikleri toplumların tarihçileri ki bunlar arasında Avrupa kronikçileri, Çin yıllıkçıları, çeşitli İslam ve Hıristiyan kaynakları bulunmaktadır; son derece gerçek dışı nitelikte yazılar yazmışlardır. Oysa Balkanlardaki durum bu bölge bilim adamları tarafından açıkça ortaya konmakta ve Osmanlı'nın kültürel etkilerini itiraf etmektedirler. Dolayısıyla yukarıdaki yazıların ve hiçbir iz bırakmadan gelip geçen bir göçebe selini anlatan bilgilerin önemi ortaya çıkmış olur. O halde bunların, ortaçağ kronikçilerinin, Türkler hakkındaki değerlendirmelerine ihtiyatla yaklaşmak gerektiği açıkça ortaya çıkmış olacaktır.

Merkezi ve Orta Asya'nın göçebe toplumları hakkındaki Krader'in görüşleri de Köprülü'yü destekler niteliktedir. Yazara göre bu bölgede, üç bin yılı aşan tarihlerinin akışı içinde devleti, hem soyut hem somut biçimleriyle kurup geliştiren göçebe toplumlar bulunmaktadır. Bu göçebelere devletleri, ilk kez modern çağdan önceki bin yıl içinde Çin, Hindistan, İran gibi tarımcı halkların ülkelerinin sınırlarında görülmüştür. Ancak "*zaman zaman Türklerin, Moğolların ve Asya'nın içeri bölgelerinin öteki göçebelere devlet kurmadıkları söylenir. Ne var ki devletlerini tarımcı halkların devletlerinden bin, bin beş yüz yıl kadar sonra kurdukları kesindir; ama devleti tarımcı halkların devlet formasyonlarının etkisiyle mi, ona tepki olarak mı kurdukları pek belli değildir.*" Yine de bu, göçebelere hiçbir devlet kurmadıklarını söylemekle aynı şey değildir. Gerçekten bu topluluklar, önce Avrasya'da ve Afrika'da devleti marjinal ve yeni bir tarihsel olgu olarak kurmuş ve sonra onu, dünyanın bu bölgelerinin tarihinin tam gelişkinlik düzeyine ulaşmış bir ögesi noktasına dek geliştirmişlerdir.³⁴

1.1. Bir Devlet Olma Kanıtı Olarak Unvanlar

Divitçioğlu da Türklerin devletli olduğu görüşünü paylaşmaktadır. Ona göre örneğin "kağan" gibi Türklerde kullanılan bazı unvanlar Türklerin devletli toplumlar olduğunu

33 Gökalp ise Türkleri göçebe olarak değerlendirirken bunun aşiretten farklı olduğunu ve sosyal hayat yönünden gelişmiş bir toplum olduklarını vurgulamaktadır. Gökalp'in ifadesiyle, "*Eski Türkler, göçebe idiler. Fakat, aynı zamanda, sosyal hayat itibarıyla, yüksek bir tipe mensupturlar. Türk illerini, Arap Berber aşiretlerine benzetmek doğru değildir. Onlar henüz aşiret devrini geçmemişlerdir. Eski Türklerde kaç kez siyasal hayat Tudunluk, Yabguluk, Hakanlık tiplerinden geçerek, İlhanlık tipine kadar yükselmiş olduğu bilinmektedir. Türklerin en aşağı derecesi il'dir. İl ise, bir aşiret değil, küçük bir millettir.*" Z. Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, cilt:1, s.19'dan aktaran Türkdöğən, a.g.e., s.113.

34 Literatürde göçebe toplumlar arasında devlet kurulmuş olsa bile ancak devletin tarımsal topluluklar arasında oluşmasıyla birlikte kurulmuş olabileceği yolunda bir varsayım ileri sürülmektedir. Böyle bir varsayım, devlet kuramı ile ilgili tartışmanın bugün ulaşılmış bulunduğu aşamaya sunabileceği pek az şey bulunan yayımlılık (difüzyonizm: antropoloji, belli araç, kurum ve düşüncelerin önce bir odaktan çıkıp, dünyaya oradan yayıldıkları görüşünü benimseyen bakış açısı ve okuldur.) kuramına dayanmaktadır. Ancak bu çeviri yapan Alaeddin Şenel ilgili bölümde çevirenin notu olarak koyduğu dipnotla yazarın bu görüşüne katılmadığını belirtmektedir. Bkz: Lawrence Krader, "Devletin Asya Göçebelere Arasındaki Kökeni", *Erken Devlet*, (ed.) Henri J.M. Claessen, Peter Skalnik, İmge Kitabevi, çev. Alaeddin Şenel, Ocak 1993, s.139-140. Ümit Hassan'a göre de, "*insanlık tarihi (tarihöncesi-öntarih-tarih kesintisizliği ve değişimi), basitten karmaşığa doğru gelişmiştir. Her somut gelişmenin tarihsel anlamı, toplumun ilk örgütlenişleriyle ilişkilidir.*" Ümit Hassan, *Eski Türk Toplumları Üzerine İncelemeler*, Alan Yayıncılık, 2.Baskı, 2000, s.11.

kanıtlamaktadır. Stepokrasi olarak adlandırdığı bu dönemde (VI. ile X. Yüzyıllar arasında) yazar, okyanustan Aral Gölü'ne, Baykal Gölü'nden Tibet'e kadar uzanan kıtada yaşayan boy ve budunlar arasında birçoğunun devlet-siz olduğunu söylemektedir. Bu dönemde buralarda henüz toplumsal derecelerin oluşmadığı, buyuranların siyasal keredede bir mevkiinin temsilcisi olarak değil de boyun günlük işlerini yürütmek üzere kendi aralarından seçilen ya da başka bir yoldan başa getirilen, görevin geçici olarak verildiği başkanlarca yönetilen devlet-siz çok sayıda topluluk bulunmaktadır. Türkler bakımından bu konu daha yakından incelendiğinde Türklerin devletli topluluklardan olduğu görülecektir. Çünkü Türklerde kullanılan bazı unvanlar bir devletin varlığını ortaya koymaktadır. Örneğin Doğu Kök Türkleri bazı budun başkanlarına *kağan* demektedirler. Yazara göre, öyleyse bunlarda, şu ya da bu derecede, bir devlet aygıtı oluşmuştur. Üstelik Doğu Türk Kağanlığının *devletli* olduğu kullandığı sivil ve asker yönetici sayısının bolluğuyla da bellidir. Ancak, devlet kurmuş bir toplumda bu kadar çok memur bulunur. Çin belgelerine göre (bir zamanlar) bu görevlilerin sayısı 28'dir. Öyle ki "*her görev verasetle geçer.*"³⁵

Burada Köprülü'nün önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Nitekim unvanların bir devletin varlığının kanıtı olduğunu ilk kez Köprülü ifade etmiştir. Öyle ki eski geleneklerin sürekliliğini sorgulayan yazar Asya ve güney ve doğu Avrupa'nın çeşitli alanlarındaki değişik isimler altında görülen Türk devletlerinin hukuki kurumları hakkında henüz önemli hiçbir araştırma yapılmış olmadığını fark etmiştir. Uygur, Hun, Hazar, Avar, Bulgar Türkleri bunlardandır. Ancak bunlar hakkında yapılan dağınık ve yetersiz araştırmalar bile bunların ilkel sayılamayacak düzeyde bir hukuki gelişim aşamasında bulduklarını göstermeye yeter. Bunlar arasındaki benzer özellikler hemen dikkati çekmektedir. Nitekim hukuki şekiller, onlara bağlı kamu hukukuna dair birtakım kabuller, benzer rütbe veya memuriyet isimleri, aralarındaki asırlarla anlatılan zaman aralığına rağmen birbirine benzer değerleri gösterebilmektedir. Köprülü bunlara daha sonra örnekler vermeye çalışacaktır. Örneğin, sağ sol ayrımı (12'si sağda 12'si solda memuriyetler), *egemenlik anlayışı*, *yuğruş unvanı*, protokol unvanları, kamu hukuku alanında eski geleneklerin sürekliliğine bir kanıttır.³⁶

Köprülü Eski Türk unvanlarını, yalnız dil tarihi bakımından değil, genellikle kültür tarihi ve özellikle Türk kamu hukuku tarihi bakımından da çok büyük öneme sahip olmaları yönünde değerlendirmektedir: "*Hiyung-Nu'larda, Eftalitler'de, Avarlar'da, Tu-Kiiler'de, Uygurlar'da ve daha birçok eski Türk devletlerinde, siyasi veya sosyal bir mevki veya bir kamu görevi ifade eden birtakım unvanlar mevcuttur ki, bunların metodik bir tarzda incelenmesi sayesinde, eski Türk cemiyetlerinin sosyal yapısını ve hukuki teşkilatını anlamak olanağı hasıl olacaktır.*" Öyle ki, "*çeşitli zaman ve mekanlarda, birbirinden bazen çok farklı medeniyet daireleri içinde yaşayan Türk devletlerinde bu unvanlardan her birinin*

35 Sencer Dıvıçoğlu, *Köktürkler, Kut, Küç, Uluğ*, YKY, genişletilmiş 2.baskı, İstanbul, Ekim 2000. s.289–294. Ancak Arsal aynı görüşü paylaşmaz. Arsal'a göre Hun devletinde ve Hunlardan sonra kurulan Türk devletlerinde irsi sınıf yoktur. Her fert, her nefer en yüksek kumandan derecesine kadar yükselebilir. Fakat bu esas, mutlak değildir. Bunun istisnaları vardır. Örneğin, hâkim Tengri Kut'lar sülalesine mensup olan şahıslar ayrıcalıklı gruptur. Özellikle Mete'nin kurduğu teşkilat bir aristokratlaşma girişimi olarak değerlendirilebilir. Çünkü Mete, bütün büyük eyaletlerin başına vali olarak kendi akrabasını tayin etmiş bulunmaktadır. Bkz. Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, İsmail Akgün Matbaası, 1947, s.213. Yazar buradan yola çıkarak Hun devletinin teşkilat yapısını inceler ve Batı ile Hunları karşılaştırarak Hun devletinin Avrupa feodalitesinden farklı olduğunu belirler. Ancak Hun devleti mutlak ve merkezi bir monarşidir. Fakat bu monarşide feodalite unsurları da bulunmaktadır. Ona göre bu devlet feodalite esaslarıyla telif olunan bir merkezi monarşidir. Arsal'a göre işte bu Türk feodalitesidir. Arsal, a.g.e., s.222–225.

36 Asya Hun Devleti, Göktürkler, Uygurlar, Karahanlılar ve Selçuklularda olduğu gibi Türk devletlerinde sağ ve sol (yani doğu ve batı) dirlik devletleri ayrımı bulunmaktadır. Hatta biz bu ayrımı, Anadolu ve Rumeli Beylerbeyliği biçiminde Osmanlı Devleti'nde de görmekteyiz. Mahmut Arslan, "Eski Türk Devlet Anlayışı ve "Çifte Hükümdarlık" Meselesi", *Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu*, Abdulkadir Yuvalı (ed.), 21–26 Mayıs 1984, Elâzığ, Bildiriler, Elâzığ, 1990, s.223.

karşılaştırmalı bir şekilde incelenmesi, yalnız çeşitli Türk şubelerinin değil, sair arkaik kavimlerin de karşılaştırmalı kamu hukuku tarihini meydana çıkarmak bakımından çok önemli sonuçlar verecektir.”³⁷

Bu unvanlara örnek olarak, *sagun*, *kök-sagun*, hakandan bir kademe aşağı olan ve daha Avarlar arasında var olduğu bilinen, 11. yüzyılda Karahanlılar’da ve 12–14. yüzyıllarda da Hindistan Türkleri arasında var olan *yuğruş* unvanı, alp anlamındaki *çapar* unvanı gösterilebilir. Son unvan Dede Korkut hikâyelerinde geçtiği gibi, Moğollarda, Peçenekler’de ve Oğuzlar tarafından da kullanılmıştır.³⁸

Türklerde büyük memurların isim ve unvanları şunlardır:³⁹

- ✓ Yabgu,
- ✓ Şad,
- ✓ Tegin,
- ✓ Alpagu,
- ✓ Tudun.

Bu unvanlar yakından incelendiğinde Türk toplumunun dizekli (hiyerarşik) bir toplum görünümünü verdiği görülecektir. Türk kağanı *Tengri* tarafından seçilmiş bir ölümlü, belli tözlerle donatılmış bir haberci bir vekildir. Vekilliği uyarınca şu üç töz vardır: *kut* (kutsallık/egemenlik tözü), *küç* (güç) ve *ülüg* (nasip).⁴⁰

1.2.Kamu Kurumları Devletin Varlığına Kanıttır

Ancak burada bir soru kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Alıntı ve taklitlerin özel hukuktan çok kamu hukukunda daha fazla göze çarptığı bilgisi dahilinde, acaba Türkler, hukuk kurumlarını, iç yaşantılarının bir gelişimi sonucu olarak mı yoksa daha fazla ilişkide buldukları farklı kültürlerden alıntı ve taklit ederek mi meydana getirmişlerdir? Bu soruya yanıt aramak üzere Köprülü kısa bir araştırmaya başlamaktadır. Bu araştırmada ilk olarak Çin yıllıklarına dayanarak, buradan yaptığı inceleme sonrasında elde ettiği bilgileri kendi yöntemi ile incelemeye giriştiğinde, Türk devletçiliğinin hukuki yönünü ve genel özelliklerini kavrayabilmenin olası olduğunu fark etmektedir. Bu durumda, *devlet kurmak, kamu kurumları yaratmak demek* olduğuna göre, büyük Türk imparatorluklarının güçlü teşkilat yani sağlam hukuki kurumlar meydana getirmiş olması doğaldır sonucuna ulaşır. Yazar buna kanıt olarak Sasaniler’den Özbekler’a (Türk Bulgarları) ve Göktürk Kitabelerine değin bir dizi belgeyi kanıt olarak gösterir. İşte tüm bunlar da herhangi bir taklit ve alıntı eseri olmaktan çok Türklere özgü bir hukuki hayatın ürünleri olduğu sonucunu ortaya koymaktadır.

Köprülü’ye göre bu sonuç Türklerle komşu yaşamış farklı kavimlerin kamu hukuku üzerindeki Türk etkisinden de yola çıkarak teyit edilebilir. Öyle ki, Ruslar, Sırlar ve Macarlar üzerinde siyasi ve hukuki tarihleri bakımından araştırma yapan bilim adamları bunu açıkça göstermişlerdir (Çek J. Persler, Karel Kadlec, Macar Joseph Deer). Bütün bu

37 Fuad Köprülü, “Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar”, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Ötüken, İstanbul, 1983, s.87 (Bu yazının Almanca’sı 1.4.1938 tarihlidir.).

38 Köprülü, “Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar”, a.g.m., s.93–101.

39 Arsal, a.g.e., s.260.

40 Divitçioğlu, Nasıl Bir Tarih? a.g.e., s.85–86. Bu durumda Arslan’a göre eski Türklerdeki hükümdarlık anlayışı, Max Weber’in “karizmatik” dediği tipe sokulabilir: “Eski Türklerde hükümdar olağanüstü ve hatta doğa-üstü nitelik ve yeteneklerle donatılmıştır. ... Karizmatik egemenlik şeklinde, hükümdar, yardımcılarını ve memurlarını karizmatik niteliklerine göre seçiyordu. Eğer hükümdarın karizması verasetle intikal edebilirse, doğal olarak bu yüksek yardımcı ve memurların “karizma”sı da kalıtsal olabiliyordu.” Arslan, a.g.m., s.232–5.

Devlet Bilimi Bakımından Köprülü'nün Ortaçağ Kamu Hukuku Kurumları Makalesi ve Türk Devletinin Varlığı

araştırmalar daha derinlemesine yapıldığında bu etkiler de daha açık ortaya çıkacaktır. Ancak daha şimdiden, bu kanıtlardan yola çıkarak, kesinlikle şu sonuca ulaşılabilir ki; “Türkler islam etkisine girdikleri zaman, eski ve güçlü bir hukuki kültüre sahiptirler.”⁴¹

1.3.Egemenlik Anlayışı Bir Devlet Kanıtıdır

Köprülü'nün geleneklerin sürekliliği olarak ortaya koyduğu Türklerdeki egemenlik anlayışı aynı zamanda Türklerde bir devletin varlığını kanıtlayan unsurlardan biridir. Burada önemli bir diğer kavram olarak “il” kavramı ortaya çıkmaktadır. İl aynı zamanda egemenliğin üzerinde uygulandığı uzamdır (mekân).⁴² Nitekim Divitçioğlu bir devletin dört asal ögesi olduğunu varsaymaktadır. Bunlar;

1. İli olmalıdır (territory),
2. Bu ilin bir merkezi olmalıdır,
3. Toplumsal katmanlaşma başlamalıdır,
4. Katmanlardan biri otoriter bağlayıcı kural koyma ve yürütme erkine sahip olmalıdır.

Bu konudaki yazıtların apaçık bir şekilde bir devleti işaret ettiği görülmektedir. Öyle ki, Türk yazıtları, Türk ilinin sınırlarının dört bucakla belirlenmiş olduğunu ve ilin merkezinin onlara Ötüken dağında bulunduğunu yazmaktadır.⁴³ Eski Türk toplumlarının siyasal evrimine kısa bir göz attığımızda da “il”in önemi (bkz. Tablo 1) açıkça ortaya çıkmaktadır.

Tablo 1: Türk Toplumunun Siyasal Evrimi

1	2	3	4	5
<i>Gökalp</i>	<i>Kafesoğlu</i>	<i>Ögel</i>	<i>Sümer</i>	<i>Orhun Yazıtları</i>
<i>Soy (klan-sop)</i>	<i>Aile (oguş)</i>	<i>Aile</i>	<i>Aile (soy)</i>	<i>Soy (bişük)</i>
Boy (kabile-fratri)	Soy (urug)	Soy	Oba	Boy (bod)
Uz (aşiret-tribu)	Boy (bod)	Boy	Boy (kabile)	Oğuş (kabile)
İl	Bodun	Budun	El (budun)	Budun (ulus) birliği
	İl	Kavim (ulus)	İl (devlet)	
		İl		

Kaynak: Türkddoğan, a.g.e., s.129.

41 Köprülü, “Ortazaman...”, a.g.m., s.396.

42 Mehmed Niyazi de Orhun Abideleri’nde “il” kelimesinin devlet anlamında kullanıldığını ifade etmektedir. Buna göre, Türklerde “il” kelimesinin yerini bugünkü Türkçe’de, İslamiyetle dilimize giren “devlet” kelimesi almıştır. Devlet kelimesi ise, Latince “*durmak, yerleşmek, ikamet etmek*” manalarındaki “state” fiilinden yapılan “status”dan gelen Batı dillerindeki “etat, state, staat” gibi sözcüklerin karşılığıdır. Yani Latinler devlete statik, bir değer atfetmiştir. Dolayısıyla Latinler yerleşik olmayan topluluklara devlet denemeyeceğini ifade etmektedirler. Mehmed Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1999, s.20–23. Arsal da bu görüşü destekler. Ona göre, “*Orhun kitabelerini ilk defa olarak Almanca’ya çeviren Radloff “il” kelimesini kabile camiası diye çevirmiştir. Thomsen ise, “il”in eşanlamlısı olarak imparatorluk sözcüğünü kullanmıştır. Ancak bizce bu iki çeviri de isabetli çeviri değildir. İl’in gerçek anlamı teşkilatlanmış siyasi topluluktur, devlettir.*” Arsal, a.g.e., s.264.

43 Divitçioğlu, Nasil..., a.g.e., s.77.

Tablo 1'den de görüldüğü üzere, farklı yazarlara göre, eski Türk toplumun yapısının tarihsel ilerlemesi "aile" veya "soy"dan başlayıp "il"e yönelik olmak üzere dörtlü veya beşli bir gelişimi izlemektedir.⁴⁴

Tüm bunlar eski Türklerin *il'in varlığı egemenliğin varlığına bağlıdır* anlayışına sahip olduklarını gösterir. Öyle ki egemenlik her yüzyılda ulusun, halkın bir topluluk veya tabakasının elinde bulunmaktadır. Kalan grupların egemenlikle bağı ve katılımı ise yönetim biçimine göre değişmektedir. Türk illerinde egemenliğin sahipleri, bir başka deyişle, egemenlik kullanan unsur üçtür; han, beyler ve halk (budun). Bu üç unsurun egemenliğe katılımı da üç derecede belirmektedir. Egemenlik Han'da yoğun bir şekilde, Beylerde oransal daha sınırlı bir şekilde, halkta ise ancak belirli zamanlarda ortaya çıkar. Fakat Türk anlayışına göre egemenliğin kaynağı daima halktır.⁴⁵

Köprülü'ye göre de Uygur,⁴⁶ Hun, Hazar, Avar, Bulgar Türkleri arasında yapılan dağınık ve yetersiz araştırmalarda bile bunlar arasındaki benzer özellikler hemen dikkati çekmektedir. Egemenlik anlayışı bu benzer özelliklerdendir.

2. İslam Etkisinde Türk Kamu Hukuku

Yazar çalışmasının son bölümünde, tarihsel olarak Türklerin İslamı kabul ettikten sonra kurdukları devletlerdeki kamu hukukunu incelemeye ayırmaktadır. Ortaçağda güçlü kamu hukuku kurallarına sahip olduğu yukarıda ortaya çıkan Türkler tıpkı daha önce yaptıkları gibi, İslamiyeti kabul ettikten sonra da çok sayıda devletler kurmuşlardır. Ama bu kez İslam hukuki esasları üzerine yükselen yapıları mı benimsemişlerdir? Ya da bir başka ifade ile bu Türk devletleri, kendilerinden önceki veya çağdaşları olan İslam devletlerinin özdeş kurumlarını sadece taklit ile mi yetinmişlerdir? Köprülü şimdi bu temel sorunun yanıtı aramaya başlamaktadır. Bunun için de İslam hukuki kurumlarının ve özellikle İslam kamu hukukunun içerik ve gelişimine tarihi bakımdan hızlı bir değerlendirme yapmaktadır.

2.1. İslam Hukukunun Oluşumu

İlk olarak fıkıh denilen İslam hukuk sistemini ele alan Köprülü, bu sistemin kaynağını dinden aldığını ancak İslamiyetin yayıldığı ve yerleştiği yeni sahalardaki yerel hukuk geleneklerinin de etkisi altında, bölgenin sosyal ve iktisadi zorunluluklarına uyum sağlayarak oluştuğunu vurgular. Kamu hukuku alanında da Emevi ve Abbasi sünna anlayışına koşut olarak, fiili durumu dini kurallara bağlamak amacıyla, ilk soyut kurallar/kuruluşlar/yapılar oluşturulmuştur. Öte yandan *fıkıhın* tarihi oluşumu 19. yüzyılın sonunda genel hatlarıyla yabancı yazarlarca (Schnouck-Hurgranje ve Goldziher) ortaya konulmasından sonra gelen dönemlerde diğer bilim adamları, bu tarihi gelişimin içeriğini ve süreçte etkili olan yabancı hukuk sistemlerinin etki derecelerini de yavaş yavaş aydınlatmaya başlamışlardır. Bu yönüyle bunlar son derece önemli çalışmalardır. Ancak daha incelenmesi gereken çok sayıda konu bulunmaktadır. Yine de bazı yazarların yapılan güncel çalışmalardan habersiz olarak, İslam hukukunun bütün Müslüman memleketlerinde hâkim ve değişmez bir sistem olduğunu iddia etmeleri nedeniyle dar bir anlayıştan kurtulamadıklarını göstermesi bakımından anlamlıdır. Bu dar anlayışa göre, yasama faaliyeti çok sıkı islami kurallara bağlandığından, islami devletlerin kamu kurumlarının da aynı esaslar üzerine kurulmuş olması gerekir. O halde, bütün İslami kamu kurumları bütün Müslüman devletlerinde, aynı kaynaktan çıkmış yani birbirinden farksız ya da pek az farklı olması gerekir ki, bu

44 İl'i devlet olarak değerlendiren yazarların aksine Divitçioğlu, İl'i devletin unsurlarından biri olarak görmektedir. Ancak her durumda il önemli bir kavramsal nitelemedir.

45 Arsal, a.g.e., s.266.

46 Sina Akşin Uygurları ilk dört başı mamur Türk devleti olarak nitelemektedir. Şaman dininden Budist Mani dinine geçen ve 745-940 yılları arasında yaşayan Uygurlarda yazı, kentler ve tarım ölçütleri yönünden ileri bir gelişmişlik bulunmaktadır. Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*, İmaj Yayıncılık, 4.bası, Ankara, Eylül, 2001, s.2.

durumda Müslüman Türk devletlerinin kamu hukukundaki özelliklerini aramak anlamsız hale gelecektir. Bu durumda başta anlatılan Bisoudikes'in görüşüne dönülmektedir.

Köprülü bu bölümde resmi görüşün anlamsızlığını vurgulayarak bu görüşün tarihi anlayışın dışında olduğunu belirtir. Yukarıda belirtilen bilim adamları da göstermiştir ki bu hukuk, farklı yabancı hukuk sistemlerinden etkilenmiş ve içtihatlarla çok genişlemiş bir sistem haline almıştır. Bu sistemde Kitap ve Sünnet'in payı von Kremer'e göre ancak %1'dir. Üstelik uygulama olarak da bu yazarlar göstermiştir ki, İslamın ilk *patriyorkal devri* dışında, bu soyut ve ideal sistem hiçbir zaman tam olarak uygulanamamıştır.

Örneğin Emevi hükümdarları, hareketlerini din kurallarıyla telif etmeyi hiç düşünmemişlerdir ve fıkıh, onların devrinde bir pozitif hukuk anlayışından çok, daha fazla teolojik bir spekülasyon mahiyetinde kalmıştır. Ancak Abbasi devridir ki, bu kuramsal hukuk anlayışını "*hukuki hayat ilkesi*" olarak benimsemiştir. Bu dönemde bile şeri kaza/örfi kaza uygulamaları söz konusudur ve bu uygulamalar kaynağını sosyo-ekonomik zorunluluklardan almaktadır. Hatta bu yapı varlığını 19. yüzyıla kadar sürdürmektedir.

Öte yandan gerçekte küçük bir İslam cemaati niteliğinde olan Emevi sülalesinin, idaresi altında geniş bir imparatorluk oluştuktan sonra, bedevi geleneğinin imparatorluk kurumlarını kuracak bir hukuki yeterlik göstermesi beklenemez. Öyle ki yıkılışına kadar kabile özelliğini koruyan bu devlet, merkezi idaresini, Suriye'deki Bizans hukuki geleneklerine göre düzenlemiş, daha doğrusu, eski idare makinesini aynen alıp kullanmıştır. Mısır, Mezopotamya, İran gibi eski bir kültüre sahip bölgelerde de İslam fethinden önceki kurumlar devam etmektedir. Örneğin vergiler, mahalli idare teşkilatı, fetihten önceki gibidir. Daha sonra Sasaniler'in etkisiyle bu yapı daha da geliştirilmiştir. Bunlar daha baştan İslami yapının nasıl başka toplumlarla etkileşimli kurulduğunun kanıtlarıdır.

Abbasilerle birlikte cismani/ruhani reis şeklinde çifte egemenlik kavramı kullanılmaya başlanmıştır ki asil olarak bu İslam düşüncesine yabancıdır ve Bizans ve İran kurumlarının bilinçsiz bir şekilde alındığını gösterir. Bu görüşe İbn-i Haldun da Mukaddimesiyle katılmaktadır. Nihayet bu noktada Müslüman Türk devletlerinin şeri hukuk dışındaki yasama faaliyetleri ve İslam öncesi geleneklerden ne ölçüde etkilendiğinin araştırılmasına geçebiliriz.

2.2. Türkler ve İslam Hukuku

Köprülü dışında da kimi yazarlar tarih boyunca Türk kütelleri arasında din değiştirmenin büyük bir anlam taşımadığını, Maniheizm, Budizm ya da İslamiyetten başka, Hıristiyanlık ve Museviliğe giren Türklerin varlığına bakarak bunun anlaşılabilirliğini ileri sürmektedirler. Bunlara göre Türkler din değiştirmekle beraber, kendi kadim kültürlerini hiçbir zaman reddetmemişler, yeni inançların kadrosunda da eski anlayış, düşünüş, devlet ve özel hayatlarını devam ettirmişlerdir.⁴⁷

Ancak Müslüman Türk devletlerinin şeri hukuktan etkilendiğini öne sürenlere karşı bunun dışındaki yasama faaliyetleri ve İslam öncesi geleneklerin de etkili olduğunun kanıtlanması gereklidir. Bu araştırmada ilk olarak Abbasiler döneminde yönetim kademelerinde hızla yükselen Türk yöneticilerin uygulamalarına bakılabilir. Bu yöneticilerin şeri hukuktansa devletin hâkim otoritesinden doğan laik hukuka değer verdiklerini gösteren bazı kanıtlar vardır. Örneğin Ahmet bin Tulun dönemindeki cismani mahkemeler böyle uygulamaları çok adilce gerçekleştirilebilmişlerdir.

Ayrıca Sasaniler'de Türk daire geleneğinin etkilerini özellikle ordu yapılanmasında görmekteyiz. Bunda da Türk komutanların öneminin artmasının payı bulunur. Gaznelilerde Türk hükümet geleneğinin etkisi daha açıktır. Gerçi kamu kurumlarını Abbasi-Samani

47 Kafesoğlu, Donuk, a.g.m., s.41.

modeline göre düzenleyen bu devlette yine de ordu teşkilatında, rütbe ve memuriyet adlarında Göktürk ve Akhun hukuki geleneklerinden etkilendiği görülmektedir. Ayrıca Gazneli hükümdarlar devlet otoritesini ve yasama kuvvetlerini daima kullandıkları mali politikalarında Fıkh'ın sınırlayıcı hükümlerine hiç aldırımayarak örfi uygulamalara giriştikleri bilinmektedir. Bu yaklaşımda bu devletlerin yönetimi altında bulundukları Türk olmayan toplulukların sayıca fazlalığı da önemlidir. Köprülü'ye göre tüm bunlar Türk kabileleri arasında şer'i değil örfi hukukun hâkim olduğunu açıkça göstermektedir.

İnalıcık'a göre İslam hukuk tarihinde örfün önem kazanarak yeni bir devir aşması, Müslüman-Türk devletlerinin kuruluşu ile aynı zamana rastlar. Ona göre, "*Barthold, Becker, Gibb, Köprülü gibi alimler, Müslüman-Türk devletlerinin kurulmasıyla, İslam devlet anlayışı ve devlet hukuku alanında esaslı bir değişiklik meydana geldiğini*" kabul ederler. İslam devletinin dini-siyasi ümmet anlayışı karşısında, Türk-Müslüman ve sonra Moğol devletlerinin, devletin siyasi ve yönetsel bir güç olarak mutlak ve üstün bir nitelik kazanarak, yalnız devletin yarar ve gereksinimlerini göz önünde tutan bir örfi hukukun üstün geldiği görülmektedir. Daha önce 9. yüzyılda İran'da yükselen İrani hanedanlar, özellikle Buveyhiler, eski İran mutlak hükümdarı *şehinşah* idealini, İslami hilafet esası yerine koymuşlardır. İşte *Siyasetname* literatürü de bu geleneği kuvvetle yaymış ve çok kısa bir zamanda bürokrasinin el-kitabı haline gelmiştir. Öyle ki bu gelişme, klasik hilafet kavramını yeni bir şekle sokmuştur. *Rahat'us-Sudur*'daki (yazılışı 1203) ünlü parça yeni anlayışı açık bir şekilde ifade etmektedir: "*İmamın vazifesi hutbe ve dua ile meşgul olmak... padişahlığı (hakimiyeti) sultanlara havale etmek ve dünyevi saltanatı onların eline bırakmaktır.*"⁴⁸ Yazara göre bunun nedeni İslam âlemine egemen olarak gelen Türklerin, Orta Asya'dan değişmez eski bir devlet anlayışı ve belli idare gelenekleriyle geliyor olmasıdır. Bu gelenekler, hâkim sınıfın, beylerin ve Türkmen-Oğuz gruplarının taassupları, bağlı kaldıkları kökleşmiş âdetler ve inançlar niteliğindedir. Aynı durum, birçok devlet teşkilat esasları veya egemenlik kavramı ve ona bağlı pratikleri bakımından bir yandan kuzey Hindistan'da, diğer yandan kuzey Karadeniz bölgesinde ve Yakın-Doğu'da birbirinden yüzyıllarca ara ile kurulmuş olan Türk devletleri için de söz konusudur. Ancak Müslüman Türk hükümdarının, İslam hilafet anlayışı karşısında temsil ettiği durumu, en iyi Selçuklu sultanlarının halifelerle ilişkileri ortaya koymaktadır. Nitekim 1055'de Bağdat'a girmiş olan Tuğrul Bey'e Halife tarafından bütün İslam ülkeleri üzerinde egemenlik resmen devredilmiştir. Ondan sonra gelen sultanlar, bu egemenliği kimse ile paylaşmak niyetinde olmadıklarını gösterdiler. Sonuç olarak denilebilir ki; Türk hükümdarı, kendi iktidarına ortak veya onun üstünde bir otorite tanımayan mutlak karakterini daima saklamıştır. "*İslam dinine en fazla bağlı sayılan Türk hükümdarları bile, devlet otoritesini her şeyin üstünde tutmuşlardır.*"⁴⁹

Eski Türk hükümet geleneğinin etkisini, en açık ve güçlü bir şekilde, Karahanlılar devletinin kamu kurumlarında görmek olasıdır. Kuruluş aşamalarındaki bilgilerden yoksun olarak bu devlet hakkında en azından Göktürk ve Uygur siyasi ve idari geleneklerini devam ettiren bir oluşum olduğunu söyleyebiliriz. İslamı kabul etmesi sonrasında ise yavaş yavaş kamu kurumlarını İslami ilkelere uydurmaya ve bir İslami devlet özelliğini almaya başlamıştır.⁵⁰

Ancak yine de Karahanlılarda kamu hukukuna ait birtakım ana ilkelere, saray teşkilatında, orduda ve idarede, vergilerde, rütbe ve memuriyet isimlerinde, adli mekanizmada, bazı hukuki sembollerde, kısaca hukuki hayatın tüm yönlerinde Göktürk ve

48 Daha geniş olarak yazarın çeşitli çalışmalarının bir derlemesi olan şu eserine bakılabilir. Halil İnalıcık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren yayıncılık, İstanbul 2000, s.28.

49 Fuad Köprülü, "Fıkh," İslam Ansiklopedisi; J. Schacht, *Origins of Muhammedan Jurisprudence*, Oxford 1953'den aktaran Halil İnalıcık, *Osmanlı'da...*, a.g.e., s.29.

50 İnalıcık da bu konuda aynı görüştedir. Ona göre Karahanlılar öz Türk kültürünün yazılı zengin kaynaklarını Uygur devri eserleri oluşturmaktadır. Bilinmektedir ki, Karahanlılar, İslam kültür çevresine girmiş olmakla beraber Uygur kültürünü kuvvetle temsil ve devam ettirdiler. İnalıcık, *Osmanlı'da Devlet...* a.g.e., s.11.

Uygur devletlerinden kalmış hukuki kurumların devam edip gittiğini görüyoruz. Nitekim Karahanlılarda Batı ve Doğu ayrımları üzerine şu tespit yapılabilir; Batı bölümü İslam hukukunun daha çabuk ve güçlü etkisini gösterdiği bölümdür. Doğuda ise coğrafi şartların kültür üzerindeki etkileri nedeniyle İslami yönde değişim daha yavaş gerçekleşmiştir. Doğu'da İslami bir cila altında, eski hukuki geleneğin devam edip gitmesi de doğaldır. İşte bundan dolayı bu devir, bu geçiş devri, ortaçağ Türk hukuk tarihinin her bakımdan çok önemli bir aşamasını oluşturur. Bu yönüyle ilk Müslüman Türk devleti olarak bilinen Karahanlılar'da dışarıdan gelen etkilerin eski yapı üzerindeki zaman içinde gösterdiği etkileşimler konumuz açısından laboratuvar niteliğindedir.

Bu dönemde yazılan ve edebi bir eser olarak nitelenen Kutadgu Bilig adlı eser konumuz açısından incelenebilecek önemli bir çalışmadır. Karahanlılar devrinde Yusuf Has Hacib tarafından yazılan ve önemli bir eser olan Kutadgu Bilig, İnalçık'a göre bir nasihat kitabıdır.⁵¹ Ancak bu konuda çeşitli yazarlar farklı görüşler de ileri sürebilmişlerdir. Örneğin W. Barthold'a göre Kutadgu Bilig, "*Padişahlara, memurlara vesair halka ahlak öğretmek için*" yazılan, *Şark'ta, bu arada İran'da, çok yaygın eserler grubu arasına sokulabilir. Eser "baştan sonuna kadar İslam ruhiyle" yazılmıştır ve Uygurlardan geçmiş olması ihtimali azdır. R.R. Arat'a göre, Kutadgu Bilig "insana her iki dünyada tam anlamı ile kutlu olmak için gerekli olan yolu göstermek amacı ile kaleme alınmış bir eserdir."⁵²*

Kutadgu Bilig, Arsal'a göre de eğitim amacı olan bir eserdir. Amacı, 11. yüzyıl Türklerinin ahlak ve devlet idaresi hakkındaki fikirlerini gelecek kuşaklara ulaştırmak, hükümdarlara ve devlet adamlarına bu gelenekleri aşılaktır. Eserde "*sosyal hayat, ahlak, devlet idaresi hakkındaki fikirler tamamıyla İslam'dan önceki Türklerin telakkileridir.*" "*Edebi fikri malzemenin hemen hepsi Türk hayatından alınmıştır... Yazarın kullandığı darb-ı meseller Türk atasözleridir.*"⁵³ Arsal'ın ifade ettiği üzere Yusuf Has Hacib de daha çok, Farabi ile Çin filozofu Konfüçyüs'ten etkilenmiştir. Nitekim "*hükümdarın sahip olması gereken vasıflar, ilmin ve aklın devlet idaresindeki rolü, adaletin önemi hakkında Farabi ile Yusuf'un fikirleri arasında çok büyük bir benzerlik*" vardır.⁵⁴ Ancak İnalçık bu konuda aynı görüşte değildir. İnalçık'a göre Kutadgu Bilig yazarı daha çok Hint-İran geleneğinden etkilenmiştir.⁵⁵

Bunlara rağmen Divitçioğlu'nun tespiti konunun bir derlemesi-toplaması niteliğindedir ve tüm diğer görüşleri özetlemektedir. Buna göre, "*bu kitabın kökenlerini Yunan etkisinde arayan Bombacı (1953) ile Dilaçar (1972), İran etkisinde arayan Barthold (1975–1927) ile Dankoff (1983), Hint-İran etkisinde arayan İnalçık (1966), Hint etkisine bağlayan Çağatay (1967), Çin etkisiyle ilgili bulan Kafesoğlu (1980) ile Huang (1985) ve nihayet Budizmden esinlenmiş bir Türk kültüründe gören Arslan (1989) hepsi teker teker haklıdır. Ayrıca, ortaklaşa haklı oldukları başka bir nokta, bütün bu "yabancı etkilere rağmen" Kutadgu Bilig*"⁵¹ İnalçık'a göre, Kutadgu Bilig, sık sık, hükümdarlığın, törü üzerine oturduğunu belirtmektedir. Hükümdar, saltanatını ve halkını iki temele göre örgütler. Ona göre, "*bir saltanatı iki şey oluşturur: hikmet ve törü.*" Başka bir yerde Yusuf, "*hükümdarlık iyidir, fakat törü daha iyidir*" der. Türk devlet kavramında Kagan'ın törüsü, Kut'tan ayrı düşünülemez. Hükümdar olabilmek için Tanrı'nın Kut'una mazhar olmak gerekir. Egemenliğin tanrısal kaynağı hakkında Türk devlet anlayışı, İslami dönemin egemenlik kavramı ile (*zillullah – Tanrı'nın dünya yüzünde gölgesi*) özdeşleştirilmiş ve Türk-İslam sultanlıklarında Sultan gücünün mutlak niteliğine katkıda bulunmuştur. Devlet ve egemenlik hakkındaki bu anlayışın, Türklerle beraber siyaseten çökmekte olan İslam dünyasına girişi, şüphesiz kamu hayatına yeni bir ivme getirmiştir. Zaman içinde, İslam devletini yeniden örgütleyen ve şer'iat'ın uygulanmasını garanti altına alan bir araç olarak sultani kanunlar, İslam toplum ve kültürünün bir parçası haline gelmiştir. Bunun en gelişmiş şekli, İslam devletinin en merkeziyetçi ve otokratik örneği olan Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçekleşmiştir. Halil İnalçık, Osmanlı'da... a.g.e., s.11. ve s.44–45.

52 İnalçık (2000), a.g.e., s.11.

53 İnalçık (2000), a.g.e., s.12.

54 İnalçık (2000), a.g.e., s.12.

55 Yazara göre Yusuf Has Hacib kuşkusuz *Şehname*'yi görmüştür. Ayrıca Kutadgu Bilig, *Şehname* vezinde yazılmıştır. Ancak daha İslam devrinde, *Andarzname* veya *Pandname* gibi Eski-İran eserlerinin etkisi altında, hükümdar ve yüksek sınıflar için ahlak, siyaset, devlet idaresi, teşrifat, etiket, pratik yaşama kurallarını anlatan ve *adab* adı altında toplanan çok sayıda risale meydana çıkmıştır. İnalçık (2000), a.g.e., s.12–13.

*Bilig'in özgün Türk kültürü damgası taşıdığıdır (yazarların kendi deyimleriyle; töre ve kut gibi kavramların kullanılışı, seriattan söz edilmeyişi, verilen kıssaların hepsinin Türk tarihinden seçilmiş olması vs.).*⁵⁶

Türk Kurumları tarihinin en önemli devri Büyük Selçuklu İmparatorluğu devridir. Çünkü bu devrin İslam kültürü etkisindeki kavimler üzerinde açık etkiler bıraktığı görülmektedir. Karahanlılar'ın aksine, Büyük Selçuklular çok geniş alandaki siyasi etkisiyle uyumlu olarak, hukuki kültür bakımından da geniş ve sürekli bir etki gösterme olanağı bulmuştur. Öyle ki, 11. yüzyıl sonlarında bu imparatorluğun gelişmiş bir hükümet aygıtı, idari ve mali teşkilatı ve düzenli askeri gücü bulunmaktadır. Öte yandan Selçuklu kurumlarının farklı hukuki kaynaklardan geldiği de açıktır. Bunlar; Gazneliler teşkilatı aracılığıyla geçen Abbasi-Sasani gelenekleri, Gazneliler ve Karahanlılardan geçen Eftalit, Göktürk ve Uygur gelenekleri ve son olarak imparatorluğun asıl kurucusu olan Oğuzların kabile gelenekleridir. İşte bütün bu farklı hukuki unsurların birbiriyle karışmasıdır ki, Selçuklu kurumları denilen karmaşık bir yapı meydana gelmiştir. Nitekim Selçuklunun ilk dönemlerinde bilhassa Türk özellikleri çok açık görülmektedir. Öyle ki egemenlik anlayışında, sembollerinde, genel şölenlerde, rütbe ve memuriyet isimlerinde, askeri teşkilatta, hükümet geleneklerinde, kabilevi anlamda Oğuz geleneği çok açık görülmektedir. Nitekim *yabgu, inal, inanç, kutlug, tekin, subaşı* gibi eski Türk unvanları gerek bunlarda gerek Selçuklu geleneğini devam ettiren öteki Türk devletlerinde hep görülegelen unvanlardandır.⁵⁷

Burada bazı yabancı yazarların içine düştükleri yanılsamayı da ortaya koymakta yarar vardır. Bunlardan Th. Houdsma, Oğuz kabilelerini böyle bir imparatorluk kuracak hukuki yeteneklerden yoksun addetmekte ve bütün bu teşkilatı İranlı vezir Nizam-ül Mülk ve arkadaşlarının yeteneklerine bağlamaktadır. Ancak bu yazarların Selçuklu teşkilatının kimi özelliklerinden tamamıyla habersiz oldukları da böylece ortaya çıkmaktadır. Elbette bununla birlikte Melikşah döneminden itibaren Oğuz âdetlerine bağlılıkta gevşemeler de söz konusudur. Örneğin Alp Arslan'ın Malazgirt'te beyazlar giyinmesi ve atının kuyruğunu bağlaması Şaman geleneğinden kaynaklanmaktadır. Ancak sonraları bu gelenek yok olmasa da etkisini kaybetmiştir. Dolayısıyla yavaş yavaş kamu kurumları da daha İslami bir renk bürünmeye başlamıştır.⁵⁸

Selçuklulardan sonraki en önemli aşama *Cengizliler* devridir. Bu devir yalnızca yıkıcı ve geçici bir istila hareketine sahne olmayıp, Asya'nın 12. yüzyıl sonundaki anarşik durumunu düzelterek yalnız Asya'ya değil, Orta Avrupa ve Balkanlara kadar Avrasya'ya da sağlam bir düzen veren siyasi ve askeri bir fetih devresidir. İki asırlık bu sürede bu kuvvet hâkim olduğu alanlarda büyük ve iyi işleyen siyasi ve idari kurumlar silsilesi oluşturabilmiştir. Bu devrin bütün kültürel hayatında olduğu gibi, en büyük mevki eski Türk hukuki geleneklerine aittir. Bu devirde P. Pelliot gibi Türkçeyi imparatorluğun uluslararası dili olarak nitelendiren yazarlar da bulunmaktadır.

Moğol bozkırlarının sakinleri, geçtiğimiz iki bin yıl içinde, bazen Türkler bazen Moğollar olmuştur. İkisinin de dayandığı ekonomik temel, göçebe çobanlık olagelmıştır.⁵⁹ Ancak göçebe devletlerden Avrupa kaynaklarında en iyi tanınanı, 12–13. yüzyılların Moğol İmparatorluğu'dur. Bu dönemin başında, 12. yüzyılda Moğollar, kalıtsal sınıflara bölünmüş bir toplum durumunu almış bulunuyorlardı.⁶⁰

56 Divitçioğlu, Nasıl... a.g.e., s.146.

57 Köprülü, Ortazaman... a.g.m., s.407–408.

58 Ancak bütün Müslüman Türk devletlerinde olduğu gibi Selçuklu İmparatorluğunda da devletin yasama faaliyeti daha ziyade kamu hukuku alanında ortaya çıkmaktadır. Bu alanda daha Tuğrul Bey'den başlayarak, Selçuklu hükümdarlarının serbest bir yasama faaliyeti gösterdikleri kesinlikle söylenebilir. Bunlar devlet otoritesini her şeyin üstünde tutmuşlardır. Köprülü, "Ortazaman...", a.g.m., s.409–411.

59 Krader, a.g.m., s.140.

60 Krader, a.g.m., s.143. Berkta'y'a bu konuda, "Moğol kabile toplumunun çok uzun süre çobanlık aşamasında tıkanıp kalmış olduğundan Cengiz İmp.'nun yükselişinden önceki dönem olan 11.-13. yüzyıllara gelindiğinde, bu toplum hala, çözülmeye uğramış da olsa bir kabile örgütlenmesinin izlerini taşımaktadır." demektedir. Moğol

Devlet Bilimi Bakımından Köprülü'nün Ortaçağ Kamu Hukuku Kurumları Makalesi ve Türk Devletinin Varlığı

Oysa Cengiz'den önce Moğollar uygarlık yönünden çok az gelişmiş barbar bir kavimdir ve Türklerle içiçe yaşamaktadır. Bir başka deyişle Arsal'a göre Cengiz'in kurduğu imparatorluk başında Moğol sülalesi bulunan bir Türk devletidir. Nitekim Moğolistan'da hâkim ulus uzun zamanlar Türklerdir ve Cengiz devrine kadar Moğollar Türk hanlarına tabi olmuşlardır.⁶¹ Moğollar üzerindeki Türklerin etkisini göstermek amacıyla İnalçık da Türkler'deki "töre" ile Cengiz'in "Yasa" arasındaki benzerliğe işaret etmektedir. Ona göre, "Öz Türk devlet anlayışı hakkında en önemli kaynağımız, kuşkusuz, *Orhun kitabeleridir. Orada, egemenliğini Tanrıdan alan Hakan, egemenlik ve bağımsızlığı başlıca töre koyma şeklinde anlar, görünmektedir: Devletin varlığı, töre koyan Hakan ile ayaktadır. Orta Asya Moğol ve Türk kavimlerine dayanarak Mete veya Bumin Kağan gibi bir cihan imparatorluğu kurmuş olan Cengiz Han, yani cihan imparatoru ilan edildiği zaman Yasa'sını da ilan etmişti.*"⁶²

Cengiz torunlarına cihan egemenliği ellerinde kalsın istiyorlarsa, Yasa'dan asla ayrılmalarını vasiyet etmiştir. Bu Yasa hükümleri, hanların sırf kendi iradeleri ile çıkardıkları kendi kanunlarıyla (bilgi) tamamlanmıştır. Yasa'nın kökeni, steplerdeki Türk-Moğol kavimlerinin, yüzyıllık gelenekleri ve eski devlet gelenekleridir. Togan'ın varsayımına göre, "Töre veya Yasa, devlet teşkilatının ve hanlık hakimiyetinin temelini teşkil etmiş, onun yanında bağımlı kavimlerin gündelik işlerini idare eden yerel kanunlara, hanlık hukuku ile çatışmadığı ölçüde, izin verilmiştir." İnalçık bu varsayımın büyük bir gerçeklik içerdiğini düşünmektedir.⁶³

Cengiz'in oğlu ya da torunları tarafından kurulan Altınordu ve İlhanlılar düşünüldüğünde ise artık hâkim din olarak İslamiyet'in bir devlet dini imtiyazını kazandığı görülür. Yine de özellikle Altınordu'da kamu hukukuna ait konularda laik kanunlara şiddetle tabi olunmaktadır. Örneğin Harezmi'de, İran'da, Irak'ta kadıların şeri mahkemelerinden başka bir de laik mahiyette yargı mahkemeleri bulunmaktadır. Bu etkiler 14. hatta 15. yüzyıla kadar çeşitli devletler eşliğinde varlığını sürdürmüş, ikili yapının türlü savaşlarına sahne olmuştur. Sivas sultanı Kadı Burhaneddin'den, Orta Asya'da Altınordu, Kırım ve Kazan hanlıklarında, Timur İmparatorluğu'nda, Babür'le başlayan Hint Timurilerinde, Karakoyunlular, Akkoyunlular'da hatta Safevi Devleti'nin ilk teşkilatında bu kurumların varlıkları kolaylıkla bulunabilir.

Ancak bütün bu devletlerde, devlet idaresinde ve askeri sınıf arasında geçerli olan örfi hukuk ile halkın gündelik işlerinde (sözleşmeler, aile hukuku) uygulanan Şeri'at arasındaki ayrılığı en açık bir şekilde gösteren kurum, (kadiaskerlik ya da kadileşkerlik) *yargıçlık* kurumudur. Harezmi'de, İran'da, Irak'ta kadıların şeri mahkemeleri yanında yargı mahkemeleri de yer almıştır. Yine Anadolu Selçuklularında *kadiaskerlik* kurumu vardır. 1357'de Bağdat'da bir cami kitabesinde, Şeri kaza ile adli yetkinin ayırt edilmiş olduğu bilinmektedir. Öte yandan Osmanlılarda da devlete mensup kişiler (askeri sınıf) için örfi konularda adli makam, kadiaskerliktir. Nitekim askeri suçlar veya miras taksimi vs. yerel şeri mahkemelerde değil, kadiasker tarafından görülmektedir.⁶⁴

Ortaçağ Türk hukuk kurumları tarihinin son aşamasını Osmanlı devri teşkil eder. Anadolu Selçuklu saltanatının idari geleneklerine varis olarak, İlhanlılar ve Memluklu İmparatorlukları kurumlarının da etkisiyle çok gelişmiş bir hükümet aygıtı meydana getiren bu Türk İmparatorluğu, 15. yüzyılda Avrupa'nın ilk mutlakiyetçi devlet tipini oluşturmuş ve yeniçağ tarihinin siyasi gelişme yönünden bir belirtisini oluşturan bu rejimin Avrupa'da

kabile toplumuyla ilgili bilgiler için Vladimirtsov 1934, çev. A. İnan, 1944'ten akt. Berktaş, a.g.e., s.146.

61 Öyle ki Arsal, "Cengiz İmparatorluğu gayri Türk bir hanedan tarafından Türk kanunlarına göre idare olunan, ordusundaki erlerin büyük bir kısmı Türklerden ibaret olan, bir Türk-Moğol İmparatorluğu"dur demektedir. Arsal, a.g.e., s.357-8 ve 365.

62 Bu iki olay (İmparatorluğun ilanı ve Yasa'nın ilanı) aynı tarihe (1206) rastlar. İnalçık (2000), a.g.e., s.29.

63 İnalçık (2000), a.g.e., s.29-30.

64 İnalçık (2000), a.g.e., s.30.

ilk örneği olmuştur. Bu da Türklerde kamu hukukunun ve siyasi kültürün hızlı gelişimini göstermesi nedeniyle çok açık bir üstünlüğe işaret eder. Gerçekten de çok gerçekçi olan devlet kurucuları, samimi Müslüman olmakla birlikte, devletin otoritesi, yani kamunun çıkarı/yararı söz konusu olduğunda, İslam hukukçularının hayali sistemlerine asla değer vermemişler ve çok eski hukuki geleneklerine göre serbest bir yasama faaliyeti göstererek ortaçağın ilk dönemlerinde hep en büyük imparatorlukları kuranlar olmuşlardır.⁶⁵

Osmanlı örf hukukunun gelişmesinde ise Fatih devri kesin bir dönüm noktasıdır. Osmanlı teşkilatının ve hukukunun, onun tarafından Bizans örnek alınarak meydana getirildiği varsayımı hayli abartılıdır. Ama Köprülü'nün de işaret ettiği gibi, vergiler ve başka alanlarda, bazı örfi kanun ve kurumlarda Bizans örneklerinin devam ettiği son araştırmalar ortaya koymuştur (bkz. *çift-hane sistemi*).⁶⁶

Fatih devrindeki hukuki gelişme, bir temel faktöre dayanır, o da; İstanbul'un fethinden sonra Fatih'in sınırsız bir otorite kazanması ve merkezi ve onun mutlak imparatorluğu kesin olarak kurma çabasıdır. İstanbul Fatih'i, mutlak otoritesini, devlet teşkilatında, kanunlarda yaptığı yeniliklerle, gerçekleştirmek istemiş ve mutlak otoritesi sayesinde örfi hukuk üstün bir duruma gelmiştir. Bu nedenle imparatorluğun gerçek kurucusu, Fatih Sultan Mehmet'tir; Fatih, Osmanlı hukuk anlayışı ve kanunları üzerinde de kesin ve sürekli bir etki yapmıştır. Eskiye bakarak, onun getirmiş olduğu derece farkı, sonuçta bir nitelik farkı doğuracak derecede güçlü olmuştur, denebilir. Fatih, mutlak hükümlerlik otoritesini, devleti belli bir amaca göre düzenleme ve serbestçe kanun koyma doğrultusunda kullanmıştır. Kısaca o, yasa ve kanun hükümdarı olmuştur.⁶⁷

Fatih, ayrı konularda hüküm-ferman formunda olarak çıkardığı birçok kanunlardan (bak. R. Anhegger ve H. İnalçık, *Kanunname-i Sultani*,) başka iki genel yasa ilan etmiştir. Bunlar, İslam hukuk kuramı karşısında, şekil ve içeriği bakımından kuşkusuz önemli bir yenilik teşkil ederler. Şeri'at karşısında sırf kamu yararı için hükümdarın kendi iradesiyle bağımsız yasalar çıkarması, İslami esaslara değil, ancak yukarıda açıklamaya çalıştığımız gibi, Türk-Moğol geleneğine bağlanabilir.⁶⁸

MS. 8. yüzyıla kadar giden en eski kaynakları göre, Orta Asya Türk Hükümdarlığı, Kağan'ın tahta oturduğunda ilan ettiği törü veya yasa'ya, yani imparatorluğun düzenini belirleyen bir temel yasaya dayanmaktadır. Başka bir deyişle, hükümlerlik otorite ve gücünün, törü veya yasanın ilanı ile oluştuğuna inanılmıştır. Bunun yazılı kanıtı, Orhun (Göktürk) yazıtlarında tekrar tekrar ifade edilmiştir. Aynı uygulamaya yüzyıllar sonra, Osmanlı Sultanı, İstanbul Fatih'i ve Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçek kurucusu II. Mehmed'in hükümdarlığında da (1451–1481) tanık olunması bir sürekliliğin varlığını açıkça ortaya koymaktadır. II. Mehmed, kendi devletinin temel yasaları olarak biri devlet düzenini, öteki halkın statüsünü belirleyen iki temel yasa ilan etmiştir. Bu kanunnameler, doğrudan doğruya herhangi bir Şeri'at ilkesini içermemektedir; sadece İmparatorluğun kamu kurumlarının oluşturulmasını ele almaktadır.⁶⁹

65 Köprülü, "Orta zaman...", a.g.m., s.418.

66 İnalçık (2000), a.g.e., s.32.

67 Devlet içinde mutlak otoritesini kurmak için Fatih, ilkin ulemadan güçlü vezir Çandarlı Halil Paşa'yı ortadan kaldırmış ve ondan sonra, bir tanesi (Karamani Mehmet) müstesna tüm veziriazamlarını kulları arasından seçmiştir. Ulemadan Karamanlı veziriazam Mehmed Paşa (1477–1481) ise, örfi hukukun, yani Padişah otoritesinin kuvvetlenmesinde onun en büyük yardımcılarından olmuştur. Nitekim Fatih'in çağdaşı Kemal Paşa-zade, merkezi devlet otoritesinin kurulması bakımından kul sisteminin önemini belirtmektedir. İnalçık (2000), a.g.e., s.32.

68 İnalçık, Fatih'den önce Müslüman hükümdarlardan Selçuklu Melikşah'ın, Delhi sultanlarının, İlhanlıların kanunnameler çıkardıklarını ileri sürmektedir. Fatih'in, biri devlet teşkilatına, öteki reaya ile ilgili idare, maliye ve ceza alanlarına ait çıkarmış olduğu iki kanunname, bab ve fasıllara ayrılmış, olabildiği kadar sistemleştirilmiş resmi kanun kodlarıdır. Fatih Mehmed'in devlet teşkilatına ait kanunnamesi, kendi emriyle toplanmış, onun tarafından kontrol ve ikmal edildikten sonra ilan edilmiştir. İnalçık (2000), a.g.e., s.32–33.

69 İnalçık (2000), a.g.e., s.44.

Devlet Bilimi Bakımından Köprülü'nün Ortaçağ Kamu Hukuku Kurumları Makalesi ve Türk Devletinin Varlığı

Teşkilat yasası, doğrudan doğruya devlet teşkilatına ait kuralları, yani tam anlamıyla örfi kanunları içine almaktadır. Metinde Fatih, “*ahval-i saltanata nizam*” verdiğini belirtmiştir. Hükümetin kuruluş tarzı, hükümet erkânı, yetkileri ve protokol, Padişahla ilişkileri, rütbe ve dereceleri, terfiler, maaş ve emeklilikleri, cezalar, hepsi, Şerî’atle değil, Padişahın iradesiyle belirlenen konulardır. Kanunnamede, saraya ait hizmet sahiplerinin de devlet teşkilatı içinde gösterilmesi, patrimonyal Osmanlı idaresinin niteliğiyle ilgili bir özelliktir. Zira Saray ve hükümet birbirini tamamlayan bir bütün (*Max Weber: household*) teşkil ederler. Padişahı sarayı içinde, Enderun’daki hizmetlerle kapısındaki hükümet hizmetleri aynı nitelikte sayılmakta ve hükümet makamlarına Saray hizmetlerinde bulunan kimseler getirilmektedir. Öbür yandan dikkate değer bir nokta ise devlet hizmetlisi olarak ulemanın da teşkilat içinde yeri ve görevlerinin gösterilmiş olmasıdır.⁷⁰

Osmanlı sisteminde yürürlükte kalmaları için yeni padişahın, bu yasaları ayrıca onaması gerekmektedir. Fatih, bu kanunların atası ve dedesi kanunları olduğunu belirttikten sonra “*benim dahi kanunumdur*” ibaresiyle bu onama durumunu tamamlamaktadır. Fakat fazla olarak, kendisinden sonra gelecek padişahları bu kanunla bağlamak istemekte ve kuşkusuz böylece kendisine kanun koyucu olarak özel bir yer vermektedir. Gerçekte İstanbul Fatihî, imparatorluğun ilk ve gerçek kurucusu olduğu bilincini bu tavırla beslemiş olmaktadır. Bu nokta, yasanın girişinde “*nişancı*”nın⁷¹ ifadesinden de bellidir. Burada nişancıya göre, bunca fetihten sonra ve özellikle İstanbul fethi gibi büyük bir başarı üzerine Fatih’in, atalarının kanunlarını toplayıp tamamlamak (kodifikasyon) suretiyle bir yasa meydana getirmesi zorunludur. Tüm bunlar ise Türk-Moğol hukukunda töre ve yasaların, imparatorluk kuran büyük hakanlar tarafından *zamansız ebedi kanunlar* olarak ilan edildiğini hatırlatmaya yeterlidir.⁷²

Kardeş katline dair madde, bu bakımdan incelenmeye değer.⁷³ Fatih tahta çıkar çıkmaz, atalarının yaptığı gibi, küçük kardeşi Ahmed’i ortadan kaldırmıştır. Onun, bu eski geleneği, yasında, “*Karındaşların nizam-i alem için katl etmek münasibdir, ekser ulema dahi tecviz etmiştir*” formülüyle ifade ettiği görülmektedir. Burada Fatih’in İslam toplumunu anarşiden kurtarma kaygısı ile ulemanın caiz gördüğünü belirtmesi önemlidir.⁷⁴

Fatih’in bu yasal düzenlemesine, devlet teşkilatına ait düzenleme ve kuralların ancak bir kısmı girmiştir. Fatih’in ikinci yasası halk (reaya) yasasıdır; bir başka deyişle daha çok vergi yükümlüsü yurttaşın (tebaa) vereceği örfi vergileri göstermektedir. Böylece yasaların, biri askeri, diğeri halka ait olmak üzere ikiye ayrılması, Osmanlı devletinin sınıflar statüsüne ait temel anlayışı, askeri ve halk statüsündeki temel ayrılık ilkesini yansıtmaktadır. Askeri içeriğine, devlet hizmetinde olup berat ile maaş alan bütün sınıflar girer. Onlar kadiaskerin hükmü altındadır. Halk, askeri sınıf dışında vergi veren bütün yurttaşlar, tarımcı, esnaf ve tüccardır. Tüm bu açıklamaların, Osmanlı devletinde dini-şer’i kurallar dışında bir hukuk düzeni olmadığını ileri sürenler için, yeterince bilgi ve kanıt sağladığı ortadadır.⁷⁵

70 İnalçık (2000), a.g.e., s.34.

71 İnalçık (2000), a.g.e., s.32. Nişancı Padişahın tuğrasını atmaktadır ve Padişah adına mevzuattan sorumludur.

72 İnalçık (2000), a.g.e., s.32–35.

73 Daha I. Bayezid, Kosova savaş meydanında (1389) Kardeşi Yakub’u idam ettiği zaman, bir iç harbi önlemek için vezirlerin rey’ile bunu yaptığı işaret edilmiştir. Sonradan, onun oğulları arasındaki iç savaş, aynı hareketi haklı gösterecek derecede devleti temelinden sarsmıştır. I. Mehmed, büyük oğlu Murad’ı vefat ettiği zaman, iki küçük oğlunu ölümünden kurtarmak için önlem almıştı. II. Murad, kendisine karşı ayaklanan ve Bizans ve Karamanoğlu ile birleşen kardeşi Mustafa’yı yakalayıp idam etti. Bizans tarihçisi Dukas, bununla ilgili olarak Osmanlılarda kardeş katlinin eski bir adet olduğunu işaret eder. İnalçık (2000), a.g.e., s.32. Benzer bir görüşe aynı konuda bir doktora tezi de vermiş olan Ahmet Mumcu’da da rastlamak olasıdır. Mumcu, *siyaseten katl* konusunda Sasani, Bizans, Abbasi ya da Anadolu Selçuklu’dan da Alaaddin Keykubad örneklerini vererek katılmaktadır. Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, Birey ve Toplum Yayınları, 2.baskı, Ağustos 1985, s.3–27.

74 Devlet büyüklerine ait birinci bab şu şekilde biter; “*Bu kadar ahval-i saltanata nizam verildi, şimden sonra gelen evlad-i kiramımdan dahi islahına sa’y etsünler.*” Burada Fatih’in, koyduğu yasaların ıslah edilebileceğini kabul etmesi, hukuk görüşü bakımından önemle belirtilmeğe değer bir noktadır. İnalçık (2000), a.g.e., s.32–35.

75 İnalçık (2000), a.g.e., s.35–36.

Öyle görünmektedir ki, ilk Osmanlı sultanları hukuki kurallar koyarken, hatta önemli politik kararlar alırken fakihlere danışmışlar; daha sonra aynı amaç için şeyhülislamlık makamını kurmuşlardır. Ancak, Osmanlı tarihinin sonraki dönemlerinde, özellikle Fatih'den sonra, yönetime ait alanlar, yasa yapma faaliyeti bakımından Sultan'a özgü sayılmıştır.⁷⁶ İnalçık'a göre ayrıca, özellikle Osmanlı'nın ilk döneminde var olan Divan-i Hümayun, bizzat Padişah'ın başkanlık yapması gerekli bir yüksek adalet divanı sayılmaktadır. Ancak buraya sıradan yurttaş dahi devleti temsil edenlere karşı şikayetini gelip şahsen ifade edebilmektedir. Bu kurumun kaynağı da Şeri'at değil, tarihi geleneklerdir.⁷⁷

Sonuç

Etno-merkezci olmak bilimsellikten daha çok ideolojik bir tavrıdır. Önyargı ile birlikte düşünüldüğünde çeşitli mahiyet farkları bulunur. Tarihin her döneminde başat uygarlıkların benzer bir çaba içinde olduğu düşünülebilirse de ulusların rekabetinin arttığı zamanlarda daha açık ve yoğun bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Kapitalist devlet formunun ortaya çıktığı beş asırlık süreçte bu anlamda giderek sistemli ve yoğunlaşan düşüncelerin birer bilimsel kabul haline getirilmek istendiği görülmektedir. Öteki ya da farklı olanın barbar zamanlardaki duygu durumuyla karşılanıyor olması gerçekte evrensellik, insanlık gibi retorik'in sığılığını gösterir. Kavramlar, kurumlar kendi uygarlığının kültürel özelliklerini en çoklaştırmaya çalışırken ortaya çıkan tarihsel bir andaki kaygı diktesi ya da bozukluğudur. Bu da daha çok doğu-batı ayrımında kendini gösterir. Kendini ve karşısındakini, kendisi tanımladıktan başka, doğuya karşı baskıcı ya da bağımlılıkçı bir yaklaşım içerisinde olan Batı, elde ettiği üstünlüğü bu kez kaybetmek istememektedir.

Bu görece anlaşılır bir şeydir ne var ki doğu da bu rekabet içerisinde karşılık vermeye başladığında uzlaşma yerini çatışmaya bırakmakta ve yarışan medeniyetler dünyanın sonunu getirmektedir. Bugün dünyanın ekonomisini, siyasal ve yönetsel kurumlarını yönetenler kültürel yayılma yoluyla doğuyu etki altında tutmaya çalışmaktadırlar. Küreselleşme adı altında kavram ve olgu tartışmaları bu açıdan olup biteni olumlu olarak göstermeye çalışırken karşıtlar dünyanın gidişatı hakkında olumsuz bir beklenti içerisinde dirlenir. Yirminci asrın çalkantılı dönemlerinin sayıca fazlalığı ve geniş kapsamı, yarattığı fay hatlarını keskinleştirerek günümüze taşıdı. Her yeni kriz toplumlar arasında ve bizatihi aynı toplum içerisinde birlikte yaşama anlayışını bozmakta. Günümüzde de benzer bir süreçler yaşanmaktadır.

Doğu'dan batıya doğru seyahatiyle Türkler, dünya tarihinde özgün bir konuma sahip olmuşlardır. Ortaya çıktıkları binlerce yıllık süreçte kurdukları etkili ve büyük devletlerle insanlığa hiç değilse dönemselsel olarak barış ve adaleti getirmiş ve huzuru tesis etmişlerdir. Doğu ve bilhassa bu çerçevede daima bir sorun olarak görülen Türkler, batı anlayışında kendilerine özgü devletleri olmadığı yönünde değerlendirilmek istenmiştir. Kendi içerisinde yer alan ve Türk tarihini belli bir andan itibaren değerlendirmek isteyenler ile kendini olduğundan daha fazla göstermek isteyenler arasında bir yerde kalan Türk kültürü, felsefesi ve devleti, dünya ölçeğinde beklediği ve hak ettiği değerlendirme ve araştırmaları bilimsel tarafsızlık ve titizlikte bulamamıştır.

Köprülü, belirli bir tarihsel anın benzer tutumuna karşı bir karşılık olarak, gerçeği ortaya çıkarmaya çalışmıştır. 1937 yılında ikincisi yapılan Türk Tarih Kongresi'nde sunduğu bildirisini ile Türk devletinin varlığını bütün bir tarihte arayarak, hataları, yanlış ve maksatlı görüşleri düzeltmiş, gelecek kuşaklar için önemli bir yol açmıştır.

Devlet, bilimsel çevrelerde antropolojik açıdan, felsefik, sosyolojik, hukuksal

76 İnalçık (2000), a.g.e., s.43.

77 İnalçık (2000), a.g.e., s.46.

ya da siyaset bilimi açılarından değerlendirilmiş ve önemli ve etkili açıklamalara kavuşturulmuştur. Köprülü ise ele alınan çalışmasıyla devleti tarihsel olarak ele almakta ve tarih biliminin yöntemiyle açıklamaktadır.

Köprülünün bu yazı bağlamında değerlendirilmesi tarihte devletin varlığını araştırmış olmasından kaynaklanmaktadır. Araştırdığı elbette Türk devleti olduğundan, yaptığı çalışma bir kat daha anlam kazanmaktadır. Tıpkı çağdaşı olan Hans Kelsen'in devleti hukukta aradığı gibi Köprülü de devleti tarihte aramaktadır. Kelsen devleti hukuka özdeş olarak değerlendirmişken, Köprülü devleti kamu kurumlarında bulmaktadır. Unvanlarda, egemenliğin kaynağında devletin izlerini, sürekliliğini aramaktadır.

Köprülünün açtığı çığır çok anlamlıdır. Ancak her halde Cumhuriyet'in kuruluşu kendisi ve görüşleri bakımından çok daha anlamlı olmuştur. Ne var ki bağımsızlık kolay kazanılmasa da kolay unutulduğundan olsa gerek Köprülü de ülkemizde unutulmuştur. Oysa bugün yabancı ülkelerde kendisi adına yarışmalar düzenlenmekte ve ödüller dağıtılmaktadır.

Sonuç olarak Köprülü, Türk tarihine yeni bir yöntem getirdiği gibi tarihçinin de nasıl yetişmesi gerektiğini de öğretmiştir. Buradan anlaşılmaktadır ki bu disiplinin araştırmacıları çok yönlü yetişmek bir yana, çağdaş tarihçilik düzeyine ulaşmak için de çok çalışmak durumundadırlar. Ancak tıpkı Köprülü gibi kısır ve tek yanlı dayatmalara nesnel ve genel geçer yanıtlar aramalı ve bulmalıdırlar. Nitekim aktarmacılık ve taklitçilik ile varılan yer, gidilecek yer değildir.

Kaynakça

- Akpınar, Turgut (1999), *Türklerin Din ve Hukuk Tarihi*, İletişim Yay., 2.baskı, İstanbul.
- Akşin, Sina (2001), *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*, İmaj Yay., 4.bası, Ankara.
- Arsal, Sadri Maksudi (1947), *Türk Tarihi ve Hukuk*, İÜHF Yayını, İsmail Akgün Matbaası.
- Arslan, Mahmut (1990), "Eski Türk Devlet Anlayışı ve "Çifte Hükümdarlık" Meselesi", *Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokyumu 21-26 Mayıs 1984 Elâzığ Bildiriler*, Abdulkadir Yuvalı (ed.), Elâzığ, s.223-242.
- Berktaş, Halil (1989), *Kabileden Feodalizme*, Kaynak Yayınları, 2.baskı.
- Çoker, Fahri (1983), *TTK, Kuruluş Amacı ve Çalışmaları*, TTK Basımevi, Ankara.
- Divitçioğlu, Sencer (2000), *Köktürkler, Kut, Küç, Uluğ*, YKY, 2.baskı, İstanbul.
- Divitçioğlu, Sencer (1992), *Nasıl Bir Tarih? "Kök Türkler, Karahanlılar"*, Bağlam Yayınları.
- Faroqhi, Suraiya(2001), *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir? Kaynaklara Giriş*, çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- İnalçık, Halil (2000), *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- İnalçık, Halil (2006), "Türkiye'de Modern Tarihçiliğin Kurucuları", *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, Yıl 2, sayı 7, Kış, s.1-44.
- İzgi, Özkan (1990), "İslamiyetin Kabulünden Önceki Türk Tarihi", *Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu 21-26 Mayıs 1984 Elâzığ Bildiriler*, Abdulkadir Yuvalı (ed.), Elâzığ, s.135-140.
- Kafesoğlu, İbrahim, Donuk, Abdulkadir (1990), "Türk Tarihinin Taksimatı (Türk Tarihinde Çağlar Mes'elesi)", *Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokyumu 21-26 Mayıs 1984 Elâzığ Bildiriler*, Abdulkadir Yuvalı (ed.), Elâzığ, s.37-46.
- Kitapçı, Zekeriya (1990), "Türk Tarihinin İslam Tarihi İle Birleşmesi ve Bütünleşmesi", *Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokyumu 21-26 Mayıs 1984 Elâzığ Bildiriler*, Abdulkadir Yuvalı (ed.), Elâzığ, s.273-292.

- Köprülü, Fuad (1943), *Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları*, TTK Basımevi, Ankara.
- Köprülü, M. Fuad (1931), "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülahazalar", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, Cilt 1.
- Köprülü, Fuad (1983), "Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar", *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Ötüken, İstanbul.
- Köprülü, M. Fuad (1937), "Ortazaman Türk Hukuki Müesseseleri: İslam Amme Hukuku'ndan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok Mudur?", Devlet Basımevi, İstanbul.
- Krader, Lawrence (1993), "Devletin Asya Göçebeleri Arasındaki Kökeni", *Erken Devlet*, (ed.) Henri J.M. Claessen, Peter Skalnik, İmge Kitabevi, çev. Alaeddin Şenel.
- Mumcu, Ahmet (1985), *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, Birey ve Toplum Yay., 2.baskı.
- Niyazi, Mehmed (1999), *Türk Devlet Felsefesi*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Ortaylı, İlber (2001), *Gelenekten Geleceğe*, Ufuk Kitapları, İstanbul.
- Türkdoğan, Orhan (2003), *Türk Tarihinin Sosyolojisi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

BELGİ
Pamukkale Üniversitesi
Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
YAZIM KURALLARI

Belgi, Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından yayımlanan yakın dönem Osmanlı Tarihi, Atatürk ve Cumhuriyet dönemini içeren özgün, bilimsel makalelere yer verir. Uluslararası hakemli bir dergi olan Belgi, kış ve yaz olmak üzere yılda iki defa yayımlanır.

Yayımlanacak yazılarda bilimsel araştırma ölçütlerine uyma, alana bir yenilik getirme ve başka yerde yayımlanmamış olma şartı istenir. Yayımlanmamış olmak şartıyla daha önce bilimsel toplantılarda sunulmuş olan bildiriler de kabul edilebilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

Belgi'ye gönderilen yazılar, yayın kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. İlkelere uygun bulunanlar, iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz ise üçüncü bir hakem belirlenir. Yazarlar, hakemlerin önerilerini dikkate alırlar; fakat katılmadıkları hususlara itiraz etme hakkına sahiptirler.

Yayımlanmasına karar verilen yazılar sayfa düzenlemesi yapıldıktan sonra pdf formatıyla yazarlara gönderilir. Yazar son okumayı yapar ve gerekli düzeltmeleri çıktı üzerinde göstererek dergiye geri gönderir.

Hakem raporları beş yıl süreyle saklanır.

Yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir.

Yazıların telifi, PAÜ. Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi'ne devredilmiş kabul edilir. Bu devir, internet ortamında yayımlanmayı da kapsar.

Yayımlanmayan yazılar iade edilmez.

Yayın Dili

Belgi'nin dili Türkçedir. Ancak başka dillerde yazılmış makalelere de yer verilebilir.

Yazım Kuralları ve Sayfa Düzeni

Yazılar A4 boyutunda (29.7x21 cm) kâğıda, MS Word veya MS Word uyumlu programlarla yazılmalıdır. Yazı karakteri olarak Calibri kullanılmalıdır. Yazılar 10 punto ve tek satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 2,5 cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar 20 sayfayı geçmemelidir.

Yazarın adı, soyadı büyük olmak üzere koyu, adresler ise normal harflerle yazılmalı; yazarın görev yaptığı kurum, haberleşme ve e-posta adresi belirtilmelidir.

En fazla 150 sözcükten oluşan, 8 puntuyla yazılmış Türkçe ve İngilizce özetler, özetlerin altında genelden özele doğru en az 4, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir.

Başlıklar kalın harflerle yazılmalıdır. Uzun yazılarda ara başlıkların kullanılması okuyucu açısından yararlıdır. Ana başlıkların, A.,B., C., ara başlıklar, 1., 2., 3., şeklinde numaralandırılması tavsiye edilir. Ana başlıkların tümü (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) BÜYÜK İNCE HARFLERLE veya daha büyük puntoyla Kalın Küçük Harflerle yazılmalıdır. Ara ve alt başlıkların ise sadece ilk harfleri büyük yazılmalıdır.

Metin içindeki vurgulanması gereken ifadeler, eğik harflerle gösterilir, kalın karakter kullanılmaz.

Doğrudan alıntılar tırnak içinde verilir. Alıntılar 5 satırdan fazla olduğunda, paragraf girişinden bir cm içeriden başlatılmalı ve bir punto küçük yazılmalıdır.

Yazımda, TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

Kaynak Gösterimi

Dipnot ve kaynakların yazımı konusunda, yöntem bakımından kendi içinde tutarlı olması, dergi ve kitap adlarının eğik/ince, makale başlıklarının ise “tırnak” içinde, düz olarak yazılması ve sonda “Kaynaklar”ın verilmesi gerekir.

İnternet adreslerinde, parantez içinde erişim tarihi belirtilir.

Kaynaklar metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak aşağıdaki şekilde yazılmalı; eserin yayınevi ve makalelerin sayfa aralıkları belirtilmelidir. Atıf yapılmayan çalışmalara Kaynaklar kısmında yer verilmemelidir.

Cunbur, Müjgân (1987), “Atatürk ve Milli Birlik”, Erdem, C.3, S. 7, s. 1-11.

Ergin, Muharrem (1991), Dede Korkut Kitabı II, 2. bs. Ankara: TDK Yay.

Öztuna, Yılmaz (2000), Türk Mûsikîsi Kavram ve Terimleri Ansiklopedisi, Ankara: AKM Yay.

Dört ve daha fazla yazarlı yayınlar: Deny, Jean vd. (1959), Philologiae Turcicae Fundamenta I, Wiesbaden: Steiner Verlag.